

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ САЯСАТЫ ҚОМИТЕТІ

TIL-QAZYNA

ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫНЫҢ НЕГІЗГІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

республикалық ғылыми-
практикалық конференция
материалдарының жинағы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ САЯСАТЫ КОМИТЕТІ
Ш. ШАЯХМЕТОВ АТЫНДАҒЫ «ТІЛ-ҚАЗЫНА» ҰЛТТЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

**ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫНЫҢ НЕГІЗГІ
ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ
ЖИНАҒЫ**

Астана, 2026

ӘОЖ 811.512.122
ҚБЖ 81.2Қаз-3
Қ 17

Редакция алқасы

Б. Иісбекұлы, Л. Есбосын, Ж. Исакова, А. Қожахмет, Б. Ысқақ, О. Махсуд, М. Шәкенова

Жауапты редактор

Н. Әбдікәрім

Қазақ терминжасамының негізгі әдіс-тәсілдері: республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Павлодар, ТОО «Дом печати», 2026. – 246 бет.

ISBN 978-601-7614-54-6

Конференция жинағында қазақ терминжасамының дәстүрлі және қазіргі әдіс-тәсілдері, түркі халықтарының терминдерді игеру тәжірибесі, терминді аудару, ұлт тіліне бейімдеу жолдары, терминдерді біріздендіру мен стандарттау, салалық терминологияның даму ерекшеліктері және цифрлық терминология тәрізді мәселелер қамтылған.

Баспаға «Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ Ғылыми кеңесі (№8 хаттама, 2026 жылғы 5 қазан) ұсынған.

ISBN 978-601-7614-54-6

© Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі
© Тіл саясаты комитеті
© Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығы

АЛҒЫСӨЗ

Қазіргі жаһандану дәуірінде ғылым мен технологияның қарқынды дамуы, ақпарат-тық-коммуникациялық кеңістіктің кеңеюі, халықаралық ғылыми және мәдени байланыстардың нығаюы тілдің сөздік құрамына жаңа ұғымдар мен атаулардың үздіксіз енуіне ықпал етуде. Бұл үдеріс қазақ тілінің де терминологиялық жүйесіне елеулі өзгерістер енгізіп, жаңа атауларды қалыптастырудың, оларды тіл заңдылықтарына сәйкес игерудің және қолданысқа енгізудің өзекті мәселелерін күн тәртібіне қойып отыр.

Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихы ұлттық ғылыми ойдың дамуымен сабақтас. Ұлт зиялыларының еңбектерінен бастау алған терминжасам дәстүрі әр кезеңде қоғамдық-саяси, ғылыми-техникалық өзгерістерге сәйкес дамып, жаңа мазмұнмен толықтырылып отырды. Қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану, төл сөздер негізінде термин жасау, сөз мағынасын жаңғырту, терминдерді аудару, калькалау, кірме атауларды тіл заңдылықтарына бейімдеу сияқты тәсілдер ұлттық терминологияны қалыптастырудың негізгі тетіктеріне айналды.

Төл тіліміздің ішкі лексикалық, сөзжасамдық және грамматикалық мүмкіндіктерін ұтымды пайдалану, терминжасам әдіс-тәсілдерінің тиімділігін елеп-екшеу арқылы қазіргі терминологияның теориялық және практикалық негіздерін жетілдіру – қазақ терминжасамының маңызды бағыттарының бірі. Терминжасамның белсенді қолданыстағы семантикалық, морфологиялық, синтаксистік, аналитикалық, калькалау, қысқарту, біріктіру, тіркестіру және т.б. тәсілдері термин қалыптастырудың өнімді құралдары ретінде қызмет етіп келеді. Бұл әдіс-тәсілдердің әрқайсысы белгілі бір ұғымдық жүйеге, салалық ерекшелікке және тілдік нормаға сәйкес қолданылғанда ғана нәтижелі болмақ.

Терминжасам үдерісін сараптау, терминдерді бекіту, қолданысқа енгізу, тарату үдерісі өзара сабақтастықта жүзеге асырылғанда ғана ұлттық терминжасам мәдениеті жетіліп, қазақ тілінің ғылыми коммуникациядағы қызметі кеңейіп, мемлекеттік тілдің заманауи ғылым мен технологиядағы орны нығайып, терминологияның ғылыми-әдіснамалық бағыты айқындалады. Қазіргі кезеңде терминдерді жасау ғана емес, оларды біріздендіру, стандарттау, кодтау, дерекқорға енгізу және цифрлық ортада қолдану мәселелері де маңызды болып отыр. Электрондық терминологиялық қорлар мен цифрлық платформалардың дамуы бекітілген терминдерді жүйелеуге, олардың қолданысын бақылауға және қоғамға жедел ұсынуға мүмкіндік береді. Ал жасанды интеллект, автоматты аударма, мәтінді өңдеу, корпус технологиялары және табиғи тілдерді өңдеу құралдарының дамуы терминологиялық жұмыстарды жаңа деңгейге көтеруде.

Ұлттық терминологияның сапасы мен жүйелілігі ғылым тілінің дамуымен, ал ғылым тілінің дамуы қазақ тілінің қоғамдық қызметінің кеңеюімен тікелей байланысты. Сондықтан терминжасамның ғылыми негіздерін жетілдіру, тиімді әдіс-тәсілдерді айқындау, терминдерді біріздендіру және оларды заманауи цифрлық кеңістікке енгізу бағытындағы жұмыстар да кезек күттірмес мәселелердің бірі.

Қазақ терминологиясын дамытуда мектеп оқулықтары мен жоғары білім беру жүйесінің де рөлі айрықша. Оқу әдебиеттерінде қолданылатын терминдердің бірізділігі мен ғылыми негізділігі жас ұрпақтың санасында мемлекеттік тілге деген құрметі мен қызығушылығын тудыруға тікелей әсер етеді. Сол себепті терминдерді қалыптастыру кезінде олардың ғылыми дәлдігімен қатар, білім алушыға түсініктілігі, тілдік табиғилығы және ұлттық танымға сәйкестігі де ескерілуі қажет. Бұл терминнің сапасын арттыруды талап

етеді әрі терминологиялық шешімдерді ғалымдар, сала мамандары, тілтанушылар, аудармашылар, оқытушылар, редакторлар және практик мамандар бірлесіп талқылау арқылы қабылдаумен тікелей байланысты. Оған қоса бұқаралық ақпарат құралдарында, білім беру жүйесінде, ресми құжаттарда және цифрлық ресурстарда терминдер қолданысын тұрақтандыруға да түрлі сала мамандарының, кәсіби ортаның ықпалы зор. «Қазақ терминжасамының негізгі әдіс-тәсілдері» атты конференция осы өзекті мәселелерді ғылыми тұрғыдан талқылауға арналған.

Жинақ материалдарында қазақ терминжасамының әртүрлі қырлары қарастырылып, термин жасаудың ішкі және сыртқы көздері, ұлттық сөзжасам ресурстарын тиімді пайдалану, халықаралық терминдерді қазақ тілінің табиғатына бейімдеу, терминдердің семантикалық дәлдігі мен жүйелілігін сақтау, қазіргі цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект мүмкіндіктерін терминологиялық зерттеулерге енгізу тәрізді маңызды мәселелер қамтылған. Бұл – қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетін арттыру терминологтардың ғана емес, бүкіл ғылыми қауымдастықтың, қоғам мүшелерінің ортақ міндеті екендігін түсінуден туындаған ғылыми зерттеулердің нәтижесі. Осы тұрғыдан алғанда, жинақтағы ғылыми мақалалар мен зерттеу нәтижелері ғалымдарға, жас зерттеушілерге, сала мамандарына, тілтанушыларға, аудармашыларға, оқытушыларға, мұғалімдерге, мектептен бастап жоғары оқу орындарының білім алушыларына және қазақ тілінің ғылыми әлеуетіне қызығушылық танытатын көпшілікке пайдалы болады деп сенеміз.

Редакция алқасы

Тілешов Ербол Ердембекұлы
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Тіл саясаты комитетінің төрағасы

Құрметті конференцияға қатысушылар!
Қадірлі ғалымдар мен тіл мамандары!

Тіл – ұлттың рухани қазынасы, ғылыми танымының негізі және қоғам дамуының маңызды құралы. Терминология – тілдің ғылым, білім һәм технологиялар саласындағы мүмкіндігін айқындайтын, оның заманауи талаптарға сай дамуына жол ашатын маңызды бағыт.

Қазіргі кезеңде әлемдік ғылым мен технологияның қарқынды дамуы, халықаралық ақпарат алмасудың кеңеюі, цифрлық трансформация және жасанды интеллект құралдарының таралуы ұлттық тілдердің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Мұндай жағдайда терминжасамның ғылыми қағидаттарын жетілдіру, терминдерді игерудің оңтайлы жолдарын белгілеу және ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану айрықша маңызға ие.

Қазақ терминологиясының өзіндік қалыптасу тарихы мен бай тәжірибесі бар. Алаш зиялыларының еңбектерінен бастау алған ұлттық терминжасам дәстүрі қазақ тілінің сөздік қорын ғылыми ұғымдармен байытуға, төл сөздердің терминдік әлеуетін ашуға және ғылыми ойды ана тілімізде жеткізуге мүмкіндік береді. Бүгінгі міндет – осы дәстүрді заман талабына сай жалғастырып, терминжасамның озық тәжірибелерін ғылыми тұрғыдан саралау және жаңа бағыттармен толықтыру.

Терминжасамда бірізділік пен ортақ ғылыми ұстанымдардың маңызы зор. Бір ұғымның әртүрлі атаулармен берілуі немесе бір терминнің әр салада әрқалай қолданылуы ғылыми коммуникацияда түсінбеушілік туғызуы мүмкін. Сондықтан терминдерді талқылау, сараптау, біріздендіру және қолданысқа енгізу жұмыстары тілтанушы ғалымдар мен сала мамандарының өзара ынтымақтастығына негізделуі қажет. Терминнің өміршеңдігі оның бекітілуімен ғана емес, ғылыми және қоғамдық ортада кең қолданыс табуымен де өлшенеді. Осы тұрғыдан алғанда, «Қазақ терминжасамының негізгі әдіс-тәсілдері» атты конференцияның маңызы ерекше. Бұл ғылыми басқосу терминология саласындағы өзекті мәселелерді талқылауға, отандық және халықаралық тәжірибені саралауға, ғалымдар мен практик мамандар арасындағы кәсіби байланысты нығайтуға мүмкіндік береді. Конференция барысында айтылатын ұсыныстар мен пікірлер қазақ терминологиясының теориялық негіздерін жетілдіруге, ғылыми ізденістер нәтижесін тәжірибеге енгізуге септігін тигізеді деп сенемін. Қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетін арттыру – баршамызға ортақ міндет.

Конференция жұмысына сәттілік, мазмұнды пікір алмасу және нәтижелі ынтымақтастық тілеймін! Бүгінгі басқосу қазақ терминологиясының дамуына тың серпін беріп, қазақ тілінің ғылым мен технология кеңістігіндегі орнын нығайтуға үлес қосатынына сенім білдіремін.

Еліміздің ғылымы мен білімі өркендеп, мемлекеттік тіліміздің мерейі үстем болсын! Баршаңызға табыс, шығармашылық шабыт тілеймін!

ҚАРЖЫ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ КАЛЬКА ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС СИПАТЫ

Абдикаримова Жансая

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, докторант

Аңдатпа. Мақалада қаржы терминологиясындағы калька тіркестердің кәсіби ортада қабылдануы қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде С. Тоқсанбай сөздігінен «биржалық әбігерлік», «өтемдік баланс», «банктік үрей», «базистік жыл», «агенттік фирмалар» калька терминдері таңдап алынды. Google Forms арқылы сауалнама жүргізіліп, оған 78 қаржы маманы қатысты. Сауалнама қатысушылары әр терминді 1-5 балдық шкала бойынша бағаланды. Зерттеу нәтижесінде калька терминдердің қабылдануы мен қолданыс сипаты біркелкі еместігі және оларды біріздендіруде терминдердің функционалдық, лингвистикалық сипатын ескеру қажеттігі анықталды.

Түйін сөздер: қаржы терминологиясы, калька, терминжасам, сауалнама, терминдерді біріздендіру.

THE USE OF CALQUED TERMS IN FINANCIAL TERMINOLOGY

Abstract. This article examines the acceptance of calqued expressions formed with the Kazakh suffixes -lyq/-lik, -dyq/-dik, and -tyq/-tik among finance professionals. Five calqued terms – *birzhalyq abigerlik*, *otemdik balans*, *banktik urei*, *bazistik zhyl*, and *agenttik firmalar* – were selected from S. Toqsanbai's dictionary as the research material. A survey was conducted via Google Forms, involving 78 finance professionals who rated each term on a scale from 1 to 5. The findings indicate that calqued terms vary in their acceptance and usage patterns, highlighting the need to consider their functional and linguistic characteristics when harmonising terminology.

Keywords: financial terminology, calque, term formation, survey, terminology harmonisation.

Кіріспе. Қаржы терминологиясында калька тіркестер жиі кездеседі. Олардың елеулі бөлігінде анықтауыш компонент -лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік жұрнақтары арқылы жасалған. Бұл үлгі заттың салаға, қызметке немесе белгілі бір қатынасқа тиесілігін білдіруге мүмкіндік береді. Дегенмен жұрнақтың өнімді болуы осы үлгімен жасалған терминдік тіркестердің бәрі бірдей сәтті дегенді білдірмейді. Терминнің қолданысқа жарамды болуы оның құрылымымен қатар сол сала маманына түсінікті болуы, кәсіби қарым-қатынасқа ыңғайлы болуы және арнаулы ұғымды жеткізу мүмкіндігіне байланысты. III. Құрманбайұлы калькалауды өзге тілдегі терминнің жасалу үлгісі мен мағынасын пайдаланып, ұлттық тілде атау жасау тәсілі ретінде қарастырады [1; 583-585]. Осы тұрғыдан алғанда, калька – тілдің ішкі мүмкіндігін пайдаланудың бір жолы. Оны бағалауда қазақша тіркестің мағыналық уәжін де ескеру қажет. Әсіресе кірме негізге қазақша жұрнақ жалғанған атауларда калькалау мен морфологиялық игеру қатар жүреді.

Зерттеу барысында С. Тоқсанбай сөздігінен «биржалық әбігерлік», «өтемдік баланс», «банктік үрей», «базистік жыл», «агенттік фирмалар» терминдері іріктеп алынды. Олардың бәрінде қатыстық сын есім жасайтын жұрнақ анықтауыш құрамында жұмсалған. Осы терминдердің қазіргі кәсіби ортада қалай қабылданатынын анықтау үшін қаржы

мамандарына сауалнама ұсынылды. Сауалнама Google Forms арқылы жүргізілді. Оған 78 қаржы маманы қатысып, ұсынылған бес терминнің әрқайсысын бес балдық жүйемен бағалады. Сұрақтарда қазақша атаулармен бірге орысша баламалары берілді: «биржевая паника», «баланс компенсационный», «банковская паника», «базисный год», «агентские фирмы». Бағалауға берілген шкала жүйесі мынадай: 1 – «мүлде түсініксіз», 2 – «түсініксіз», 3 – «орташа», 4 – «түсінікті», 5 – «өте сәтті термин». Сауалнамада берілген терминдік тіркестердің ресми мәртебесін анықтау үшін Termincom.kz базасындағы деректер пайдаланылды [2]. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің 47,4%-ы (37 адам) 26-40 жастағылар, 26,9%-ы (21 адам) 18-25 жастағылар, 20,5%-ы (16 адам) 41-60 жастағылар, қалған төрт қатысушы (5,1%) 60 жастан асқан сала мамандары. Білім дәрежесі бойынша жоғары білімділердің үлесі 76,9%-ды (60 адам), орта білім – 7,7%, арнаулы – 7,7%, ғылыми атағы бар қатысушылар 7,7%-ды құрады.

Сауалнама нәтижелері

БИРЖАЛЫҚ ӘБІГЕРЛІК. «Биржалық әбігерлік» терминінің анықтауышы *биржа* кірме түбіріне -лық жұрнағы жалғану арқылы жасалған. «Әбігерлік» жалпы қолданыстағы аландау, абыржу реңкін білдіреді. Осы сөздің сала ауқымында ұғымды қаншалықты айқын жеткізетіні мамандар бағалауын талдауда назарға алынды.

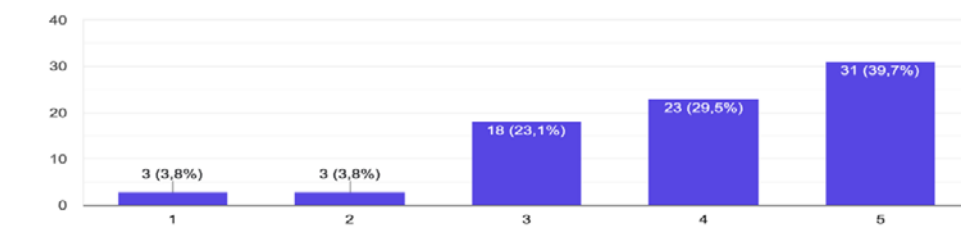

1-сурет. «Биржалық әбігерлік» терминінің бағалануы

Мұнда бұл терминді қатысушылардың ішінде 33 маман (42,3%) 5 балмен, 16 маман (20,5%) 4 балмен бағалаған. Оң баға бергендер саны – 49 адамды (62,8%) құрайды. 3 балл қойғандар саны – 14 (17,9%), бір және екі балл қойғандар – 15 (19,2%). Көрсеткіш бойынша бұл терминді көпшілік оң бағалағанымен, төмен бағалардың үлесі қалған төрт терминге қарағанда жоғары. Мұны «әбігерлік» сөзінің жалпы мағынасы мен термин ретіндегі ұғымды білдіру арақатынасын нақтылау қажеттігін көрсететін нәтиже ретінде қарастыруға болады.

ӨТЕМДІК БАЛАНС. «Өтемдік баланс» тіркесінде *өтем* түбіріне -дік жұрнағы жалғанып, баланс атауының белгісі көрсетілген. Қазақша нұсқасында анықтауыш басыңқы сөздің алдында орналасады. Осылайша бастапқы «баланс компенсационный» атауының компоненттік сәйкестігі қазақ тілінің тіркес құрау тәртібімен берілген.

Өтемдік баланс (Баланс компенсационный) 1 — мүлде түсініксіз 2 — түсініксіз 3 — орташа 4 — түсінікті 5 — өте сәтті термин
78 жауап

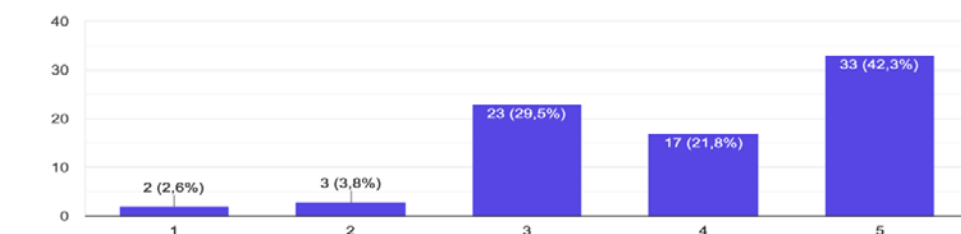

2-сурет. «Өтемдік баланс» терминінің бағалануы

Аталған терминге 31 адам (39,7%) 5 балл, 23 адам (29,5%) 4 балл берген. Жалпы терминді сәтті деп тапқандар қатысушылардың 69,2%-ын (54 адам) құрайды. Орташа бағаны 18 адам (23,1%) таңдаса, 1-2 балды үш адамнан белгілеген. Төмен бағалардың жиынтығы 7,7%-ды құрайды. Бұл көрсеткіш аталған терминді қатысушылар оң бағалағанын білдіреді. Дегенмен орташа, төмен деп бағалағандардың болуы «өтемдік» анықтаушының нақты қаржылық мазмұнын қысқа салалық анықтамамен бекітудің орынды екенін аңғартады.

БАНКТІК ҮРЕЙ. «Банктік үрей» атауы *банк* + *-тік* және *үрей* компоненттерінен құралған [3; 45]. Анықтауыш жалпы тілдегі эмоциялық мағынасы бар сөздің салаға қатысын нақтылайды. «Біржалық әбігерлікпен» салыстырғанда, орысша паника компонентінің қазақша баламасы өзгергенімен, тіркестің анықтауыштық үлгісі сақталады.

Банктік үрей (Банковская паника) 1 — мүлде түсініксіз 2 — түсініксіз 3 — орташа 4 — түсінікті 5 — өте сәтті термин
78 жауап

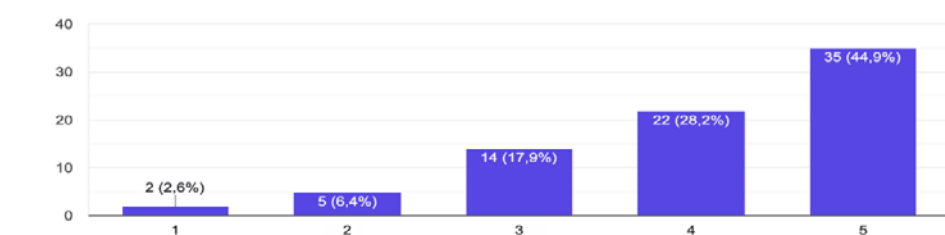

3-сурет. «Банктік үрей» терминіне берілген бағалар

Мұнда бес балды 33 адам (42,3%), төрт балды 17 адам (21,8%) таңдаған. Оң баға үлесі — 64,1% (50 адам). Үш баллды 23 адам (29,5%) белгілеген. Бір және екі баллдың жиынтығы небәрі 6,4% (5 адам) болғанымен, орташа бағалардың үлесі жоғары болған. Яғни бұл аталған терминнің қолданысына қатысты екіұшты пікірді білдіреді. Мұнда «үрей» сөзі қайта қарауды немесе калькалану арқылы жалғанған -тік қосымшасы терминнің сөзжасам жүйесін қайта қарастыруды талап етеді.

БАЗИСТІК ЖЫЛ. «Базистік жыл» терминінде *базис* кірме сөзі *-тік* жұрнағын қабылдап, *жыл* сөзімен байланысқан [3; 34]. Кірме түбірге қазақ тіліндегі жұрнақтың жалғануы терминді тілдің сөзжасам жүйесіне икемдеуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, бұл мысалда калькалау үдерісі кірме түбірді терминжасамдық тұрғысыдан игеру үдерісін де көрсетеді.

Базистік жыл (Базисный год) 1 — мүлде түсініксіз 2 — түсініксіз 3 — орташа 4 — түсінікті 5 — өте сәтті термин
78 жауап

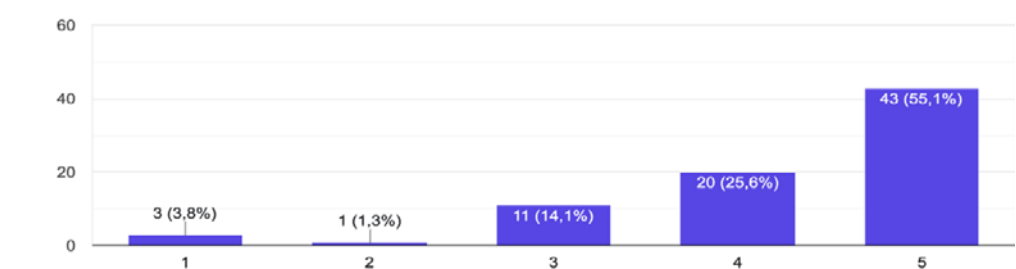

4-сурет. «Базистік жыл» терминіне берілген бағалар

Бұл терминге 35 адам (44,9%) бес балл, 22 адам (28,2%) төрт балл берген. Оң бағалау үлесі 73,1%-ді құрайды. Үш баллды 14 адам (17,9%), бір және екі баллды жеті адам (9,0%) таңдаған. Бұл көрсеткіштер тіркестің кәсіби ортада қолдануға ыңғайлы екенін көрсетеді.

АГЕНТТІК ФИРМАЛАР. «Агенттік фирмалар» терминдік тіркесінің құрамындағы *агент* және *фирма* кірме түбірлері қазақ тілінің грамматикалық жүйесі бойынша түрленген. *Агент* сөзіне *-тік* жұрнағы, *фирма* сөзіне *-лар* көптік жалғауы жалғанған. Біз талдауға алған терминдің барлығы дерлік жартылай калька терминдер. Яғни бұл терминдердің бір бөлігі қазақ тіліне бейімделмей енген терминдерді құрайды.

Агенттік фирмалар (Агентские фирмы) 1 — мүлде түсініксіз 2 — түсініксіз 3 — орташа 4 — түсінікті 5 — өте сәтті термин
78 жауап

5-сурет. «Агенттік фирмалар» терминіне берілген бағалар

Бұл терминді бағалауда бес балды 43 адам (55,1%), төрт балды 20 адам (25,6%) таңдаған. Оң бағалар 63 жауапты, яғни 80,8%-ды құрайды. Қатысушылардың ішінде 11 адам (14,1%) бұл терминді орташа деп бағаласа, төменгі балл төрт жауапта (5,1%) кездеседі. Бес терминнің ішінде осы атаудың оң бағалау үлесі жоғары, ал төмен бағалау үлесі барлық терминге берілген жауаптармен салыстырғанда аз екені көрінеді. Сауалнама барысында терминнің таныс болуы, қолданыста болуы бағалауға ықпал етуі мүмкін [4].

Termincom.kz жүйесі бойынша талдауға алынған бес терминнің барлығы «Экономика және қаржы» саласына тиесілі екені анықталды. Аталған бес терминнің ішінде бектіліген мәртебесі бар атау атау — «Өтемдік баланс» термині [2]. «Өтемдік баланс» нұсқасы Республикалық терминология комиссиясының 2017 жылғы 10 қарашадағы № 2 шешіміне қосымшада «баланс компенсационный» атауының баламасы ретінде тіркелген [5; 447].

Қорытынды. Жалпы нәтижелерде барлық терминнің оң бағалау үлесі 60%-дан жоғары екені анықталды. Барлық терминде бір жұрнақ қолданылғанымен, оларға берілген бағалар бірізді емес. Жоғары бағалаудың ең төменгі көрсеткіші 62,8% болса, жоғары бағалағандар 80,8%-ға сәйкес келеді. Бұл нәтижелер тіркес құрамындағы сөздердің мағыналық байланысы, терминдік ұғыммен сәйкестігі және сала мамандары тәжірибесіндегі орны қатар ескерілуі қажет дегенді білдіреді. Ең жоғары көрсеткіш «агенттік фирмаларға» (80,8%), одан кейін «базистік жылға» (73,1%), «өтемдік баланса» (69,2%), «банктік үрейге» (64,1%) және «биржалық әбігерлікке» (62,8%) тиесілі. «Банктік үрей» орташа бағалардың, ал «биржалық әбігерлік» төмен бағалардың салыстырмалы жоғары үлесімен ерекшеленді. Termincom.kz деректері «өтемдік баланс» нұсқасының ресми бекітілгенін растады. Калька терминдерді біріздендіруде қазақша жасалу үлгісін сақтау жеткіліксіз. Сауалнама қорытындысы бойынша қолданыстағы терминдердің мағынасы нақтыланып, сала мамандарының бағалауы, ресми нұсқамен арақатынасы ескерілуі керек деген тұжырым жасай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 928 б.
2. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
3. Тоқсанбай С. Р. Орысша-қазақша банк терминдері сөздігі. – Алматы, 2013. – 1152 б.
4. Hesabi A., Amirian Z., Nazari J. Political Terms by APLL: Issues of Terminology Implantation and Acceptability // Applied Research on English Language. – 2017. – Vol. 6, № 3. – P. 339–362.
5. 1971-2019 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы мәжілістерінде бекітілген терминдер. Жинақ. II том / жалпы ред. Н. Аитова; құраст.: С. Исакова, С. Сапина. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 688 б.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ АУДАРМАДАҒЫ ВАРИАТИВТІЛІГІ: КАЛЬКАЛАУ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Азиева Гульнисям

ал-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, докторант

Андатпа. Мақалада лингвистикалық терминдердің қазақ тіліне аударылу барысында туындайтын вариативтілік құбылысын қарастырады. Калькалау мен терминологиялық бейімделу тәсілдерінің терминдік нұсқалардың қалыптасуына әсерін айқындайды. Сонымен қатар терминтану мен аударматанудағы негізгі теориялық тұжырымдамаларға шолу жасалады.

Түйін сөздер: терминология, вариативтілік, калькалау, терминологиялық бейімделу, лингвистикалық термин, аударма.

VARIABILITY OF LINGUISTIC TERMS IN TRANSLATION: ISSUES OF CALQUING AND TERMINOLOGICAL ADAPTATION

Abstract. The article examines variation in linguistic terms in translation into Kazakh. It analyses how calquing and terminological adaptation shape term variants, classifies translation techniques, and shows cases where internationalisms and native equivalents coexist.

Keywords: terminology, variation, calque, terminological adaptation, linguistic term, translation, term formation.

Кіріспе. Қазіргі қазақ тіл білімінің терминологиялық жүйесі бір мезгілде бірнеше бағытта дамып келеді. Бір жағынан, ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктері арқылы жаңа атаулар жасалады, екінші жағынан, орыс және ағылшын тілдері арқылы халықаралық терминдер енеді. Осының салдарынан бір ұғымға бірнеше атау қатар жүретін жағдайлар, яғни терминдік вариативтілік құбылысы жиі кездеседі [3; 17-21]. Лингвистикалық терминдер бұл тұрғыдан ерекше орын алады: олар ғылыми ақпаратты жеткізіп қана қоймай, тілдің өзін сипаттайтын метатілдік қызмет атқарады. Сондықтан лингвистикалық терминді аудару жай мәтін аудару емес, ұғымдық жүйені бір тілден екінші тілге көшіру үдерісі.

Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихында бұл мәселе жаңадан туындаған жоқ. XX ғасырдың басында А. Байтұрсынұлы тіл білімі терминдерін қазақ тілінің өз мүмкіндігіне сүйеніп жасау жолын ұстанды [1; 4]. Кеңестік кезеңде терминдердің басым бөлігі орыс тілі арқылы қабылданды, ал тәуелсіздік жылдарында халықаралық терминдерді ұлттық баламамен алмастыру мен олардың қолданылуын біріздендіру мәселесі күн тәртібіне шықты [3; 5]. Дегенмен, ғылыми әдебиетте, оқулықтар мен аударма мәтіндерде бір терминнің әртүрлі нұсқаларының қатар жүруі әлі де сақталуда.

Мақаланың өзектілігі лингвистикалық терминдерді аудару тәжірибесінде калькалау мен бейімдеу тәсілдерінің таңдалуы көбіне аудармашының жеке шешіміне тәуелді болып отырғанымен байланысты. Кейде сөзбе-сөз көшіру түпнұсқаның ішкі формасын сақтап, жүйелілікті қамтамасыз етсе, кейде ұғымды бұрмалайды; ал фонетикалық бейімделген кірме халықаралық түсіністікті қамтамасыз еткенімен, қазақ тілінің сөзжасамдық заңдылықтарына сәйкес келмеуі мүмкін.

Зерттеудің мақсаты – лингвистикалық терминдердің ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі баламаларын салыстыра отырып, калькалау мен терминологиялық бейімделудің вариативтілікке әсерін анықтау. Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: терминдік вариативтіліктің теориялық негіздерін қарастыру; калька түрлерін сипаттау; бейімделу деңгейлерін жіктеу; вариативтілікті реттеудің өлшемдерін ұсыну. Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы-салғастырмалы және құрылымдық-семантикалық талдау әдістері қолданылды.

Терминдік вариативтіліктің теориялық негіздері. Терминтанудың классикалық кезеңінде термин тұрақты, бір мағыналы және контекстен тәуелсіз бірлік ретінде түсінілді. Е. Вюстер негіздеген жалпы терминология теориясы «бір ұғым-бір термин» қағидасын ұстанып, терминдерді стандарттау қажеттігін алға тартты [25]. Орыс терминтануында Д.С. Лотте термин мен терминжасамға қойылатын талаптарды дәлдік, жүйелілік, қысқалық деп тұжырымдады [12]; А.А. Реформатский терминнің жалпы сөзден ерекшелігін қарастырды [13]. Б.Н. Головин мен Р.Ю. Кобрин лингвистикалық терминдердің ұғымдық және жүйелік негіздерін сипаттады [9]; жалпы терминологияның теориялық мәселелері

А.В. Суперанская мен авторлар ұжымының еңбегінде жүйеленді [14]; терминтанудың қазіргі жағдайы С.В. Гринёв-Гриневичтің оқулығында жинақталған [10]. Кейінгі зерттеулерде бұл көзқарас түзетілді. Р. Теммерман терминдердің шын өмірде көп мағыналылық пен синонимия көрсететінін, ұғымдардың нақты шекарасы болмайтынын дәлелдеп, әлеуметтік-когнитивтік тәсілді ұсынды [21]. М.Т. Кабре терминологияның теориялық және қолданбалы қырларын біріктіріп, терминдердің коммуникативтік жағдайға тәуелділігін атап көрсетті [15]. Ж. Сагер терминдерді өңдеудің практикалық әдістерін сипаттады [20]. Терминдік вариативтілікті арнайы зерттеген Б. Дайль және авторлар терминнің тұлғалық өзгерістерін сипаттау қағидаттарын ұсынса [16], Ж. Фрейша деноминативтік вариативтіліктің себептерін (диалектілік, функционалдық, дискурстық, тіларалық, когнитивтік) жіктеді [17].

Осы тұжырымдамалар негізінде терминдік вариативтілікті үш қырынан қарауға болады: 1) тілішілік вариативтілік бір тілдегі бір ұғымды белгілейтін әртүрлі тұлғалардың болуы (мысалы, халықаралық термин мен ұлттық балама); 2) тіларалық вариативтілік аударма барысында бір түпнұсқа терминнің әртүрлі тәсілмен берілуі; 3) қолданыстық (функционалдық) вариативтілік терминнің ғылыми, оқу және публицистикалық стильдердегі әртүрлі нұсқаларда жүруі. Лингвистикалық терминдер аудармасында бұл үш түр бір-бірімен тығыз байланысты: аударма тәсілінің таңдалуы тілішілік нұсқалардың пайда болуына тікелей әсер етеді.

Вариативтілікті синонимиядан ажырату қажет. Синонимия – мағынасы жақын, бірақ ұғымдық немесе стильдік реңкі бар бірліктердің қатынасы; терминдік вариативтілікте ұғым бір, ал оның атауы әртүрлі болады. Практикада бұл шекара анық емес: «форма» мен «тұлға» бір мәтінде қатар жүргенде оқырман оларды бір ұғым деп түсінуі де, екі бөлек ұғым деп қабылдауы да мүмкін. Сондықтан лингвистикалық терминдерді аударғанда тек атауды емес, оның ұғымдық көлемін де салыстыру қажет.

Қазақ терминологиясы үшін Ш. Құрманбайұлының еңбектері маңызды: онда қазақ лексикасының терминденуі, терминжасам тәсілдері, терминқорды қалыптастыру көздері мен XX ғасыр басындағы терминтану мәселесі жүйелі түрде қарастырылған [3; 4]. Қазақстанда саланың терминологиялық сөздіктер жүйесі 1999-2000 жылдары жарық көрген 31 томдық «Қазақша-орысша, орысша-қазақша салалық ғылыми терминологиялық сөздіктер» топтамасы арқылы жинақталған [6]. Тілдік норманың қалыптасуы тұрғысынан Р. Сыздықтың еңбегі терминдерді қолдану нормасын түсінуге негіз болады [5].

Калькалау: ұғымы, түрлері және терминжасамдағы рөлі. Калькалау – шет тілдік сөз немесе тіркестің құрылымын оның құрамдас бөліктерін баламалы бірліктермен беру арқылы қайта жасау тәсілі. Ж.П. Вине мен Ж. Дарбелье калькті кірме сөзге жақын ерекше түр ретінде, яғни шет тілдік тіркестің тілге сөзбе-сөз аударылып көшуі деп сипаттады және оны аударманың жеті тәсілінің қатарына қосты [23]. П. Ньюмарк бұл құбылысты «through-translation» деп атап, оны тұрақты тіркестер мен ұйым атауларын аударуда қолданылатын тәсіл ретінде қарастырды [18]. У. Вайнрайх тілдік байланыс жағдайында калькалаудың түрлерін тікелей калька, мағыналық көшіру және еркін жасалған баламаны ажыратты [24]. Орыс аударматануында калькалауды В.Н. Комиссаров аударма тәсілдері қатарында сипаттап [11], Л.С. Бархударов транскрипциялау мен калькалаудың аударма жүйесіндегі орнын көрсетті [8].

Терминжасам тұрғысынан калькалаудың бірнеше түрін ажыратуға болады. Құрылымдық (морфемалық) калька түпнұсқаның құрамдас бөліктерін бір-бірлеп аударды:

«словообразование» – «сөзжасам» (сөз + жасам). Тіркестік калька көпсөзді терминдегі компоненттердің реттілігін сақтайды: «словосочетание» – «сөз тіркесі». Семантикалық калька бұрыннан бар сөзге жаңа терминдік мағына береді: «часть речи» – «сөз табы», «падеж» – «септік» тәрізді қолданыстардың қалыптасуында ұлттық сөздің терминдік мағынаға ие болуы байқалады. Бұл өзгерістердің әрқайсысы терминнің ішкі формасына, жүйелілікке және түсініктілікке әртүрлі әсер етеді.

Калькалаудың артықшылығы ұғымның ішкі формасы сақталады, термин оқырманға түсінікті болады, терминдік қатарлар (мысалы, сөзжасам, сөзтұлғалау, сөзөзгерту) тұтас жүйені құрайды. Кемшілігі түпнұсқаның полисемиясы немесе тұлғалық ерекшелігі қате берілуі мүмкін, сондай-ақ сөзбе-сөз көшірілген кейбір тіркестер қазақ тілінің синтаксистік заңдылығына сай келмей, жасанды естіледі. Мәселен, орыс тіліндегі анықтауыштық құрылымдар қазақ тілінде жиі ілік жалғаулы тіркеспен немесе -ық/-лік қосымшалы сын есіммен беріледі, бұл да бір терминнің бірнеше нұсқасының қатар жүруіне әкеледі.

Калькалау мүмкіндігіне тілдердің типологиялық ерекшелігі де әсер етеді. Қазақ тілінде сөз тіркесінде тәуелді сөз тірек сөздің алдында тұрады. Бұл ағылшын тіліндегі зат есімдік тіркестермен (language contact, word formation) құрылымдық ұқсастық тудырып, калькалауды жеңілдетеді. Орыс тіліндегі кейінгі орындағы ілік септікті тіркестер («анализ дискурса») қазақ тілінде сөз тәртібі өзгертіліп беріледі («дискурс талдауы»), ал сын есімдік құрылымдар («компьютерная лингвистика») қосымша арқылы бейімделеді. Яғни аударма тәсілі түпнұсқаның құрылымына да, қабылдаушы тілдің синтаксистік ерекшелігіне де тәуелді.

Сонымен қатар калькалау әрдайым ұтымды бола бермейді. Егер түпнұсқа термин халықаралық сипатқа ие және көптеген тілде бірдей қолданылса (фонема, морфема, синтаксис), оны калькалау ұғымдық түсініктілік пен халықаралық біртектілікті бұзуы ықтимал. Мұндай жағдайда бейімдеу тәсілі қолайлырақ болады. Калька мен бейімделген кірме арасындағы таңдау терминологиялық саясаттың негізгі мәселесінің бірі [3; 10].

Терминологиялық бейімделу деңгейлері. Терминологиялық бейімделу шет тілдік терминнің қабылдаушы тілдің дыбыстық, грамматикалық және семантикалық жүйесіне бейімделуі. Бұл үдерісті үш деңгейде қарастыруға болады. Фонетикалық (графикалық) бейімделу терминнің қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріліп жазылуы. Мысалы, «phoneme – фонема – фонема», «morpheme – морфема – морфема», «discourse – дискурс – дискурс». Мұндай терминдер, әдетте, орыс тілі арқылы енген және халықаралық сипатқа ие болғандықтан, олардың нұсқалары аз. Морфологиялық бейімделу терминнің қазақ тілінің сөзөзгерту жүйесіне енуі. Шет тілдік терминге қазақша қосымша жалғанып, грамматикалық тұлға жасалады: «computational linguistics – компьютерная лингвистика – компьютерлік лингвистика», «corpus linguistics – корпусная лингвистика – корпустық лингвистика». Мұнда орыс тіліндегі -ная/-ский сын есімдері қазақша -лік/-тық қосымшаларымен берілген. Сондай-ақ дауыссыздан басталатын қосымшаға сәйкес дыбыстық үйлесім құбылыстары байқалады: «speech act – речевой акт – сөйлеу актісі». Семантикалық бейімделу – қазақ тілінде бұрыннан бар сөзге жаңа терминдік мағына беру. Бұл жоғарыда аталған семантикалық калькамен тығыз байланысты. «Ending – окончание – жалғау», «suffix – суффикс – жұрнақ» терминдерінде ұлттық сөз халықаралық терминнің орнын баса алады; ал «vowel harmony – сингармонизм – үндестік заңы» мысалында ұлттық баламамен қатар халықаралық нұсқаның да қолданылуы байқалады. Терминнің ішкі формасы бейімделу мен калькалауды салыстырғанда ерекше рөл атқарады. Ішкі

формасы ашық термин («сөзжасам», «сөз тіркесі») ұғымның негізгі белгісін атаудың өзінде көрсетіп, оқырманға терминді меңгеруді жеңілдетеді. Ал бейімделген кірме термин («фонема», «морфема») ұғымды тікелей ашпайды, оны анықтама арқылы үйрену қажет. Бұл айырмашылық оқу үдерісінде маңызды: ішкі формасы ашық терминдер бастапқы деңгейде жақсы меңгеріледі, ал халықаралық терминдер жоғары деңгейде және шет тілдегі әдебиетпен жұмыс істегенде қажет болады. Сондықтан екі тәсілді бір-біріне қарсы қоймай, олардың қызметін ажырата білген жөн.

Бейімделу деңгейін таңдағанда аудармашы бірқатар сұраққа жауап беруі тиіс: түпнұсқа термин халықаралық сипатқа ие ма; қазақ тілінде осы ұғымды белгілейтін қалыптасқан сөз бар ма; ұлттық баламаның мағына көлемі түпнұсқамен сәйкес келе ме; термин қатардағы басқа терминдермен жүйелі байланыста ма. Мәселен, «speech act» терминін аудару кезінде «акт» компонентінің халықаралық сипаты сақталып, «speech» компоненті «сөйлеу» етістігінің қимыл атауымен беріледі, ал бүкіл тіркес қазақ тілінің тәуелдік жалғау үлгісі бойынша рәсімделеді. Мұндай шешім аралас тәсілдің типтік үлгісі болып табылады.

Бейімделудің терең деңгейі әдетте терминнің тұрақты қолданылу ықтималдығын арттырады. Л. Венути ұсынған «отандастыру» (domestication) және «бөтенсіту» (foreignization) стратегиялары [22] терминологиялық бейімделуге де қатысты: ұлттық баламаны таңдау түсінікті әрі тілдің өзіне сай болғанымен, халықаралық терминнен алшақтатуы мүмкін; ал халықаралық терминді сақтау ғылыми байланысты күшейткенімен, ұлттық тілдің терминжасам әлеуетін пайдаланбауға әкеледі. Е. Найданың формалды және динамикалық эквиваленттілік ұғымдары [19] терминнің қабылдаушы оқырманға әсері тұрғысынан осы таңдауды бағалауға мүмкіндік береді.

Вариативтілікті реттеу мәселелері. Терминдік вариативтілікті толық жою мүмкін емес және қажет те емес: Теммерман көрсеткендей, вариативтілік ғылыми ұғымдардың дамуымен және коммуникативтік жағдаймен байланысты [21]. Дегенмен ғылыми-оқу мәтіндерінде бір терминнің тұрақты қолданылуын қамтамасыз ету қажет. Терминологиялық комиссия шешімдері мен Termincom.kz порталындағы бекітілген терминдер мұндай тұрақтылықтың институционалдық негізін құрайды [26].

Аударма барысында тәсіл таңдауды мынадай өлшемдерге сүйеніп жүргізу ұсынылады: 1. ұғымдық дәлдік: термин түпнұсқа ұғымның көлемін бұзбауы тиіс; 2. жүйелілік: бір терминдік қатардағы терминдер бір үлгімен жасалуы керек (мысалы, сөзжасам, сөз-тұлғалау); 3. қазақ тілінің заңдылығына сәйкестік: терминнің дыбыстық, тұлғалық және синтаксистік құрылымы тілдің нормасына сай болуы қажет [5]; 4. халықаралық түсіністік: кең таралған интернационал терминдерді негізсіз калькалаудан алшақ болған жөн; 5. қолданыстағы тұрақтылық: бұрыннан қалыптасқан және комиссия бекіткен нұсқаны негізсіз ауыстыруға болмайды.

Терминдердің тұрақтылығын арттыруда оқу әдебиетінің рөлі ерекше. Оқулық пен оқу құралдарында термин нұсқасы бір ізділікпен берілсе, ол студенттер мен болашақ мамандар арқылы кеңінен таралады. Керісінше, оқулықтар арасындағы сәйкессіздік вариативтілікті күшейтеді. Сондықтан лингвистикалық терминдерді аударатын авторлар бір терминологиялық глоссарийге сүйеніп, терминдердің тізімін мәтіннің соңында немесе қосымшада беруі қолайлы.

Қазақстанда тіл саясаты терминдерді қолдану аясын да реттейтіні белгілі [7]; бірақ нақты лингвистикалық терминдер үшін негізгі реттеуші құрал терминологиялық сөздіктер

мен комиссия шешімдері. Сондықтан аудармашыға, оқулық авторына, ғылыми мақала жазушыға түпнұсқа терминнің баламасын таңдау кезінде бекітілген терминдер қорын тексеруді әдетке айналдыру маңызды. Сонымен бірге бір мәтін шеңберінде терминнің бір ғана нұсқасын сақтау вариативтілікті азайтудың қарапайым әрі тиімді жолы.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері лингвистикалық терминдердің аудармадағы вариативтілігі калькалау мен терминологиялық бейімделу тәсілдерінің қатар қолданылуынан туындайтынын көрсетті. Калькалау көбіне күрделі терминдерде (сөзжасам, сөз тіркесі, сөз табы) қолданылып, терминнің ішкі формасын сақтайды; халықаралық сипаттағы жеке терминдер (фонема, морфема) фонетикалық бейімделу арқылы қабылданады; жалғау, жұрнақ, септік секілді терминдерде ұлттық баламалар басым.

Тілішілік вариативтілік негізінен халықаралық термин мен ұлттық баламаның (функция ~ қызмет, форма ~ тұлға) немесе бейімделген кірме мен семантикалық калька (агглютинативті тіл ~ жалғамалы тіл) қатар жүруінен пайда болады. Морфологиялық бейімделу ең өнімді тәсіл, ал аралас терминдер кірме мен ұлттық сөздің үйлесімін қамтамасыз етеді.

Вариативтілікті реттеуде ұғымдық дәлдік, жүйелілік, қазақ тілінің заңдылығына сәйкестік, халықаралық түсіністік және қолданыстағы тұрақтылық өлшемдерін ұстану ұсынылады. Болашақ зерттеулерде мысал материалын кеңейтіп, терминдердің нақты қолданылу жиілігін корпустық әдістермен анықтау перспективалы бағыт болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 928 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы). – Алматы, 2008.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана, 2001. – 230 б.
6. Қазақша-орысша, орысша-қазақша салалық ғылыми терминологиялық сөздіктер: 31 томдық топтама. – 1999-2000.
7. Қазақстан Республикасындағы тіл туралы: ҚР Заңы, 1997 жылғы 11 шілде, № 151-І.
8. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
9. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – Москва, 1987. – 104 с.
10. Гринёв-Гриневиц С.В. Терминоведение. – Москва, 2008. – 304 с.
11. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – Москва, 1990. – 253 с.
12. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – Москва, 1961. – 158 с.
13. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46-54.
14. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – Москва, 1989. – 246 с.
15. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999.

16. Daille B., Habert B., Jacquemin C., Royauté J. Empirical observation of term variations and principles for their description // Terminology. – 1996. – Vol. 3, No. 2. – P. 197-257.
17. Freixa J. Causes of denominative variation in terminology: A typology proposal // Terminology. – 2006. – Vol. 12, No. 1. – P. 51-77.
18. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York; London: Prentice Hall, 1988.
19. Nida E.A. Toward a Science of Translating. – Leiden, 1964.
20. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1990.
21. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2000.
22. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London; New York, 1995.
23. Vinay J.-P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l'anglais: Méthode de traduction. – Paris, 1958.
24. Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. – New York, 1953.
25. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. – Wien; New York, 1979.
26. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>

ENGLISH LANGUAGE TEACHING TERMINOLOGY IN KAZAKH: CALQUING, TRANSLATION AND NATIONAL TERM-FORMATION MODELS

Aynekova Zhanna

*М. Сапарбаев ат. «ПАРАСАТ» колледжі,
ағылшын тілі пәні оқытушысы, п.ғ. магистрі*

Abstract. This article examines the formation of English language teaching terminology in the Kazakh language. The study focuses on three main approaches to term formation: calquing, translation, and national term-formation models. Particular attention is given to the adaptation of borrowed terms and the use of appropriate Kazakh equivalents in English language teaching. The analysis is based on the author's teaching experience with students of IT, Hotel Business, and Tourism specialties at PARASAT College.

Keywords: Kazakh terminology, English language teaching, term formation, calquing, translation, national model, standardization.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ: КАЛЬКАЛАУ, АУДАРМА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНЖАСАМ МОДЕЛЬДЕРІ

Андатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін оқытуға қатысты терминдердің қазақ тілінде қалыптасу мәселелері қарастырылады. Зерттеуде терминжасамның үш негізгі тәсіліне: калькалау, аудару және ұлттық терминжасам үлгілеріне назар аударылады. Кірме терминдерді бейімдеу және ағылшын тілін оқыту үдерісінде қолдануға қолайлы қазақша баламаларды қалыптастыру мәселелері талданады. Зерттеу автордың «ПАРАСАТ» колледжін-

де IT, қонақ үй бизнесі және туризм мамандықтары студенттеріне ағылшын тілін оқыту тәжірибесіне негізделген.

Түйін сөздер: қазақ терминологиясы, ағылшын тілін оқыту, терминжасам, калькалау, аударма, ұлттық модель, стандарттау.

Introduction. Terminology develops together with science, education, technology, and professional communication. The rapid development of new technologies and teaching methods creates a constant need for new terms and concepts. English plays an important role in this process because many modern educational approaches, digital technologies, and methodological concepts are introduced and widely used in English. For the Kazakh language, this creates the need to express new concepts clearly while preserving the linguistic characteristics of the national language. The formation and development of Kazakh terminology have been studied by a number of linguists, with particular attention given to the sources, principles, and methods of term formation [1].

Modern studies show that Kazakh terminology develops through different methods and models, including morphological and syntactic word formation, semantic development, translation, and borrowing [2]. These methods allow the language to respond to new concepts in science, education, and professional fields. The translation of English terms into Kazakh, however, is not always a simple replacement of one word with another. A term may be translated according to its meaning, reproduced through calquing, adapted, or formed using the internal resources of Kazakh. Therefore, the choice of a suitable method depends on the meaning and structure of the original term and the context in which it is used.

Calquing has a special place in this process because it allows the meaning or structural components of a foreign term to be reproduced through the resources of the target language. In Kazakh terminology, calquing is considered one of the ways of creating equivalents of foreign terms and is closely connected with translation [3; 87–90]. At the same time, an effective term should not only reflect the original concept but also be clear, natural, and consistent with the norms of Kazakh. National term-formation models are also important because native words, affixes, word combinations, and established word-formation patterns can be used to create new terms [2]. Thus, translation, calquing, borrowing, and national models can complement each other in the development of Kazakh terminology.

This issue is especially relevant to professional and college education, where students regularly encounter English-language educational and professional terminology. The present study is based on the author's teaching experience at PARASAT College with students of IT, Hotel Business, and Tourism specialties. It focuses on English language teaching terminology and examines how English terms can be translated, calqued, adapted, or formed according to national Kazakh models. The aim of the article is to examine these approaches and consider their practical use in the educational process, with particular attention to clarity, accuracy, and terminological consistency.

1. THEORETICAL FOUNDATIONS OF KAZAKH TERM FORMATION

Term formation is an important part of language development. When new concepts appear in science, education, technology, and other fields, new terms are needed to name them. Therefore, terminology changes together with the development of society and professional fields.

Kazakh terminology has developed through different methods. Researchers identify word formation, semantic development, word combinations, borrowing, translation, and other

approaches as important ways of creating and developing terms [2]. These methods allow the Kazakh language to express new concepts while using both its own linguistic resources and terms from other languages. One important feature of Kazakh term formation is the use of national word-formation resources. New terms can be created from existing Kazakh words, affixes, and word combinations. This makes it possible to form terms that are understandable and natural for Kazakh-speaking users [2].

At the same time, many modern terms come from other languages, especially English. This is particularly noticeable in education, information technology, business, and other professional areas. Such terms can enter Kazakh through borrowing, adaptation, translation, or calquing.

Translation has an important role in this process. When a new English concept is introduced into Kazakh education, an appropriate equivalent needs to be found. Sometimes an existing Kazakh word can be used, while in other cases a new term or word combination is needed. The main aim is to express the meaning of the original term clearly and naturally.

Calquing is closely connected with translation. It is based on reproducing the meaning or structure of a foreign term by using the resources of the target language. Rapisheva and Karipova describe calquing as both a term-formation and translation method [3; 87–90].

National term-formation models are also important for the development of Kazakh terminology. The use of native words and productive word-formation patterns helps create terms that fit the language. However, national models and borrowed or translated terms can exist together. The choice of a particular method depends on the concept and the needs of the professional field.

These approaches are especially relevant to English language teaching. Teachers and students regularly use terms related to language skills, teaching methods, assessment, communication, and learning outcomes. Many of these concepts are originally expressed in English and need appropriate Kazakh equivalents.

Thus, the formation of English language teaching terminology in Kazakh involves several methods, including translation, calquing, borrowing, adaptation, and national term formation. Understanding these methods helps to develop terminology that is clear, accurate, and suitable for educational communication.

2. CALQUING IN THE FORMATION OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING TERMINOLOGY

Calquing is one of the methods used to transfer foreign terms into another language. It means reproducing the meaning or structure of a foreign term by using the words and grammatical possibilities of the target language. Unlike direct borrowing, calquing does not simply take the foreign word. Instead, it creates an equivalent using the resources of the target language. This method is relevant to English language teaching terminology because many educational terms come from English.

In English language teaching, terms related to learning, teaching, assessment, communication, and language skills are widely used. Some of these terms can be transferred into Kazakh by reproducing their main components. The following examples demonstrate this process:

English term	Kazakh equivalent	Structural correspondence
learning outcome	оқу нәтижесі	corresponding components
learning objectives	оқу мақсаттары	corresponding components
teaching method	оқыту әдісі	corresponding components

language skills	тілдік дағдылар	corresponding components
assessment criteria	бағалау критерийлері	corresponding components
teaching materials	оқыту материалдары	corresponding components
communication skills	қарым-қатынас дағдылары	corresponding components

1-table. Examples of calquing in English language teaching terminology

The examples in Table 1 show that the components of English educational terms can often be expressed through corresponding Kazakh words. For example, *learning outcome* is represented as *оқу нәтижесі*, while *teaching method* becomes *оқыту әдісі*. The meaning of the original term is preserved, but the expression is created using Kazakh lexical resources.

Calquing is especially useful for multi-word terms because their components often have clear meanings. According to Rapisheva and Karipova, calquing can function as both a term-formation and translation method [3; 87-90]. However, calquing should not be understood as simple word-for-word translation. English and Kazakh have different grammatical structures, so the resulting expression should be natural and grammatically correct in Kazakh.

Another advantage of calquing is consistency. When similar English terms are translated according to similar patterns, students and teachers can more easily understand the relationship between related concepts. This is important in education because the same terminology is used in textbooks, lesson materials, assessment documents, and classroom communication.

Thus, calquing can be considered a useful method for developing English language teaching terminology in Kazakh. It allows new concepts to be expressed through Kazakh linguistic resources while maintaining a connection with the original English terms. At the same time, each term should be considered according to its meaning, structure, and use in the Kazakh language.

3. TRANSLATION AS A METHOD OF TERM FORMATION

Translation is another important way of developing terminology in the Kazakh language. Many new concepts in education, technology, business, and other fields come from English. When these concepts are introduced into the Kazakh educational environment, teachers and translators need to find clear and suitable Kazakh equivalents. The main aim is to keep the meaning of the original term and make it understandable for Kazakh-speaking users.

English language teaching has many terms that are regularly used in education. Some of them can be translated by using existing Kazakh words, while others require a new expression. The following examples show several common English terms and their Kazakh equivalents:

English term	Kazakh equivalent	Translation approach
feedback	кері байланыс	translated equivalent
assessment	бағалау	Kazakh equivalent
speaking	сөйлеу	translated equivalent
listening	тыңдалым	Kazakh term
reading	оқылым	Kazakh term
fluency	еркін сөйлеу	descriptive translation
teaching	оқыту	Kazakh equivalent

2-table. Examples of English language teaching terms translated into Kazakh

These examples show that translation does not always follow one fixed pattern. For some terms, an existing Kazakh word can be used. In other cases, the meaning of the English term is expressed through a combination of Kazakh words. For example, *feedback* is translated as *кепі байланыс*, while *fluency* can be expressed as *еркін сөйлеу*. The choice depends on the meaning of the term and its use in the educational context.

Translation is also closely connected with calquing and national term formation. In some cases, it is difficult to separate these methods completely because a translated expression may also reproduce the structure of the original term. Therefore, the main task is to find an equivalent that is accurate, clear, and natural in Kazakh. In English language teaching, consistent translation of key terms is important because the same terms are used repeatedly by teachers and students.

Thus, translation is an important method in the development of English language teaching terminology in Kazakh. It helps introduce new educational concepts while making them accessible to Kazakh-speaking users. Together with calquing and national term-formation models, translation contributes to the development of a clear and consistent educational vocabulary.

4. NATIONAL TERM-FORMATION MODELS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

National term-formation models play an important role in the development of Kazakh terminology. They make it possible to create new terms by using the lexical and word-formation resources of the Kazakh language. This approach is especially important when a foreign concept needs to be expressed in a form that is clear and natural for Kazakh-speaking users. Researchers note that Kazakh terminology can develop on the basis of existing words, word combinations, and productive word-formation patterns [2].

In English language teaching, a number of terms can be expressed through Kazakh lexical resources. Instead of using the English word directly, a Kazakh equivalent can be created or selected according to the meaning of the concept. Such terms are widely used in educational documents, textbooks, lesson plans, and classroom communication. Some examples are presented below.

English concept	Kazakh term	Type of linguistic resource
assessment	бағалау	Kazakh lexical resource
teaching	оқыту	word-formation model
learner	білім алушы	word combination
speaking	сөйлеу	Kazakh lexical resource
listening	тыңдалым	word-formation model
reading	оқылым	word-formation model
learning	оқу	Kazakh lexical resource

3-table. Examples of terms based on Kazakh linguistic resources

The examples in Table 3 show that national term formation can be based on different resources of Kazakh. Existing words can be used directly when they express the required concept. New terms can also be formed through derivational patterns or word combinations. For example, terms such as *оқыту*, *тыңдалым*, and *оқылым* demonstrate the possibility of using Kazakh

word-formation patterns [2; 195-196] to express concepts that are frequently used in English language teaching.

The use of national models has several advantages. First, such terms can be easier for Kazakh-speaking students to understand because they are based on familiar linguistic elements. Second, they help maintain the connection between terminology and the general word-formation system of Kazakh. Third, they can reduce unnecessary dependence on direct borrowing when a suitable Kazakh equivalent can be formed. At the same time, national term formation should be combined with other methods when necessary. Some international terms have already become widely established, while some concepts require translation or adaptation.

For English language teaching, the choice of a national term-formation model should therefore depend on the meaning of the concept, its use in education, and its acceptance among teachers and students. A term should not only be linguistically possible but also clear and convenient in professional communication. In this way, national models can contribute to the development of a stable and understandable system of English language teaching terminology in Kazakh.

5. ADAPTATION OF BORROWED TERMS AND TERMINOLOGICAL CONSISTENCY

The development of modern terminology is closely connected with the use of borrowed words. English has become an important source of new terms in education, information technology, business, tourism, and other professional fields. Some English terms are used in Kazakh with little change, while others are translated, adapted, or replaced by Kazakh equivalents. The choice of an appropriate form depends on the meaning of the term, its frequency of use, and its suitability for the Kazakh language.

Borrowed terms are especially common in English language teaching. Teachers and students may use such terms as *grammar*, *vocabulary*, *pronunciation*, *online learning*, *assessment*, and *feedback*. Some of these terms have established Kazakh equivalents, while others may appear in different forms in educational materials. This situation shows the importance of terminological consistency. If the same concept is expressed by several different terms without a clear reason, it may make educational communication more difficult. Adaptation can help integrate borrowed terminology into the Kazakh language. A borrowed term may be adjusted to the phonetic, grammatical, or lexical system of Kazakh. However, borrowing should not be the only solution when a clear Kazakh equivalent already exists. In educational communication, the meaning of a term and its understanding by students should be considered together with the form of the term.

Terminological consistency is particularly important in college education. The same terms are used in textbooks, lesson plans, assessment materials, presentations, and practical classes. Consistent use of terminology helps students connect concepts across different learning activities. For example, when one Kazakh equivalent is used consistently for an important teaching concept, students can recognize the concept more easily in different educational contexts.

Therefore, the development of English language teaching terminology requires a balanced approach to borrowed terms. Borrowing and adaptation can be useful when an international term is widely established or when a suitable Kazakh equivalent is difficult to create. At the same time, translation, calquing, and national term-formation models should be used when they provide clear and natural equivalents. The main goal is to develop terminology that is accurate, understandable, and consistent in educational practice.

6. PRACTICAL OBSERVATIONS IN COLLEGE EDUCATION

The formation and use of English language teaching terminology can be observed directly in

college education. In the author’s teaching practice at PARASAT College, English is taught to students of IT, Hotel Business, and Tourism specialties. Students regularly work with English terms related to language learning, professional communication, digital technologies, assessment, and their future professional activities. Therefore, the choice of clear Kazakh equivalents is important for both language learning and professional education.

The author’s classroom experience suggests that students often understand terminology more easily when the Kazakh equivalent clearly reflects the meaning of the English term. Terms such as *learning outcome* – *оқу нәтижесі*, *teaching method* – *оқыту әдісі*, and *feedback* – *кері байланыс* can be used effectively in lesson materials and classroom explanations. At the same time, some English terms are more familiar to students in their original form, especially in the field of IT. In such cases, the teacher may use the English term together with its Kazakh explanation.

The use of different term-formation methods can also be observed in teaching materials. Calquing is useful for many multi-word educational terms, while translation can provide equivalents for concepts that already have suitable Kazakh expressions. National term-formation models are particularly useful when a concept can be expressed through existing Kazakh words or productive word-formation patterns. The following table summarizes the main observations.

Term-formation method	Example	Practical use
Calquing	learning outcome – оқу нәтижесі	lesson plans, learning objectives
Translation	feedback – кері байланыс	classroom communication, assessment
National model	listening – тыңдалым	language skills, course materials
Borrowing/adaptation	digital terms used in IT	professional and technical contexts

4-table. Use of term-formation methods in college education

An important observation is that terminology should be consistent within the same educational context. Students encounter the same concepts in different forms: during lessons, in presentations, in assignments, and in assessment materials. When the same term is used consistently, students can better understand its meaning and use it correctly. This is particularly important for students who study English together with a professional specialty. The practical experience also shows that terminology should be selected according to the level and needs of students. A term may be linguistically correct but difficult for students if it is unfamiliar or insufficiently explained. Therefore, teachers can support terminology development by introducing a Kazakh equivalent together with the original English term when necessary. This approach helps students understand the concept and gradually become familiar with professional terminology.

Thus, practical observations in college education confirm the importance of combining different methods of term formation. Calquing, translation, national models, and adaptation of borrowed terms can all be useful depending on the concept and educational context. Their appropriate use contributes to clearer communication and supports students in understanding both English language concepts and professional terminology.

Conclusion. The formation of English language teaching terminology in Kazakh is an ongoing process influenced by the development of education, technology, and professional communication. The analysis shows that several methods can be used to express English

educational concepts in Kazakh, including calquing, translation, national term-formation models, borrowing, and adaptation.

Calquing allows the structure or meaning of many English terms to be reproduced through Kazakh lexical resources. Translation makes it possible to use existing Kazakh words or create clear equivalents for new concepts. National term-formation models provide opportunities to develop terminology based on the internal resources and word-formation patterns of the Kazakh language. Borrowing and adaptation can also be appropriate when international terms are widely established or when a suitable Kazakh equivalent is difficult to form.

The practical observations from college education demonstrate that the choice of terminology directly affects educational communication. Clear and consistent terms help students understand new concepts and use them correctly in different learning situations. This is particularly important for students of IT, Hotel Business, and Tourism, who encounter both general English language teaching terminology and specialized professional vocabulary.

Therefore, the development of English language teaching terminology should involve a balanced combination of different term-formation methods. The main criteria for selecting a term should be accuracy of meaning, clarity, linguistic appropriateness, and consistency of use. The systematic development and use of Kazakh equivalents can contribute to the further development of Kazakh terminology and support effective communication in modern education.

References:

1. Құрманбайұлы, Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы, 2014. 928 б.
2. Әшімбаева, Н.М., Шүленбаев, Н.Қ., Жампейіс, Қ.М. Қазақ тіліндегі негізгі термин-жасамдық тәсілдер // ҚазХҚжәнеӨТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. 2022. Т. 65. № 2.
3. Рапишева, Ж.Д., Кәріпова, Т. Калька терминжасам және аударма тәсілі ретінде // Ключови въпроси в съвременната наука – Материали за XII международна научна практика конференция. Филологични науки. Бял ГРАД-БГ, 2016. Т. 15. С. 87-90.

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІ БЕЙІМДЕУДІҢ ЛИНГВИСТИКА-
ЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ**

Алымбаева Гулсумай

*Жібек жолы ауылындағы жаңа қазақ орта мектебі,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі*

Андатпа. Мақалада қазақ тіліндегі кірме терминдерді қабылдау мен бейімдеудің негізгі лингвистикалық ұстанымдары қарастырылады. Терминжасамның ішкі тілдік мүмкіндіктері, калькалау, терминалмасу, фонетикалық және морфологиялық бейімдеу мәселелері білім беру кеңістігіндегі термин қолданысымен сабақтастырыла талданады. Мектеп тәжірибесінде терминді түсінікті, бірізді және жас ерекшелігіне сай ұсынудың маңызы көрсетіліп, мұғалім жұмысына арналған практикалық алгоритм ұсынылады. Зерттеу нәтижесі ұлттық терминқорды дамытуда тілдің ішкі ресурстарын тиімді пайдалану мен халықаралық терминдерді ғылыми негізде игерудің өзара үйлесуі қажет екенін негіздейді.

Түйін сөздер: термин, терминжасам, кірме термин, бейімдеу, калька, терминалмасу, білім беру.

LINGUISTIC PRINCIPLES OF ADAPTING BORROWED TERMS INTO KAZAKH AND THEIR USE IN EDUCATION

Abstract. The article examines the main linguistic principles of borrowing and adapting terms in the Kazakh language. It discusses internal word-formation resources, calquing, term borrowing, phonetic and morphological adaptation in relation to terminology used in education. Particular attention is paid to clarity, consistency and age-appropriateness of terms in school practice, and a practical algorithm for teachers is proposed. The study argues that the development of the national terminological system requires a balanced combination of Kazakh language resources and scientifically grounded adaptation of international terminology.

Keywords: term, term formation, borrowed term, adaptation, calque, term borrowing, education.

Кіріспе. Қазіргі қоғамдағы ғылым, технология, цифрлық коммуникация және білім беру үдерістерінің жеделдеуі тілдің терминологиялық қабатына үздіксіз жаңа атаулар енгізіп отыр. Жаңа ұғымның атауы көбіне өзге тілде алғаш қалыптасып, кейін ұлттық тілге енеді. Сондықтан кірме термин мәселесін «алу немесе алмау» деген екіұдай таңдаумен шектеу жеткіліксіз. Негізгі мәселе – жаңа атауды қазақ тілінің ұғымдық, дыбыстық, сөзжасамдық және қолданыстық жүйесіне қалай енгізу керектігін ғылыми тұрғыдан айқындау. Бұл міндет мемлекеттік тілдің ғылым, білім және кәсіби коммуникация салаларындағы қызметін кеңейту мақсатымен де тікелей сабақтас. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту, тілдік ортаны дамыту және тіл мәдениетін жетілдіру бағыттары белгіленген [1].

Термин – тек белгілі бір сөздің атауы емес, нақты ұғымды дәл әрі бірмәнді білдіруге ұмтылатын арнаулы тілдік бірлік. Сондықтан терминнің сыртқы тұлғасы ғана емес, оның ұғыммен байланысы, сала ішіндегі жүйелік орны, өзге терминдермен арақатынасы және пайдаланушыға түсініктілігі ескерілуі қажет. Қазақ терминологиясының тарихы ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерін барынша пайдалану мен өзге тілдерден қажетті атауларды қабылдау үдерістерінің қатар жүргенін көрсетеді. Ш. Құрманбайұлы терминжасамды кең мағынада қарастырып, әлемдік тәжірибеде терминжасам, терминдену, қайта терминдену және терминалмасу сияқты жолдардың қолданылатынын көрсетеді [2; 538-539]. Бұл жіктеу қазіргі жаңа атауларды талдауға да қолайлы негіз береді.

Мақаланың мақсаты – кірме терминдерді қазақ тіліне бейімдеудің лингвистикалық негіздерін жүйелеп, оларды білім беру кеңістігінде қолдануға қатысты практикалық ұсыныстар ұсыну. Осы мақсатқа жету үшін: кірме терминді қабылдаудың негізгі тәсілдерін сипаттау; қазақ тілінің ішкі терминжасам мүмкіндіктерінің орнын көрсету; калькалау мен тікелей терминалмасудың шегін айқындау; мектептегі термин қолданысына қойылатын талаптарды саралау; мұғалімге арналған терминмен жұмыс алгоритмін ұсыну міндеттері қойылды. Зерттеуде сипаттамалы, салыстырмалы, құрылымдық-семантикалық талдау және жүйелеу әдістері қолданылды. Материал ретінде қазақ терминологиясына арналған

ғылыми еңбектер, ресми тіл саясаты құжаттары және білім беру дискурсында жиі кездесетін атаулар пайдаланылды.

Кірме термин және ұлттық терминжасамның арақатынасы. Тілдер арасында сөз және термин алмасу – табиғи құбылыс. Ғылым мен техникадағы жаңалық белгілі бір тілдік ортада пайда болған кезде оның атауы басқа тілдерге де таралады. Алайда дайын атауды өзгеріссіз қабылдау барлық жағдайда бірдей тиімді бола бермейді. Бір жағынан, халықаралық ғылыми коммуникацияда ортақ атаулардың болуы мамандардың өзара түсінісуін жеңілдетеді; екінші жағынан, ұлттық тілдің фоно-морфологиялық заңдылықтарына мүлде үйлеспейтін тұлғалардың шамадан тыс көбеюі терминдердің игерілуін қиындатуы мүмкін. Сондықтан кірме терминді қабылдау кезінде тілдің ішкі ресурсы мен сыртқы атаудың ғылыми қажеттілігі қатар бағалануы тиіс.

Қазақ терминологиясының тарихи тәжірибесінде ұлт тілінің мүмкіндігін пайдалану негізгі қағидалардың бірі болды. XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары өзге тілден сөз қабылдағанда оны қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына икемдеу қажет деген ұстанымды қорғаған. Ш. Құрманбайұлының зерттеуінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Халел Досмұхамедұлы бастаған Алаш зиялылары кірме атауларды тілдің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріп қабылдауды маңызды деп санағаны көрсетіледі [2; 294-295]. Бұл тарихи қағида бүгінгі күні де механикалық түрде қайталануға тиіс дайын ереже емес, бірақ ұлттық тілдің табиғатын ескеру қажеттігін танытатын маңызды ғылыми бағдар болып табылады.

Кірме терминді игеру бірнеше деңгейде жүруі мүмкін. Біріншісі – семантикалық игеру: терминнің білдіретін ұғымы қазақ тіліндегі ғылыми жүйеде анықталып, оның мағына шекарасы белгіленеді. Екіншісі – фонетикалық-графикалық игеру: атаудың айтылуы мен жазылуы қазақ тілінің орфографиялық нормаларымен сәйкестендіріледі. Үшіншісі – морфологиялық игеру: кірме түбір қазақ тілінің қосымшаларын қабылдап, сөйлем ішінде еркін түрлене бастайды. Төртіншісі – сөзжасамдық игеру: жаңа атау қазақ тіліндегі жұрнақтармен туынды тұлғалар жасауға негіз болады. Бесіншісі – қолданыстық игеру: термин мамандар, мұғалімдер, оқушылар, БАҚ және жалпы қоғам тарапынан бірізді әрі орнықты қолданысқа түседі. Осылардың біреуі әлсіз болса, термин түсініксіз, жарыспалы немесе тұрақсыз күйде қалуы ықтимал. Осы тұрғыдан қарағанда, кірме терминнің тағдыры тек лингвистердің шешімімен шектелмейді. Салалық маман ұғымның ғылыми дәлдігін анықтайды, тіл маманы атаудың тілдік табиғатын саралайды, ал білім беру саласы терминнің қоғамдық айналымға енуінде ерекше рөл атқарады. Оқулық пен сабақта қандай нұсқа жүйелі қолданылса, сол атаудың кейінгі буынның тілдік санасында орнығу мүмкіндігі жоғары болады. Сондықтан ұлттық терминқорды дамытуда ғылыми сараптама, салалық келісім және білім беру тәжірибесінің байланысы қажет.

Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері және кірме атауды бейімдеу. Қазақ тілінде жаңа термин жасаудың ең пәрменді көзі – тілдің өз сөздік қоры мен сөзжасам жүйесі. Төл сөздің мағынасын арнаулы ұғымға бейімдеу, түбірге өнімді жұрнақ жалғау, екі не бірнеше сөзді біріктіру, тіркесті атау жасау сияқты амалдар ғылыми атауларды ұлттық сипатта қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, оқу-білім саласында «оқылым», «тыңдалым», «айтылым», «жазылым» тәрізді атаулардың жасалуы қазақ тілінің сөзжасамдық әлеуетін көрсетеді. Мұндай терминдердің артықшылығы – түбір мағынасының тіл тұтынушысына таныс болуы және туынды тұлғалармен жүйелі байланыс құра алуы. Терминнің түсініктілігі оның ғылыми дәлдігін төмендетпеуі керек; керісінше, дәл ұғым мен табиғи тілдік тұлғаның сәйкестігі терминнің орнығуына жағдай жасайды.

Термин жасаудың тағы бір жолы – калькалау. Калькада өзге тілдегі атаудың мағынасы немесе құрылымы қабылдаушы тілдің құралдарымен беріледі. Ш. Құрманбайұлы кальканы сөзжасамдық, семантикалық және фразеологиялық түрлерге бөліп, оның шет тіліндегі сөзді сол күйінде көшіру емес, қабылдаушы тілде жаңа атау жасауға қатысатын күрделі үдеріс екенін атап көрсетеді [2; 589-590]. Демек, кальканың сапасы сөзбе-сөз сәйкестікпен емес, қазақ тіліндегі табиғилық, мағыналық дәлдік және ұғымның салалық жүйеге сәйкестігімен өлшенуі керек. «Кері байланыс», «жасанды интеллект», «дербес дерек» тәрізді тіркесті атауларды талдағанда олардың құрамындағы әр сыңардың жалпы тілдегі мағынасы мен терминдік мағынасының арақатынасын ескеру қажет.

Тікелей терминалмасу да қазіргі ғылым тілінің заңды арналарының бірі. Кейбір атаулар халықаралық қолданысқа кең таралып, салалық коммуникацияда белгілі бір ұғымның тұрақты белгісіне айналады. Мұндай жағдайда жасанды түрде міндетті балама ұсыну ұғымның танылуын қиындатуы мүмкін. Мысалы, «подкаст», «модератор», «портал», «кластер» сияқты атаулар әр салада әртүрлі дәрежеде орнығып келеді. Ш. Құрманбайұлы қазіргі қолданыста блог, бренд, модератор, портал, сайт, инфляция, кластер, тендер сияқты кірме атаулардың белсенді қолданылатынын атап, оларды жазудың біркелкі жүйесі мен ғылыми негізделген ережелері қажет екенін көрсетеді [2; 778]. Бұл мәселе қазіргі цифрлық ортада бұрынғыдан да өзекті.

Терминді бейімдеуде бір ғана тәсілді әмбебап шешім ретінде ұсынуға болмайды. Кей ұғымға төл сөз негізіндегі жаңа атау дәл келеді; кей жағдайда калька тиімді; енді бір жағдайда халықаралық терминді қабылдау орынды. Сондықтан шешім кемінде төрт өлшеммен тексерілгені жөн: 1) ұғымдық дәлдік – атау нысанның немесе құбылыстың негізгі белгісін дұрыс білдіре ме; 2) тілдік табиғилық – сөз қазақ тілінің дыбыстық және грамматикалық жүйесіне қайшы келмей ме; 3) жүйелілік – сол саланың басқа терминдерімен бір үлгіде жасалған ба; 4) қолданыстық тиімділік – маман мен жалпы пайдаланушы үшін ажыратуға, айтуға және есте сақтауға қолайлы ма. Осындай өлшемдер терминнің өміршеңдігін алдын ала бағалауға мүмкіндік береді.

Кірме терминнің қазақша баламасын жасағанда сөздің сыртқы формасына ғана сүйену қате. Ең алдымен ұғымның анықтамасы, оның тектік-түрлік байланыстары, салалық контексті зерттелуі тиіс. Бір шет тілдік атау әр салада әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін, сондықтан барлық жағдайда бір ғана қазақша сөзбен беру мүмкін емес. Мысалы, ағылшын тіліндегі platform сөзі техникада, цифрлық ортада, саясаттануда немесе көлік саласында әртүрлі ұғымдарды білдіреді. Қазақша атау таңдау осы мағыналық айырмашылыққа негізделуі тиіс. Терминологиялық жұмыс осындай ұғымдық талдаудан басталғанда ғана сәтті нәтиже береді.

Морфологиялық бейімдеу де маңызды. Кірме атау қазақ тіліндегі септік, тәуелдік, көптік жалғауларын және сөз тудырушы жұрнақтарды табиғи қабылдай алғанда, ол тілдің грамматикалық жүйесіне ене түседі. Қолданыстағы терминді сөйлем ішінде әр жолы бөтен құрылыммен айналып өту оның игерілуін тежейді. Сондықтан жаңа атауды бекіту кезінде оның тек атау септіктегі тұлғасы емес, түрлі грамматикалық позициядағы қолданысы да тексерілгені пайдалы. Мұндай сынақ терминнің жазылым, айтылым және туынды сөз жасау мүмкіндігін бірден аңғартады.

Білім беру кеңістігіндегі термин қолданысының ерекшеліктері. Мектеп – терминнің қоғамға тарайтын негізгі арналарының бірі. Оқушы белгілі бір ғылыми атаумен алғаш рет оқулықтан немесе мұғалімнің түсіндіруінен танысады. Сол себепті мектептегі термин

қолданысына ғылыми дәлдікпен қатар дидактикалық талаптар да қойылады. Г. Кенжебаева қазақ тілі оқулықтарындағы терминдердің берілуін талдай отырып, бірізділік, жүйелілік және оқушының жас ерекшелігін ескеру мәселелеріне назар аударады; кейбір күрделі терминдердің төменгі сыныптарда түсіндірмесіз берілуі немесе бір ұғымның әртүрлі атаумен берілуі меңгеруді қиындататынын көрсетеді [6]. Бұл тұжырым терминологияның тек сөздік мәселе емес, білім мазмұнын ұйымдастыру мәселесі екенін айқындайды.

Білім беру саласында кірме терминмен жұмыс істегенде «терминді жасыру» емес, оны мағынамен байланыстыра меңгерту маңызды. Егер пәнде халықаралық термин орныққан болса, мұғалім оны қолданудан бас тартпай, алдымен қарапайым анықтамасын, одан кейін ұғымның белгісін және нақты мысалын беруі керек. Мәселен, «инфографика» терминін тек жаттатудың орнына «ақпаратты сурет, белгі, сызба және қысқа мәтін арқылы көрнекі түрде ұсыну» деп түсіндіру оқушының терминді қызметімен байланыстыруына көмектеседі. Осыдан кейін терминнің өзі есте жеңіл сақталады. Яғни терминді түсіндіру «атау → анықтама» жолымен ғана емес, «құбылыс → белгі → мысал → атау» жолымен де ұйымдастырылуы тиіс.

Терминді жас ерекшелігіне бейімдеу оның ғылыми мағынасын бұрмалау деген сөз емес. Бастауыш сыныпта анықтаманың тілін қарапайымдатуға, ал негізгі және жоғары сыныптарда ұғымның ғылыми белгілерін біртіндеп толықтыруға болады. Бұл тәсіл бір терминнің мазмұнын сатылай тереңдетуге мүмкіндік береді. Мысалы, төменгі сынып оқушысына «мәтіннің негізгі ойы» қарапайым сұрақтар мен мысал арқылы меңгертілсе, кейінгі сыныптарда «тақырып», «идея», «авторлық ұстаным», «ақпараттың құрылымы» сияқты ұғымдармен жүйелі байланыста түсіндіріледі. Осындай сабақтастық терминологиялық сауаттылықты қалыптастырады.

Мұғалім үшін екінші маңызды мәселе – жарыспалы нұсқалар. Бір оқу құралында қазақша балама, екіншісінде кірме атау, үшіншісінде басқа аударма нұсқа берілсе, оқушы оларды бөлек ұғымдар деп қабылдауы мүмкін. Сондықтан сабаққа дайындық кезінде педагог қолданатын негізгі нұсқаны алдын ала анықтап, қажет болған жағдайда синонимдік немесе жарыспалы тұлғаны жақша ішінде көрсеткені дұрыс. Бұл жерде ресми терминологиялық базалар мен салалық сөздіктерге сүйену маңызды. Мұғалімнің жеке талғамымен жаңа атау ойлап табуы ғылыми дәлдік пен бірізділікке кері әсер етуі мүмкін.

Үшінші мәселе – цифрлық білім беру ортасындағы жаңа атаулар. Соңғы жылдары сабақта «платформа», «чат», «бот», «скриншот», «подкаст», «QR-код», «контент» сияқты сөздер жиі айтылады. Бұлардың бәрінің мәртебесі бірдей емес: кейбірі халықаралық сипаттағы техникалық атау, кейбірінің қазақша түсіндірмелік баламасы бар, кейбірінің жарыспалы нұсқалары кездеседі. Сондықтан оларды бір топқа жинап, бәрін міндетті түрде аудару немесе бәрін өзгеріссіз алу дұрыс әдіс емес. Педагог әр атаудың ұғымдық қызметін түсіндіріп, жазылымын бірізді сақтап, қажет кезде қазақша сипаттамасын қоса беруі керек. Бұл оқушының әрі пәндік, әрі тілдік сауаттылығын дамытады.

Төртінші мәселе – терминнің сөйлеу мен жазуда белсенді қолданылуы. Оқушы терминді анықтамадан танығанымен, оны өз сөйлемінде дұрыс пайдалана алмаса, ұғым толық меңгерілді деуге болмайды. Сол себепті терминмен жұмыс тапсырмасы кемінде үш деңгейден тұруы қажет: тану (терминді анықтамамен сәйкестендіру), түсіндіру (өз сөзімен мағынасын айту), қолдану (мәтінде, сөйлемде, шағын жоба немесе пікірде орынды пайдалану). Бұл модель гуманитарлық пәндерде де, жаратылыстану бағытында да тиімді.

Мұғалімге арналған терминді іріктеу және түсіндіру алгоритмі. Білім беру тәжіри-

бесінде жаңа немесе кірме терминді қолданар алдында мұғалімге шағын лингвистикалық тексеріс жүргізу пайдалы. Бірінші қадам – ұғымды анықтау. Мұғалім «Бұл сөз нақты нені атайды?», «Ол қандай салаға жатады?», «Оқушы осы ұғыммен қай жерде кездеседі?» деген сұрақтарға жауап береді. Ұғым айқындалмайынша атауды таңдаудың өзі формалды сипатта қалады. Екінші қадам – қолданыстағы нұсқаларды салыстыру. Ресми терминологиялық база, оқулық, салалық сөздік және нормативтік құжаттардағы атаулар тексеріледі. Егер бір нұсқа ресми немесе салалық қолданыста орныққан болса, сабақта соны негізгі нұсқа ретінде ұстанған дұрыс.

Үшінші қадам – тілдік талдау. Терминнің қазақ тілінде айтылуы, жазылуы, қосымша қабылдауы, көптік немесе тәуелдік тұлғалары қарастырылады. Егер қазақша балама ұсынылса, оның мағынасы бастапқы ұғымды толық қамти ма, басқа терминмен шатастырмай ма деген сұрақ қойылады. Төртінші қадам – дидактикалық бейімдеу. Оқушының жасына сай қысқа анықтама, бір мысал, бір қарсы мысал немесе көрнекілік дайындалады. Бесінші қадам – белсенді қолдану. Оқушы терминді сөйлемде, кестеде, шағын мәтінде немесе ауызша жауапта пайдаланады. Алтыншы қадам – бірізділік. Сол термин келесі сабақтарда дәл сол мағынада және бірдей жазылымда қайталанып отырады.

Осы алгоритмді қысқаша «анықтау – тексеру – талдау – түсіндіру – қолдану – бекіту» моделі деп көрсетуге болады. Оның артықшылығы – мұғалім терминді дайын сөз ретінде емес, ұғымды меңгертудің құралы ретінде қарастырады. Әсіресе қазақ тілінде оқытатын мектептерде бұл тәсіл оқушының пәндік тілін қалыптастыруға ықпал етеді. Пәндік тіл дегеніміз – оқушының терминді білуі ғана емес, сол термин арқылы дәл ойлау, салыстыру, дәлелдеу және қорытынды жасау қабілеті.

Практикада терминологиялық шағын сөздік жүргізу де тиімді. Әр бөлім бойынша 5-10 негізгі термин таңдалып, кестеде «термин – қысқа анықтама – мысал – байланысты сөздер» түрінде беріледі. Егер кірме атаудың қазақша түсіндірмесі қажет болса, оны жеке бағанда көрсетуге болады. Мұндай сөздік сабақ соңындағы қайталау, бөлімдік бағалау алдындағы дайындық және жобалық жұмыста тірек материал қызметін атқарады. Ең бастысы – сөздікке тым көп атау енгізбей, пәннің негізгі ұғымдарын жүйелі түрде іріктеу.

Сонымен бірге оқушыға терминжасам логикасын таныстыру пайдалы. Мәселен, бір түбірден жасалған бірнеше атауды салыстыру, жұрнақтың қызметін анықтау, тіркесті терминнің сыңарларын талдау, кірме атаудың қазақша қолданысқа қалай бейімделгенін байқау сияқты тапсырмалар тілдік сананы дамытады. Мұндай жұмыс оқушыны дайын терминді жаттаушыдан ғылыми атаудың құрылымын түсінетін белсенді тіл тұтынушыға айналдырады. Терминнің жасалу тәсілін түсіну жаңа ұғымды есте сақтауды да жеңілдетеді.

Кірме терминдерді бейімдеуге қатысты негізгі қағидалар. Жүргізілген талдау негізінде кірме терминдерді қазақ тіліне бейімдеуде бірнеше өзара байланысты қағиданы ұсынуға болады. Бірінші – ғылыми қажеттілік қағидасы. Кірме атау жаңа ұғымды дәл білдірсе және оның орныққан халықаралық қызметі болса, оны тек «шет сөз» болғаны үшін алып тастау міндетті емес. Екінші – ұлттық тіл мүмкіндігін пайдалану қағидасы. Қазақ тілінде ұғымды дәл беретін табиғи атау жасау мүмкіндігі бар болса, сол мүмкіндік алдымен қарастырылуы керек. Үшінші – мағыналық дәлдік қағидасы. Балама бастапқы терминнің тек сыртқы тұлғасын емес, ғылыми мазмұнын беруі тиіс. Төртінші – жүйелілік қағидасы. Бір саладағы ұқсас ұғымдар бірдей сөзжасамдық модельмен берілгенде терминдер жүйесі түсініктірек болады.

Бесінші – тілдік сәйкестік қағидасы. Қабылданған термин қазақ тілінде айтуға, жазуға

және грамматикалық түрлендіруге қолайлы болуы керек. Алтыншы – бірізділік қағидасы. Бір ұғым үшін бірнеше жарыспалы атаудың ретсіз қолданылуы ғылыми мәтінді де, оқыту үдерісін де қиындатады. Жетінші – түсініктілік қағидасы. Бұл әсіресе жалпы білім беру саласында маңызды: термин дәл болғанымен, анықтамасы оқушыға жетпесе, ол танымдық қызметін толық атқармайды. Сегізінші – кезендік орнықтыру қағидасы. Жаңа атау бірден жаппай қабылданбауы мүмкін; оны сөздік, оқулық, ғылыми мәтін және кәсіби коммуникацияда жүйелі пайдалану арқылы орнықтыру қажет.

Калькалауды қолданғанда да осы қағидалар сақталуы тиіс. Ғалым кальканы қабылдаушы тілдің сөздері мен қосымшалары арқылы жаңа атау жасауға мүмкіндік беретін шығармашылық үдеріс ретінде қарастыруға болатынын көрсетеді [2; 589-590]. Бірақ кальканың сәтті болуы үшін түпнұсқадағы грамматикалық үлгіні сөзбе-сөз көшіру жеткіліксіз. Қазақ тілінің сөз тіркесі нормасы, сөздердің тіркесімділігі және ұғымдық логикасы сақталуы қажет. Әйтпесе сырттай қазақша көрінгенімен, мағынасы көмескі немесе синтаксистік тұрғыдан ауыр атаулар пайда болады.

Тікелей алынған терминдерге қатысты да ортақ ереже керек. Шет тілдерінен сөз алмасуды толық тоқтату мүмкін емес және қажет те емес; мәселе олардың ұлттық тіл жүйесіндегі орнын ғылыми негізде анықтауда [2; 293–295]. Қазіргі коммуникация қарқыны жаңа атаулардың тез таралуына әсер етеді, сондықтан терминологиялық сараптама бұрынғыдан жедел, ашық және қолжетімді болғаны маңызды. Ресми терминологиялық ресурстардың онлайн форматта берілуі осы қажеттілікті өтеудің бір жолы. Мұғалім мен сала маманы бекітілген немесе талқыланып жатқан нұсқаларды оңай тексере алса, жарыспалы қолданыс азаяды.

Қазақ терминологиясындағы қазіргі үрдістерді тек «ұлттық» және «халықаралық» деп екіге бөліп қарау жеткіліксіз. Терминнің сапасын оның шығу тегі емес, ұғымды дәл білдіруі, жүйеге үйлесуі және тілде қызмет ете алу қабілеті анықтайды. Төл түбірден жасалған атау да мағынасы бұлыңғыр болса сәтсіз болуы мүмкін; ал кірме термин қазақ тілінің грамматикалық жүйесіне орнығып, ғылыми коммуникацияда түсінікті қызмет атқарса, ол терминқордың қалыпты бөлігіне айналады. Сондықтан бағалау өлшемі эмоциялық қабылдаудан емес, лингвистикалық және салалық сараптамадан туындауы қажет.

Сонымен қатар терминнің қолданыс жиілігі оның дұрыстығының жалғыз дәлелі емес. Цифрлық медиада белгілі бір шетелдік атау тез таралуы мүмкін, бірақ ресми немесе ғылыми кеңістікте басқа нұсқа ұсынылуы ықтимал. Осы кезеңде білім беру ұйымдарының жауапкершілігі артады: мұғалім кездейсоқ әлеуметтік желі қолданысын норма ретінде қабылдамай, сенімді дереккөзбен тексеруі тиіс. Керісінше, ресми нұсқа оқушыға мүлде түсініксіз болса, терминді алып тастамай, оның мағынасын қарапайым тілмен ашып көрсету қажет.

Мектеп оқулығы мен мұғалім сөзі терминнің тұрақтануына әсер ететіндіктен, білім беру саласына арналған терминологиялық ұсынымдарды жүйелеу маңызды. Мұндай ұсынымда әр пән бойынша негізгі терминдер, олардың қысқа анықтамасы, жазылымы, ықтимал жарыспалы нұсқалары және қолдану мысалдары қамтылса, педагогке нақты көмек болар еді. Бұл жұмыс терминолог, пән маманы және әдіскердің бірлескен сараптамасын талап етеді. Нәтижесінде терминология тек ғылыми ортада талқыланатын тар мәселе емес, күнделікті оқыту сапасына ықпал ететін қолданбалы құрал ретінде қарастырылады.

Зерттеудің шектеуі – мақалада нақты бір пән оқулықтарына сандық корпус талдауы жүргізілген жоқ. Ұсынылған мысалдар терминжасам қағидаларын түсіндіруге арналған

иллюстрациялық материал ретінде қолданылды. Алдағы зерттеуде 5-11-сынып оқулықтарындағы кірме және ұлттық терминдердің арақатынасын сандық тұрғыда анықтау, жарыспалы нұсқалардың жиілігін салыстыру, мұғалімдер мен оқушылардың терминді түсіну деңгейін сауалнама және тәжірибелік тапсырмалар арқылы тексеру маңызды. Мұндай эмпирикалық дерек терминологиялық ұсыныстарды нақтылауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Кірме терминдерді қазақ тіліне бейімдеу – бір сөзді екінші сөзбен алмастырудан әлдеқайда күрделі лингвистикалық үдеріс. Ол ұғымды анықтау, ұлттық тілдің ішкі мүмкіндігін бағалау, калькалау немесе терминалмасу тәсілін таңдау, фонетикалық-морфологиялық үйлесімді тексеру және қолданысты біріздендіру кезеңдерін қамтиды. Қазақ терминологиясының тарихи тәжірибесі де, қазіргі ғылыми зерттеулер де тілдің ішкі ресурсын тиімді пайдалану мен өзге тілдерден қажетті атауларды ғылыми негізде қабылдаудың қатар жүруі тиіс екенін көрсетеді.

Білім беру кеңістігінде бұл мәселенің маңызы ерекше. Оқушы терминді алғаш меңгерген сәттен бастап оның дұрыс жазылымын, мағынасын және қолданылу аясын бірге игеруі қажет. Сондықтан педагог терминді іріктегенде ғылыми дәлдік, бірізділік, түсініктілік және жас ерекшелігі өлшемдерін қатар басшылыққа алғаны жөн. Ұсынылған «анықтау – тексеру – талдау – түсіндіру – қолдану – бекіту» алгоритмі мұғалімнің күнделікті тәжірибесінде жаңа және кірме терминдермен жүйелі жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Ұлттық терминқордың сапалы дамуы термин жасаудың бір ғана тәсіліне тәуелді емес. Төл сөзден термин жасау, мағыналық терминдену, калькалау және халықаралық атауды қабылдау нақты ұғымның табиғатына қарай үйлесімді қолданылғанда ғана нәтижелі болады. Осы үдерісте ресми терминологиялық база, ғылыми сараптама, салалық мамандар пікірі және білім беру тәжірибесі өзара байланыста жұмыс істеуі қажет. Сонда қазақ тілі жаңа ғылыми ұғымдарды дәл атауға қабілетті, икемді әрі заманауи ғылым тілі ретіндегі қызметін кеңейте алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы № 914 қаулысы.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы, 2005. – 240 б.
4. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: Қазақ терминологиясының негіздері. – Алматы, 1997. – 240 б.
5. Қайдар Ө. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.
6. Кенжебаева Г.М. Қазақ тілі оқулықтарындағы терминдердің қолданылуы // Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>

КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ-ГРАММАТИКАЛЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫНА БЕЙІМДЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Альменова-Жаимова Айгуль

*№4 Ембі қалалық жалпы білім беретін орта мектебі,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі*

Аңдатпа. Мақалада кірме терминдерді қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және грамматикалық заңдылықтарына бейімдеудің ғылыми негіздері қарастырылады. Шеттілдік терминдердің дыбыстық құрамын игеру, буын құрылымына сәйкестендіру, қосымшалардың дұрыс жалғануы және ұлттық тілдің орфографиялық нормаларымен сабақтастыру мәселелері талданады. А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов және кейінгі терминтанушы ғалымдардың кірме сөздерді игеру туралы ұстанымдары негізінде тілдік бейімдеудің негізгі қағидаттары жүйеленеді. Зерттеу нәтижесінде кірме терминді қабылдауда оның халықаралық сипатын сақтаумен қатар қазақ тілінің табиғи айтылымы мен грамматикалық жүйесіне сәйкестендіру қажеттігі негізделеді.

Түйін сөздер: кірме термин, фонетикалық бейімдеу, грамматикалық бейімдеу, сингармонизм, орфография, терминжасам, тілдік норма.

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF ADAPTING BORROWED TERMS TO THE PHONETIC AND GRAMMATICAL RULES OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article examines the scientific foundations for adapting borrowed terms to the phonetic, morphological, and grammatical rules of the Kazakh language. It analyzes such issues as the phonetic assimilation of foreign-language terms, their adaptation to the syllabic structure of Kazakh, the correct attachment of grammatical affixes, and their conformity with the orthographic norms of the national language. Based on the views of A. Baitursynuly, Q. Zhubanov, and later scholars of terminology on the assimilation of borrowed words, the main principles of linguistic adaptation are systematized. The study substantiates the need to preserve the international recognizability of borrowed terms while adapting them to the natural pronunciation patterns and grammatical system of the Kazakh language.

Keywords: borrowed term, phonetic adaptation, grammatical adaptation, vowel harmony, orthography, term formation, linguistic norm.

Кіріспе. Тілдің сөздік құрамы қоғам өміріндегі саяси, әлеуметтік, экономикалық, ғылыми және технологиялық өзгерістермен бірге үнемі толығып отырады. Ғылым мен технологияның қарқынды дамуы нәтижесінде бір тілден екінші тілге жаңа ұғымдар мен олардың атаулары үздіксіз ауысады. Қазақ тілінің де лексикалық қорында араб, парсы, орыс және Еуропа тілдерінен әр кезеңде енген көптеген сөздер мен терминдер бар. Сондықтан кірме сөздер мен терминдерді қабылдау тіл дамуындағы табиғи үдерістердің бірі болып саналады.

Алайда шет тілінен сөз қабылдау дегеніміз оның дыбыстық және грамматикалық тұлғасын еш өзгеріссіз көшіру деген сөз емес. Әрбір тіл өзге тілден енген сөзді өзінің артикуляциялық базасына, дыбыс жүйесіне, буын құрылысына және грамматикалық заңдылықтарына икемдеуге бейім болады. Терминтану зерттеулерінде де кірме атаудың қабылдаушы

тілдің фонетикалық және морфологиялық жүйесіне енуі оның толық игерілуінің негізгі белгілерінің бірі ретінде қарастырылады [1].

Қазақ терминологиясының тарихи тәжірибесінде бұл мәселе XX ғасырдың басынан-ақ назарға алынған. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары халықаралық сипаттағы терминдерді қабылдауға қарсы болмағанымен, олардың қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертіліп алынуы қажеттігін басшылыққа алды. Терминтану зерттеулерінде А.Байтұрсынұлы ұстанған қағидаттардың бірі ретінде өзге тілдік сөздерді қазақтың айту ерекшелігі мен тіл заңдылығына бейімдеу қажеттігі көрсетіледі [2].

Кірме терминдерді игеру мәселесі қазіргі кезеңде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Керісінше, ағылшын тілінің әлемдік ғылым мен цифрлық технология саласындағы ықпалының күшеюі *стартап, сервер, файл, контент, интерфейс, блог, чат, алгоритм, платформа, робот* тәрізді терминдердің қазақ тіліне жедел енуіне жағдай жасап отыр. Осындай жағдайда терминнің халықаралық танымалдығы мен қазақ тілінің ұлттық табиғаты арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды.

Зерттеудің мақсаты – кірме терминдерді қазақ тілінің фонетикалық-грамматикалық заңдылықтарына бейімдеудің тілдік механизмдерін анықтап, оларды ғылыми тұрғыдан жүйелеу.

Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер белгіленді:

- кірме терминдердің тілге ену ерекшеліктерін анықтау;
- фонетикалық бейімделудің негізгі түрлерін саралау;
- қазақ тілінің буын және үндестік заңдарының қызметін көрсету;
- кірме терминдердің морфологиялық және грамматикалық игерілуін талдау;
- орфографиялық және орфоэпиялық нормалардың арақатынасын анықтау;
- терминдерді бейімдеуге қатысты ғылыми-практикалық ұсыныстар беру.

Кірме термин – бір тілдің ғылыми немесе кәсіби лексикасынан екінші тілге белгілі бір арнаулы ұғымның атауы ретінде енген тілдік бірлік. Кірме терминнің өзге кірме сөздерден басты айырмашылығы – оның белгілі бір ғылым, техника немесе кәсіп саласындағы нақты ұғымды білдіруінде.

Мысалы, *атом, молекула, химия, биология, математика, алгоритм, компьютер, сервер, файл, интерфейс* тәрізді атаулар халықаралық ғылыми коммуникация арқылы көптеген тілдерге таралған.

Кірме терминнің тілге енуі бірнеше кезеңнен тұрады. Алдымен шеттілдік атау белгілі бір кәсіби ортада қолданыла бастайды. Кейін оның дыбыстық тұлғасы қабылдаушы тілдің айтылымына икемделеді, грамматикалық қосымшалар қабылдайды, мәтін ішінде тұрақты қолданысқа түседі. Уақыт өте келе оның бөгде тілдік сипаты көмескіленіп, тіл тұтынушысы оны қалыпты лексикалық бірлік ретінде қабылдай бастайды [1].

Шеттілдік терминдерді игеру мәселесін зерттеушілер фонетикалық, графикалық, морфологиялық, семантикалық және сөзжасамдық бейімделу деңгейлерімен байланыстырады. Терминнің тілге толық сіңуі үшін оның тек жазылуы емес, сөйлем ішінде септелуі, тәуелденуі, көптелуі және қажет жағдайда одан жаңа туынды сөздердің жасалуы да маңызды.

Мысалы:

- файл → файлды → файлдар → файлдық;
- сервер → серверге → серверлер → серверлік;
- робот → роботтар → роботтық → роботтандыру;

- цифр → цифрлық → цифрландыру.

Осы қатарлар кірме түбірдің қазақ тілінің морфологиялық жүйесіне еніп, сөзжасамдық қызмет атқара бастағанын көрсетеді.

Фонетикалық бейімделу – кірме терминнің дыбыстық құрамының қабылдаушы тілдің фонологиялық және артикуляциялық ерекшеліктеріне икемделуі.

Зерттеулерде шеттілдік сөздің фонемалары қабылдаушы тілдегі соларға барынша жақын дыбыстармен алмастырылып, сөздің буындық құрылымы мен айтылымының да тіл заңдылығына сәйкес өзгеруі мүмкін екені көрсетіледі [1].

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі үшін бірнеше ерекшелік маңызды:

- дауысты және дауыссыз дыбыстардың өзара үйлесімі;
- буын құрылымы;
- үндестік заңы;
- сөз ішіндегі дыбыс тіркесімдері;
- қазақ тіліне тән артикуляциялық ерекшелік.

Кірме сөз құрамында қазақ тілінің дәстүрлі дыбыстық жүйесіне тән емес немесе айтылуы қиын дыбыс тіркестері кездескен жағдайда олар қазақ тіліндегі жақын дыбыстар арқылы игерілуі мүмкін.

Тарихи тұрғыдан қазақ тіліне ертерек енген көптеген кірме сөздердің дыбыстық бейімделуі осы заңдылықты көрсетеді. Мысалы, басқа тілдегі бастапқы дыбыстық тұлға қазақ сөйлеу дағдысына икемделу барысында өзгеріске ұшыраған. Мұндай өзгерістердің негізгі себебі – қазақ тілінің артикуляциялық базасының ерекшелігі. Тіл тұтынушы шеттілдік сөзді айтқанда әр дыбысты бастапқы тілдегі қалпында қайталауға емес, өзінің ана тіліндегі дыбыс жүйесіне сәйкестендіруге бейім болады. Қазақ тіліндегі сөздердің басым бөлігі тілдің қалыптасқан буындық модельдеріне бағынады. Ал шет тілдерінде бір буын ішінде бірнеше дауыссыздың қатар келуі жиі кездеседі. Мұндай тіркестер қазақ тілі үшін тарихи тұрғыдан әрдайым табиғи бола бермейді. Сондықтан бұрынғы кезеңдерде енген кейбір сөздердің айтылымында дауыссыздар арасына дауысты дыбыс қосу немесе сөз басындағы күрделі дауыссыз тіркесін жеңілдету құбылыстары байқалған. Бұл құбылыс тіл білімінде эпентеза, яғни сөздің айтылуын жеңілдету мақсатында қосымша дыбыстың пайда болуы деп түсіндіріледі. Буын құрылымына икемдеу сөздің қазақ тілінде еркін айтылуына жағдай жасайды.

Қазақ тілінің маңызды фонологиялық ерекшеліктерінің бірі – сингармонизм. Төл сөздердің көпшілігінде сөз құрамындағы дауысты дыбыстар жуан немесе жіңішке әуезбен үйлесіп келеді. Бұл заңдылық сөзге жалғанатын қосымшалардың да фонетикалық тұлғасын анықтайды. Кірме терминдердің барлығы үндестік заңына толық бағына бермейді. Мысалы: университетке, факультетке, компьютерге, серверге; роботтар, файлдар, блогтар. Мұнда түбірдің өзі тарихи тұрғыдан төл сөз үлгісіне толық сәйкес болмағанымен, қазақ тілінің қосымшалары сөздің айтылым ерекшелігіне қарай жалғанады. Сондықтан кірме терминнің қазақ тіліндегі грамматикалық игерілуінің негізгі белгісінің бірі – оның қосымша қабылдау қабілеті.

Шеттілдік термин қазақ тіліне енгеннен кейін оның грамматикалық жүйесіне бейімделеді. Бұл ең алдымен сөзге қазақ тілінің көптік, септік, тәуелдік және сөз тудырушы қосымшаларының жалғануынан көрінеді. Мысалы: компьютер – компьютерлер – компьютерге – компьютердің; сервер – серверлер – серверге – серверлік; робот – роботтар – роботтың – роботтық; банк – банктер – банкке – банктік; блог – блогтар – блогқа – блогер;

платформа – платформалар – платформаға – платформалық. Осы мысалдар кірме терминнің қазақ тіліндегі грамматикалық парадигмаға енгенін көрсетеді.

Шеттілдік терминнің түбір тұлғасы басқа тілден алынғанымен, оның сөйлем ішіндегі грамматикалық қызметі қазақ тілінің заңдары арқылы жүзеге асады. Бұл – морфологиялық игерілу. Қазақ тілінде көптік мағына -лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер қосымшалары арқылы беріледі. Кірме терминдер де осы заңдылыққа бағынады: *файлдар; роботтар; серверлер; банктер; платформалар*. Қосымша таңдауға түбірдің соңғы дыбысы мен айтылым сипаты әсер етеді.

Кірме термин сөйлем ішінде толыққанды тілдік бірлік болуы үшін септік жалғауларын қабылдауы қажет: *серверге қосылу; файлды ашу; роботтың қызметі; платформада жариялау; банкке бару*. Осы мысалдар кірме сөздердің қазақ тілінің синтаксистік жүйесіне де толық ене алатынын көрсетеді. Кірме терминнің тілге толық енуінің тағы бір белгісі – оның негізінде жаңа сөздердің жасалуы. Мысалы: цифр → цифрлық → цифрландыру → цифрландырылған; робот → роботтық → роботтандыру; банк → банктік → банкир; сервис → сервистік; инновация → инновациялық. Бұл жерде қазақ тілінің төл жұрнақтары кірме негіздермен тіркесіп, жаңа терминологиялық бірліктер қалыптастырады. Мұндай құбылыс тілдің икемділігі мен сөзжасамдық әлеуетін көрсетеді.

Кірме терминнің қазақ тілінде қолданылуы тек дыбыстық бейімдеумен шектелмейді. Ол сөйлем құрау заңдылықтарына да бағынуға тиіс. Қазақ тілінің синтаксистік жүйесінде анықтауыш көбіне анықталушы сөздің алдында орналасады: *ақпараттық жүйе; цифрлық технология; виртуалды орта; мобильді қосымша; инновациялық жоба*.

Шет тіліндегі сөз тәртібін сол күйінде көшіру қазақ тілінің синтаксистік нормасына қайшы конструкциялар туғызуы мүмкін. Сондықтан халықаралық терминдік тіркестерді қабылдау барысында әр компонентті аудару ғана емес, олардың қазақ тіліндегі грамматикалық байланысын дұрыс құру маңызды. Бұл жерде калькалау тәсілі ерекше назарды талап етеді. Сәтті калька шеттілдік терминнің мағынасын сақтай отырып, қазақ тілінің синтаксистік нормасына сәйкес жасалады. Мысалы: *artificial intelligence* → жасанды интеллект; *information security* → ақпараттық қауіпсіздік; *social network* → әлеуметтік желі; *cloud technology* → бұлтты технология; *green economy* → жасыл экономика. Мұндай тіркестер қазақ тілінің анықтауыш + анықталушы моделіне сәйкес келеді.

Кірме терминдерді игерудегі күрделі мәселелердің бірі – жазу мен айтылым арасындағы қатынас. Орфография сөздің жазылу нормасын белгілесе, орфоэпия әдеби тілдегі дұрыс айтылу нормасын реттейді. Қазақ тілінде кірме сөздердің елеулі бөлігі тарихи кезеңдерде басқа тілдегі жазылу үлгісінің ықпалымен қалыптасқандықтан, олардың графикалық тұлғасы мен табиғи қазақша айтылымы әрдайым толық сәйкес келе бермейді. Р.Сыздық қазақ әдеби тілінің нормаларын қарастырғанда жазу мәдениеті мен дұрыс айтылымның арақатынасына ерекше көңіл бөледі [4]. Кірме терминді дұрыс игеру барысында «қалай жазылады?» деген сұрақпен қатар «қазақ тілінде қалай табиғи айтылады?» деген мәселе де назардан тыс қалмауы керек. Өйткені жазу – тілдің таңбалық көрінісі, ал айтылым – тірі тілдік жүйенің тікелей көрінісі. Осы себепті терминнің орфографиялық тұлғасын белгілеуде оның тіл иелерінің табиғи айтылымымен байланысын ескеру ғылыми тұрғыдан маңызды.

Кірме терминді игеруде транслитерация мен фонетикалық бейімдеуді ажырату маңызды. Транслитерацияда бір әліпбидегі әріптер екінші әліпбидің таңбаларымен алмастырылады. Мұнда сөздің графикалық тұлғасы негізгі нысан болады. Ал фонетикалық бейім-

деуде сөздің қабылдаушы тілдегі айтылуы басты орынға шығады. Мысалы, ағылшын тіліндегі атауды оның әріптерін механикалық түрде көшіру арқылы беру мен сол сөздің қазақ тіліндегі табиғи айтылымына сүйену бірдей нәтиже бермеуі мүмкін. Сондықтан терминдерді бейімдеу барысында түпнұсқа тілдің орфографиясына ғана емес, оның айтылымына да назар аудару қажет. Кірме терминдерді транскрипциялау мен транслитерациялау мәселесіне арналған арнайы зерттеулерде де шеттілдік атауды игеру кезінде қабылдаушы тілдің фонетикалық заңдылықтарын ескеру қажеттігі көрсетіледі [5].

Кірме терминдер – қазақ тілінің сөздік құрамын толықтыратын және халықаралық ғылыми-ақпараттық кеңістікпен байланысты қамтамасыз ететін маңызды тілдік қабат. Оларды қабылдаудан толық бас тарту қазіргі ғылым мен технология жағдайында мүмкін де, қажет те емес. Мәселенің түйіні кірме терминнің бар-жоғында емес, оның қазақ тіліне қалай қабылданатынында жатыр. Қазақ терминологиясының тарихи тәжірибесі өзге тілдік атауларды ұлттық тілдің фонетикалық және грамматикалық заңдарына икемдеп қабылдаудың берік дәстүрі болғанын көрсетеді. А.Байтұрсынұлы ұстанған терминжасам қағидаттарында да халықаралық атауларды қабылдаған жағдайда оларды қазақ тілінің табиғатына сәйкестендіру қажеттігі ерекше көрсетілген [2]. Қ.Жұбановтың терминологиялық қызметі терминдерді ғылыми жүйелеу мен біріздендірудің маңызын айқындады [3]. Фонетикалық бейімделу кезінде терминнің дыбыстық құрамы, буын құрылымы, айтылым қолайлылығы және қазақ тілінің артикуляциялық ерекшелігі ескерілуі керек. Ал грамматикалық бейімделу оның көптік, септік, тәуелдік және сөз тудырушы қосымшаларды еркін қабылдауынан көрінеді.

Кірме термин қазақ тіліндегі қосымшаларды табиғи қабылдап, сөйлемнің грамматикалық құрылысына еркін еніп, жаңа туынды атаулар жасауға негіз бола бастағанда ғана тілдік жүйенің толыққанды элементіне айналады. Сонымен қатар терминді бейімдеу халықаралық ғылыми байланысты ұзу немесе халықаралық атаудың бастапқы тұлғасын таңылмайтын дәрежеде өзгерту дегенді білдірмейді. Негізгі мақсат – ғылыми дәлдік пен ұлттық тіл заңдылығының арасындағы үйлесімділікті сақтау. Осыған байланысты кірме терминдерді қабылдау кезінде қазақ тіліндегі дайын баламаны іздеу, ұлттық сөзжасам мүмкіндігін пайдалану, халықаралық терминнің қажеттілігін анықтау, оның фонетикалық және грамматикалық икемділігін тексеру, кәсіби ортада сынақтан өткізу және содан кейін ғана біріздендіру тиімді.

Қорытынды. Кірме терминдерді қазақ тілінің табиғатына бейімдеу – ұлттық тілді сыртқы ықпалдан оқшаулау емес, керісінше, қазақ тілінің әлемдік ғылыми ақпаратты өз заңдылықтары негізінде игеру қабілетін арттыру. Тілдің өміршендігі жаңа ұғымды қабылдамауымен емес, сол ұғымды өзінің дыбыстық, грамматикалық және сөзжасамдық жүйесіне икемдеп, еркін қолдана алуымен анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айдарбек Қ., Жұбаева О. Латын графикасына көшу барысында кірме терминдерді тіл заңдылықтарына сәйкес игеру мәселелері // Рухани жаңғыру: қазіргі қазақ терминологиясы ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 37-42 б.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы: қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы, 1992. – 448 б.
3. Жұбанұлы Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.
4. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана, 2018. – 382 б.

6. Жаңа ұлттық әліпбиде кірме терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау анықтағышы. – Алматы, 2020. – 105 б.

КЕЗЕК КҮТТІРМЕЙТІН МЕДИЦИНА РЕЗИДЕНТТЕРІН ТҰРАҚТЫ ДАМУ МАҚСАТТАРЫ АЯСЫНДА ДАЯРЛАУДАҒЫ ҚАЗАҚ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*С.Ж. Асфендияров ат. Қазақ ұлттық медицина университеті,
Альмұхамбетова Э., м.ғ.к, проф., Альмұхамбетов М., м.ғ.к, PhD,
Эрман Б., Дүйсен Е., Аманқұлов М., Абдиразакова Р.,
Жүніс Д., 1-курс резиденттері*

Андатпа. Қазіргі кезеңде кезек күттірмейтін медицина саласында халықаралық терминдердің қазақ тіліндегі әртүрлі нұсқада қолданылуы терминологиялық бірізділіктің сақталмауына әкеліп отыр. Мақалада кезек күттірмейтін медицина резиденттерін даярлау үдерісіндегі қазақ медициналық терминологиясын біріздендірудің өзекті мәселелері қарастырылып, терминдердің әр түрлілігіне ғылыми талдау жасалады. Терминологиялық стандарттаудың білім беру сапасына және клиникалық коммуникация тиімділігіне әсері бағаланады. Сонымен қатар қазақ медициналық терминологиясын жүйелеу мен жетілдіруге бағытталған практикалық ұсыныстар беріледі. Талдау нәтижелері медициналық білім беру сапасын арттыруға және мемлекеттік тілдегі медициналық терминологиялық қорды дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: кезек күттірмейтін медицина, резидентура, медициналық терминология, терминологиялық біріздендіру, стандарттау, тұрақты даму мақсаттары, мемлекеттік тіл.

TRAINING OF EMERGENCY MEDICAL CARE RESIDENTS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: ISSUES OF STANDARDIZING KAZAKH MEDICAL TERMINOLOGY

Abstract. At the present stage, the use of different Kazakh equivalents for international terms in the field of emergency medical care has led to inconsistencies in medical terminology. This article examines the current issues of standardizing Kazakh medical terminology in the training process of emergency medical care residents and provides an analysis of terminological variation. The impact of terminology standardization on the quality of medical education and the effectiveness of clinical communication is assessed. In addition, practical recommendations aimed at the systematization and further development of Kazakh medical terminology are proposed. The findings contribute to improving the quality of medical education and enhancing the medical terminological resources of the state language.

Keywords: emergency medical care, residency training, medical terminology, terminology standardization, harmonization, Sustainable Development Goals, state language.

Кіріспе. Адамзат дамуының қазіргі жаһандану және цифрландыру дәуірінде қоғамның әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығы мен гуманитарлық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін негізгі фактор ретінде денсаулық сақтау мен жоғары білім беру жүйелері алдыңғы

қатарға шығады. Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) тарапынан қабылданған Тұрақты даму мақсаттары ұлттық мемлекеттердің стратегиялық өркендеуінің әмбебап бағдарларын айқындайтын жаһандық платформа [1]. Осы тұрғыда ТДМ-нің 3-мақсаты («Сапалы денсаулық және әл-ауқат») халықтың өмір сүру ұзақтығын арттыруды, ана мен бала өлімін азайтуды, инфекциялық және инфекциялық емес аурулардың алдын алуды, сондай-ақ кезек күттірмейтін және тиімді медициналық көмектің жалпыға бірдей қолжетімділігін қамтамасыз етуді көздейді. Өз кезегінде, 4-мақсат («Сапалы білім беру») өмір бойы оқу принципін қолдай отырып, инклюзивті, тең құқылы және жоғары технологиялық білім беру ортасын қалыптастыруға бағытталған. Аталған екі жаһандық мақсаттың тоғысында заманауи клиникалық талаптарға жауап бере алатын, жоғары білікті және функционалды сауатты медициналық кадрларды даярлау міндеті тұр [2].

Медициналық кадрларды дипломнан кейінгі даярлаудың институционалдық жүйесінде резидентура ерекше орын алады. Бұл кезең болашақ мамандардың дербес клиникалық ойлауын, кәсіби рефлексиясын және жоғары технологиялық манипуляцияларды орындау дағдыларын қалыптастыратын негізгі құрылымдық компонент болып табылады. Әсіресе уақыт тапшылығы мен сындарлы жағдайларда шешім қабылдауды талап ететін кезек күттірмейтін медицина мамандарын даярлауда теориялық білімнің нақтылығы мен академиялық ұғымдардың когнитивтік тереңдігі ерекше маңызға ие. Мұндай экстремалды клиникалық ортада кәсіби коммуникацияның жылдамдығы мен дәлдігі тікелей адам өмірін сақтап қалудың кепілі болып табылады. Ал тиімді коммуникация мен жедел клиникалық интеграцияның негізі – терминологиялық жүйенің бірізділігі мен стандарттылығында жатыр [3; 4].

Академиялық тұрғыдан алғанда, медициналық терминология тек сөздердің жиынтығы емес, ол – клиникалық білімді жүйелеудің, ғылыми ақпарат алмасудың және пәнаралық өзара іс-қимылдың семантикалық ядросы. Терминологиялық бірліктердің мағыналық моносемиясы (бізмәнділігі) және лингвистикалық нақтылығы сақталған жағдайда ғана резиденттердің оқу материалдарын қабылдау деңгейі артып, халықаралық клиникалық хаттамалар мен нұсқаулықтарды интерпретациялау қабілеті жетіледі. Керісінше, бір ғылыми ұғымның бірнеше лингвистикалық нұсқада берілуі немесе шетелдік терминдердің механикалық түрде, стилистикалық сүзгісіз аударылуы оқу-клиникалық үдерісте когнитивтік диссонанс пен терминологиялық әртүрлілікті тудырады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілдегі медициналық білім беру ресурстарын дамыту, оқулықтар мен ғылыми еңбектерді қазақ тіліне аудару бағытында айтарлықтай институционалдық қадамдар жасалды [4]. Дегенмен, динамикалық түрде дамып келе жатқан және батыстық стандарттарға (Advanced Cardiovascular Life Support - ACLS, International Trauma Life Support - ITLS және т.б.) негізделген жедел медицина саласында қазақша баламалардың нормативтік кодификациясы мен лексикалық стандартталуы кенжелеп келеді. Осыған байланысты кезек күттірмейтін медицина резиденттерін даярлау үдерісінде қазақ медициналық терминологиясын жүйелеу мен біріздендірудің өзектілігі ғылыми-теориялық тұрғыдан да, практикалық-клиникалық тұрғыдан да өте жоғары.

Осы ғылыми зерттеудің мақсаты – кезек күттірмейтін медицина бағыты бойынша қазақ медициналық терминологиясының қазіргі теориялық-практикалық мәселелерін кешенді түрде талдау, резидентурада білім алушылардың кәсіби лексиканы меңгеруіндегі лингво-когнитивтік кедергілерді анықтау және осы мәселелерді шешудің

БҰҰ Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізудегі стратегиялық маңызын негіздеу болып табылады.

Кезек күттірмейтін медицина мамандығы бойынша резиденттерді кәсіби даярлау қазіргі таңда күрделі көптілді (көптілді) және трансұлттық академиялық ортада жүзеге асырылуда. Білім алушылардың күнделікті оқу-клиникалық қызметінде мемлекеттік тілдегі оқу құралдары, орыс тіліндегі ұлттық клиникалық хаттамалар мен нормативтік-құқықтық актілер, сондай-ақ ағылшын тіліндегі заманауи халықаралық дәлелді медициналық дереккөздер мен нұсқаулықтар (Guidelines) қатар қолданылады. Бұл үштілді модель резиденттердің ғылыми көкжиегін кеңейтіп, жаһандық білімге қолжетімділікті қамтамасыз еткенімен, ұлттық деңгейде терминологиялық консенсустың жоқтығынан елеулі ұғымдық қайшылықтар туғызып отыр [5].

Қазіргі білім беру практикасында кезек күттірмейтін медицина саласындағы ағылшын-латын тектес халықаралық терминдер мен олардың қазақ тіліндегі сәтсіз аудармаларының параллельді қолданысы жиі кездеседі. Мәселен, клиникалық талқылаулар мен практикалық сабақтарда «airway management», «basic life support» (BLS), «advanced life support» (ALS), «cardiac arrest», «shock» сияқты базалық шұғыл медициналық ұғымдар жиі түпнұсқа күйінде немесе орыс тілі арқылы калькалау тәсілімен пайдаланылады. Халықаралық терминдердің қазақ тіліндегі лексикалық жүйеге бейімделмеуі резиденттердің клиникалық жағдайды сыни тұрғыдан бағалау кезінде ұғымдардың терең патофизиологиялық мәнін толық түсінбеуіне әкеп соқтырады.

Бұл мәселенің екінші қыры – бір клиникалық нозологияның немесе манипуляцияның бірнеше лингвистикалық баламаларының қатар өмір сүруі, яғни терминологиялық полисемия мен синонимияның шектен тыс артуы. Мысалы, ургентті медицинаның іргетасы болып табылатын «cardiac arrest» термині отандық оқулықтар мен хаттамаларда «жүректің тоқтауы», «жүрек қызметінің кенеттен тоқтауы», «қанайналымның тоқтауы» деген секілді әртүрлі нұсқаларда ұсынылып жүр. Дәл осылай, пациенттерді ауырлық дәрежесі бойынша сұрыптауды білдіретін халықаралық «triage» терминіне қатысты «триаж», «медициналық сұрыптау», «шұғыл сұрыптау» нұсқаларының жарыса қолданылуы байқалады. Мұндай көпнұсқалылық білім алушының санасында бірыңғай кәсіби лексикалық матрицаның қалыптасуын тежейді [6].

Лингвистикалық және әдістемелік әртүрлілік тікелей білім беру сапасының деңгейіне теріс әсер етеді. Резидент ротациялық циклдардан өту барысында әртүрлі клиникалық кафедралар мен оқытушылардың бір ұғымды әртүрлі терминдермен сипаттауына тап болады. Нәтижесінде, аралық және қорытынды тестілік бақылауларда, мемлекеттік емтихандарда (OSCE/КҚЕ) тестілерді құрастырушылардың лингвистикалық ұстанымдарының әртүрлілігінен резиденттер техникалық және семантикалық қателіктер жібереді. Клиникалық жағдайларды (Case Study) талдау және ғылыми әдебиеттерді іздестіру барысында терминнің мағынасын дәл анықтауға жұмсалатын уақыт шығыны артып, білімді ұғымдық тұрғыдан жүйелеу деңгейі төмендейді. Әсіресе, заманауи медициналық білім берудің өзегі саналатын симуляциялық оқыту процесінде терминдердің біртектілігі (унификациясы) шешуші рөл атқарады. Жоғары дәлдіктегі симуляциялық тренингтерде (High-Fidelity Simulation) сценарийдің даму жылдамдығы өте жоғары болады және мұнда оқытушы (модератор) мен резиденттік бригада арасындағы вербалды коммуникация барынша қысқа, нақты әрі стандартты болуы тиіс. Егер бригада мүшелері командаларды (мысалы, дефибрилляция, интубация немесе дәрілік заттарды енгізу хаттамалары

бойынша) әртүрлі терминологиялық түсіндірумен қабылдаса, бұл оқу сценарийінің сәтсіз аяқталуына әкеледі. Нақты клиникалық жағдайда мұндай қателіктің бағасы – пациенттің өмірі болуы мүмкін. Сондықтан симуляциялық технологиялар мен шынайы жедел жәрдем практикасы жағдайында терминологиялық стандарттау мен кодификациялау сән-салтанат емес, денсаулық сақтау қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады [7].

Кезек күттірмейтін медицина саласында халықаралық терминдердің қазақ тіліндегі баламаларын қолдануда белгілі бір дәрежеде вариативтілік байқалады. Бұл жағдай медициналық білім беру үдерісінде және кәсіби коммуникацияда терминдердің бірімәнді қабылдануына кедергі келтіруі мүмкін. Төменде жедел медицинада жиі қолданылатын бірқатар терминдердің қолданыстағы нұсқалары мен ұсынылатын баламалары беріледі. Авторлар ұсынатын біріздендірілген нұсқалар төменде беріледі.

Халықаралық термин	Қолданыстағы нұсқалар	Ұсынылатын нұсқа
Cardiac arrest	жүректің тоқтауы; жүрек қызметінің кенеттен тоқтауы; қанайналымның тоқтауы	қанайналымның тоқтауы
Triage	триаж; медициналық сұрыптау; шұғыл сұрыптау	медициналық сұрыптау
Airway management	тыныс жолдарын жүргізу; тыныс жолдарын қамтамасыз ету	тыныс жолдарының өткізгіштігін қамтамасыз ету
Basic Life Support (BLS)	базалық өмірлік қолдау; негізгі реанимациялық көмек	базалық өмірді сақтау шаралары
Advanced Life Support (ALS)	кеңейтілген өмірлік қолдау; мамандандырылған реанимация	кеңейтілген өмірді сақтау шаралары
Shock	шок; есеңгіреу жағдайы	шок
Defibrillation	дефибрилляция; жүрек ырғағын қалпына келтіру	дефибрилляция

1-кесте. Терминдердің қолданыстағы жән ұсынылатын нұсқалары

Кестеде көрсетілгендей, бірқатар терминдерге бірнеше балама қатар қолданылып келеді. Мұндай ала-құлалық оқу үдерісінде терминологиялық тұрақсыздық қалыптастырады. Сондықтан салалық сарапшылардың, дәрігерлердің және тіл мамандарының қатысуымен бірыңғай терминологиялық қор қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Медициналық терминологияны біріздендіру денсаулық сақтау саласындағы білім беру мен кәсіби қызметтің сапасын арттыруға бағытталған маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Бірыңғай терминологиялық жүйе мамандар арасындағы ақпарат алмасуды жеңілдетіп қана қоймай, медициналық білімнің мазмұнын біркелкі қабылдауға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, терминдерді біріздендіру білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Терминдердің тұрақты және нақты қолданылуы резиденттердің теориялық материалды дұрыс меңгеруіне жағдай жасайды [8]. Бір ұғымның барлық оқу материалдарында бірдей атау-

мен берілуі білім алушылардың кәсіби дүниетанымын қалыптастырып, оқу ақпаратын жүйелі қабылдауын қамтамасыз етеді.

Терминологиялық бірізділік клиникалық коммуникацияны жеңілдетудің де маңызды шарты болып табылады. Жедел медициналық көмек көрсету кезінде шешім қабылдау жылдамдығы мен ақпараттың дәлдігі ерекше рөл атқарады. Дәрігерлердің, резиденттердің және басқа медицина қызметкерлерінің бірдей терминдерді қолдануы кәсіби түсіністікті қамтамасыз етіп, қателік қаупін төмендетеді.

Медициналық терминдерді стандарттау академиялық ұтқырлықты дамытуға да мүмкіндік береді. Қазіргі кезде резиденттердің халықаралық білім беру бағдарламаларына, ғылыми жобаларға және тағылымдамаларға қатысуы кеңейіп келеді. Халықаралық терминдердің қазақ тіліндегі біріздендірілген баламалары білім алушылардың әлемдік ғылыми кеңістікке бейімделуін жеңілдетеді және шетелдік тәжірибені тиімді игеруге жағдай жасайды. Сонымен қатар терминологиялық жұмыстың мемлекеттік тілдегі медициналық білім беруді дамытудағы маңызы зор. Ғылыми негізделген және біріздендірілген терминдер қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетін күшейтеді [3]. Бірыңғай терминологиялық қордың қалыптасуы мемлекеттік тілде сапалы оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар және клиникалық ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Осылайша медициналық терминдерді біріздендіру білім беру сапасын жақсартуға, кәсіби коммуникацияның тиімділігін арттыруға, халықаралық академиялық интеграцияны қолдауға және мемлекеттік тілдегі медициналық білім беру жүйесін одан әрі дамытуға қызмет етеді. Бұл бағыттағы жұмыстар кезек күттірмейтін медицина бойынша резиденттер даярлаудың сапасын арттырудың маңызды тетіктерінің бірі болып табылады.

Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуде сапалы медициналық білім беру мен білікті кадрлар даярлау ерекше маңызға ие. Осы тұрғыдан алғанда медициналық терминологияны біріздендіру денсаулық сақтау және білім беру салаларының дамуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

ТДМ-3 аясындағы негізгі міндеттердің бірі халыққа көрсетілетін медициналық көмектің сапасын арттыру және денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету болып табылады. Бұл міндеттерді жүзеге асыру медицина қызметкерлерінің кәсіби даярлық деңгейіне тікелей байланысты.

Медициналық терминологияның бірізді қолданылуы жедел медициналық көмек мамандарының кәсіби даярлығын жақсартуға мүмкіндік береді. Резиденттердің медициналық ұғымдарды нақты және бізмәнді түсінуі олардың теориялық білімін жүйелеуге, клиникалық хаттамаларды дұрыс меңгеруге және халықаралық ұсынымдарды тиімді қолдануға жағдай жасайды.

Терминологиялық нақтылық клиникалық шешім қабылдау сапасына да әсер етеді. Шұғыл жағдайларда уақыт факторы шешуші рөл атқаратындықтан, медициналық ақпараттың дәл әрі түсінікті берілуі өте маңызды. Бірыңғай терминдердің қолданылуы дәрігерлер арасындағы кәсіби коммуникацияны жеңілдетіп, клиникалық әрекеттердің тиімді ұйымдастырылуына ықпал етеді. Сонымен қатар терминологиялық бірізділік пациент қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды тетіктерінің бірі болып табылады. Медициналық терминдерді әртүрлі түсіндіру немесе қате қабылдау диагностикалық және емдеу шараларында түсінбеушілік туындатуы мүмкін. Сондықтан кәсіби ортада бірыңғай терминологиялық жүйені қалыптастыру медициналық көмектің сапасы мен қауіпсіздігін арттыруға ықпал етеді.

ТДМ-4 мақсаты баршаға қолжетімді әрі сапалы білім беруді қамтамасыз етуге бағытталған. Медициналық білім беру саласында бұл міндет оқыту мазмұнын жетілдіруді, білім беру ресурстарының сапасын арттыруды және бірыңғай академиялық талаптарды қалыптастыруды көздейді.

Біріздендірілген медициналық терминология сапалы медициналық білім берудің маңызды алғышарттарының бірі болып табылады. Терминдердің біркелкі қолданылуы оқу материалдарының түсініктілігін арттырып, білім алушылардың кәсіби құзыреттіліктерін тиімді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар терминологиялық жүйелілік бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыруға ықпал етеді. Медициналық жоғары оқу орындарында, резидентура бағдарламаларында және үздіксіз кәсіби білім беру жүйесінде ортақ терминологиялық стандарттарды пайдалану білім беру мазмұнының сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Мемлекеттік тілдегі жоғары медициналық білімді дамыту тұрғысынан да терминологияны біріздендірудің маңызы зор. Ғылыми негізделген және жүйеленген терминдер қазақ тілінің медицина ғылымындағы қолданыс аясын кеңейтіп, сапалы оқу әдебиеттері мен әдістемелік материалдарды әзірлеуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде мемлекеттік тілдегі медициналық білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігі артады.

Кезек күттірмейтін медицина саласындағы қазақ медициналық терминологиясын жетілдіру және резиденттерді даярлау сапасын арттыру мақсатында мынадай ұсыныстар беріледі:

Біріншіден, кезек күттірмейтін медицина бойынша бірыңғай қазақша терминологиялық сөздік әзірлеу қажет. Сөздікке халықаралық тәжірибеде кеңінен қолданылатын негізгі терминдер мен олардың ғылыми негізделген қазақша баламалары енгізілуі тиіс [9].

Екіншіден, кезек күттірмейтін медицина бойынша резидентураның білім беру бағдарламаларында, силлабустарда және бағалау құралдарында біріздендірілген терминдерді пайдалану ұсынылады. Бұл оқу үдерісіндегі терминологиялық әртүрлілікті азайтуға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, оқу-әдістемелік кешендерді, оқулықтарды және симуляциялық оқыту материалдарын қазіргі терминологиялық талаптарға сәйкес жаңарту қажет. Әсіресе халықаралық ұсынымдар негізінде дайындалған жаңа оқу материалдарында бірыңғай терминдерді пайдалану маңызды.

Төртіншіден, медициналық терминдерді бекіту және келісу жұмыстарына Терминсөз платформасының мамандарын, тілтанушы ғалымдарды, медициналық жоғары оқу орындарының оқытушыларын және практикалық денсаулық сақтау мамандарын тарту орынды болып табылады.

Бесіншіден, кезек күттірмейтін медицина саласындағы терминдерді жүйелі түрде сараптап, салалық терминологиялық қорды толықтырып отыру қажет. Бұл медицина ғылымының және білім беру жүйесінің дамуымен қатар жаңа ұғымдардың мемлекеттік тілде бірізді енгізілуін қамтамасыз етеді.

Қорытынды. Кезек күттірмейтін медицина бойынша резиденттерді даярлау барысында медициналық терминологияның бірізді қолданылуы сапалы білім беру мен кәсіби даярлықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қазіргі кезеңде халықаралық медициналық терминдердің кеңінен қолданылуы және олардың әртүрлі нұсқада берілуі терминологиялық стандарттау мәселесінің өзектілігін арттырып отыр.

Қазақ медициналық терминологиясын жүйелеу және біріздендіру резиденттердің кәсі-

би құзыреттілігін қалыптастыруға, оқу процесінің тиімділігін арттыруға және клиникалық коммуникация сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге бұл жұмыс Тұрақты даму мақсаттарының ТДМ-3 «Сапалы денсаулық және әл-ауқат» және ТДМ-4 «Сапалы білім беру» бағыттарында қойылған міндеттерді іске асыруға өз үлесін қосады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы кезек күттірмейтін медицина резиденттерін даярлау контекстінде қазақ медициналық терминологиясын біріздендіру мәселесінің Тұрақты даму мақсаттарымен өзара байланыста кешенді түрде қарастырылуымен сипатталады. Сонымен қатар жедел медицинада жиі қолданылатын халықаралық терминдердің әр түрлілігі жүйеленіп, оларды стандарттау бағытындағы авторлық ұсыныстар берілді.

Осыған байланысты кезек күттірмейтін медицина саласындағы терминдерді ғылыми негізде стандарттау, білім беру бағдарламаларына енгізу және мемлекеттік тілдегі медициналық білім беру ресурстарын жетілдіру уақыт талабынан туындаған маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Терминологиялық бірізділік медицина кадрларын даярлау сапасын арттыруға ғана емес, сондай-ақ қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетін нығайтуға да қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations, 2015. – 41 p.
2. Қазақстан Республикасындағы Тұрақты даму мақсаттары жөніндегі ұлттық баяндама. – Астана, 2024.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: теориясы мен тәжірибесі. – Астана, 2023. – 320 б.
4. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы №914 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы». – Астана, 2023.
5. Әбдуәлиұлы Б. Қазақ терминологиясының ғылыми негіздері. – Алматы, 2018. – 286 б.
6. Шаяхметов Ш., Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминжасамының өзекті мәселелері. – Астана, 2022. – 248 б.
7. World Health Organization. Emergency Care Systems Framework. – Geneva, 2019. – 32 p.
8. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі. Жедел медициналық көмек көрсету бойынша клиникалық хаттамалар. – Астана, 2024.
9. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЖАҢА ТЕРМИНДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ, ЖІКТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАНУЫ

Аубакирова Аида

М. Қозыбаев ат. Солтүстік Қазақстан университеті, каф. меңг., PhD

Андатпа. Мақалада қазақ тіл біліміндегі жаңа терминдерді зерттеудің негізгі бағыттары, оларды жіктеу өлшемдері және қалыптану ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу тарихи-сипаттамалық, салыстырмалы және құрылымдық-семантикалық талдауға, сон-

дай-ақ сөздіктен іріктелген 1336 терминдік бірліктің бекітілген терминдер жинағымен сәйкестігін бағалауға негізделеді. Жаңа атаулардың жасалу тәсілі, компоненттерінің шығу тегі, салалық қатысы және қолданыстық мәртебесі өзара байланысты, бірақ дербес жіктеу өлшемдері ретінде ажыратылады. Салыстыру материалындағы 177 сәйкестік іріктемесінің 13,2%-ын құрайтыны көрсетіліп, бұл көрсеткіштің терминнің жалпы қолданысқа орнығу деңгейіне тең еместігі түсіндіріледі. Жаңа терминдердің қалыптануын ұғымды анықтау, атауды бағалау, кодификациялау және қолданысын бақылау бірлігінде қарастыру ұсынылады.

Түйін сөздер: жаңа термин, неология, терминжасам, жіктелім, қалыптану, кодификация, терминологиялық норма.

RESEARCH ON THE CLASSIFICATION AND NORMALIZATION OF NEW TERMS IN KAZAKH LINGUISTICS

Abstract. The article examines major approaches to the study of new terms in Kazakh linguistics, their classification criteria and normalization. The study combines historical, comparative and structural-semantic analysis with an assessment of matches between a dictionary-based sample of 1,336 terminological units and a collection of approved terms. Formation processes, component origins, disciplinary affiliation and usage status are treated as related but distinct classification criteria. The 177 matches represent 13.2% of the sample; this proportion is distinguished from the degree of actual usage and acceptance. The article proposes an integrated approach to normalization that connects concept definition, designation assessment, codification and usage monitoring.

Keywords: new term, neology, term formation, classification, normalization, codification, terminological norm.

Кіріспе. Қазақ тілінің ғылыми қызметі кеңейген сайын жаңа ұғымдарды дәл атайтын терминдерге қажеттілік артады. Әсіресе 1991-2021 жылдардағы қоғамдық, экономикалық және технологиялық өзгерістер ұлттық терминқордың жаңаруына ықпал етті. Бұл жаңару дайын атауларды қабылдаумен ғана шектелмейді: төл сөздің мағынасын мамандандыру, туынды тұлға жасау, сөздерді тіркестіру, калькалау және кірме компоненттерді игеру қатар жүреді. Сондықтан жаңа терминді зерттеу оның пайда болғанын тіркеуден басталып, ғылыми ұғыммен сәйкестігін және нақты қолданыста орнығуын бағалауға ұласуы тиіс.

Қазақ тіліндегі жаңа сөздерді тану мен жүйелеу тарихы терминтанумен сабақтас қалыптасты. Қ. Алдашева бұл байланысты ұлттық ғылыми тілдің алғашқы тәжірибелерімен, жаңа қолданыстарды жинақтаумен және олардың әдеби нормаға енуін зерттеумен ұштастырады [1]. Осы сабақтастықты ескергенде, жаңа терминдердің зерттелуі, жіктелуі және қалыптануы бір мәселенің өзара тәуелді үш қыры болып шығады. Зерттеу тарихы бағалау қағидаларын түсіндіреді; жіктеу атаудың тілдік табиғатын айқындайды; қалыптануды талдау оның терминологиялық жүйеге орнығуын көрсетеді.

Мақаланың мақсаты – қазақ тіл біліміндегі жаңа терминдерді зерттеу тәжірибесін жүйелеп, жіктеу өлшемдері мен қалыптану белгілерінің арақатынасын анықтау. Осы мақсатқа сәйкес ғылыми бағыттардың сабақтастығы сараланады, әртүрлі жіктеу негіздері ажыратылады және сөздіктегі атаудың бекітілген терминмен сәйкес келуі қалай

түсіндірілуі керектігі қарастырылады. Негізгі тұжырым: атаудың жаңалығы, жасалу тәсілі және нормативтік мәртебесі бірін-бірі алмастырмайтын белгілер; оларды тұтастықта бағалау терминді дұрыс сұрыптауға мүмкіндік береді.

Материал ретінде қазақ неологиясы мен терминтануына арналған еңбектер, жаңа қолданыстар жинақтары және Ш. Құрманбайұлының «Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі» пайдаланылды [2]. Қалыптану мәселесін талдауда осы сөздік бойынша жасалған 1336 терминдік бірліктен тұратын іріктеме мен «Бекітілген терминдер II» жинағына сүйенген салыстыру нәтижесі негізге алынды [3]. Сөздік 2023 жылы жарық көрген ретроспективті дереккөз болғандықтан, ондағы әрбір атаудың жасалу мерзімі басылым жылымен теңестірілмейді. Сол сияқты жинақта көрсетілген бекітілу жылы да терминнің тілде алғаш пайда болған уақытын білдірмейді.

Тарихи-сипаттамалық әдіс зерттеу бағыттарының өзгерісін көрсетуге, салыстырмалы әдіс ғалымдардың жіктеу ұстанымдарын ажыратуға қолданылды. Құрылымдық-семантикалық талдауда атаудың құрамы, компоненттерінің қатынасы және ұғымды білдіру қызметі ескерілді. Салыстыру бірлігі ретінде терминнің атауы мен жинақтағы сәйкес нұсқасы алынды; сәйкестіктердің үлесі іріктеменің жалпы санына қатысты есептелді. Мұндай есеп ресми тіркеліммен сәйкес келуді сипаттайды, ал терминнің мәтіндердегі жиілігі мен кәсіби ортада қабылдануын бағалау үшін бөлек қолданыстық дерек қажет.

Жаңа терминдерді зерттеудің тарихи бастауы XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі ұлттық ғылым тілін қалыптастыру тәжірибесімен байланысты. А. Байтұрсынұлы, Е. Омарұлы, Қ. Жұбанов және Х. Досмұхамедұлы еңбектерінде жаңа ғылыми ұғымды қазақша атау, тілдің ішкі мүмкіндігін пайдалану және кірме атауды түсінікті беру мәселелері көтерілді. Сол кезеңдегі пікірлерді жинақтаған «Терминология мәселелері» еңбегі атау жасаудың тілдік әрі танымдық міндет болғанын аңғартады [4]. Бастауыш, баяндауыш, анықтауыш тәрізді атаулардың кейінгі ғылыми қолданыста сақталуы терминнің ұғымдық жүйеге үйлесуінің мәнін көрсетеді.

Бұл тәжірибенің маңызды қыры – ұлттық тұлға мен ғылыми мазмұнның байланысын сақтау. Жаңа атаудың қазақша жасалуы оның сапасын бағалаудың жалғыз шарты бола алмайды: термин өзі білдіретін ұғымның шегін дәл көрсетуі қажет. Төл сөздің күнделікті мағынасы ғылыми ұғымды түсінуге көмектескенімен, кейде оны тым кең немесе тар қабылдауға да себеп болады. Сондықтан алғашқы терминжасам тәжірибесін қазіргі мәселелерге қолданғанда жекелеген атауды қайталаудан гөрі ұғым мен атауды сәйкестендіру қағидасына сүйену орынды.

1960-1970 жылдары жаңа сөздер дербес зерттеу нысаны ретінде айқындала түсті. Ш.Бәйтікованың 1920-1930 жылдар материалдарына арналған «Қазақ тіліндегі неологизмдер» еңбегі жаңа лексиканы белгілі бір тарихи кезеңнің тілдік дерегі негізінде қарастыруымен мәнді [5]. Осы бағыт жаңа сөздің «жаңалығын» тұрақты қасиет емес, уақытқа тәуелді белгі ретінде тануға негіз береді. Бір кезеңде жаңа болған атау кейін бейтарап қолданысқа көшеді; сондықтан бүгінгі тілдік сезім арқылы өткен дәуірдегі жаңалықтың ауқымын белгілеу жеткіліксіз.

Келесі маңызды бағыт жаңа сөздердің тіркелуі мен әдеби нормаға енуін байланыстыра қарастырудан көрінеді. «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» жинағы жаңа атауларды жинақтап, оларды жүйелеуге материал ұсынды [6]. Р. Сыздықтың ескіліктер мен жаңалықтарды қатар талдауы тілдік қордың жаңаруы бұрынғы қабаттардың мағыналық

өзгерісімен де жүзеге асатынын түсіндіруге мүмкіндік береді [7]. Бұл тұрғыдан жаңа тұлға жасау мен бұрыннан бар сөзді жаңа ұғымға жұмсауды ажырату қажет. Екі жағдайда да атау жаңаруы мүмкін, бірақ олардың қалыптасу тетігі бірдей емес.

Тәуелсіздік кезеңінде терминнің ұлттық сипаты, жаңа сөздердің жасалу жолдары және қолданыстық орнығуы өзара байланыста зерттелді. Ә. Қайдардың терминологияға жаңаша көзқарасы ұлттық тілдің мүмкіндігін пайдалануды ғылыми атауларды қалыптастырудың маңызды бағыты ретінде қарастыруға негіз болады [8]. Қ. Қадырқұлов жаңа сөз бен жаңа сөз қолданысты арнайы зерттеу нысанына айналдырды [9]. Ш. Құрманбайұлының жаңа атаулар мен қолданыстарға арналған еңбегінде терминқордың жаңаруы жасалу тәсілдерімен және қолданыстағы нұсқалармен сабақтастырылады [10]. Осы ізденістер жаңа терминді тілдік құрылым, ғылыми ұғым және қоғамдық қолданыс тоғысындағы бірлік ретінде бағалауға алып келеді.

Зерттеу бағыттарын кезеңдерге бөлу олардың бірін-бірі толық алмастырғанын білдірмейді. Ұлттық атау жасау, жаңа сөздерді жинақтау, мағынаны саралау және норманы анықтау міндеттері әр дәуірде қатар орындалған. Айырмашылық – сол міндеттердің қайсысына басымдық берілгенінде. Сондықтан зерттелу тарихын жекелеген ғалымдар мен еңбектер тізбегі ретінде ғана емес, терминді бағалау өлшемдерінің біртіндеп толығыуы ретінде түсіндіру тиімді.

Жаңа терминдерді топтастыруда алдымен жіктеу негізін анықтау қажет. С. Исаев сипаттаған ішкі тілдік мүмкіндік, кірме қабат, сөз тіркестіру және калькалау арналары атаудың пайда болуын әртүрлі жағынан түсіндіреді [11; 32]. Алайда жасалу тәсілі мен шығу тегі бір деңгейдегі белгі емес. Мысалы, жұрнақ арқылы жасалған терминнің түбірі төл де, кірме де болуы мүмкін. Ал калькаланған атау сыртқы құрылымы жағынан дара сөз немесе сөз тіркесі ретінде көріне алады. Осы белгілерді өзара тәуелсіз өлшем ретінде белгілеу қайшылықсыз жіктелім жасауға көмектеседі.

Жаңалық сипаты бойынша жаңа тұлғаны, жаңа мағынаны және жаңа атау қызметін ажыратқан жөн. Жаңа тұлға бұрынғы үлгілер негізінде жасалуы мүмкін; жаңа мағына бар сөздің арнаулы салаға бейімделуінен туады; жаңа атау қызметі белгілі ұғымның бұрынғы белгіленімін басқа нұсқамен алмастырумен байланысты болады. Мұндай айырмашылық жаңа терминнің міндетті түрде жаңа ғылыми ұғымды ғана атауы шарт еместігін көрсетеді. Ғылымда бұрыннан белгілі ұғымның қазақша баламасы жаңадан қалыптасса да, ұлттық терминологиялық жүйе үшін ол жаңа атау ретінде қарастырылады.

Іріктемедегі бейімдеуіш атауы туынды құрылымды, ал ақпараттық жүйе тіркесті құрылымды көрсетеді. Автотиеуіш бірлігінде кірме авто- компоненті мен қазақша жасалған тиеуіш бөлігі ұштасады; сондықтан оны құрылымы жағынан күрделі, компоненттерінің төркіні жағынан будан атау ретінде қатар сипаттауға болады. Ілеспе газ атауы да тіркесу үлгісімен жасалғанымен, оның құрамындағы сөздердің шығу тегі бөлек өлшеммен бағаланады. Бұл мысалдар «туынды», «тіркесті», «будан» белгілерін бірін-бірі жоққа шығаратын топтар ретінде қолданудың шектеулі екенін аңғартады.

Жіктеудің практикалық нәтижесі терминологиялық сөздікте көрінуі тиіс. Әр терминге бір ғана «жасалу жолы» белгісін беру оның табиғатын толық ашпайды. Атаудың анықтамасы, саласы, құрылымы, шығу тегі, баламалары және тіркелген нұсқалары бөлек көрсетілсе, редактор мен зерттеуші жарыспалылықтың себебін дәлірек ажыратады. Терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулықты осы деректерді жүйелеудің негізі ретінде пайдалануға болады [12]. Ұғым бір болғанымен, атау тұлғалары

эртүрлі болса, олар нұсқалылық тұрғысынан; тұлға бір болғанымен, ұғымдары бөлек болса, салалық мағына тұрғысынан қарастырылады.

Қалыптану жаңа терминнің жасалуынан бастап тұрақты қолданысқа енуіне дейінгі өзгерістерді қамтиды. Осы үдерісте атаудың ұсынылуын, тілдік және салалық бағалануын, сөздік не ресми жинақта тіркелуін, мәтіндерде қолданылуын және қайта қаралуын ажырату қажет. Бұлар талдауға ыңғайлы сатылар болғанымен, барлық термин бір ғана қатаң ретпен өтеді деуге болмайды. Қолданыста жүрген атау кейін кодификациялануы мүмкін; ал бекітілген нұсқа кәсіби ортада бірден орнықтауы ықтимал. Сондықтан ресми тіркелу мен қолданыстық тұрақтылық өзара байланысты, бірақ бөлек көрсеткіштер болып саналады.

Алғашқы сатыда ұғымның мазмұны, өзге ұғымдардан айырмасы және салалық жүйедегі орны анықталады. Одан кейін ұсынылған атаудың мағыналық дәлдігі, уәжілігі, тұлғалық ықшамдылығы және тіл нормасына сәйкестігі бағаланады. Мұнда қысқалықты сөз санының аздығымен ғана өлшеуге болмайды: ықшам нұсқа ұғымның маңызды белгісін жоғалтса, толықтау тіркес тиімді болуы мүмкін. Сол сияқты халықаралық компоненттің болуы өздігінен кемшілікке жатпайды; оның қазақша сөзжасам жүйесіне қатысы мен ғылыми ұғымды жеткізу қызметі ескерілуі керек.

Кодификация атаудың жазылуын, анықтамасын және өзге нұсқалармен қатынасын тұрақтандыруға бағытталады. Терминнің сөздікке енуі оның тіркелгенін көрсетеді, бірақ мұндай тіркелім әр басылымның мақсатына қарай түсіндіріледі. Жаңа қолданыстар сөздігі ұсынылған және айналымға түскен атауларды қамтуы мүмкін, ал бекітілген терминдер жинағы белгілі шешімдермен байланысты нұсқаларды көрсетеді. Демек, осы екі дереккөзді салыстырғанда олардың қызметі мен қамтыған мерзімінің айырмасын ескеру қажет.

Қалыптандудың келесі қыры – қолданысты бақылау. Терминнің оқулықта, ғылыми мақалада, кәсіби құжатта және электрондық сөздікте бір мағынада берілуі оның орнығуын сипаттайды. Мұнда жалпы кездесу санына қоса дереккөздердің дербестігін, салалық таралуын, нұсқалардың арақатынасын және уақыт бойындағы тұрақтылығын есепке алу керек. Бір мәтіннің бірнеше сайтта қайталануы терминді эртүрлі мамандардың қабылдағанымен тең емес. Сондықтан мониторинг атаудың қанша рет кездесетінін ғана емес, кімнің, қандай ұғымда және қандай мәтіндік ортада қолданғанын да көрсетуі тиіс.

Ұсынылатын практикалық шешім – әр жаңа терминнің деректерін бір үлгімен тіркеу. Онда атау, анықтама, сала, жасалу тәсілі, компоненттерінің тәркіні, жарыспалы нұсқалары, тіркелімдегі мәртебесі және қолданыс мысалдары қамтылады. Осындай сипаттама сөздіктегі тіркелімді нақты мәтіндік дерекпен байланыстырады. Жаңа дерек жиналған сайын терминнің мәртебесі қайта бағаланып, қалыптандуы аяқталған құбылыс емес, бақыланатын үдеріс ретінде қарастырылады.

Қазақ тіл білімінде жаңа терминдерді зерттеу ұлттық атау жасау қағидаларынан басталып, жаңа қолданыстарды жинақтау, типологиялық саралау және нормативтік бағалау бағыттарымен толыққан. Осы тәжірибе жаңа терминнің сапасын оның сыртқы тұлғасына қарап қана анықтау жеткіліксіз екенін көрсетеді. Ұғымдық дәлдік, тілдік уәжілдік және қолданыстық орнығу бірлікте бағалануы қажет.

Қорытынды. Жаңа терминдерді жіктеуде жаңалық сипаты, жасалу тәсілі, компоненттерінің шығу тегі, салалық қатысы және қалыптанду мәртебесін дербес өлшемдер ретінде қолдану ұсынылады. Бір атаудың бірнеше белгі бойынша сипатталуы

қайшылық тудырмайды, керісінше, оның терминологиялық жүйедегі орнын нақтылайды. Іріктемедегі 177 сәйкестіктің 13,2% болуы ресми тіркеліммен қабысуды көрсетеді; бұл нәтиже терминдердің жалпы таралуы немесе толық нормалануы туралы тұжырымның орнына жүрмейді. Қалыптандуды сенімді бағалау сөздік дерегін, ұғымдық талдауды және тұрақты қолданыс мониторингін ұштастыру арқылы жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алдашева Қ. Қазақ тіл біліміндегі жаңа сөздердің зерттелуі және жүйеленуі // Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
2. Құрманбайұлы Ш. Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі. – Алматы, 2023. – 494 б.
3. 1971-2019 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы мәжілістерінде бекітілген терминдер: жин. / ред. Н. Аитова. – Нұр-Сұлтан, 2020. – Т. 2. – 688 б.
4. Құрманбайұлы Ш., Жұбаева О. Терминология мәселелері. – Астана, 2006. – Кіт. 1. – 288 б.
5. Бәйтікова Ш. Қазақ тіліндегі неологизмдер (1920-1930 жылдар материалдарынан). – Алматы, 1971. – 60 б.
6. Сыздық Р. Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. – Бас. 2-ші, толық. – Алматы, 1990. – 136 б.
7. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар: ғыл. таным. зерт. – Алматы, 2009. – 272 б.
8. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.
9. Қадырқұлов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөздер мен жаңа сөз қолданыстар: дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1995. – 143 б.
10. Құрманбайұлы Ш. Жаңа атаулар мен жаңа қолданыстар. – Алматы, 2017. – 285 б.
11. Исаев С.М. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1983. – 200 б.
12. Құрманбайұлы Ш. Терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2018. – 22 б.

ЖАЛПЫ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМ ҮЛГІЛЕРІ

Ахмет Ақжібек

Шәкәрім университеті, каф. меңг., PhD

Аңдатпа. Мақалада жалпы тіл біліміндегі терминжасам үлгілері будан терминдердің жасалуы және сабақтас сөзжасам құбылыстарымен арақатынасы аясында қарастырылады. Ағылшын, неміс, француз, түрік және орыс тіл біліміндегі лексикалық будандарға қатысты ғылыми тұжырымдар мен жіктемелер сараланады. Будан терминдердің аффиксация, түбірлердің бірігуі және қысқарған бөлшектердің ұштасуы арқылы жасалу үлгілері талданады. Бленд, контаминант, акроним, телескоп, композит және кентавр атауларының будан терминдермен ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырылады. Зерттеуде компоненттердің этимологиялық әртектілігі мен атаудың жасалу тәсілін ажыратудың қазақ терминологиясы үшін маңызы көрсетіледі.

Түйін сөздер: терминжасам, будан термин, лексикалық будан, аффиксация, бленд, композит, кентавр сөз.

TERM FORMATION PATTERNS IN GENERAL LINGUISTICS

Abstract. The article examines term formation patterns in general linguistics through the formation of hybrid terms and their relationship with associated word-formation phenomena. It reviews scholarly approaches and classifications of lexical hybrids in English, German, French, Turkish and Russian linguistics. Patterns involving affixation, the combination of roots and the merging of shortened components are discussed. Blends, contaminants, acronyms, telescopic formations, compounds and mixed-script formations are compared with hybrid terms. The study highlights the importance of distinguishing the etymological origins of components from formation processes in Kazakh terminology.

Keywords: term formation, hybrid term, lexical hybrid, affixation, blend, compound, mixed-script formation.

Будан терминдер және жаңа терминжасам үлгілері. «Будан» құбылысы лингвистикада терминология саласының зерттеу нысанына айналған. Ақпараттық-жаһандық даму кезеңінде тілде де әртүрлі құрылымды, әртүрлі негізді, қоспа, аралас, тілдік нормаға сай келмейтін терминдер пайда болуда. Мұндай терминдер тіл білімінде «будан» немесе «гибрид» деп аталып жүр. Жоғарыда айтып өткеніміздей, тіл біліміне де «будан» атауы биологиядан еніп, гендік тұрғыдағы әр алуан құрылымдардың қосындысын береді. Биологияда «будан» деп екі генотипті ағзаларды не биологиялық құрылымдарды айтса, лингвистикада «будан» ретінде бір бөлігі кірме, екінші бөлігі төл сөзден тұратын терминдер танылады. Будан терминдерге «Терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулықта» былайша анықтама беріледі: «Будан (гибрид) термин (гибридный термин, гибридо-термин) – бір бөлігі өзге тілден алмасқан, ал өзге бөлігі қабылдаушы тілге аударылған немесе байырғы сөз болып келетін терминдер. Мысалы, олардың қатарына жартылай калька (мысалы, теле (tele) + көпір (мость), радио + қондырғы) және бір бөлігі өзге тілден алынған, ал екінші бөлігі төл сөз болып келетін жартылай кірме терминдер жатады. Мұндайда түбір морфема да (мысалы, демократия + лан/дыр/у, реформа + шыл/дық) немесе қосымша морфема да (фото + сурет, ...т.б.) алмасуы мүмкін» [1]. А. Құрманбаева: «Будан (гибрид) термин – бір бөлігі өзге тілден алмасқан, ал өзге бөлігі қабылдаушы тілге аударылған немесе байырғы сөз болып келетін терминдер» [2; 3]. Демек лингвистикадағы будан сөздер генотипі жағынан әр алуан құрылымдардың, екі немесе одан да көп тілдегі сөздердің қосындысын білдіреді. Қазіргі тіл білімінде будан терминдермен қатар будандастыру үдерісінің нәтижесінде пайда болып жатқан тілдік бірліктер қатары көп. Бұл өнімдердің барлығы – будан сөздер не будан терминдер емес, олар жаңа терминжасам үлгілері негізінде шығарылған терминдер. Мұндай терминжасам үлгілерінің қатарында композит, контаминант, портмоне, кентавр т.б. терминдерді айтуымызға болады. Бұл терминдердің жігін ажыратып, будандастыру үдерісінің өнімдерін айқындау, қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің теориялық негізін қалыптастырудағы маңызды іс болып саналады.

Шетелдік және отандық ғылыми басылымдарда жаңа терминжасам үлгілері жайлы зерттеулер көптеп жүргізілуде. Бұл ғалымдардың осы тақырыпқа қызығушылығымен қатар, бұл тақырыптың өзектілігін көрсетеді. Зерттеулер бірнеше бағытта жүріп жатыр.

Бірінші бағыттағы зерттеулер жалпы терминжасамның жаңа үлгілерін айқындау жайы бойынша жүргізілуде. Мысалы, В. И. Заботкина қазіргі ағылшын тілінің жаңа лексикасын зерттеген [3], А.Р. Кошекова қазақ тіліндегі қазіргі сөзжасам тенденцияларын қарастырған [4]; Екінші бағыт белгілі бір жаңа терминжасам модельдерін құрылымдық, сипаттамалық тұрғыдан қарастырады. Мысалы, Дж. Алжео екі немесе одан да көп сөздердің қысқартылып кірігуінен жасалған аралас (blends) сөздерді құрылымдық және жүйелік тұрғыдан қарастырған [5], Ш.Құрманбайұлы [6], Б. Момынова [7], Ахмет А.Н., С.А. Нургалиева, Г.А. Бегимова [8] т.б. терминжасамдағы будан құбылысының моделін жасауға ұмтылады.

«Будан сөздер», «будан терминдер» ұғымымен қатарласып синоним ретінде қарастырылып жүрген терминдер аз емес. Мәселен, Д.А. Цогоева кентавр сөздерді зерттей отырып, мынадай пікір білдіреді: «Тіл білімінде бір-бірімен синоним болатын көптеген терминдер бар: сөздер-кентаврлар (кентавр-сөздер), будан сөздер, будан туындылар, будан синонимдер, графодериваттар, графогибридтер және поликодификаттар, полиграфиксаттар, композиттік сөздер, гетерогенді түбір морфемалары бар композиттер» [9; 62–63]. Ал Э. Кербер, И. Беликова, Ю. Костерина: «Грек тілінен аударғанда «гибрид» «будандастыру», яғни басқа (екі немесе одан да көп) объектілердің қасиеттерін біріктіретін объект деген мағынаны білдіреді. Мұндай құрылымдарға: будан терминдер, будан сөз тіркесі, будан композиттер, дефис будан түзілімдер, кентавр сөздер, визуалды неологизмдер, қосымша сөздер, шет тіліндегі қосындылар, кірме қоспалар жатады. Сөз тіркесінің элементтерін «эндогендік» және «экзогендік», «калькуляцияланған», «кірме», «автохтонды» және «шет тілді» деп атауға болады», – дей отырып, ұқсас терминдердің тізбесін береді [10; 81].

Қазіргі ағылшын тіліндегі лексикалық бірігулер жайлы жазған А.Ю. Ляшков, З.К. Тастемирова бұл (бірігулер) сөздерді будан сөздер деп те атайтындығын атап өтеді. Ғалымдардың айтуынша, қазіргі ағылшын тілінде екі немесе одан да көп лексикалық бірліктердің қысқартылған негіздерінің бірігуі орын алатын ең ерекше және күрделі сөзжасамдық процестердің бірінің нәтижесінде brunch – «late breakfast», toytoon – «an animated cartoon for children featuring characters of which models can be bought as toys», affluenza – «condition of feeling guilty, bored, lacking motivation among wealthy people», dallymony – «an allowance paid by order of the court to one partner in a former relationship by the other partner whose professions of affection and announced intentions have been established as insincere» сынды сөздер пайда болған [11; 61]. «Сөз құрудың бұл әдісі – ағылшын, неміс, француз, испан, араб, жапон, орыс тілдерінде кездесетін жалпы тілдік құбылыс. Ағылшын тілінің Британдық нұсқасында мұндай формациялар, негізінен, журналистикада, неміс тілінде – коммерциялық қызметте, испан тілінің Перу нұсқасында – саяси сатира жанрында қолданылады. Алайда, бұл лингвистикалық құбылыстың мәнін екіұшты түсіну, оны анықтау критерийлерінің бұлыңғырлығы (оны сөз тіркесінің жеке түріне немесе аббревиатураға жатқызу) лексикалық бірліктердің берілген класын білдіретін қолданыстағы терминдердің көптігіне әкелді: «портмоне сөздер» (portmanteau words), «амальгамы сөздер» (amalgam word/form), «будан сөздер» (hybrids), «блендтер» (blends), «біріктіру сөздері» (coalesced words), «қосылған сөздер» (fusions), «телескоп сөздер» (telescope words), «композит сөздер» (composit words), – дейді А.Ю. Ляшков, З.К.Тастемирова [11; 61-62].

Е.В. Муругова қазіргі ағылшын тіліндегі контаминанттарды біріктірудің лингвокогнитивті механизмдері жайлы зерттеуінде ағылшын тілінде талданатын терминнің синонимдері ретінде «blends», «portmanteau words», «telescope-words», «hybrid-words», «fusion-

words», «amalgamated words» терминдерін айтады [12; 58]. Сонымен қоса ғалым: «Бұл терминдердің көпшілігі орыс тіліне еніп отыр, сондықтан бүгінгі күні контаминант терминімен қатар блендтер (ағылшын тілінен blend – «араласу»), араластырғыштар (блендинги), будан сөздер, телескоптар немесе телескоптық сөздер, сөздер-амальгамдар, портмоне сөздер жарыса қолданылады. Мұндай терминологиялық әртүрлілік зерттеушілердің сөзжасамға деген қызығушылығы мен шығармашылық көзқарасын көрсетеді», – деп қорытындылайды [12; 58].

Әр тілдің өзіндік ерекшеліктері мен құрылымы бар. Ұқсас құбылыстар әр тілде өздігінше терминдік атауға ие болады. Бұл заңды. Дегенмен «будан терминдер» басқа терминжасам үлгілеріне ұқсас болғанымен, оның өзіндік ерекшеліктері, өзге терминжасам үлгілерімен байланыспайтын тұстары бар. Сондықтан будан терминдерге ұқсас өзге де терминжасам үлгілеріне жеке-жеке тоқталып өтуді жөн көріп отырмыз.

Бленд контаминант акроним телескоп және будан атаулар. Ағылшын тіл білімінде «будан сөздер», «будан терминдер» жайлы сөз қозғағанда «blends», «portmanteau words» терминдері қатар жүреді. Н.Т. Мун пайымдауынша, бұл қысқартулар (акронимдер) орыс тіліне транслитерация әдісімен жаңа термин ретінде енгізілген. Мұндай бірліктер терминологияға тез енеді және тілге тез сіңеді. Акронимдерге екі сөзді ықшамдау немесе қысқарту, оларды бір сөзге біріктіру арқылы терминнің қалыптасуы жатады. «Blends» не «portmanteau words» (будан сөз, екі негіздің контракция жолымен пайда болуы) бір сөздің бастапқы бөлігі мен екінші сөздің соңғы жағы тіркесу арқылы жаңа күрделі термин жасалады: transceiver – приемо-передатчик (transmitter + receiver), informatics – информатика (information + electronics)» [13; 91].

Ағылшын лексикасында «blends»/«блендер» (аралас сөздер) немесе «portmanteau words»/«портманто» сөздері (чемодан сөздер) де «будан» деп аталады. Бұл терминдер екі немесе одан да көп дереккөздердің бөліктерін біріктіру арқылы жасалған сөздерді білдіреді, әдетте жаңа мағынасы немесе тұжырымдамасы бар сөз жасау мақсатында пайда болады. Л.Б. Ткачева, Л.Г. Просвирнина, Е.Д. Полетаева, О.С. Каравайская, А.Беликова сияқты бірқатар ғалымдар терминологиялық қысқартуларды, соның ішінде будан түзілімдерді зерттеп, осы тұжырымдамаға өз анықтамаларын берді: «Осылайша, будан терминдер деп ғалымдар терминологиялық комбинацияның толық қысқартылмаған компоненттерін қамтитын қысқартылған терминдерді түсінеді. Оның кейбір компоненттерін қысқарту кезінде термин элементтерінің бір бөлігі өзгеріссіз сақталады» [10; 81].

Терминологияда қолданылатын «контаминант» терминіне келер болсақ, контаминация латын тілінде «әсерлесу», «араласу» мағыналарын береді. Бұл термин Е.Порцига мен Г.Пауль еңбектерінде қарастырылған. Ғалымдар «контаминант» деп жаңа сөздің пайда болуына екі түрлі тілдік элементтің араласуын айтады. Контаминант терминдерге мынадай мысалдар келтіреді: (alcohol holiday (alcohol + holiday), steelionaire (steel + millionaire), sinema (sin + cinema), destarture (departure + start), dramedy (drama + comedy), animule (animal + mule), advertorial (advertisement + editorial)) до контаминантов без наложения слов-источников (brunch, latensify (latent + intensify), ballut (balloon + parachute), boldacious (bold + audacious), fanzine (fan + magazine) [12; 58]. Контаминант терминдерді блендермен байланыстыратын ғалымдар қатары да аз емес. Тіл білімінде біз атап көрсетіп отырған, бленд, контаминант, портмоне сөздер бір-біріне байланысты, ұқсас құбылыстар болғандықтан, олардың синоним ретінде қолданылып нақты шекарасын көрсетілмей жатады. Сол себепті будан терминдерге қатысты шетелдік зерттеулерде аталған терминдер қатар

қолданылады. Алайда зерттеулерді салыстыра отырып, олардың бір терминдік ұғымды білдіретін атау емес екендігін байқауға болады.

Будан терминдер мәселесін қарастырғанда жиі ұшырасатын терминнің бірі – акроним. Акронимдер (acronyms) әр түрлі әріптердің қосындысынан тұрады. Мұндай терминдерге radar, sonar, loran, shoran, laser, maser және т.б. жатқызуға болады [14; 203]. Сонда мұндағы «акроним» термині генотиптік жағынан әр түрлі құрылымдарды білдірмейді, акронимдер термин жасаудағы қысқарту тәсілінің бір түрін танытады. Демек біздің зерттеу нысанымызға сай келетін будан терминдер мәселесімен еш қатыссыз. Алайда акронимдер терминжасаудың жаңа үлгілерінің қатарына жатады.

Термин шығаруда әр түрлі құрылымдарды араластыру, біріктіру құбылысына байланысты «телескоп» термині де жиі қолданылады. Т.Р. Тимошенко телескоп сөздер қатарына екі немесе одан да көп лексикалық бірліктердің қысқарып бірігуінен жасалған терминдерді жатқызады. Мысалы, Ameslan (American + sign + language) немесе «павлемазмей» (павлин+лев+змей) т.б. терминдерін атауға болады [15; 13]. Мұндағы «телескоп сөздер» де біздің қарастырып отырған будан сөздермен байланыса бермейді. Дегенмен бленд, контаминант, акроним, телескоп, портмоне сөздер екі құрылымдық элементтердің қысқаруы арқылы бірігіп, әр түрлі генотиптік құрылымдардың араласуынан пайда болса, будан терминдер қатарында қарастыра аламыз. Сонда жаңа терминжасам үлгілерін құрайтын бленд, контаминант, акроним, телескоп, портмоне сөздер терминжасамның аналитикалық тәсілі арқылы жасалып, әр түрлі құрылымдардың қысқарып бірігуінде кірме және төл элементтерден тұрса, онда олар будан терминдер қатарына жатады.

Орыс тіліндегі «акроним», «телескоп», «контаминант» сөздер ағылшын тіліндегі «blends», «portmanteau words» терминдеріне сай келеді. «Blends», «portmanteau words» сөздерді ағылшын тілінде «hybrid words», орыс тілінде «акроним», «телескоп», «контаминант» сөздерді «слово-гибрид» яғни будан сөздер деп те атайды. «Blends», «portmanteau words» меңзеп отырған «hybrid words» будан сөздер біздің зерттеуіміздің нысаны болып отырған будан атаулардан жөні бөлек. Бұл жердегі будандастыру нысаны қысқарған бөлшектер (бір сөздің басы, екінші сөздің соңы) болса, біздің зерттеуіміздегі будандастыру нысаны этимологиясы әртүрлі (төл және кірме) бөлшектер болып отыр. «Акроним», «телескоп», «контаминант», «blends», «portmanteau words» терминжасам үлгілері бір құбылыстың әртүрлі синоним атаулары болғанымен, біздің зерттеуіміздің нысаны болып отырған «будан терминдерге» сәйкес келмейді.

Композит және будан атаулар. Шетелдік және орыс тіліндегі зерттеулерде будан терминдер мәселесін қарастырғанда «композит» термині көп ұшырасады. Яғни кейбір зерттеулерде будан терминдерді «композит» деп атау кездесіп жатады. Композит – әр түрлі түбірлердің бірігуінен жасалатын терминдер [16; 11]. Бұл жағдайда түбірлердің этимологиялық аспектісі қарастырылмайды. Терминжасамның аналитикалық тәсілінің бірігу түріне ғана сәйкес келеді. Егер түбірлерінің этимологиясы төл және кірме болса, бұл жағдайда термин композит те, будан да бола алады. Сондықтан бұл екі құбылыстың қатарласып жүру себебі осыдан шығып отыр. Десек те композит (төл және кірмеден құралғанда ғана) будан терминнің жасалуының бір түрі ғана болады, ал композиттің бәрі бірдей будан бола бермейді. Терминологиялық зерттеулерде жарыспалы сипатта қолданылып жүрген «композит» пен «будан терминдердің» бір емес екендігін анық айта аламыз.

Кентавр және будан атаулар. Қазіргі терминологиялық зерттеулерде будан терминдермен қатар «кентавр» термині жиі қолданылып жүр. Кентавр (kentauros) ежелгі грек

тілінен аударғанда «бұқаларды өлтіруші» мағынасын білдіреді. Кентавр – адам мен атың қосындысынан тұратын ежелгі грек мифологиясындағы кейіпкер. Яғни кентаврдың үстіңгі бөлігі адам болса, астыңғы бөлігі – аты. «Кентавр» сөзін ауыспалы мағынасында әр түрлі, бір-біріне үйлеспейтін бөліктерден тұратын тұтас құрылым ретінде түсінуге болады. ХХІ ғасыр терминологиясында мұндай терминдер қатары көп және бұл жаңа терминжасам үлгісі болып саналады. Қазіргі тіл білімінде «кентавр» деп кірме бөлігі латын графикасымен, ал төл бөлігі кирилл графикасымен жазылатын терминдерді атайды [17; 214]. Мысалы, TV-бағдарлама, PR-қызмет, IQ-тест, PIN-код, SIM-карта, SMS хабарлама, ICQ-желі, WWW парақша т.б. Кентавр терминдер мен будан терминдер туралы Л.П. Крысин: «1. «Кентавр сөздер» термині дәл және тез түсініледі. Бірақ кирилл және латын әріптері бар сөздердің кез келген түріне, олардың сөз құрамындағы позициясына немесе шығу тегіне (узуальды немесе окказиондық) қарамастан қолдануға болады. 2. «Будан сөздер» термині кең мағыналы және бөліктері гетерогенді барлық сөздерді білдіреді. Яғни этимологиялық тұрғыдан олардың графикалық бейнесіне қарамастан, кем дегенде екі тілдің сөзі араласса, тілдің араласуы орын алса, будан терминдер пайда болады», – деген пікір білдіреді [18; 77]. Демек будан терминдердің ауқымы кең, біз қарастырып отырған кентавр терминдер будандастыру үдерісі негізінде пайда болып, будан терминдердің бір бөлігін құрайды. Кентавр сөздер екі графика негізінде жасалуымен ерекшеленеді.

Қазақ терминология ұзақ жылдар орыс тілінің ықпалында болғандықтан, әлі де терминдік қабылдаулар қазақ тіліне орыс тілі арқылы енуде. Кентавр терминдер де алдымен орыс тілінде пайда болып, кейіннен қазақ тіліне енген. Сол себепті қазірде қазақ тілінде кентавр терминдердің екі түрін ажыратуға болады: 1. Бір бөлігі кірме латын және кірме кирилл графикасынан тұратын кентавр атаулар. 2. Кірме бөлігі латын графикасынан, төл бөлігі кирилл графикасынан құралған атаулар. Осылардың екіншісі біздің зерттеуіміздегі будан терминдермен түйіседі. Яғни кентавр сөздер будан терминдердің құрамына енеді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, әлемдік тіл білімінде жаңа сөзжасам, терминжасам үлгілері қарқынды зерттелуде. Соған сәйкес жаңа үлгілерді әр зерттеуші өз зерттеу тілінде түсіндіруге, оған өз тілінде терминдік атау беруге тырысады. Соның нәтижесінде «будан терминдерге» қатысты зерттеулерде жаңа терминжасам үлгілері атауларының уәжді-уәжсіз қатар қолданылуы белең алған. Біз зерттеу жұмысымызда ағылшын лингвистикасындағы будан сөздер, будан терминдермен қатар аты аталып жүрген «blends», «portmanteau words» терминдерін, орыс лингвистикасындағы «композит», «акроним», «кентавр», «телескоп», «контаминант» терминдерінің аражігін ажыратып, салыстырмалы талдау арқылы ерекшеліктерін анықтадық. Сонымен, будан терминдер дегеніміз – гено-типті, этимологиялық белгісі бойынша ажыраған...

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шерубай Құрманбайұлы Терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2018.
2. Құрманбаева, А. Сұлулық индустриясы терминжүйесінің қалыптасуы: фил.док. диссер. – Алматы, 2020. – 169 б.
3. Заботкина В. И. Новая лексика современного английского языка. – Москва, 1989. – С. 38-39.

4. Кошекова А.Р. Современные словообразовательные тенденции казахского языка // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова. Серия Филологическая. – 2018. – №1 (1). – С. 89-94.

5. Algeo J. Blends: A structural and systematic view // American Speech. – 1977. – № 52. – P. 47-54.

6. Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулардың жасалу жолдары мен баспасөзде қолданылуы // Терминологиялық хабаршы № 4 (30) – 2009. – 30-33 бб.

7. Момынова, Б. Қ. Тілдегі гибрид сөздер: жазба тілдік ерекшеліктері, модельдері // Филология мен шет тілдерін оқыту әдістемесінің өзекті мәселелері: теория және практика: IV Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағы, – Алматы, 2018. – 437 б.

8. Ахмет А.Н., Құрманбайұлы Ш., Нургалиева С.А., Бегимова Г.А. Терминжасамдағы будан құбылысы // Журнал «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы, серии «Филологические науки» - № 71 № 4 (2023). – 22-37 бб.

9. Цогоева Д.А. Место понятия «слова-кентавры» в изучении двуграфичных новообразований в русском языке ХХІ века // East European Scientific Journal №6(82), 2022. – С. 62-64.

10. Кербер Е. В., Беликова И. А., Костерина Ю. Е. Явление гибридизации второго и третьего порядка в английской терминологии компьютерных стандартов и микроэлектроники // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки. -2020. -№05/2. – С. 80-85.

11. Ляшков А.Ю., Тастемирова З.К. Лексические слияния в современном английском языке // Непрерывное образование: современные тенденции и перспективы : межвузовский сборник научных трудов (г. Астрахань, 1 июля 2021 г.) / сост.: Е. В. Метельская. – Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2021. – С. 60-66.

12. Муругова Е. В. Лингвокогнитивные механизмы интеграции контаминантов в современном английском языке // Вестник Курганского Государственного университета. – № 1 (52). – 2019. С. 57-60.

13. Учебно-методический комплекс по дисциплине «Практика информативного перевода» для студентов 050207 «Переводческое дело»,/Сост.: Мун Н.Т. -Караганда: Изд-во КарГУ, 2011.-152 с.

14. Кнодель Л.В. Терминология английского языка: монография / Л. В. Кнодель. – К.: 2019. – 340 с.

15. Тимошенко Т. Р. Телескопия в словообразовательной системе английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1976. – 26 с.

16. Чурилова Н.А. Композиты в составе русских глагольных гнезд: механизмы слово и семообразования: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Арзамас, 2005.– 26 с.

17. Годизова З.И., Чжан С. Слова-кентавры в современном русском языке рубежа веков: особенности функционирования и проблемы освоения // Филология. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2023, № 2, с. 214-220.

18. Крысин Л.П. Слова-кентавры // Русский язык в школе. 2010. № 9. С. 76-81.

ТҰРАҚТЫ ДАМУ МАҚСАТТАРЫНА СӘЙКЕС МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ МЕНГЕРТУ АРҚЫЛЫ КӘСІБИ КОММУНИКАЦИЯ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

*С.Ж. Асфендияров ат. Қазақ ұлттық медицина университеті,
Ахметова Гүлсім, м.ғ.к., проф., Балқанай Гүлзира, проф. ассист.,
Қалхोजаева Жадыра, проф. ассист., Сержан Маржан, ассист.*

Андатпа. Тұрақты даму мақсаттарына сәйкес (ТДМ) медициналық қазақ тілін меңгеруде кәсіби терминологияны игеру, нақты клиникалық жағдаяттарда тілдік дағдыларды қолдану және дәрігер–науқас коммуникациясының негізгі қағидаларын қалыптастыру. Зерттеуде өзге тілді медицина студенттеріне кәсіби қазақ тілін меңгеруде коммуникативтік, ситуациялық-рөлдік және терминологиялық-лексикалық тәсілдерді қолданудың мүмкіндіктері қарастырылады. Тәжірибелік сабақтар барысында клиникалық жағдаяттарды модельдеу, дәрігер – науқас диалогтарын құрастыру және медициналық терминдерді контексте қолдану тапсырмалары пайдаланылды. Сауалнама мен рефлексия нәтижелері интербелсенді әдістердің студенттердің қазақ тіліндегі кәсіби коммуникацияға қызығушылығын арттыруға ықпал ететінін көрсетті.

Түйін сөздер: медициналық терминология, өзге тілді студенттер, қазақ тілі, кәсіби коммуникация, тұрақты даму мақсаттары, клиникалық жағдаят, интербелсенді әдістер.

DEVELOPING PROFESSIONAL COMMUNICATION SKILLS THROUGH MASTERING MEDICAL TERMINOLOGY IN KAZAKH IN LINE WITH THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Abstract. In accordance with the Sustainable Development Goals (SDGs), the aim is to master professional terminology in teaching medical Kazakh, to apply language skills in specific clinical situations, and to form the basic principles of doctor-patient communication. The study considers the possibilities of using communicative, situational-role-playing, and terminological-lexical approaches in teaching professional Kazakh to medical students who speak other languages. During practical classes, tasks involving the modelling of clinical situations, the construction of doctor-patient dialogues, and the use of medical terms in context were used. The results of the survey and reflection showed that interactive methods contribute to increasing students' interest in professional communication in the Kazakh language.

Keywords: medical terminology, non-Kazakh-speaking students, Kazakh language, professional communication, Sustainable Development Goals, clinical situation, interactive methods.

Кіріспе. Қазіргі таңда Қазақстан медицинасы көптілді ортада дамып келеді. Қазақ тілінде кәсіби коммуникация орнату медицина маманының маңызды құзыреттерінің бірі. Алайда өзге тілді студенттердің науқаспен қазақ тілінде еркін әрі кәсіби қарым-қатынас жасау дағдылары жеткілікті деңгейде қалыптаспаған. Бұл тілдік орта тапшылығы, клиникалық материалдардың аздығы және терминологиялық қиындықтармен байланысты. Сондықтан студенттердің кәсіби қазақ тілін меңгеріп, науқаспен тиімді коммуникация жасау дағдыларын дамыту өзекті.

Қазақстандағы көпұлтты білім беру жүйесінде медициналық мамандарды даярлауда қазақ тілінің рөлі ерекше маңызға ие. Денсаулық сақтау саласында қызмет көрсететін маман науқаспен түсінікті, сыпайы әрі кәсіби деңгейде сөйлесе білуі тиіс. Сондықтан медициналық оқу орындарында білім алатын өзге тілді студенттердің қазақ тілінде қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру мәселесі ғылыми тұрғыда кеңінен зерттелуде. Бұл бағыттың теориялық негізін тіл үйретудің коммуникативтік, кәсіби-бағдарлы және мәдениетаралық әдістері құрайды. Алдымен кәсіби бағытта тілді оқыту мәселесін қарастырған Б.Қ. Сұлтанованың еңбектерінде мамандыққа қажетті тілдік дағдыларды нақты кәсіби жағдаяттарға сүйене отырып қалыптастырудың маңызы көрсетіледі [1]. Ғалым медициналық студенттер үшін арнайы лексикалық минимум, клиникалық терминдерді меңгерудің сатылы жүйесін, салалық мәтіндермен жұмыс түрлерін ұсынады. Бұл тұжырымды Б.Е. Қалдыбаева да қолдайды. Ол кәсіби-бағдарлы оқытудың басты қағидасы ретінде тілдік ортаға ену, интерактивті әдістерді қолдану және жағдаяттық тапсырмалардың маңызын атап өтеді [2].

Халықаралық деңгейде медицинадағы коммуникация мәселесін зерттеген Silverman, Kurtz және Draper еңбектерінде дәрігер–науқас арасындағы тілдік қатынастың базалық қағидалары жан-жақты сипатталған → сипатталған [3]. Ғалымдар тиімді коммуникацияны сұрақ қою, ақпаратты түсінікті жеткізу, эмпатия және кері байланыс алу сияқты негізгі компоненттермен байланыстырады. Қазақстандық зерттеуші Р.Ж. Төлеубекованың медициналық қазақ тілі бойынша практикалық құралында дәрігер–науқас диалогтарының көптеген үлгілері ұсынылады [4].

Жалпы алғанда, ғылыми әдебиеттер студенттердің науқаспен қазақ тілінде еркін және кәсіби қарым-қатынас орнатуына мүмкіндік беретін ортақ әдістемелік бағыттарды айқындайды: коммуникативтік тәсіл, кәсіби-бағдарлы оқыту, клиникалық жағдаяттарға негізделген диалогтар, рөлдік ойындар, цифрлық және симуляциялық технологиялар (Silverman, Kurtz & Draper; Сұлтанова; Қалдыбаева). Бұл әдістер медициналық оқу орындарында кеңінен қолдануға болатын ғылыми негізделген тәсілдер болып табылады.

Соған қарамастан, медициналық жоғары оқу орындарында оқитын өзге тілді (орыстілді, шетелдік) студенттердің қазақ тілінде науқаспен еркін, сенімді және кәсіби коммуникация орнату дағдысы жеткілікті деңгейде қалыптаспағаны байқалады. Бұл мәселе тілдік орта тапшылығы, клиникалық жағдаяттарға негізделген оқу материалдарының жеткіліксіздігі, оқыту әдістемесінің заманауи талаптарға толық сәйкес келмеуі сияқты факторлармен байланысты.

Зерттеу мазмұны БҰҰ-ның Тұрақты даму мақсаттарымен (әсіресе «Сапалы білім», «Денсаулық және амандық», «Теңдік») өзара байланыста қарастырылып, тілдік дағдыларды дамыту арқылы медицина саласында мәдениетаралық және этикалық жауапкершілікті арттыру жолдары айқындалады.

Мақсаты – өзге тілді студенттердің қазақ тілінде науқаспен кәсіби және этикалық тұрғыда тиімді қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыту жолдарын анықтау және әдістемелік жүйе ұсыну.

Зерттеу материалдары мен әдістері: зерттеу жұмысы С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина университетінің «Жедел медициналық жәрдем беру → Жедел медициналық жәрдем беру» кафедрасында жүргізілді. Жоғарыда аталған мақсатты орындау үшін тәжірибелік-эксперименттік арнайы сабақтар өткізу және нәтижесін салыстыру әдісі қолданылды. Жедел медициналық жәрдем беру пәні бойынша арнайы тәжірибелік сабақ

өткізу үшін орыс және шетел топтарының студенттері таңдалып алынды. Тақырыптық жоспар бойынша сол күнгі тақырыпты қазақ тілінде жүргізу ұсынылды. Соңында нәтиже бойынша сауалнама жүргізілді.

Науқаспен қазақ тілінде кәсіби қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру үшін студенттерге оқытудың интербелсенді әдістері: клиникалық жағдайларды талдау, ситуациялық-рөлдік ойындар; диалог құрастыру, медициналық лексиканы қайталау ойыны, бейнежазба талдау қолданылды. Студенттерге орыс-қазақ, ағылшын-қазақ тіліндегі медициналық терминология анықтамасын және арнайы аудармаларды қолдануға рұқсат берілді. Практикалық сабақтың құрылымы келесі бағытта жүргізілді: студенттер бірнеше топқа бөлінді, әр топқа сценарий бөлініп берілді. Сценарий бойынша студенттер рөлдерін бөліп алды. Рөлдік ойын және симуляциялық әдіс – сабақ барысында студенттер «дәрігер–пациент», «дәрігер–медбике» рөлдерінде сөйлеседі. Бұл тәсіл шынайы кәсіби жағдайды модельдей отырып, сенімді сөйлеу дағдысын қалыптастырады.

Оқытушы әрекеті:

– студенттермен амандасады, сабақтың тақырыбы мен мақсатын таныстырады. Мысалы: «Бүгін біз дәрігер мен науқас арасындағы қарым-қатынасқа арналған диалог құруды үйренеміз».

Мысал ретінде: рөлдік ойын (ситуациялық әдіс)

Тапсырма: студенттер жұппен жұмыс істейді: бірі – дәрігер, бірі – науқас. *Жағдаят үлгісі:* Науқас ішінің ауырсынуына байланысты жедел жәрдем дәрігерін шақырды. Дәрігер бірнеше сұрақ қойып, көмек көрсетеді.

Диалог үлгісі:

- Сәлеметсіз бе, не мазалап тұр?
- Ішім қатты ауырып жүр.
- Қай уақыттан бері ауырып жүрсіз?
- Шамамен екі күн болды...

(Диалог жалғасады, студенттер өз нұсқасын толықтырады.)

Жаттығу:

– «Медициналық лексиканы қайталау» ойыны.

Оқытушы сөз айтады («дене қызуы», «ауырсыну», «ем», «кеңес беру»), студент сол сөзді қолданып сөйлем құрайды.

• *Коммуникативтік тәсіл* – студенттің сөйлеу, сұрақ қою және жауап беру қабілетін дамытады. Сабақтарда дәрігер мен пациент арасындағы диалогтар ұйымдастырылады: «Сәлеметсіз бе, сіздің шағымыңыз қандай?»; «Қай жеріңіз ауырып тұр?». Мұндай сөйлеулер студентке кәсіби ортада өз ойын еркін жеткізуге мүмкіндік береді.

• *Терминологиялық-лексикалық тәсіл* – медициналық терминдерді жүйелі түрде үйрету арқылы кәсіби сөздік қор қалыптасады. Мысалы: жүрек соғысы – тамыр соғысы, қан қысымы, ем тағайындау. Сөздерді контексте қолдану есте сақтауды жеңілдетеді.

• *Мультимедиялық тәсіл* – қазақ тіліндегі бейнероликтер, аудиожазбалар және презентациялар студенттің тыңдау, түсіну және айту қабілетін жетілдіреді. Мысалы, «Денсаулық» бағдарламасындағы сұхбаттарды тыңдау арқылы студенттер кәсіби сөздерді табиғи контексте естиді. Аудиобейне материалдар

– Науқас пен дәрігер арасындағы шынайы қысқа бейнежазбаны тыңдау.

– Тыңдаған соң сұрақтарға жауап беру:

Науқастың шағымы қандай?

ЖМЖБ дәрігері қандай көмек көрсететінін айтты?

Сабақтың соңында студенттермен пікірталас жүргізіліп, рефлексия парағы берілді.

Пікірталас:

– Сіз үшін науқаспен сөйлесуде ең қиын не болды?

– Дәрігер қандай сөздерді қолданбауы керек деп ойлайсыз?

Рефлексия парағы:

– Бүгін мен білдім...

– Маған ұнады...

– Маған қиын болды...

Тиімділігін бағалау және нәтижелерін талдау. Сабақ соңында жүргізген сабақтың тиімділігін бағалау үшін студенттердің пікірі ауызша және сауалнама түрінде алынды. Нәтижесінде 96% студент науқаспен тілдік қарым-қатынасты дамыту үшін сабақ барысында осындай белсенді әдістерді қолдануды құптады, қалған 4%-ы алдын ала дайындықпен келу тиімдірек деген ұсыныстарын жазды.

Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, коммуникативтік тәсіл арқылы оқыған студенттердің 78%-ы қазақша сөйлеуге деген қызығушылығы артқанын және кәсіби тақырыптарда сөйлей алатынын атап өтті.

1-сурет. Пікірталас нәтижесі

– Сіз үшін науқаспен сөйлесуде ең қиын не болды? деген сұраққа науқастың шағымын қазақ тілінде жеткізу қиын болды – 21% , медициналық терминдерді қарапайым тілмен науқасқа түсіндіру қиындық тудырды – 76%, еш қиындық болмады – 3%.

– *Дәрігер қандай сөздерді қолданбауы керек деп ойлайсыз?*

Бұл сұраққа студенттердің жауаптары негізінен кәсіби этикаға қатысты болды. Жауаптардан: дөрекі, қысқа, бұйрық райдағы сөздерден аулақ болу, пациентті пациент түсінбей қалуы мүмкін күрделі терминдерді орынсыз қолдану, эмоциялы, жағымсыз реңкті сөздерден бас тарту қажеттігі аталды.

Рефлексия парағы арқылы алынған кері байланыста

– Бүгін мен білдім... қалай амандасуды, өзін таныстыруды, науқастың шағымын сұрауды

– 87%- меңгерді

– Маған ұнады... Яғни сабақ барысында өткізілген әдістер бойынша

2-сурет. Рефлексия парағы арқылы алынған кері байланыс нәтижесі

Рөлдік ойын (ситуациялық әдіс) – 68%, Диалог үлгісі – 24%,

Терминологиялық-лексикалық тәсіл – 8%.

Кейбір қазақшаға аударылған медициналық терминдерді, ауру және ағзалардың атауларын есте сақтау қиын болды- 29% → қиын болды – 29%.. Кәсіптік тәжірибе өту барысында қазақ тілінде медициналық құжаттарды толтырып үйренуге көмектесті. Нәтижесінде, интербелсенді әдістер мен медициналық терминологиялар анықтамасынан тұратын әдістемелік нұсқауды өзге ұлт топтарындағы студенттердің сабақтарында және кәсіптік тәжірибесінде қолдану тиімді екені дәлелденді.

Қорытынды. Мемлекеттік тілде кәсіби қарым-қатынас жүргізу дәрігердің мәдени, этикалық және кәсіби деңгейінің көрсеткіші болып табылады, сонымен қатар мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыруға, болашақ дәрігерлердің тілдік мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді

Қорыта келгенде, медицина университеттерінде, оның ішінде клиникалық пәндер бойынша өзге ұлт студенттеріне қазақ тілін меңгертудің тиімді жолы – коммуникативтік және практикалық бағыттағы оқыту әдістерін біріктіру екені айдан анық.

Сондықтан әрбір медициналық оқу орындары Тұрақты даму мақсаттарын жүзеге асыру үшін «Сапалы білім» және «Денсаулық және амандық» мақсаттарымен өзара байланыста медициналық терминдерді үйретуде инновациялық тәсілдерді, заманауи технологияларды және тілдік ортаны дамытуды жүзеге асыру жолдарын басты назарда ұстауы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сұлтанова Б. Қ. Кәсіби қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2018. – 250 б.
2. Қалдыбаева Б. Е. Кәсіби қазақ тілі: әдістері мен технологиялары. – Алматы, 2019. – 220 б.
3. Silverman J., Kurtz S., Draper J. Skills for communicating with patients. – Oxford, 2005. – 3. 342 p.
4. Төлеубекова Р. Ж. Медициналық қазақ тілі: практикалық курс. – Алматы, 2020. – 180 б.
5. Liaw S. S., Chan S. W., Chen F. C., Ho C. K., Sng C. C. Simulation-based communication training in medical education // Medical Education. – 2014. – Т. 48, № 2. – С. 110-121.

КӨНЕ СӨЗДЕРДІҢ ТЕРМИН РЕТІНДЕ ҚАЙТА ЖАНДАНУ ҮРДІСІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНАЛМАСЫМ МӘСЕЛЕСІ

Әділов Мәрлен

Абай ат. Қазақ ұлттық пед. ун., Н. Келімбетов ат.

Түркітану орталығының ж.ғ.қ., PhD

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілінің тарихи-мәдени қабатынан жеткен, қазіргі қолданыста пассивтеніп кеткен архаизмдер мен сирек лексемалардың терминдік қайта жандану жолдары талданады. Көне сөздердің түпкі мағынасын анықтап, олардың семантикалық потенциалын жаңғырту жаңа атау жасауға, неологизмдерді дәл әрі ұлттық сипатта қалыптастыруға негіз болатыны дәлелденеді. Зерттеу мақсаты – XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұстанымдарды қазіргі тілдік ахуалмен байланыстыра отырып, архаизмдердің терминдену үлгілерін, функционалдық өлшемдерін және түркі тілдері арасындағы термин алмасу тетіктерін айқындау.

Түйін сөздер: Алаш қайраткерлері, XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі, түркі тілдері, терминдер, терминдену үдерісі, терминайналым, көнерген сөздер.

THE REVIVAL OF ARCHAIC WORDS AS TERMS AND THE ISSUE OF TERMINOLOGICAL EXCHANGE AMONG TURKIC LANGUAGES

Abstract. The article analyzes the revival of archaic and rare lexemes from the historical and cultural layer of the Kazakh language that have become passive in modern usage as terminological units. It argues that identifying the original meanings of old words and revitalizing their semantic potential forms a basis for creating new terms and neologisms with precise and nationally relevant characteristics. The study aims to determine the patterns of terminologization of archaisms, their functional parameters, and the mechanisms of term exchange among Turkic languages by linking the principles established by the Alash intellectuals of the early 20th century with the current linguistic situation.

Keywords: Alash intellectuals, early 20th-century Kazakh literary language, Turkic languages, terms, terminologization process, archaisms.

Кіріспе. Қазақ тілі терминологиясында бірнеше принцип бір ғасырдан астам уақыттан бері негізге алынып келеді. 1924 жылы алаш қайраткері Елдес Омарұлы ұсынған қағидаттың бірінші тармағында «Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын» делінсе, 1926 жылғы Ахмет Байтұрсынұлының баяндамасында «Ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу» делініп, қазақ терминологиясын дамытудың басты қағидаты ретінде көрсетілген. 1993 жылы академик Әбдіүәли Қайдар 11 принциптің үшіншісінде «салалық (ғылыми-техникалық, табиғаттық, қоғамдық, саяси-әлеуметтік) терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану керек», - деп жоғарыдағы алаш қайраткерлерінің ұстанымын негіз етеді.

Ғалымдардың шегелеп көрсеткеніндей, терминжасамда өзге елдердің дайын сөзін ала бермей әрқашан қазақ тілінің ішкі лексикалық қорын, оның ішінде жалпы қолданыстағы сөздер, көнерген сөздер, кәсіби сөздер мен диалектизмдерді, сондай-ақ туыстас түркі

тілдеріндегі сәтті терминдерді барынша пайдалану керек. Төл сөзіміз табылмай немесе мағынасы үйлеспей қалатын жағдайда туысқан тілдердегі сәтті терминді алу керек деген мәселе осы күнге дейін өзекті.

Елдес Омарұлы: «Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік халықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, ондай сөздер жатырқамай алынсын» десе, Ахмет Байтұрсынұлы: «Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу» деп, түркі тілдерінен сөз алу мәселесі екеуінде де екінші қағидат ретінде ұсынылған. Ұлт ұстазы сөзін жалғастырып: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа ауыз тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілдің қайда кеткенін білмей, айрылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі пән сөздердің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек», деп бұл мәселенің өзекті екенін ескертеді.

Ел тәуелсіздігін жариялаған жылдары терминжасам принциптері алаш қайраткерлері ұсынған негізге ала отырып жалғасты. Мәселен Әбдіуәли Қайдар ұсынған қағидаттардың төртіншісі: «Термин шығармашылығында бұдан кейін туысқан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық тәжірибелерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану», деп белгіленеді.

Академик ғалым Ә. Қайдар «Көненің көзіндей сақталып, мағынасы күңгірттеніп, ұмыт болған, қолданыстан қалып, шаң басып жатқан көнерген сөздер аз емес. Оларды тірілтіп, жаңартып, тіл қажетіне жаратуға әбден болады, – дей келіп, *қосын, ләшкер, жасақ, түмен, бұраңғар, ерен, бүйрекші, су, шерік, шеру, иелме, аламан, алай, атарман, шабарман, ондық, жүздік, мыңдық, жалаңқат, көбе, жебе, жекеауыз, сардар, самқал, сапы, сүмбе, топ, оқшантай* сөздерін әскери термин ретінде өмірге қайта әкелу керектігін айтады [1; 14].

Терминтанушы ғалымдар тілдің ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалану принципін басшылыққа ала отырып, көнерген сөздерді түпкі мағынасын тауып, оны жаңа терминнің семантикасымен ұштастырып, орнымен іске жарата алу арқылы төл терминологиямызды байытып, оның ұлттық сипатын арттыра түсуге болатынын ескертеді:

«Жалпы қазақ терминологиясы бұрынғыдай орыс терминологиясының көшірмесі болып қала беруін қаламайтын болсақ, тіліміздің ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалану принципін басшылыққа ала отырып, барлық лексикалық қабаттарды, оның ішінде көнерген сөздерді де көзін тауып, орнымен іске жарата білу арқылы да төл терминологиямызды байытып, оның ұлттық сипатын арттыра түсуге болады [2; 81].

Терминтанушы ғалым Шерубай Құрманбайұлы «терминжасамның ішкі көзін құрайтын өзге лексикалық қабаттармен қатар, қазір сирек қолданылатын көнерген сөздер де терминдер қатарын молайтуға өзіндік үлес қосады» деп, көнерген сөздердің терминденуіне байланысты *кіреуке* (тіс емдеуде), *сауыт* (биологияда), *жасауыл, айдауыл, бақауыл, жасақ, сарбаз, ұлан* (әскери салада), *кеден, егемендік, орда, бұйрық, қазы* (басқа да салалар) т.б. сияқты қолданысқа кіріп кеткен сәтті терминдерді атайды.

Көнерген сөздерді термин ретінде пайдалану Қытай елінде сәтті іске асып келеді, олар грек, латын немесе еуропа тілдеріне көп жүгінбей-ақ негізінен өзінің вэньнянь көне әдеби тіліндегі сөздердің мағынасын жаңғырту жолымен шешіп отыр. Мұндай принципті 1932 жылы Ататүрк те пайдаланды. Жаңа Түрік Республикасындағы Тіл реформасы

жасалғанда Анадолы көсемі бастаған түріктің лингвистері көне түркі тілінен жиналған, халық аузынан терілген көптеген сөздерді арабша (осман тіліндегі араб, парсы кірме сөздері) сөздік қордың орнына ұсынылды. Осы күні бір ғасыр бұрын ұсынылған сол сөздер тілдің актив қабатында қолданылады.

Түркиялық тілтанушы ғалым İbrahim Şahin «жалпытүріктік терминқор қалыптас-тырудың ең тиімді жолы – көне түркі заманынан XIII ғасырға дейінгі барлық туысқан түркі халықтарына ортақ мұраны, «ата мұраны» пайдалану деп санайды. Ғалым түркі халықтарының терминологиялық орталығын құрып, сол орталық арқылы терминология-лық жұмыстарды жүргізу арқылы аталған кезеңге тән 10 000 сөзді, әсіресе соның ішін-дегі ең маңызды жәдігер Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі 7 500 сөз бен көнетүркі тіліндегі 140-қа жуық аффиксті пайдалану жолымен мыңдаған термин жасап, жалпытүркілік терминқор мәселесін шешуге болады» деген тұжырым жасайды [3; 133].

Ғалымның көне түрік ескерткіштерін де, «Диуани лұғат ат-түрк» секілді ортағасыр жазба мұраларын ортақ көз ретінде пайдалануды ұсынуы орынды. Жалпы барлық түрік халықтарына ортақ тарихи мұраларды пайдаланумен бірге қазіргі түркі тілдерінің терминқоры мен терминжасам тәжірибесін, жекелеген тілдерде ғана сақталған немесе тарихи даму барысында пайда болған сөз тудырушы жұрнақтар қорын да қажеттілігіне қарай сұрыптап пайдаланған жөн.

Көнерген сөздерді термин ретінде қайта қолдану әсіресе әскери терминологияда көбірек байқалады. *Жасақ, сардар, айдауыл, сақшы, күзет, шеру, қарауыл, күзет, түмен, ұлан, жасауыл, бақауыл, торуыл, тосқауыл* секілді көптеген көнерген сөздердің актив қолданысқа көшуі немесе сала термині ретінде орныға бастауы соның айқын дәлелі.

Бұлардың ішінде синоним термин ретінде қолданылып, шетелдік сөздің көлеңкесінде кетіп жатқандар бар, мәселен *полиция* сөзіне «сақшы» термині сәтті балама бола алады. Тілде *тәртіп сақшысы* образды сөз тіркесі қолданылғанмен, *сақшы* термині полицияның орнын баса алмады. Шығыс Түркістан қазақтары осы күндері халықаралық терминдер *полиция* немесе *милиция* сөзін айтпай, тек осы *сақшы* көне сөзін пайдаланады.

Ұлан сөзі 2014 жылы «Ішкі әскер» үшін сәтті терминдер қатарына кіріп, әлемдегі «Жандармерия», Ресейдегі «Внутренние войска» атауларына таптырмас балама атау ретінде орнықты. Ұл көне түркі тілінде «ұғыл» болса, *ұғлан* оның көпше түрін білдіреді, ол басында *оглан*, кейін *ұлан* болып өзгерді, сөзбе-сөз «жігіттер, ерлер, жас өрендер», яғни «әскер» дегенге әбден келеді. Қырғыз елі *Ички аскер* сөз тіркесін қолдануды жалғастырса, Өзбекстан, Әзербайжан, Түрікменстанда ол құрылым орыс тіліндегі үлгі бойынша *Ички құшынлар, Daxili qoşunlar, İçeri işler ministrliğiniñ goşunlary* деп орыс тілі үлгісінде аталады. Түркия халықаралық *Jandarma* сөзімен бірге *қарауыл* атауынан өрбіген *karakol, bekçi* терминдерін қолданады. Көршілес өзбек елі арабша *әскер* термині орнына *құшун* (қосын) көне сөзін таңдағаны қазақ және қырғыз тіліне үлгі бола алады.

Көнерген сөздің терминденуіне сәтті мысал қатарына *шеруді* жатқызамыз. Ол көне түркі ескерткіштерінде *чериг*, бізде *шерік*, аяғында *шеру* болып қысқарды, о баста тек «әскер, сап түзеген жауынгерлер» мағынасында жұмсалған, қазақ тілінде термин ретінде семантикасы жағынан сәл өзгеріп, «әскердің шеруі (парад)» дегенді білдіре бастады. Түрік тілінде *уеңісері* (янычар, жаңа жаяу әскер), *çeribaşı* (Осман офицері) терминдерінде сақталған. Моңғол тілінде *цэрэг* (яғни шерік-шеру) біздегі арабша «әскер» сөзі орнына жұмсалады.

Жыраулар поэзиясына көз жүгіртсек, *шеру* сөзінің «әскер, жасақ» мағынасында сақталғанын байқауға болады. Мысалы, Шал ақынның өлеңінде *шеру* сөзі «әскер» мағынасында жұмсалған:

Саясы жоқ бәйтерек / Саздауға біткен талмен тең,
Жақсы ағаңыз бар болса / Алдында сары белмен тең,
Ағайының көп болса / Ұлық бір *шеру* қолмен тең...

Қазақ тіліндегі «қалың қол, әскер» семасындағы *шеру қол* және «әскердің жорық жасауы» мағынасындағы *шеру тарту* тұрақты тіркестері құрамында да сақталған.

Талдап отырған *шеру* сөзіміз Орхон ескерткіштерінен бастап, орта ғасыр жазбаларына дейін *чериг* түрінде қолданылды. Мысал ретінде Диуани лұғат-ат түрк ескерткішіндегі мақалды айтсақ:

Арпасыз ат ашумас, арқасыз алп чериг сыюмас, яғни «Арпасыз ат асу аса алмаз, арқасыз (көмексіз) батыр қамал ала алмаз».

Өзбек тілінде *черик*, қырғыз тілінде *черүү*, тува тілінде *шериг*, хакас тілінде *сириг*, якут тілінде *серии*, моңғол тілінде *чериг*, бурят тілінде *серег*, қалмақ тілінде *цег*, тіпті мажар тіліндегі *серег* – «әскер» мағынасындағы тұлғалар қазақ тіліндегі *шеру/шерік* сөзіне қатысты [4; 402].

Сайып келгенде, *шеру* сөзі көне дәуірлерде «әскер» мағынасында қолданылған, кейінірек оның екінші «әскери шеру» мағынасы пайда болған. Қазіргі қазақ тілінде оның алғашқы мағынасы ұмытылып, жаңа термин жасау барысында оны «парад» мағынасында қолданысқа қайта енгізді.

Орхон жазба ескерткіштеріндегі *түмен* сөзінің қайта әскери терминге айналғаны да сәтті мысалға жатады. «Саны он мыңға жететін әскери бөлік» мағынасында тіліміздегі көнерген сөздердің қатарында болып келген *түмен* сөзі кейінгі уақытта жаңа терминдік мағынаны иеленіп, «корпус» әскери терминінің баламасы ретінде қолданылып жүр. Бұл термин әскери терминологияда «бірнеше дивизиядан тұратын әскери құрама» және «жабық әскери оқу орындарының аттары» деген ұғымдарды білдіреді.

Түмен – о бастағы «он мың, мыңдаған, өте көп» мағынасындағы архаизм. «Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге» және «Қылыш біреуді шапса, тіл түменді шабады» мақал-мәтелдерінде айтылады. Тіпті *Түменбай/Тұманбай* деген қазақ есімдері сақталған.

Орхон ескерткіштеріндегі *түмен* термині «он мың» (БҚ.Ш.26) деп аударылған.

Диуани лұғат ат-түрк-те *түмен* «көп, талай; түрлі» (DLT 123/109) деп түсіндірілген, ал *түмен мың* сөз тіркесі болса «миллион» (DLT 202/173) санын білдірген.

Құтты біліктің индексінде *түмен* «сансыз, өте көп, оң мың» (КВ.22...) деп көрсетіліп, *мың-түмен* (қос сөз) «өте көп» (КВ.285...); *мың-мың түмен* «сан жетпес, шексіз» (КВ.3319) қос сөздері жаңа семаға ие болған.

Түмен көне сөзі XX ғасыр басында-ақ әскери термин ретінде ұсынылып, «Орысша-қазақша әскерлік атаулары (Қызылорда, 1926)» сөздігіне «дивизия» мағынасында енген. Ал одан өрбіген *түменбасы* термині «командир дивизии» деп аударылған.

Көне сөздердің өзге салалар бойынша терминденуіне *кіреуке*, *сауыт*, *аламан*, *ага* (*төрага*), *төре* (*төреші*), *ханым*, *мырза*, *орда* (*білім ордасы*, *елорда*), *ота* (*оташы*), *сайгүлік*, *тон*, *кеден*, *егемен*, *қазы*, *ұлықтау* және т.б. сөздерді тізбелеуге болады. Солардың ішінде *ота* және *оташы* деген көне заманнан келе жатқан емшілікке қатысты ұғымдардың медицинада операция/хирург терминінің баламасы болып таңдалғаны үздік таңдаулары қатарына қосуға болады. Түркиядағы ғалымдар өздері қолданатын арабша

ameliyat (операция), *cerrah* (хирург) терминдерінің орнына қазақ тіл мамандарының көне түркі тіліне тән *ота/оташы* көне сөздерін термин ретінде алғанын үлгі етіп жазады. Қырғыз, өзбек тілдерінде бұл сөздер (*ота*) термин емес, тек дәстүрлі емшілікке қатысты айтылады. Өзбекшеде *хирург* түрік, әзербайжан тілдеріндегідей *jarroh* болса, *операция* деп орысша сақталды. Операция термині әзербайжан (*əməliyyat*) мен түрік тілдерінен басқа тілдерде қолданады.

«Ұлықтау» термині қазақ тілінде ежелден бар, алайда қазіргі мағынасында, яғни мемлекет басшысын ресми түрде қызметіне кірістіру салтанатын білдіретін термин ретінде XX ғасырдың соңында, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде кеңінен қолданыла бастады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, *ұлықтау* сөзі көне түркі дәуірінен келе жатқан, «үлкен, ірі көру», «құрметтеу», «мәртебесін арттыру» деген мағыналарда қолданылған. XVIII-XIX ғасырлардағы деректерде хан сайлау рәсімдері «ұлықтау» ретінде сипатталған. Мәселен, Уәли сұлтанды хан ретінде мойындау салтанаты «хан мәртебесін ұлықтау рәсімі» деп аталған.

Қазіргі таңда «ұлықтау» термині ресми түрде бекітілген және мемлекеттік құжаттар мен БАҚ-та кеңінен қолданылады. «Ұлықтау рәсімі» тіркесі Қазақстан Республикасының Президентін қызметіне ресми кірістіру салтанатын білдіреді. Бұл термин орыс тіліндегі «инаугурация» сөзіне балама ретінде қабылданған.

Көне түрік жазба ескерткіштерінде *ұлуғ* «үлкен» деп айтылатын сөз қазақ әдеби тілінде *ұлы* деп жұмсалады. Қазақ тіліндегі *ұлық* деген көне түркі тіліне жақын фонетикалық варианты «төре, әмір, әкім, бек» мағынаға ауысқан. Сол сөзге етістік тудырушы жұрнақ қосылып, жаңа терминдік сема пайда болған.

Көнерген сөздерді қаламгерлер, журналистер де жеке я болмаса жаңа қолданыс ретінде пайдаланады, мысалы *шақа* көне сөзі «монета, ақша, тиын» мағынасында қолданыла бастаған:

«Чемпионат құрметіне шығарылған *шақа*. *Шақаның* екінші жағының ортасында ойын кезіндегі екі футболист бейнеленген («Алаш айнасы», 27 қаңтар 2010 жыл, № 10); Айтыс *шақаға* шықты («Алаш айнасы», 19 қазан 2011 жыл, № 185). *Шақаға* сурет салу, жеке қолтаңба соғудың өзі – бірін-бірі қайталамайтын ғажайып өнер («Алаш айнасы», 6 наурыз 2012 жыл, № 39) [5; 385].

Шақаның «бақыр ақша, ұсақ тиын» мағынасындағы сөз екенін келесі мақалдан да аңғарамыз:

Пісте қабығы шөңге болмайды / Сары *шақа* теңге болмайды.

Қырғыз тілінде *чака* сөзі қазақ тіліндегідей мағынаға ие:

Чака «ұсақ бақыр ақша»: *чака бул/кызыл чака* «ұсақ тиын ақша»; *жети чака карзым жоқ* (фраз.) «жеті тиын қарызым да жоқ»; *кара чака* «қара шақа, көк тиын».

XX ғасыр басында шығармашылықпен айналысқан алаш зиялыларының еңбектерінен алып, қажетімізге жаратуға болатын байырғы қазақ сөздері мен олардың өздері жасаған атаулар көп. Мысалы: *алтауыт* – помещик, *сарқыншақ* – пережитки, *сері* – рыцарь, *ұластыру* – синтез, *ұшқары* – поверхность, *алас* – дезинфекция, *делегей* – центробежный, *аламан* – партизан, *қашақ* – дезиртир, *далағай* – плац, *қол* – полк, *жасақ* – отряд, *қағанақ* – оболочка, *кіреуке* – глазурь, *делбе* – менингит, *ұшан-теңіз* – океан, *орда* (оқу ордасы) – мектеп.

Осы тізімдегі *орда* көне сөзі *оқу* сөзімен бірлесіп «мектеп» дегенді білдіреді: «*Оқу*

ордаларының есігі кімге де болса ашық һәм ақысыз болу; жұртқа жалпы оқу жайылу» (Алаш партиясының бағдарламасы).

Ал *білім ордасы* тіркесі «білім басқармасы, білім комитеті» мағынасында жиі жұмсалған: «Жаңа мектепте» *білім ордасы* жасаған бірінші жылдың түйдек (комплекс) прағырамы басылып шықты.... *Білім ордасының* пыраграмында әуелі класс пен, мектеп пен таныстыру керек [6, 395].

Орда сөзі қазақ тілінде көне заманда «көшпелі мемлекеттердің басқару орталығы, әкімшілік орны» деген мағынада қолданылған. *Орда* сөзінің көне семантикасы *Балаңды ордаға бер несеме молдаға бер; Қаңғыраған қалың ордадан, қарымы мол қос артық; Отызыңда орда бұзбасаң, қырықта қырмайсың* (қамал алмайсың) *Атты арбада көр, жігітті ордада көр* (Бабалар сөзі жинағынан) мақал-мәтелдерінде сақталған. Бірақ кейінгі кезде бұл сөз «ғылым, білім, мәдениет орталығы» сияқты метафоралық мағынадан терминдік мәнге ие болды: *білім ордасы, елорда, Ақ Орда*, т.б. Әсіресе *Ақ орда* атауында *орда* сөзінің ең көне мағынасы жаңғырған, өйткені *орда* – көне түркі дәуірінен қолданылып келе жатқан көне сөз: Орхон жазба мұраларында *орду* «қағанның ордасы, сарайы (штаб-пәтері)» (КТ.С.8) дегенді білдірген. Диуани лұғат-ат-түрікте *орду* сөзі «бектің қаласы» (DLT 74/62) деген жаңа мәнге ие болды. Сайып келгенде, *орда* сөзі түркі тілдерінде бастапқыда «хан резиденциясы, патша ордасы» деген алғашқы мағынадан орталық, астана, қала (Қызылорда), мемлекетке (Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда) дейін семантикасы кеңейген. Қазақ тілінде «орталық» мағынасы соңғы кездері белсенді қолданысқа кірген.

Алаш көсемі Ә.Бөкейхан қазіргі күні жергілікті ерекшелік болып саналатын *тегермеш* төл сөзін «дөңгелек» мағынасында пайдаланған: «Жұрт жұмысының *тегермеші* ілгері айналса, оны шыбық салып тоқтатамын дегендер құр арам тер болуы қашаннан-ақ бар нәрсе (Қыр баласы. 2-нші феурал. «Қазақ», 1915, 93) [7; 453].

Мұндай қолданыс ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының тіліне де тән: Жол табаны әлдеқашан тапталып, қатып қалған, көліктің тұяғына тигенде тасырлап отырады, темір *тегермешті* арбалардың да ізі білінбейді (Оңтүстік). Жеңіл болсын деп темір соқаны *тегермешке* мінгізеді (Алғашқы адамдарда егін егу...). Жуан-жуан бақалағы бар *тегермеш* айналып тұрады. *Тегермеш* айналғанда бақалақтары шүберекті жасап сілкіп-ұрып, құрғақ шаңын қағады (Қағазды қалай істейді) (<https://qazcorpus.kz/>).

XX ғасыр басындағы Пән сөздері кітабында және Орынборда шыққан Орысша-қазақша қысқаша сөздікте тегермеш сөзі «колесо» деп анықталса да, осы күні *тегермеш* Аймақтық сөздікте говорлық ерекшелік ретінде тіркелген.

Қазақ тілінде *тегершік* деп те айтылады (түрік тіліндегі *tekerlek* сөзімен салыстыруға болады), мысалы: *Ал тегершік қайда жүрсе, арт тегершік сонда жүрер* (Мақал).

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «білім» мағынасындағы *біліг* сөзінен *білгі* болып өзгерген көне сөзді Ә. Бөкейхан кәдеге асырады:

«Халық басына түскен міндетті көптеп, көмектеп өткізу бәріміздің, әсіресе, *бас білгі*, мырзаларымыздың борышы» (Петроград. Жұмысшылар жайынан. Ғали хан. «Қазақ» газеті, 1916 жыл. № 205).

Көне түркі тілдеріндегі сөздерді кәдеге асыру алаш қайраткерлерінің басты ұстанымдарының бірі болған. Бұған дәлел *біліг* сөзі көне түркі тіліндегідей сөз аяғындағы «г» дыбысы ауыстырылмай көне формада пайдаланылған, мысалы: Аймақ тану соны нәрсе. Мұғалімге жат нәрсе. Сондықтан мектептер істі дұрыс жүргізу үшін жергілікті аймақ тану

ұйымдарымен ұдай араласып тұруы керек; олар тәжірибесімен, *білігімен* пайдаланып тұру керек [6; 551].

Алаш қайраткерлерінде көне *ұлыс* сөзі (көнеде «мемлекет») де «халық, ел» деген жаңа мағынасында кездеседі: «Ол бірнеше *ұлыс* ел жиылып, бір-екі күн дуылдап, ет жеп, қымыз ішіп кету үшін ғана жасалмайды, бүтін ұлт я дүниядағы бүтін жұрт үшін һәм көпке қаларлық іс үшін істеледі» (Бөкейхан).

Ұлыс сөзін көне ескерткіштерден алып жаңа мағына тудырып ұлттық, халықтық деген терминдік сема жасаған Анадолы түріктері болды, қазақ тілінде ұлттық немесе халықаралық деп аталатын қазіргі кезде жиі айтылатын қолданыс сол тілде *ulusal* және *uluslararası* болып жаңа қолданысқа енді.

Қазақ тілінде ертеректе ел, халық, мемлекет дегенді білдірген *ұлыс* термині «Наурыз» ұғымын да аңғарта бастады. «Ұлыстың ұлы күні» тіркесі парсыша Наурыз атауының қазақша баламасы ретінде айтылады. Сонымен, *ұлыс* көнеде «мемлекет, ел» дегенді білдірген, жиырмасыншы ғасыр басында «халық» деген мағынасында пайдаланылды. Қазіргі кезде арабтың «халық» сөзінің актив жұмсалуынан *ұлыс* сөзінің қолданыс аясы тарылды.

Түркі тілдерінде «с/ш» дыбыстарының «т»-ға ауысу құбылысын ескерер болсақ, «ұлт (ұлыт)» сөзінің де *ұлыс* сөзіне қатысты екендігін дәлелдеуге болады. Көне түркі тіліндегі *ұлыш* тұлғасы қазақ тілінде алдымен *ұлыс*, содан соң *ұлыт* (қырғыз тілінде *улут*), кейінірек *ұлт* формасына ауысқан. Көне тұлғасы *ұлыш* болған сөз көне дәуірлерде моңғол тіліне өткен. Моңғол тілінен қайта айналып, Шыңғыс хан дәуірінде *ұлыс* формасында және «мемлекет, хандық» мәнінде қайта енген: Шағатай ұлысы, Жошы ұлысы, т.б.

Қазіргі сөздердің көне фонетикалық формалары да термин ретінде жұмсалады. Мәселен, Ә.Бөкейхан *лақ* сөзінің көне нұсқасын *ұлақты* (көкпардағы салым) қырғыз тіліндегідей қолданады: «Дүниедегі заттың бәрі бірін-бірі тартады, бәрінің арасы *ұлақ* тартысқандай үзілмейтін, тоқтамайтын тартыс. *Ұлақты* – аты белді, әлді жігіт әкетеді [7; 227].

Осылайша көне түркі тіліндегі *оғлақ/ұғлақ* қазақ әдеби тілінде *лақ* деп бір буынды сөзге дейін қысқарса, қаламгер тілінде көнешеге жақын формада жұмсалған.

Әдеби тілдегі «түзуліктің» *түзіктік* деп бастапқы формаға жақын жазылғаны көне фонетикалық тұлғаларға жатады: «Өстіп мықты нашарды ала берсе, *түзіктік* хұқы жоқ болмақшы, зорлық жораға асып ресми болмақшы... Англия – Англия болғалы осындай нақ *түзіктік* үшін басталған соғыс болған жоқ» [7; 364].

Жоғарыдағы сөйлемде *түзіктік хұқы* деген жаңа қолданыс «право справедливости» тіркесінің, ал *түзіктік үшін* тіркесі «за справедливостьтің» қазақша нұсқасы ретінде қолданылып отыр. «Түзіктік» сөзі XX ғасыр басында алаш зиялыларының еңбектерінде кездесетін жаңа қолданыс ретінде ғана сақталып қалды. Қазіргі әдеби тілде бұл сөз орнына араб тілінен енген «әділет» сөзі қолданылады.

Түзіктік сөзі Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағына енген «Надонсоннан» атты аударма өлеңінде де қолданылады. Осы өлеңнің «Жазықсыз жанды қинап, қанды төгіп / Бұзықтық, *түзіктікті* таптағанға» деген жолдарындағы «түзіктік» сөзі де дәл осы мағынада қолданылған.

Әдеби тілдегі «түзу» сөзі *түзік* деген көне тұлғасында да қолданылады. Шағатай жазба ескерткіштеріне тән бұл форма Абайда да кездеседі: «Тамам жұртқа бұзық болма, *түзік* бол деп жарлық шашып, жол салады екен. *Түзікті* бейіске шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін

жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жаманшылыққа бұрып жіберіп тұрады екен» (28-қара сөз).

Абайда «түзік» деген сөз «дұрыс, түзу» деген мағынада қолданылған болса, Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде кездесетін осы «түзік»-тен туындаған *түзіктік* термині «туралық, әділдік» мағынасында жұмсалады.

«Аттас» мағынасындағы көне *адас* сөзін Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми еңбектерінде «омоним» термині орнына қолданады: «*Адас* сөздерді аңдап айтпаса, мәселен, «ол елдің адамының бәрі азулы» дегенде адамның бәрі азып болғанын айтқаны ма? Болмаса «адамының бәрі мықты, азулы айғырдай» дегені ме? Анық емес» [8; 168]. Бұл сөздің аттас мағынасы Мағжан Жұмабаев өлеңінде де нақты аңғарылады:

Мағжан депті біздің Бәкең баласын,

Қарашығым, бүлдірген бөбек, *адасым!*

Сұрайсың ғой: «Қайдан келдің, аға? – деп, –

Енді қайда жол тартып сен барасың?» (Жас Мағжанға, Мағжан).

Көне түркі тіл деректерінде қазақ говорларында сақталған *адас*-тың «дос» деген мағынасы көне екенін ұғамыз, мәселен: Көне ұйғыр жазулы жазба ескерткіштерінде *адаш* «дос, жолдас»; Диуани лұғатит-түрkte *адаш* «дос». Ортағасыр түркі жазба ескерткіштерінде бұл сөз «аттас» деген мағынаға ие болған.

Ежелгі түркі тілінде *адаш* болып және «дос» мағынасында қолданылған сөз қазіргі түркі тілдерінде *адаш*, *атдаш*, *атташ*, *аташ* түрінде кездесіп, көбіне «аты-жөні бірдей, аттас» дегенді білдіреді. Сайып келгенде, көнерген сөздерді тек тұрмыста қолданылмайтын заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін историзмдер деп қарастыру жеткіліксіз. Оларды жаңа мағынаға ие болып, термин ретінде қайта тілге ене алатын, әлеуеті жоғары лексикалық қор ретінде бағалау қажет. Өйткені тілдегі архаизмдер – уақыт өте келе терминологиялық жүйеге еніп, ғылыми атауларға айнала алатын тілдік бірліктер. Осы орайда, көнерген сөздердің мағынасын жүйелі зерттеп, тарихи-тілдік деректермен салыстыра отырып, олардың түпкі мағынасын ашу – мұндай сөздердің қазіргі қолданысқа қайта енуіне және термин ретінде орнығуына мүмкіндік береді.

Қорытынды. Көнерген сөздердің терминденуі – тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін тиімді пайдаланудың нәтижесі. Бұл үдеріс бір жағынан жаңа ғылыми атаулардың жасалуына ықпал етсе, екінші жағынан шет тілдерінен енген терминдердің орнын төл сөздерімізбен алмастыруға жол ашады. Қазіргі кезде тілдің қолданыс аясы кеңейіп, сөздік қоры шетелдік лексикамен байып келе жатқан тұста, тарихи лексиканы термин жасау көзі ретінде пайдалану – аса өзекті мәселе. Мысалы, *кіреуке*, *сауыт*, *жасақ*, *сардар*, *сайгүлік*, *оташы*, *айдауыл*, *сақшы*, *шеру*, *ұлан* сияқты көптеген көнерген сөздердің термин ретінде жанданып, қазіргі қолданысқа ене бастауы – бұл бағыттың дұрыстығын дәлелдейді. Сонымен қатар, *сой* (есім-сой) сияқты кейбір сөздердің жаңа мағынада (мысалы, фамилия мәнінде) бейімделуі – халықтың тілге бейсаналы түрде бейімдеуші күш ретінде ықпал ететінін көрсетеді.

Осыған байланысты көне және орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштеріндегі лексика мен қосымшаларды терминқор қалыптастыруда басты көз ретінде қарастыру қажет. Мұндай тәсіл қазақ тілінің ғылыми термин жасауға қабілетсіз деген үстірт пікірлерге нақты жауап болып, өз тілімізде сапалы, дәл терминдер жасауға жол ашады. Сонда ғана термин шығармашылығы – тілдің табиғи дамуына негізделген, шынайы шығармашылық үдеріс ретінде жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдаров Ө. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
3. Şahin İ. Türk devletler teşkilati, türklüğün geleceği ve terim sorunu: ata mirasi temelinde ayırtıran değil birleştiren terminolojiye geçiş // Avrasya Terim Dergisi 11(3), 2023, p. 124 – 134.
4. Adilov M. Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskiçil (Aktif Olmayan) Unsurlar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
5. Құрманбайұлы Ш. Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі. – Алматы, 2023.
6. Жұбаева О. (кұраст.). XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2013. – 640 б.
7. Бөкейхан А. Бөкейхан Әлихан шығармалары. Астана, – 2016.
8. Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларының академиялық толық жинағы. Бестомдық. 5-том. Алматы, – 2023.

САТ ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ КӨПТІЛДІ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ АУДАРМА ТӘЖІРИБЕСІНДЕ АВТОМАТТАНДЫРУ

Баекеева Айнұр

Maqsut Narikbayev University, Teaching Professor, PhD

Аңдатпа. Мақалада көптілді терминологияны САТ құралдары арқылы аударма тәжірибесінде автоматтандыру мәселесі қарастырылады. Зерттеудің негізгі назары терминологиялық бірізділік, терминбаза, аударма жадысы және салалық аудармадағы терминдерді стандарттау мәселелеріне бағытталған. Жасанды интеллект пен машиналық аударманың дамуы жағдайында САТ құралдары аудармашының жұмысын алмастырмай, терминологиялық шешімдерді жүйелеуге, бекітілген баламаларды сақтауға және сапаны бақылауға мүмкіндік беретін кәсіби орта ретінде сипатталады. Мақалада Trados, Phrase, Smartcat, MateCat сияқты құралдардың терминологияны басқарудағы мүмкіндіктері мен шектеулері талданып, көптілді терминологиялық ресурстарды оқу және кәсіби аударма тәжірибесіне енгізудің әдістемелік үлгісі ұсынылады.

Түйін сөздер: көптілді терминология, САТ құралдары, терминбаза, аударма жадысы, салалық аударма, терминологиялық бірізділік, автоматтандыру

MULTILINGUAL TERMINOLOGY INTEGRATION IN TRANSLATION PRACTICE USING CAT TOOLS

Abstract. The article examines the integration of multilingual terminology management in translation practice using computer-assisted translation tools. Special attention is paid to terminological consistency, termbases, translation memory, and the standardization of domain-specific terms. In the context of artificial intelligence and machine translation, CAT tools are viewed not as a replacement for human translators, but as a professional environment that supports terminology control, reuse of approved equivalents, and translation quality assurance. The article discusses the opportunities and limitations of Trados, Phrase, Smartcat, and MateCat

and proposes a methodological model for integrating multilingual terminology resources into translator training and professional translation practice.

Keywords: multilingual terminology, CAT tools, termbase, translation memory, domain-specific translation, terminological consistency, automation.

Кіріспе. Аударма тәжірибесінде терминологияны дұрыс әрі тиімді пайдалану мәселесі ұдайы ерекше маңызға ие. Ғылым, техника, құқық, медицина, білім беру, өндіріс, мемлекеттік басқару және халықаралық коммуникация салаларында мәтіндер бірнеше тілде дайындалып, өңделіп, қайта қолданылып отырады. Мұндай жағдайда терминдердің бірізді қолданылуы мәтіннің сапасына ғана емес, кәсіби коммуникацияның дәлдігіне, институционалдық беделге және құқықтық жауапкершілікке де әсер етеді. Әсіресе қазақ, орыс және ағылшын тілдері қатар қолданылатын қазақстандық көптілді кеңістікте терминологиялық жүйелілік аудармашы үшін негізгі кәсіби талаптардың біріне айналып отыр.

Термин жалпы сөзден ерекшеленеді, себебі ол белгілі бір саладағы нақты ұғымды білдіреді. Егер жалпы лексика контекстке қарай еркін өзгерсе, термин салалық ұғыммен, анықтамамен және қолданылу нормасымен байланысты болады. Сондықтан аудармада терминнің дұрыс берілуі тек тілдік балама табу емес, ұғымдық сәйкестікті сақтау дегенді білдіреді. Мысалы, translation memory терминін «аударма жадысы», termbase терминін «терминбаза» немесе «терминологиялық база», quality assurance терминін «сапаны қамтамасыз ету» немесе «сапаны тексеру» деп беру мәтіннің саласына, қолданылу мақсатына және кәсіби дәстүрге байланысты нақтылануы тиіс.

Көптілді терминологияны басқару мәселесі жасанды интеллект пен машиналық аударманың дамуымен одан әрі күрделене түсті. Бір жағынан, нейрондық машиналық аударма жүйелері мәтінді жылдам аударуға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, олар салалық терминдердің бекітілген баламасын әрдайым сақтай бермейді. Бір мәтін ішінде бір термин бірнеше түрлі аударылуы мүмкін. Бұл әсіресе заң, техника, стандарттау, медицина және ресми құжаттар аудармасында елеулі мәселе тудырады. Сондықтан қазіргі таңда машиналық аударма сапасын арттырудың бір жолы бекітілген терминдерді терминбаза арқылы САТ құралдарына енгізу және аударма барысында автоматты түрде бақылау болып отыр.

САТ құралдары (computer-assisted translation tools), аудармашының жұмысын жеңілдететін, бірақ аудармашының кәсіби шешімін алмастырмайтын технологиялық орта болып табылады. Мұндай құралдардың негізгі компоненттері ретінде аударма жадысы, терминбаза, глоссарий, машиналық аударма интеграциясы, сапаны автоматты тексеру және файл пішімдері мен форматтарын сақтау мүмкіндіктерін атап айтамыз. Microsoft терминологияны басқару жөніндегі нұсқаулығында арнайы терминологияны басқару жүйесін САТ құралдарымен интеграциялау және TBX сияқты стандартталған форматтарды қолдану терминологиялық жұмыстың сапасын арттыратыны көрсетіледі [1]. Бұл пікір САТ құралдарының терминологиялық бірізділікті қамтамасыз етудегі маңызын дәлелдейді.

Көптілді терминологияны автоматтандыру дегеніміз терминологиялық жұмысты толық машинаның үлесіне беру емес. Оған терминдерді жинақтау, тексеру, бекіту, терминбазаға енгізу, аударма жадысымен байланыстыру, аударма барысында көрсету және сапаны бақылау үдерістерін технологиялық түрде жүйелеу жатады. Мұнда адам аудармашы,

терминолог, сала маманы және технология өзара байланыста жұмыс жасайды. Осы себепті қазіргі аудармашы тек екі тіл білетін маман емес, терминологиялық деректерді құрастыра алатын, САТ ортасында жұмыс істей алатын және машиналық ұсыныстарды сын тұрғысынан бағалайтын кәсіби тұлға болуы қажет.

Осы мақалада САТ құралдары арқылы көптілді терминологияны аударма тәжірибесінде автоматтандырудың теориялық және практикалық негіздерін талдауды мақсат еттік. Мақалада терминологиялық бірізділік, аударма жадысы, терминбаза, салалық аударма және машиналық аударма интеграциясы мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар Trados, Phrase, Smartcat және MateCat сияқты құралдардың терминологияны басқарудағы мүмкіндіктері салыстырылып, қазақ тіліндегі көптілді терминологиялық ресурстарды дамытуға қатысты ұсыныстар беріледі.

Терминологияны басқару аударма технологияларының негізгі бағыттарының бірі ретінде ғылыми әдебиетте кеңінен қарастырылып келеді. Melby көптілді корпустар дәуірінде терминологиялық жұмыстың маңызы төмендемейтінін, керісінше, интероперабельді кіріктірілген көптілді корпустар (aligned multilingual corpora) мен көптілді (bi-text) ресурстардың дамуы терминбазаға деген қажеттілікті арттыратынын атап өтеді [2]. Автордың пікірінше, көптілді корпус аудармашыға мол дерек бере алады, бірақ ұғымға негізделген терминбазаны толық алмастыра алмайды. Бұл тұжырым қазақ тіліндегі салалық терминология үшін де маңызды, себебі көптілді мәтіндерден алынған баламаларды міндетті түрде тексеру, стандарттау және бекіту қажет.

Warburton терминдерді автоматты түрде шығару және оларды аударма үдерісіне енгізу мәселесін қарастыра отырып, корпустардан алынған терминдер компания немесе ұйым терминбазасына жіберілуі тиіс екенін көрсетеді [3]. Бұл жерде терминологиялық автоматтандырудың басты қағидасы байқалады: термин мәтіннен автоматты түрде табылуы мүмкін, бірақ ол кәсіби тексеруден өтіп, терминбазаға енгізілгеннен кейін ғана тұрақты ресурсқа айналады. Демек, САТ құралдары терминдерді кездейсоқ қолдануды емес, тексерілген терминологиялық шешімдерді қайта пайдалануды қамтамасыз етеді.

Rico Pérez институционалдық аудармада САТ құралдарын қолдану арқылы терминологиялық стандарттауға қол жеткізу мүмкіндігін талдайды. Зерттеуде жоғары білім беру мекемесі контекстінде негізгі мәтіндерді туралау, аударма жадысына енгізу және терминдерді серверлік терминбазаға көшіру тәжірибесі сипатталады [4]. Бұл тәжірибе университеттер мен ұйымдар үшін өзекті, себебі білім беру, әкімшілік және ресми құжаттарда терминнің әртүрлі аударылуы институционалдық стиль мен мазмұн бірізділігіне әсер етеді.

Verplaetse және Lambrechts кәсіби аудармашылардың САТ құралдарын, терминологияны басқару жүйелерін және корпустарды қолдану тәжірибесін зерттей отырып, САТ құралдарының әдетте аударма жадысы мен терминологиялық басқару жүйелерінен тұратынын атап өтеді [5]. Сонымен бірге авторлар кейбір кәсіби аудармашылардың аударма жадысы мен корпус арасындағы айырмашылықты әрдайым нақты ажырата бермейтінін көрсетеді. Бұл аудармашыларды даярлау бағдарламаларында ТМ, ТВ және corpus ұғымдарын нақты түсіндіру қажеттігін дәлелдейді.

Bowker аударма мен терминология байланысын қарастыра отырып, терминологиялық ресурстардың аудармашы жұмысының сапасына тікелей әсер ететінін айтады [6]. Терминологиялық деректердің сапасы төмен болса, аудармада қате балама, көпнұсқалылық

және ұғымдық сәйкессіздік пайда болады. Сондықтан терминбаза тек сөздер тізімі емес, ұғымдық құрылымы бар кәсіби ресурс болуы тиіс.

Терминологияны стандарттау мәселесі САТ құралдарымен ғана шектелмейді. Sager терминологияны арнайы мақсаттағы тілдермен байланыстырып, терминологиялық бірліктердің салалық білім жүйесін бейнелейтінін атап өтеді [7]. Sabré терминологияны лингвистикалық, когнитивтік және коммуникативтік тұрғыдан қарастыруды ұсынады [8]. Бұл көзқарастар қазіргі САТ ортасында да өзекті: терминбазаға енгізілген әр термин тек тілдік форма емес, ұғым, сала, анықтама, контекст және қолдану нормасы бар күрделі бірлік ретінде өңделуі керек.

Зерттеудің материалы ретінде көптілді салалық мәтіндер, терминологиялық кестелер, аударма жадысы үлгілері, параллель мәтіндер және САТ құралдарындағы терминологиялық ресурстар қарастырылды. Негізгі тілдік бағыттар ретінде ағылшын, қазақ және орыс тілдері алынды. Бұл үш тіл қазақстандық білім беру, құқық, ғылым, бизнес және мемлекеттік коммуникация салаларында жиі қатар қолданылатындықтан, көптілді терминологияны басқару үшін қолайлы зерттеу алаңын құрайды.

Материал ретінде мынадай көптілді мәтін түрлері қолданылды: ресми-іскери құжаттар; білім беру бағдарламалары мен силлабустар; техникалық сипаттамалар; құқықтық және әкімшілік мәтіндер; ғылыми мақалалар мен аннотациялар; веб-сайт мәтіндері; нұсқаулықтар мен стандарттар; презентациялар мен оқу материалдары.

Әдіснама бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Терминдерді анықтау. Бұл кезеңде салалық мәтіндерден негізгі терминдер іріктеледі. Терминдерді анықтау қолмен, корпус арқылы немесе автоматты термин шығару құралдары арқылы жүргізілуі мүмкін. Термин ретінде жиі қайталанатын, салаға тән, ұғымдық жүктемесі бар және аудармада тұрақты балама талап ететін бірліктер алынады.

2. Көптілді терминологиялық глоссарий құру. Әр термин үшін ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі балама, сала, анықтама, контекст, дереккөз, мәртебе және ескертпе беріледі. Бұл кезеңде термин жай сөздік балама ретінде емес, ұғымдық дерек ретінде қарастырылады.

3. Терминдерді валидациялау. Терминдер нормативтік сөздіктер, салалық стандарттар, ресми құжаттар, ғылыми әдебиет және сала мамандарының пікірлері арқылы тексеріледі. Қазақ тіліндегі терминдер үшін Termincom.kz, MangiSoz, ұлттық терминологиялық қорлар, салалық заңнамалық мәтіндер және ресми құжаттар пайдаланылуы мүмкін.

4. Терминбазаға енгізу. Тексерілген терминдер Trados MultiTerm, Phrase glossary, Smartcat glossary немесе басқа САТ платформасына енгізіледі. Бұл кезеңде терминдердің тілдік жұптары, қолдану мәртебесі, тыйым салынған баламалары және контекстік ескертпелері қосылады.

5. Аударма жадысымен байланыстыру. Терминбаза термин деңгейінде жұмыс істесе, аударма жадысы сегмент деңгейінде жұмыс істейді. Сондықтан аударылған және тексерілген мәтіндер ТМ-ге сақталып, кейін ұқсас мәтіндерді аудару кезінде қайта қолданылады.

Терминологиялық автоматтандырудың мәні. САТ құралдары арқылы терминологияны автоматтандыру аудармашының ойлауын алмастыру емес, оның кәсіби шешімдерін жүйелеу. Егер аудармашы әр мәтінде терминді қайтадан іздеп, қайтадан шешім қабылдаса, уақыт көп кетеді және бірізділік бұзылады. Ал термин терминбазаға енгізілсе, САТ құралы оны аударма барысында автоматты түрде көрсетеді. Бұл аудармашының уақытын

үнемдейді, қателерді азайтады және ұйым ішіндегі терминологиялық саясатты сақтауға көмектеседі. Мысалы, бір ұйымның мәтіндерінде compliance термині бірде «сәйкестік», бірде «талаптарды сақтау», бірде «орындау», бірде «комплаенс» деп аударылуы мүмкін. Егер бұл термин заң саласында қолданылса, бірізді балама алдын ала бекітілуі керек. Терминбазаға бекітілген нұсқа енгізілгеннен кейін САТ құралы аударма барысында осы баламаны ұсынады және басқа нұсқа қолданылса, ескерту бере алады.

Терминологиялық автоматтандырудың мынадай негізгі артықшылықтарын атап көрсетуге болады: терминдердің бірізді қолданылуы; салалық мәтіндердегі қателердің азаюы; аудармашының уақытын үнемдеу; ұйымдық стильдің сақталуы; аударма жадысын тиімді пайдалану; машиналық аударма нәтижесін бақылау; көптілді мәтіндерде стандартталған баламаларды сақтау.

Көптілді терминбаза құрылымы. Көптілді терминбаза құру кезінде ең қарапайым үш бағанды кесте кейде жеткіліксіз болуы мүмкін. Кәсіби терминбаза терминнің тілдік формасын ғана емес, оның ұғымдық және қолданымдық сипаттамасын да қамтуы тиіс. Көптілді терминбаза құрылымы әдетте әмбебап MS Excel форматында құрылып, терминологиялық жұмысты автоматтандыруға қолайлы, себебі САТ құралдары терминді мәтін ішінде тану үшін тілдік форманы, ал аудармашы дұрыс шешім қабылдау үшін анықтама мен контексті пайдаланады.

Trados арқылы терминологияны басқару. Trados – кәсіби аударма индустриясында кең қолданылатын құралдардың бірі. Оның терминологияны басқарудағы басты артықшылығы MultiTerm жүйесі арқылы терминбаза құру және оны аударма жадысымен бірге қолдану мүмкіндігі. Trados құралында аудармашы мәтінді сегменттерге бөліп аударады, ал бағдарлама бекітілген терминдерді автоматты түрде көрсетеді. Егер термин дұрыс қолданылмаса, QA функциясы арқылы ескерту беріледі.

Trados платформасының терминология тұрғысынан мынадай артықшылықтарын анықтадық: көптілді терминбаза құруға мүмкіндік береді; терминге анықтама, контекст, дереккөз қосуға болады; терминді аударма барысында автоматты түрде көрсетеді; QA арқылы терминологиялық сәйкестікті тексереді; аударма жадысымен бірге жұмыс істейді; күрделі файл пішімдерін сақтай алады. Алайда Trados құралының кемшіліктері де бар. Интерфейсі бастапқы деңгейдегі студенттер үшін күрделі болуы мүмкін және лицензиясы жеке аудармашылар үшін қолжетімсіз. Сонымен қатар қазақ тілі үшін машиналық аударма интеграциясы мен дайын тілдік ресурстар шектеулі. Сондықтан қазақ тіліндегі салалық аудармада Trados аударма құралын тиімді қолдану үшін дайын терминбазалар мен аударма жадысын арнайы құру қажет.

Phrase арқылы көптілді терминологиялық жұмыс. Phrase бұлттық ортада жұмыс істеуге арналған аударма платформасы ретінде көптілді жобаларға қолайлы. Оның басты артықшылығы командалық жұмыс, жоба менеджменті, аударма жадысы және глоссарий мүмкіндіктерінің бір ортада берілуі. Бұл әсіресе оқу үдерісінде пайдалы, себебі студенттер аударма жобасын топпен орындап, бір ортақ терминологиялық ресурсқа сүйене алады.

Phrase арқылы терминологиялық автоматтандыру мынадай кезеңдерден тұруы мүмкін: жоба құру; бастапқы және мақсат тілдерді таңдау; глоссарий немесе терминбаза енгізу; аударма жадысын қосу; мәтінді студенттер арасында бөлу; терминдердің қолданылуын тексеру; соңғы мәтінді экспорттау. Phrase платформасының кемшін тұстары толыққанды офлайн жұмыс мүмкіндігінің аздығы және кейбір файл форматтары бойынша техникалық

шектеулер. Бұлттық орта болғандықтан, жабық немесе құпия мәтіндерді жүктеу алдында ақпараттық қауіпсіздік мәселесі қарастырылуы тиіс.

Smartcat және MateCat мүмкіндіктері. Smartcat және MateCat оқу үдерісінде қолжетімді құралдар ретінде пайдалы. Smartcat командалық жұмыс, машиналық аударма және онлайн аударма ортасын түсіндіруге қолайлы. Бірақ күрделі терминологиялық басқару тұрғысынан Trados немесе Phrase құралдарымен салыстырғанда шектеулері бар.

MateCat тегін, браузерде жұмыс істейтін құрал болғандықтан, студенттерге САТ ортасының негізгі логикасын үйретуге ыңғайлы. Ол машиналық аударма ұсыныстарын көрсетеді, аударма жадысымен жұмыс істейді және МТРЕ дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Алайда MateCat корпоративтік деңгейдегі толық терминологиялық басқару жүйесі ретінде жеткіліксіз болуы мүмкін. Сондықтан оны бастапқы деңгейдегі оқу құралы, ал Trados пен Phrase-ті кәсіби терминологиялық жұмысқа арналған құрал ретінде қолданған тиімді.

Машиналық аударма және терминологиялық қателер. Машиналық аударма көп жағдайда мәтіннің жалпы мазмұнын жылдам береді, бірақ терминологиялық дәлдік мәселесінде қателесуі мүмкін. Терминологиялық қателердің негізгі түрлері: бір терминнің бірнеше түрлі аударылуы; жалпы лексикалық баламаның салалық термин орнына қолданылуы; калька аударманың орынсыз берілуі; қысқартулардың дұрыс ашылмауы; қазақ тіліндегі бекітілген терминнің орнына орысша немесе ағылшынша нұсқаның қалуы; терминнің контекстке сай келмеуі; көпмағыналы терминнің қате салада қолданылуы. Мысалы, assessment термині білім беру саласында «бағалау» деп берілсе, қаржы саласында «бағалау», «құнды анықтау» немесе «есептеу» мағынасында қолданылуы мүмкін. Standardization термині «стандарттау», ал unification кей контексте «біріздендіру» деп беріледі. Егер машиналық аударма бұл айырмашылықтарды ескермесе, мәтіннің кәсіби сапасы төмендейді. Сондықтан машиналық аударма нәтижесін терминбаза арқылы тексеру қажет.

Қазақ тіліндегі көптілді терминология үшін өзекті мәселелер. Қазақ тіліндегі салалық терминологияны САТ құралдарына енгізуде бірнеше мәселе бар. *Біріншіден*, кейбір салаларда қазақша терминдердің бірнеше нұсқасы қатар қолданылады. Бұл аудармада бірізділікті қиындатады. Мысалы, localization термині «локализация», «жерсіндіру», «бейімдеу» деп берілуі мүмкін. Қай баламаны таңдау мәтіннің саласы мен мақсатына байланысты. *Екіншіден*, көптеген салалық терминдер әлі толық цифрлық терминбазаларға енгізілмеген. Терминдер сөздіктерде, нормативтік құжаттарда, заң мәтіндерінде, оқу құралдарында және мақалаларда шашыраңқы болуы мүмкін. САТ құралдарына енгізу үшін оларды жинақтап, тексеріп, құрылымдау қажет. *Үшіншіден*, қазақ тілінің морфологиялық ерекшеліктері терминдерді автоматты тануға әсер етеді. Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, термин мәтінде әртүрлі қосымша арқылы түрленіп келуі мүмкін. Мысалы, «аударма жадысы», «аударма жадысына», «аударма жадысынан», «аударма жадысымен» формалары бір ұғымға жатады. САТ құралдары мұндай формаларды әрдайым дәл танымауы мүмкін. Сондықтан терминбаза жасағанда негізгі форма, ықтимал варианттар және контекст ескерілуі тиіс. *Төртіншіден*, кейбір ұйымдардың мәтіндері жабық немесе құпия болуы мүмкін. Мұндай жағдайда ашық машиналық аударма немесе бұлттық САТ платформаларына файл жүктеу қауіпсіздік тәуекелін тудырады. Сондықтан аудармашы терминологиялық автоматтандырумен қатар деректер қауіпсіздігін де түсінуі керек.

Қорытынды. САТ құралдары арқылы көптілді терминологияны аударма тәжі-

рибесінде автоматтандыру қазіргі аударма индустриясының маңызды бағыты болып табылады. Жасанды интеллект пен машиналық аударма дамып жатқанымен, салалық терминдердің дәлдігі мен бірізділігі әлі де кәсіби аудармашы, терминолог және сала маманының бақылауын қажет етеді. САТ құралдары осы бақылауды жүйелеуге, бекітілген терминдерді сақтауға, аударма жадысын тиімді қолдануға және сапаны автоматты тексеруге мүмкіндік береді.

Терминологиялық автоматтандырудың негізгі мақсаты аудармашының жұмысын механикаландыру емес, оның кәсіби шешімдерін қолдау болып саналады. Терминбаза арқылы бекітілген баламалар аударма барысында автоматты түрде ұсынылады, ал аударма жадысы бұрынғы мәтіндерді қайта пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе көптілді салалық мәтіндермен жұмыс істейтін ұйымдар үшін маңызды.

Қазақ тіліндегі көптілді терминологияны САТ құралдарына енгізу әлі де жүйелі жұмысты талап етеді. Терминдердің көпнұсқалылығы, салалық ресурстардың шашыраңқылығы, қазақ тілінің морфологиялық ерекшеліктері және ақпараттық қауіпсіздік мәселелері бұл бағыттың өзектілігін арттырады. Сондықтан аудармашыларды даярлау бағдарламаларында САТ құралдары, терминология, аударма жадысы, машиналық аударма және дерек қауіпсіздігі өзара байланыста оқытылуы тиіс.

Түйіндей келгенде, САТ құралдары арқылы көптілді терминологияны автоматтандыру әлі де заң, техника, білім беру, ғылым, мемлекеттік басқару және халықаралық коммуникация салаларында жұмыс істейтін тіл мамандары үшін қажетті кәсіби дағды болып қала береді. Бұл дағды қазақ тілін көптілді кеңістікте ғылым, технология және кәсіби коммуникация тілі ретінде дамытуға да үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Microsoft. *Managing terminology*. Microsoft Learn. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://learn.microsoft.com/en-us/globalization/localization/managing-terminology>
2. Melby A.K. *Terminology in the age of multilingual corpora* // The Journal of Specialised Translation. 2012. №18. P. 7-29.
3. Warburton K. *Processing terminology for the translation pipeline* // Terminology. 2013. Vol. 19, №1. P. 93-111.
4. Rico Pérez C. *Employing computer-assisted translation tools to achieve terminology standardization in institutional translation: Making a case for higher education* // Procedia. Social and Behavioral Sciences. 2016. Vol. 232. P. 495-501.
5. Verplaetse H., Lambrechts A. *Surveying the use of CAT tools, terminology management systems and corpora among professional translators* // Parallèles. 2019. Vol. 31, №2.
6. Bowker L. *Terminology and translation* // Handbook of Terminology. Amsterdam: John Benjamins, 2015.
7. Sager J.C. *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1990.
8. Cabré M.T. *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1999.
9. ISO 30042:2019. *Management of terminology resources. TermBase eXchange (TBX)*. Geneva: International Organization for Standardization, 2019.
10. Bowker L., Fisher D. *Computer-aided translation technology: A practical introduction*. University of Ottawa Press, 2010.

11. Бакеева А. Т. *Қазақ тіліндегі тау-кен терминологиясының қалыптасуы және ағылшын, орыс тілдеріне аударылу ерекшеліктері* [Мәтін] : философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация : 6D020700 – Аударма ісі // А.Т. Бакеева; ғылыми кеңесшілері: С.Ж. Тажибаева, И.А. Невская; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 159 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫ: КОГНИТИВТІК-ДИСКУРСТЫҚ МОДЕЛЬДЕР ЖӘНЕ ЖАҢА ҰҒЫМДАРДЫ АТАУ ТЕТІКТЕРІ

Бактыбаева Данагүл

*Алматы қ., № 201 мектеп- гимназиясы,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, п.ғ. магистрі*

Аңдатпа. Мақалада ғылым, цифрлық технология, жасанды интеллект, медиа және білім беру салаларында қалыптасқан жаңа қазақ терминдері когнитивтік-дискурстық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – терминнің жасалу тәсілдерін, когнитивтік уәжін және дискурстық қызметін өзара сабақтастықта анықтау. Құрылымдық-семантикалық, компоненттік және когнитивтік талдау нәтижесінде көп-компонентті тіркестердің басымдығы, сондай-ақ семантикалық кеңею, терминдену, метафоралану, калькалау және кірме бірліктерді бейімдеу үдерістері айқындалды. Қорытындыда терминнің қалыптасуын «жаңа құбылыс – жаңа ұғым – концептуалдау – атау – дискурстық қолданыс – терминологиялық орнығу» сабақтастығында сипаттайтын талдау сызбасы ұсынылды.

Түйін сөздер: қазақ терминжасамы, жаңа термин, когнитивтік лингвистика, дискурс, концептуалдау, терминдену, цифрлық терминология

MODERN KAZAKH TERM FORMATION: COGNITIVE-DISCURSIVE MODELS AND MECHANISMS FOR NAMING NEW CONCEPTS

Abstract. The article examines new Kazakh terms used in science, digital technology, artificial intelligence, media, and education from a cognitive-discursive perspective. The study aims to identify the formation patterns, cognitive motivation, and discursive functions of twenty selected terms. Structural-semantic, componential, and cognitive analysis reveals the predominance of multi-component phrases together with semantic extension, terminologization, metaphorization, calquing, and adaptation of borrowed elements. The article proposes a framework that presents term formation as a sequence from a new phenomenon and conceptualization to nomination, discursive use, and terminological consolidation.

Keywords: Kazakh term formation, new term, cognitive linguistics, discourse, conceptualization, terminologization, digital terminology.

Кіріспе. Қоғамдық өмірдегі өзгерістер ең алдымен тілдің сөздік құрамынан көрінеді. Ғылым мен технологияның дамуы бұрын тілдік тәжірибеде болмаған нысандар мен ұғымдардың пайда болуына әкеледі. Оларды атау қажеттілігі терминжасам үдерісін жандандырады. Әсіресе, соңғы жылдары жасанды интеллект, цифрлық технология,

ақпараттық қауіпсіздік, медиа, білім беру және ғылыми коммуникация салаларында жаңа атаулардың қатары көбейді.

Қазақ терминологиясының ғылыми негіздерін қалыптастыруда Ө.Айтбаев пен Ш.Құрманбайұлының еңбектері маңызды орын алады [1; 2]. Ш.Құрманбайұлы терминқор қалыптастырудың көздері мен терминжасам тәсілдерін арнайы қарастырып, ұлттық тілдегі термин шығармашылығының сөзжасаммен сабақтастығын көрсетеді [2].

Қазіргі зерттеулерде терминжасам тәсілдерінің күрделі табиғатына да назар аударылады. Н. Әшімбаева, Н. Шүленбаев, Қ. Жампейіс қазақ тіліндегі негізгі терминжасамдық тәсілдер мен модельдерді зерттей отырып, жаңа терминдерді кешенді лингвистикалық тұрғыдан қарастыру қажеттігін көрсетеді. Олардың зерттеуінде терминжасамның морфологиялық, сөзжасамдық, семантикалық тәсілдері және халықаралық терминдерді беру жолдары қарастырылған [3].

Ал когнитивтік бағыт терминді адамның дүниені тануы, ұғымды қалыптастыруы және оны тілдік таңбаға айналдыруымен байланысты қарауға мүмкіндік береді. О. Жұбаева терминжүйенің когнитивтік сипатын адам факторы, дүниетаным және концептуалдау мәселелерімен байланыстырады [4]. 2024 жылғы зерттеулерде қазіргі қазақ тіліндегі жаңа лингвистикалық терминдердің пайда болуы жаңа технологиялар мен ғылыми салалардың дамуымен сабақтастырылады [5]. Бұл қазіргі терминжасамдағы жаңа үрдістерді арнайы зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Осы зерттеулерге сүйене отырып, мақалада терминжасамға мынадай мәселе тұрғысынан қарау ұсынылады: жаңа термин қандай тәсілмен жасалды деген сұрақпен қатар, ол қандай жаңа ұғымды белгілейді, ұғым адам санасында қалай құрылымдалды және термин қандай дискурста орнықты?

Зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ терминжасамындағы модельдерді когнитивтік-дискурстық тұрғыдан сипаттау. Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер қойылды: 1) іріктелген терминдердің құрылымдық жасалу жолдарын анықтау; 2) олардың когнитивтік уәжін сипаттау; 3) тілдік құрылым мен дискурстық қызметтің байланысын көрсету; 4) терминнің қалыптасу кезеңдерін біріктіретін талдау сызбасын ұсыну.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы терминжасам тәсілдерін жеке-жеке атауда емес, терминнің қалыптасуын тілдік құрылым, когнитивтік уәж және дискурстық қызмет бірлігінде қарастыруында. Осы үш деңгейдің сабақтастығы қазіргі цифрлық атаулардың қалай жасалып, түсіндіріліп және қолданысқа енетінін бір жүйеде сипаттауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің эмпирикалық корпусына жасанды интеллект, цифрлық технология, медиа және білім беру салаларында қолданылатын 20 термин енгізілді. Олар: жасанды интеллект, машиналық оқыту, генеративті жасанды интеллект, цифрлық сауаттылық, медиасауаттылық, академиялық жазылым, дербестендірілген оқыту, қашықтан оқыту, аралас оқыту, киберқауіпсіздік, үлкен деректер, виртуалды шындық, цифрлық із, бұлттық технология, цифрлық платформа, ақпараттық қауіпсіздік, цифрлық коммуникация, онлайн оқыту, цифрлық контент, цифрлық трансформация.

Материал мақсатты іріктеу тәсілімен алынды. Іріктеудің негізгі өлшемдері: терминнің қазіргі ғылыми-білім беру немесе цифрлық дискурста қолданылуы; жаңа технологиялық не әлеуметтік ұғымды белгілеуі; қазақ тілінің төл және кірме ресурстарының қатысын көрсетуі; құрылымдық және когнитивтік талдауға мүмкіндік беруі. Зерттеу жалпы қазақ терминқорының статистикалық көрінісін беруді мақсат етпейді; қарастырылған бірліктер қазіргі терминжасам тетіктерін сапалық тұрғыдан түсіндіретін үлгілік материал ретінде пайдаланылды.

Зерттеуде төрт әдіс қолданылды. Сипаттамалық әдіс терминдердің қолданыстық сипатын жүйелеуге; құрылымдық-семантикалық талдау термин компоненттерінің байланысы мен мағыналық тұтастығын ашуға; компоненттік талдау атаудың негізгі ұғымдық белгілерін анықтауға; когнитивтік талдау бұрыннан белгілі концептінің жаңа нысанды атауға қалай негіз болғанын көрсетуге бағытталды. Қосымша түрде терминдердің ғылыми, білім беру, медиа және қоғамдық дискурстардағы қызметі сапалық тұрғыдан салыстырылды.

Әр термин үш өлшем бойынша сипатталды: 1) тілдік-құрылымдық өлшем – тіркесу, бірігу, терминдену, калькалау немесе кірме компонентті бейімдеу; 2) когнитивтік өлшем – метафоралану, антропоэзектік көшіру, семантикалық кеңею немесе ұғым белгілерін ықшамдау; 3) дискурстық өлшем – терминнің қай салада пайда болып, қандай коммуникативтік ортада қолданылатыны.

Бұл өлшемдер бірін-бірі жоққа шығармайды. Бір термин бір мезгілде синтаксистік тәсілмен жасалған тіркес, калька және метафоралық концептуалдау нәтижесі болуы мүмкін. Мысалы, цифрлық із құрылымы жағынан терминдік тіркес, шығу тегі жағынан калька, ал когнитивтік негізі жағынан метафоралық атау болып табылады.

Қазақ терминжасамының жаңа кезеңі. Қазіргі терминжасамды тек жаңа сөздердің пайда болу үдерісі ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Өйткені жаңа терминнің артында белгілі бір қоғамдық немесе ғылыми өзгеріс тұрады. Мәселен, жасанды интеллектінің дамуы жасанды интеллект, машиналық оқыту, генеративті жасанды интеллект сияқты атаулардың қалыптасуына негіз болды.

Цифрлық ортаның дамуы: цифрлық сауаттылық → медиасауаттылық → цифрлық із → киберқауіпсіздік тәрізді терминологиялық қатардың қалыптасуына ықпал етті.

Білім беру парадигмасының өзгеруі: академиялық жазылым → дербестендірілген оқыту → қашықтан оқыту → аралас оқыту сияқты жаңа атауларды белсенді қолданысқа енгізді. Осыдан терминжасамның қоғамдағы өзгерісті тіл арқылы белгілеу қызметі байқалады.

Терминдік тіркес – қазіргі жиі кездесетін модель. Қазіргі қазақ тілінде жаңа термин жасаудың өнімді тәсілдерінің бірі – сөздердің тіркесуі арқылы күрделі атау қалыптастыру. Мысалы: *жасанды интеллект; машиналық оқыту; цифрлық сауаттылық; академиялық жазылым; дербестендірілген оқыту; қашықтан оқыту; ақпараттық қауіпсіздік; цифрлық платформа; виртуалды шындық; үлкен деректер және т.б.* Бұл терминдердің компоненттері жеке қолданыста белгілі мағынаны білдіреді. Алайда терминдік тіркес құрамында олар жаңа ұғымды таңбалайды. Мысалы, «үлкен деректер» атауында дерек сөзі бұрыннан белгілі болғанымен, цифрлық технология жағдайында оның көлемі, жылдамдығы, құрылымы және өңделу ерекшеліктері жаңа терминдік мазмұн қалыптастырады, сондықтан терминдік тіркес жасау – сөздерді механикалық біріктіру емес, жаңа ұғымның белгілерін тілдік тұрғыдан ықшам құрылымға жинақтау.

Когнитивтік концептуалдау және терминжасам Когнитивтік тұрғыдан термин – адамның белгілі бір нысан туралы білімін тілдік түрде жинақтайтын бірлік. Бұл мәселені «жасанды интеллект» термині арқылы көрсетуге болады. Адамның интеллект туралы дәстүрлі түсінігі: *ойлау → есте сақтау → талдау → шешім қабылдау → мәселе шешу.*

Жаңа технологиялық жүйе осы әрекеттердің белгілі бір бөлігін модельдей бастағанда, бұрыннан белгілі «интеллект» концептісі жаңа нысанға қатысты қолданылады. Осылай-

ша: адам интеллекті → интеллектуалдық әрекет → технологиялық модель → жасанды интеллект деген концептуалдық ауысу жүреді. Демек, термин жасаудың негізінде жаңа нысанды атау ғана емес, оны бұрыннан қалыптасқан білім жүйесі арқылы түсіндіру әрекеті де бар.

«Машиналық оқыту»: антропоэзектік модель. Машиналық оқыту термині когнитивтік тұрғыдан ерекше назар аударуды қажет етеді. *«Оқу» ұғымы дәстүрлі түрде адамға қатысты: адам → ақпарат → тәжірибе → үйрену → нәтиже. Ал машинаға қатысты бұл модель: машина → дерек → алгоритм → үлгіні анықтау → болжам → нәтиже түріне көшеді.* Яғни адамның танымдық әрекеті технологиялық жүйенің әрекетін сипаттауға негіз болған. Бұл құбылысты антропоэзектік терминжасам моделі ретінде қарастыруға болады. Мұнда тіл бұрыннан таныс адам әрекетін жаңа технологиялық нысанды түсіндіру үшін пайдаланады.

Семантикалық кеңею: «цифрлық сауаттылық». Қазақ тіліндегі жаңа терминдердің бір бөлігі мүлдем жаңа сөз жасау арқылы емес, бұрыннан бар сөздің мағынасын кеңейту арқылы қалыптасады. Оған цифрлық сауаттылық терминін мысал етуге болады. Дәстүрлі: сауаттылық → оқу → жазу → түсіну. Қазіргі: цифрлық сауаттылық → цифрлық құралды пайдалану → ақпаратты іздеу → ақпаратты бағалау → цифрлық коммуникация → қауіпсіз әрекет. Демек, «сауаттылық» концептісі жаңа қоғамдық жағдайға бейімделіп, семантикалық жағынан кеңейген. Бұл модель терминжасамда ұлттық тілдің ішкі мүмкіндігін пайдаланудың тиімді жолын көрсетеді.

«Медиасауаттылық»: жаңа әлеуметтік концепт. Медиасауаттылық термині де жаңа әлеуметтік қажеттіліктің тілдегі көрінісі. Мұнда: медиа + сауаттылық → ақпаратты қабылдау + түсіну + талдау + бағалау деген концептуалдық құрылым пайда болады. Бұл терминнің ерекшелігі – оның тек ақпаратты қолдануды емес, ақпараттың шынайылығын бағалауды, манипуляциялық мазмұнды ажыратуды және медиалық коммуникацияға саналы қатысуды қамтуы. Сөйтіп, бұрынғы «сауаттылық» ұғымының мазмұны қазіргі ақпараттық қоғам талабына қарай өзгеріп отыр.

Терминдену: «академиялық жазылым». Академиялық жазылым термині терминденудің және мағыналық маманданудың үлгісі бола алады. Жалпы тілдегі: жазу → мәтін құрау ұғымы ғылыми дискурста: академиялық жазылым → ғылыми мәтін → дәлел → дерек → дәйек → құрылым → ғылыми стильсияқты күрделі ұғымдық жүйеге айналады. Бұл жерде «жазылым» жалпы әрекеттің атауы ретінде емес, ғылыми коммуникацияның белгілі бір талаптарына негізделген арнайы ұғым ретінде жұмсалады. Сондықтан терминдену арқылы тілдегі бар бірліктің ғылыми әлеуеті іске қосылады.

Метафоралық терминжасам. Қазіргі цифрлық терминологияда метафоралық модель де өнімді. *Цифрлық із. «Із» – адамның күнделікті тәжірибесінде белгілі әрекеттің белгісін білдіретін ұғым. Адам қозғалады → із қалдырады. Цифрлық кеңістікте қолданушы әрекет етеді → дерек қалады → цифрлық із қалыптасады. Осылайша физикалық кеңістіктегі тәжірибе цифрлық ортаға көшірілген.*

Бұлттық технология. «Бұлт» бастапқыда табиғи нысан атауы болса, технологиялық дискурста алыста орналасқан виртуалды сақтау және есептеу ортасын сипаттауға негіз болған. Бұл жерде адамға таныс бейне күрделі технологиялық ұғымды түсіндіру құралы ретінде жұмсалады. Демек, метафора терминді тек көркемдеу тәсілі емес, жаңа білімді түсінікті концептуалдық модельге орналастыру механизмі ретінде қызмет етеді.

Қазіргі жаңа терминдердің модельдік жүйесі.		
Термин	Жасалу ерекшелігі	Когнитивтік негізі
Жасанды интеллект	Калькалау	Адам интеллектін технологиялық жүйеге көшіру
Генеративті жасанды интеллект	Көпкомпонентті тіркес	Жасанды жүйенің жаңа өнім түзу қабілеті
Цифрлық сауаттылық	Тіркесу, семантикалық кеңею	Сауаттылық концептісін цифрлық ортаға көшіру
Медиасауаттылық	Гибридті бірігу	Ақпаратты сыни қабылдау және бағалау
Академиялық жазылым	Терминдену	Жазу әрекетін ғылыми дискурста мамандандыру
Дербестендірілген оқыту	Тіркесу	Жеке оқу траекториясы
Қашықтан оқыту	Тіркесу	Кеңістік ұғымын білімге қолдану
Аралас оқыту	Тіркесу	Екі оқыту моделінің бірігуі
Киберқауіпсіздік	Гибридті бірігу	Қауіпсіздік концептісін цифрлық ортаға көшіру
Үлкен деректер	Тіркесу	Көлемдік сипат арқылы ұғымды белгілеу
Виртуалды шындық	Тіркесу, концептуалдық модель	Шындық ұғымын цифрлық ортада қайта түсіндіру
Цифрлық із	Тіркесу, калькалау, метафоралану	Физикалық «із» концептісін цифрлық ортаға көшіру
Бұлттық технология	Тіркесу, калькалау, метафоралану	Табиғи «бұлт» бейнесі арқылы технологияны түсіндіру
Цифрлық платформа	Терминдік тіркес	Технологиялық орта ұғымы
Ақпараттық қауіпсіздік	Терминдік тіркес	Ақпаратты қорғау концептісі
Цифрлық коммуникация	Тіркесу	Коммуникацияның жаңа ортасы
Онлайн оқыту	Кірме компонент пен төл компоненттің тіркесуі	Жаңа білім беру формасы
Цифрлық контент	Кірме және төл компонентті аралас модель	Ақпараттық өнім ұғымы
Цифрлық трансформация	Терминдік тіркес	Қоғамдық өзгерісті технологиялық тұрғыдан атау
Машиналық оқыту	Тіркесу, калькалау	Адамға тән үйрену моделін технологиялық жүйеге көшіру

1-кесте. Зерттеу материалындағы терминжасам модельдері

Бұл жіктеу қазіргі терминжасамды тек морфологиялық құрылымына қарап емес, ұғымның санада құрылу жолына қарай да сипаттауға мүмкіндік береді.

Халықаралық терминдерді қабылдау және дискурстық орнығу. Қазіргі терминжасамның тағы бір маңызды мәселесі – халықаралық терминдерді қазақ тілінде қабылдау және бейімдеу. Ғылым мен технологияның жаһандық сипатына байланысты көптеген жаңа атаулар халықаралық терминологиялық кеңістіктен келеді. Оларды қазақ тілінде қолданудың бірнеше жолы бар: 1. халықаралық атауды қабылдау; 2. қазақша балама жасау; 3. калькалау; 4. терминді морфологиялық тұрғыдан бейімдеу; 5. аралас немесе гибрид атау қалыптастыру.

2022 жылғы зерттеулерде халықаралық терминдерді беру, олардың фонорморфологиялық бейімделуі, гибрид атаулар және терминжасам модельдері арнайы қарастырылған [3;6]. Бұл жерде басты мәселе – шетелдік атауды механикалық түрде қабылдау емес, оның қазақ тілінің сөзжасамдық және семантикалық жүйесіне қаншалықты сәйкес келетінін анықтау. Терминнің жасалуы оның терминологиялық жүйеде толық орныққанын білдірмейді. Терминнің өміршеңдігі оның нақты дискурстарда қолданылуына байланысты. Мысалы, жасанды интеллект бастапқыда ғылыми-техникалық термин ретінде қабылданса, бүгінде ғылыми дискурс → білім беру дискурсы → медиа дискурс → қоғамдық дискурс бағытында кеңейіп отыр. Сол сияқты цифрлық сауаттылық термині ақпараттық технологиялар саласынан білім беру мен әлеуметтік саясат дискурсына енді. Осыдан терминнің қалыптасуын мынадай кезеңдер арқылы сипаттауға болады: атау пайда болады → кәсіби ортада қолданылады → ғылыми мәтіндерде тұрақтанады → білім беру мен медиада таралады → қоғамдық санаға енеді. Демек, терминжасам мен дискурс бір-бірінен ажырамайтын үдерістер. Дегенмен осы мақаладағы дискурстық сипаттама жиілік көрсеткіштеріне емес, терминдердің негізгі қызмет салаларын сапалық салыстыруға негізделеді. Сондықтан терминнің толық орныққандығы туралы қорытынды жасау үшін болашақта ұлттық корпус, ғылыми жарияланымдар базасы және медиамәтіндер негізінде жеке сандық зерттеу жүргізу қажет.

Талдау нәтижесі іріктелген 20 терминнің құрылымында көпкомпонентті атаулардың басым екенін көрсетті. Олардың 18-і бөлек жазылатын терминдік тіркес түрінде, ал медиасауаттылық пен киберқауіпсіздік кірме және төл компоненттердің бірігуі арқылы жасалған біртұтас гибрид атау түрінде берілген. Бұл нәтиже бүкіл қазақ терминқорының статистикалық заңдылығы емес, зерттеу материалы аясындағы көрсеткіш ретінде түсіндіріледі.

Терминдік тіркестердің басымдығын жаңа ұғымның бірнеше маңызды белгісін бір атауға жинақтау қажеттілігімен түсіндіруге болады. Мысалы, генеративті жасанды интеллект атауында жүйенің жасандылығы, интеллектуалдық сипаты және жаңа мазмұн өндіру қабілеті қатар таңбаланады. Ал дербестендірілген оқыту, қашықтан оқыту, аралас оқыту терминдері ортақ «оқыту» ұғымын сақтай отырып, оның ұйымдастырылу ерекшелігін алдыңғы компонент арқылы нақтылайды.

Когнитивтік талдау бір терминнің бірнеше механизмге сүйенетінін көрсетті. Машиналық оқыту адамға тән үйрену әрекетін технологиялық жүйеге көшіруге негізделсе, цифрлық із бен бұлттық технология күнделікті тәжірибедегі кеңістіктік бейнелерді цифрлық нысандарды түсіндіруге пайдаланады. Цифрлық сауаттылық пен медиасауаттылықта «сауаттылық» концептісі оқу мен жазу шеңберінен шығып, ақпаратты табу, бағалау, қауіпсіз пайдалану және коммуникация жасау қабілеттерін қамтитын мазмұнға ие болады. Құрылымдық және когнитивтік модельдердің өзара байланысы төмендегіше жинақталды:

Талдау өлшемі	Зерттеу материалындағы көрінісі	Негізгі қорытынды
Құрылымдық	20 терминнің 18-і терминдік тіркес, 2-еуі біріккен гибрид атау	Көпкомпонентті атау жаңа ұғым белгілерін нақты береді
Семантикалық	«Сауаттылық», «жазылым», «шындық» сөздерінің мағыналық мамандануы	Тілдегі дайын бірліктер жаңа ғылыми мазмұнмен толықтырылады
Когнитивтік	Адам әрекетін көшіру, метафоралану, концептіні кеңейту	Жаңа нысан таныс білім үлгісі арқылы түсіндіріледі
Дискурстық	Ғылыми, білім беру, медиа және қоғамдық қолданыстардың сабақтастығы	Терминнің орнығуы әртүрлі коммуникативтік ортадағы қолданысқа байланысты

2-кесте. Құрылымдық және когнитивтік модельдердің өзара байланысы

Алынған нәтижелер терминжасамды тек формалық тәсілдер жиынтығы ретінде қарастыру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Құрылымдық тәсіл терминнің қалай жасалғанын білдірсе, когнитивтік талдау оның неге дәл солай аталғанын, ал дискурстық талдау атаудың қандай ортада қызмет ететінін түсіндіреді. Зерттеудің жаңалығы осы үш сұрақты бір талдау жүйесінде сабақтастыруымен айқындалады.

Ұсынылған когнитивтік-дискурстық талдау сызбасы. Жоғарыдағы талдаулар негізінде қазіргі қазақ терминжасамының жаңа моделін төмендегідей ұсынамыз: *қоғамдық өзгеріс → жаңа құбылыс → жаңа ұғымның қалыптасуы → концептуалдау → ұғым белгілерін айқындау → тілдік ресурсты таңдау → терминжасам моделін таңдау → жаңа термин → ғылыми және кәсіби қолданыс → қоғамдық дискурс → терминологиялық тұрақтану.*

Осы модельдің ерекшелігі – терминжасамның басталуын сөзден емес, жаңа құбылыстан және оны адам санасында танудан бастауында. Бұл жерде термин: жаңа құбылыстың атауы ғана емес, сол құбылыс туралы қалыптасқан білімнің тілдік көрінісі. Ұсынылған сызбаның мәні – терминжасамның құрылымдық, когнитивтік және дискурстық кезеңдерін өзара сабақтастықта көрсетуінде. Ол абсолютті әмбебап модель ретінде емес, қазіргі цифрлық терминдерді кешенді сипаттауға арналған талдау құралы ретінде ұсынылады.

Зерттеу мақсатты түрде іріктелген 20 терминге негізделгендіктен, оның нәтижелерін қазақ тілінің бүкіл терминологиялық жүйесіне тікелей көшіруге болмайды. Мақалада терминдердің қолданыс жиілігі мен уақыт ішіндегі таралу динамикасы сандық корпус арқылы өлшенген жоқ. Сонымен қатар калькалау үдерісін толық дәлелдеу үшін қазақша атауларды ағылшын және орыс тілдеріндегі бастапқы үлгілермен жүйелі салыстыру қажет. Осы шектеулер зерттеудің сапалық сипатын айқындайды және кейінгі зерттеу бағыттарын белгілейді. Болашақта терминдер санын көбейтіп, олардың ресми құжаттардағы, ғылыми жарияланымдардағы, оқулықтардағы және медиамәтіндердегі қолданысын корпус әдістерімен салыстыру; жарыспалы баламалардың таралуын анықтау; терминдердің уақыт бойынша орнығу динамикасын зерттеу көзделеді.

Қорытынды. Қазіргі қазақ терминжасамындағы жаңа үдерістер ғылым мен технологияның дамуымен, қоғамдық өзгерістермен және жаңа білімнің қалыптасуымен тікелей байланысты. Зерттеу барысында іріктелген материалда терминдік тіркес жасау, терминдену,

семантикалық кеңею, бірігу, метафоралану, калькалау және кірме терминдерді бейімдеу құбылыстары белгіленді. Талдауға алынған 20 атаудың 18-і көпкомпонентті терминдік тіркес болуы жаңа ұғым белгілерін аналитикалық жолмен нақтылаудың зерттеу материалы аясында басым екенін көрсетті. Алайда қазіргі терминжасамды тек осы құрылымдық тәсілдермен шектеу жеткіліксіз. Жаңа терминнің қалыптасуының ар жағында жаңа нысанды тану, оның негізгі белгілерін айқындау, белгілі концептілермен байланыстыру және оны тілдік таңба арқылы көрсету үдерістері жатыр. Мәселен, «машиналық оқыту» термині адамға тән әрекетті технологиялық нысанға көшіру арқылы жасалған; «цифрлық сауаттылық» бұрыннан бар «сауаттылық» концептісінің жаңа мазмұнмен кеңеюін көрсетеді; «цифрлық із» және «бұлттық технология» таныс тәжірибелік ұғымдарды цифрлық кеңістікке көшіру арқылы қалыптасқан. Осы тұрғыдан қазіргі қазақ терминжасамының маңызды ерекшелігі – жаңа ұғымды ұлттық тілдің дайын ресурстары арқылы таныс модельге түсіру.

Зерттеу нәтижесінде ұсынылған: *жаңа құбылыс → жаңа ұғым → концептуалдау → атау → дискурстық қолданыс → терминологиялық орнығу* талдау сызбасы терминжасамды тілдік, танымдық және дискурстық деңгейлердің бірлігінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан қазіргі қазақ терминжасамының болашақтағы негізгі міндеті жаңа атауларды көбейту ғана емес, олардың уәжділігін, жүйелілігін, ұлттық тіл табиғатына сәйкестігін және ғылыми дискурстағы тұрақтылығын қамтамасыз ету деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 208 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы, 2005. – 240 б.
3. Әшімбаева Н. М., Шүленбаев Н. Қ., Жампейіс Қ. М. Қазақ тіліндегі негізгі терминжасамдық тәсілдер // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – №2.
4. Жұбаева О. А. Қазақ тіліндегі терминжүйенің когнитивті сипаты // Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
5. Аубакирова А., Құрманбайұлы Ш., Атыгаева К. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа лингвистикалық терминдер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – Т. 194, №2. – Б. 4-13.
6. Несіпбай А. Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі гибрид терминдердің тілдік ерекшеліктері // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – Т. 65, №2.

КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ БЕЙІМДЕУДІҢ ФОНО-МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Досжанова Алмагуль

Рудный құрылыс және көлік колледжі, қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушысы

Андатпа. Мақалада қазіргі қазақ терминологиялық жүйесіне еніп отырған кірме терминдерді ұлттық тілдің заңдылықтарына бейімдеудің фоно-морфологиялық және семантикалық негіздері қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – кірме терминнің қазақ

тіліндегі орнығу тетіктерін жүйелеп, нақты терминдік материал негізінде бейімдеу үлгілерін айқындау. Зерттеуде сипаттамалы, салыстырмалы-салғастырмалы, құрылымдық-семантикалық және сөзжасамдық талдау әдістері қолданылып, 14 терминнің бейімделу үлгілері талданды. Нәтижесінде термин қабылдауда ұғымдық дәлдік, ұлттық тілдің сөзжасамдық мүмкіндігі, халықаралық сәйкестік және қолданыстық орнықтылықты қатар ескеретін жеті кезеңді лингвистикалық алгоритм ұсынылады.

Түйін сөздер: кірме термин, терминжасам, тілдік бейімдеу, фонетикалық бейімдеу, морфологиялық бейімдеу, семантикалық бейімдеу, будан термин.

PHONO-MORPHOLOGICAL AND SEMANTIC FOUNDATIONS OF ADAPTING LOANWORDS INTO THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article examines the phonological, morphological and semantic foundations of adapting borrowed terms to the Kazakh language. The study aims to systematize the mechanisms of integration of borrowed terminology and identify adaptation patterns through the analysis of concrete terminological material. Descriptive, comparative, structural-semantic and word-formation methods were applied to fourteen terms. The study proposes a seven-stage linguistic algorithm that combines conceptual accuracy, the word-formation resources of Kazakh, international compatibility and actual usage.

Keywords: borrowed term, terminology formation, linguistic adaptation, phonological adaptation, morphological adaptation, semantic adaptation, hybrid term.

Кіріспе. Ғылыми-техникалық, ақпараттық және әлеуметтік коммуникацияның жеделдеуі ұлттық тілдердің терминологиялық қорына жаңа ұғымдардың үздіксіз енуіне алып келеді. Қазақ тілінің қазіргі даму кезеңінде цифрлық технология, экономика, медицина, білім, құқық, инженерия және медиа салаларында халықаралық қолданыстағы атаулардың саны артып отыр. Бұл үдеріс бір жағынан ғылыми коммуникацияны жеңілдетсе, екінші жағынан жаңа атауларды қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық және сөзжасамдық жүйесіне сәйкестендіру міндетін күшейтеді.

Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихы кірме атауларды қабылдау мәселесінің жаңа құбылыс емес екенін көрсетеді. XX ғасырдың басындағы ұлттық терминжасам тәжірибесінде Ахмет Байтұрсынұлы бастаған зиялылар ұғымды дәл беретін төл сөзді пайдалануға, қажет болғанда туыстас тілдер қорына жүгінуге және халықаралық терминдерді қазақ тілінің табиғатына сәйкестендіруге мән берген. Бұл қағидаттар қазіргі терминологиялық жүйені қалыптастыруда да әдіснамалық маңызын сақтайды [1; 15-24].

Қазіргі ғылыми кеңістікте кірме және будан терминдердің үлесі артып отырғаны зерттеулерден де көрінеді. Будан терминдер төл және шет тілдік компоненттердің араласуынан жасалатын бірліктер ретінде сипатталады, ал оларды біріздендіруде фоно-морфологиялық және құрылымдық талаптарды сақтау мәселесі өзекті болып отыр [2; 10-18]. Сонымен бірге бекітілген терминдерге жүргізілген мониторинг терминдерді жүйелеу, сараптау және біріздендіру қажеттігін көрсетеді [3; 1-8].

Зерттеудің өзектілігі кірме терминді қабылдаудың «аудару немесе аудармау» деген екіұдай шеңбермен шектелмей, оның қандай деңгейде және қандай тілдік механизм арқылы бейімделетінін анықтаумен байланысты.

Зерттеудің мақсаты – кірме терминдерді қазақ тіліне бейімдеудің негізгі фоно-морфологиялық, семантикалық және құрылымдық тетіктерін нақты терминдік материал негізінде жүйелеу және практикалық алгоритм ұсыну.

Зерттеу міндеттері: 1) кірме терминнің тілдік жүйеге ену деңгейлерін анықтау; 2) морфологиялық бейімдеудің сөзжасамдық үлгілерін нақты мысалдар арқылы көрсету; 3) семантикалық терминдендіру мен калькалаудың ерекшеліктерін ажырату; 4) будан терминдердің құрылымдық сипатын көрсету; 5) терминді іріктеу мен біріздендіруге арналған лингвистикалық алгоритм ұсыну.

Зерттеу материалдары ретінде қазақ терминологиясына қатысты ғылыми еңбектер және Termincom.kz терминологиялық ресурстарында берілген терминжасамдық үлгілер алынды. Зерттеу әдістері: сипаттамалы, салыстырмалы-салғастырмалы, құрылымдық-семантикалық, морфемдік және сөзжасамдық талдау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы кірме терминдерді бір ғана қабылдау тәсілі арқылы емес, ұғымды анықтаудан бастап қолданыста біріздендіруге дейінгі өзара байланысты кезеңдер жүйесі ретінде қарастырудан көрінеді. Сонымен бірге 14 нақты терминнің құрылымдық өзгерістері салыстырылып, кірме негіздің қазақша сөзжасамдық модельдерге қатысуы мен семантикалық қайта ұйымдасуының арақатынасы көрсетіледі. Нәтижесінде кірме терминді қабылдаудың жеті кезеңді лингвистикалық алгоритмі ұсынылады.

1. Кірме терминнің тілдік жүйеге ену деңгейлері. Кірме термин – белгілі бір ғылыми немесе кәсіби ұғымды білдіретін және басқа тілден қабылданған арнаулы атау. Алайда кез келген шет тілдік сөзді кірме термин деп қарастыруға болмайды. Терминнің басты белгісі – оның белгілі бір ұғымдар жүйесінде нақтыланған мағынаға ие болуы. Сондықтан терминді бейімдеуді зерттегенде сыртқы тұлғасымен бірге оның дефинициясы, салалық орны және терминдермен жүйелік байланысы есепке алынады [4; 22-27].

Кірме терминнің қазақ тіліне енуін шартты түрде төрт деңгейге бөлуге болады: фонетикалық, морфологиялық, семантикалық және құрылымдық бейімдеу. Фонетикалық деңгейде дыбыстық тұлға қазақ тілінің айтылымына икемделеді; морфологиялық деңгейде кірме негізге қазақша жұрнақ-жалғаулар жалғанады; семантикалық деңгейде атаудың салалық мағынасы нақтыланады; құрылымдық деңгейде көпкомпонентті атау қазақ тілінің синтаксистік моделіне түседі. Бұл деңгейлер бір-бірінен оқшау емес. Мысалы, кірме негізге *-лау/-леу*, *-тау/-теу*, *-ландыру/-лендіру* тәрізді қазақша сөзжасамдық тұлғалардың жалғануы әрі морфологиялық, әрі функционалдық бейімделуді білдіреді. Шеттілдік терминжасам үлгілерін зерттеуде *-ция* және *-изация* тұлғаларының қазақша нұсқаларда *-дау/-деу*, *-тау/-теу*, *-лау/-леу*, *-лану/-лену*, *-ландыру/-лендіру* сияқты модельдермен берілуі көрсетілген [5].

2. Нақты терминдік материалдың фоно-морфологиялық талдауы. Зерттеудің эмпирикалық бөлігінде 14 термин таңдалып, олардың түпнұсқалық тұлғасы мен қазақша нұсқасының жасалу механизмі салыстырылды. Терминдердің бір бөлігі кірме негізді сақтап, қазақша сөзжасамдық тұлғалар арқылы бейімделсе, енді бір бөлігі мағыналық құрылымды ұлттық тілдің төл ресурстарымен қайта жасайды. Мұндай айырмашылық терминнің халықаралық қолданыстағы дәрежесіне, ұғымның ішкі құрылымының ашықтығына және қазақ тілінде дайын баламаның болуына байланысты.

№	Бастапқы атау	Қазақша нұсқа	Бейімдеу механизмі	Ғылыми түсіндірме
1	инновация	инновация	кірме тұлғаны сақтау	Халықаралық қолданысы орныққан атау; сыртқы тұлға сақталып, қазақша грамматикалық жүйеде қолданылады.
2	нотация	ноталау	морфологиялық	Кірме негізге қазақша -ла/-у тұлғасы жалғанып, қимыл атауы жасалады.
3	сертификация	сертификаттау	морфологиялық	Негізгі ұғым сақталып, қазақша -тау тұлғасы арқылы әрекет атауы қалыптасады.
4	депигментация	депигменттену	морфологиялық	Кірме негізге қазақша етістік тудыру моделі жалғанып, үдерістік мағына беріледі.
5	гидратация	гидраттану	морфологиялық	Кірме негіз қазақ тілінің етістік тудыру үлгісімен тұлғаланады.
6	аккредитация	аккредиттеу	морфологиялық	Кірме негізге қазақша -теу тұлғасы жалғанып, іс-әрекет мағынасы жасалады.
7	автоматизация	автоматтандырылу	морфологиялық-құрылымдық	Кірме негіз қазақша себептес/ырықсыз етістік жүйесіне енгізіледі.
8	компьютеризация	компьютерлендірілу	морфологиялық	Кірме негізге -лен/-дір/-іл тұлғалары арқылы қазақша грамматикалық модель беріледі.
9	методология	әдіснама	семантикалық-калькалық	Халықаралық атаудың ұғымдық құрылымы қазақтың төл компоненттерімен қайта жасалады.
10	психология	жантану	семантикалық	Салалық ұғым қазақ тілінің төл лексикалық ресурсы арқылы аталады.
11	социология	әлеуметтану	семантикалық-морфологиялық	Әлеумет ұғымы мен -тану сөзжасамдық моделі бірігеді.
12	космология	ғарыштану	семантикалық-морфологиялық	Ғарыш + -тану моделі арқылы салалық атау жасалады.
13	генеология	тектану	семантикалық-морфологиялық	Түпкі ұғым «тек» сөзімен беріліп, -тану арқылы ғылыми сала атауы жасалады.

14	политология	саясаттану	семантикалық-морфологиялық	Саясат + -тану моделі арқылы ұғымның мазмұны төл тілдік негізде беріледі.
----	-------------	------------	----------------------------	---

3-кесте. Терминдерді бейімдеу механизмі

Кестеде берілген үлгілердің бір бөлігі шеттілдік терминжасам үлгілерінің қазақша баламаларын арнайы зерттеген еңбекте келтірілген: сертификация – сертификаттау, аккредитация – аккредиттеу, автоматизация – автоматтандырылу, методология – әдіснама, психология – жантану, социология – әлеуметтану, космология – ғарыштану, генеология – тектану, политология – саясаттану сияқты қатарлар қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндігін көрсетеді [5]. Бұл жерде негізгі ғылыми мән терминдердің жеке-жеке аударылуынан гөрі, олардың қандай модель арқылы қазақ тілінің жүйесіне енгізілетінін анықтауда.

Бірінші топтағы «инновация» тәрізді атауларда халықаралық тұлға негізінен сақталды. Мұндай жағдайда терминді толық аударуға ұмтылу халықаралық ғылыми коммуникацияға кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан халықаралық деңгейде орныққан атаулар үшін «сақтау + қазақша грамматикалық бейімдеу» моделі қолданылуы ықтимал.

Екінші топта кірме негізге қазақ тілінің сөзжасамдық жұрнақтары жалғанады. «Ноталау», «сертификаттау», «аккредиттеу» сияқты тұлғаларда кірме негіздің ұғымдық өзегі сақталғанымен, сөздің грамматикалық қызметі қазақша модельге түседі. Бұл тәсіл кірме негізді тіл жүйесіне бейімдеудің өнімді жолдарының бірі болып табылады.

Үшінші топта семантикалық бейімдеу басым. «Әдіснама», «жантану», «әлеуметтану», «ғарыштану», «тектану», «саясаттану» сияқты атауларда халықаралық терминнің сыртқы тұлғасы емес, ұғымдық мазмұны негізге алынып, қазақ тілінің төл немесе ұлттық сипаттағы компоненттері пайдаланылады. Мұндай модель Ахмет Байтұрсынұлының жалпы халықтық сөздерді терминдендіру тәжірибесімен сабақтас: «түбір сөз», «туынды сөз», «қосымша», «есімдік» сияқты көптеген атаулар төл лексикалық қор негізінде қалыптасқан [1; 34-39]. Талдау нәтижесі кірме терминді «шетелдік» немесе «қазақша» деп екіге ғана бөлудің жеткіліксіз екенін көрсетті. Бір терминнің құрамында кірме түбір мен қазақша қосымша қатар келуі мүмкін; екінші жағдайда бастапқы атаудың ұғымдық моделі сақталып, сыртқы тұлғасы толық өзгеруі ықтимал. Сондықтан бейімдеу деңгейін морфемдік құрам, семантикалық мазмұн және функционалдық қолданыс бойынша кешенді бағалау қажет.

3. Семантикалық бейімдеу, калькалау және будан термин. Семантикалық бейімдеу кірме терминнің қазақ тіліндегі салалық ұғымдар жүйесіне енгізілуін білдіреді. Бұл жерде сөздіктегі жалпы мағынадан гөрі нақты ғылым саласындағы дефиниция басшылыққа алынуы керек. Бұрыннан бар қазақ сөзін терминдендірудің артықшылығы – атаудың ішкі уәжділігі мен тілдік түсініктілігін сақтау. Алайда жалпы қолданыстағы сөзге арнаулы мағына жүктелгенде оның бұрынғы мағынасы мен терминдік мағынасының арақатынасы анық болуы тиіс [6; 1-10].

Калькалау кезінде шет тілдік атаудың сыртқы дыбыстық тұлғасы емес, мағыналық немесе құрылымдық моделі қазақ тілінің құралдарымен қайта жасалады. Сондықтан кальканы сөзбе-сөз аудармамен теңестіруге болмайды. Калькалаудың ғылыми нәтижелілігі түпнұсқа ұғымның ішкі құрылымын дәл ашып, қазақ тілінің синтаксистік және сөзжасамдық нормаларына сәйкестендірумен өлшенеді.

Будан терминдер кірме және төл компоненттердің бір атау құрамында бірігуі арқылы жасалады. Қазіргі зерттеулерде мұндай терминдер қазақ тілінің ғылым, техника және мәдениет салаларындағы шет тілдік ықпалды игеруінің бір көрінісі ретінде сипатталады [2; 1-12]. Будандастыруды автоматты түрде тілдік кемшілік деп бағалау дұрыс емес; негізгі өлшем – терминнің мағыналық дәлдігі, құрылымдық табиғилығы, емле нормасына сәйкестігі және салалық жүйедегі орны.

Терминнің сапасын бағалауда жарыспалылық мәселесін де ескеру қажет. Бір ұғымға бірнеше атаудың қатар қолданылуы ғылыми мәтіндегі бірізділікке әсер етеді. Сондықтан терминді бекіту немесе ұсыну барысында бұрыннан бар нұсқалар, олардың қолданылу жиілігі, дефинициясы және салалық жүйемен сәйкестігі салыстырылуы тиіс. Қазіргі терминологиялық зерттеулерде жарыспалылықты жүйелеу мен біріздендірудің теориялық және практикалық маңызы арнайы көрсетіледі [7; 35-42].

4. Кірме терминді қабылдаудың жеті кезенді лингвистикалық алгоритмі. Жүргізілген талдау негізінде кірме терминді қазақ тіліне бейімдеудің жеті кезенді алгоритмі ұсынылады. *Бірінші кезең* – ұғымды нақтылау. Терминнің қай салаға жататыны, қандай нысан, үдеріс, қасиет немесе қатынасты білдіретіні анықталады. Дефиниция айқындалмайынша атау таңдауға болмайды. *Екінші кезең* – қазақ тіліндегі бар ресурсты іздеу. Терминологиялық және салалық сөздіктерден, ресми терминологиялық ресурстардан және ғылыми мәтіндерден бұрыннан орныққан балама тексеріледі. Termincom.kz қазіргі таңда Республикалық терминология комиссиясының 1971-2025 жылдары бекіткен терминдері мен атауларының базасын ұсынады [8]. *Үшінші кезең* – сөзжасамдық мүмкіндікке талдау жасау. Ұғымды төл сөзбен атауға, семантикалық терминдендіруге немесе кірме негізге қазақша жұрнақ жалғауға болатыны анықталады. *Төртінші кезең* – халықаралық терминнің мәртебесін бағалау. Егер атау көптеген тілде орныққан және ғылыми коммуникацияда танымал болса, оның халықаралық тұлғасын сақтау мәселесі қаралады. Ал ішкі мағынасы ашық және қазақша атауға қолайлы болса, калька немесе төл негіздегі балама ұсынылады. *Бесінші кезең* – тілдік сараптама. Ұсынылған нұсқа фонетика, орфография, морфология, сөзжасам, семантика және синтаксис тұрғысынан тексеріледі. Сонымен бірге омонимдік, көпмағыналылық және жарыспалылық қаупі бағаланады. *Алтыншы кезең* – қолданыстық сынақ. Термин ғылыми мәтінде, оқу материалында, ресми құжатта және кәсіби коммуникацияда қолданылып көріледі. Оның өміршеңдігі тек теориялық дұрыстығымен емес, нақты қолданыстағы түсініктілігімен де айқындалады. *Жетінші кезең* – біріздендіру. Қабылданған нұсқаның жазылуы, айтылуы, қысқартылуы және одан жасалған туынды тұлғалары тұрақты әрі біркелкі қолданылуы тиіс. Бұл кезең терминологиялық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

5. Қазіргі терминжасам үшін практикалық ұстанымдар. *Бірінші ұстаным* – «ұғым бірінші, атау екінші». Терминнің дыбыстық тұлғасын емес, ең алдымен білдіретін ұғымының шекарасын анықтау қажет. *Екінші ұстаным* – «қазақша ресурс бірінші». Ұлттық лексика мен сөзжасамдық үлгілер пайдаланылмай тұрып, халықаралық атауды дайын қалпында алу терминжасамның ішкі мүмкіндігін шектейді. Алайда бұл барлық кірме атауды міндетті түрде аудару керек дегенді білдірмейді. *Үшінші ұстаным* – «халықаралықтық пен ұлттықтықтың тепе-теңдігі». Халықаралық терминді сақтау ғылыми коммуникация үшін тиімді болуы мүмкін; ал оның тілдік тұлғасын қазақша бейімдеу ұлттық тілдің грамматикалық және сөзжасамдық жүйесіне сәйкестікті қамтамасыз етеді. *Төртінші ұстаным* – жүйелілік. Бір терминге таңдалған сөзжасам-

дық модель сол саланың туынды атауларымен де үйлесуі қажет. Мысалы, бір кірме негізге қазақша жұрнақ жалғанып орнықса, одан жасалған өзге туынды тұлғаларда да бірізді модель сақталғаны жөн. *Бесінші ұстаным* – қолданысқа негізделген сараптама. Терминді тек комиссиялық деңгейде емес, оқулықта, ғылыми мақалада, ресми құжатта және кәсіби ортада қолдану нәтижесі арқылы бағалау маңызды. Бұл ретте жиілік көрсеткіші ғылыми дәлдіктің жалғыз өлшемі болмауға тиіс.

Қорытынды. Зерттеу нәтижесі кірме терминдерді қазақ тіліне бейімдеу бір ғана тәсілмен жүзеге аспайтынын көрсетті. Фонетикалық бейімдеу айтылымның табиғилығын қамтамасыз етсе, морфологиялық бейімдеу кірме негізді қазақ тілінің грамматикалық және сөзжасамдық жүйесіне енгізеді. Семантикалық бейімдеу ұғым мен атаудың сәйкестігін қамтамасыз етеді, калькалау ұғымдық құрылымды ұлттық тіл құралдарымен қайта жасайды, ал будандастыру кірме және төл компоненттерді бір терминологиялық модельде біріктіреді.

14 терминге жүргізілген талдау үш негізгі үрдісті айқындады: біріншіден, халықаралық тұлғасы орныққан атаулардың сыртқы формасы сақталуы мүмкін; екіншіден, кірме негіздер қазақша жұрнақтар арқылы грамматикалық және сөзжасамдық тұрғыдан бейімделеді; үшіншіден, бірқатар халықаралық ұғымдар төл лексикалық компоненттер арқылы семантикалық қайта жасалады. Демек, терминді бейімдеу деңгейін анықтауда оның сыртқы тұлғасына ғана емес, морфемдік құрылымына, дефинициясына және қолданыстық қызметіне қатар қарау қажет.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде ұсынылған жеті кезенді алгоритм кірме терминді қабылдау үдерісін ұғымды нақтылаудан бастап біріздендіруге дейін жүйелі түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Алгоритмнің практикалық мәні – жаңа термин ұсынушыға балама іздеу, сөзжасамдық модельді таңдау, халықаралық тұлғаны сақтау қажеттігін бағалау және терминді қолданыста сынау кезеңдерін ретімен орындауға жағдай жасауында.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ терминжасамының тиімді бағыты «бәрін аудару» немесе «бәрін өзгеріссіз қабылдау» сияқты шектік ұстанымдарға емес, ұғымдық дәлдік, тілдік табиғилық, жүйелілік, ықшамдылық, халықаралық сәйкестік және кәсіби қолданыс талаптарының теңгеріміне сүйенуі тиіс. Кірме терминді ұлттық тілдің заңдылықтарына саналы түрде бейімдеу қазақ тілінің ғылыми-коммуникациялық әлеуетін арттырудың маңызды тетіктерінің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.
2. Ахмет А. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің зерттелуі // Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
3. Айдарбек Қ., Жонкешов Б. Бекітілген терминдерге сараптама жүргізу нәтижесі // Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқу құралдары, сөздіктер және мақалалар. – Алматы, 2009.
5. Шеттілдік терминжасам үлгілерінің қазақ тіліндегі баламалары // Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
6. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы, 2005. – 240 б.

7. Құлманов С.Қ. Қазақ терминологиясындағы жарыспалылық құбылысының лингвистикалық түрткіжайттары // Халықаралық ғылыми журнал. – 2026. – №1 (65). – Б. 35–42.

8. Республикалық терминология комиссиясының 1971-2025 жылдары бекіткен терминдері мен атаулары // Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ НЕГІЗІНДЕ ЖАСАУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Дүйсенбай Нұрғаным

*Астана қаласы әкімд. кәсіптік-техникалық колледжі,
математика пәні оқытушысы*

Андатпа. Мақалада қазақ тіліндегі математикалық терминдердің ұлттық таныммен сабақтастығы лексика-семантикалық және когнитивтік тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде «түбір», «өрнек», «бөлшек», «шама», «жиын», «кеңістік» атаулары алынып, олардың жалпыхалықтық мағынадан арнаулы ғылыми ұғымға өту тетіктері талданады. Талдау бұл терминдердің басым бөлігі дайын шетелдік тұлғаны көшіру арқылы емес, қазақ тілінің ішкі мағыналық қорын пайдалану, метафоралану, мағынаны нақтылау және сөзжасамдық модельдер арқылы қалыптасқанын көрсетеді. Терминнің ұлттық уәжі оқушыға абстрактілі ұғымды таныс бейне арқылы түсінуге мүмкіндік беретіні негізделіп, мектеп математикасында терминнің тілдік төркінін формуламен және ұғымдық белгімен сабақтастыра оқытуға арналған ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: математикалық термин, ұлттық таным, терминдену, семантикалық уәж, ғылыми тіл, пәндік тіл, ұғым.

POSSIBILITIES OF DEVELOPING MATHEMATICAL TERMS BASED ON NATIONAL COGNITION

Abstract. The article examines the relationship between Kazakh mathematical terminology and national cognition from lexical-semantic and cognitive perspectives. The terms *tübir* (root), *örnek* (expression), *bölшек* (fraction), *şama* (quantity), *jiyn* (set), and *keñistik* (space) are analyzed to reveal how common-language units acquire specialized mathematical meanings. The analysis demonstrates that most of these terms were formed by activating the internal semantic resources of the Kazakh language through terminologization, metaphorical transfer, semantic specification, and productive word-formation models. The nationally motivated form of a term can mediate between everyday experience and an abstract mathematical concept. The article proposes classroom practices that connect a term's linguistic motivation with its definition, symbolic representation, and mathematical use.

Keywords: mathematical term, national cognition, terminologization, semantic motivation, scientific language, subject language, concept.

Кіріспе. Ғылым тілі ұғымдарды дәл атау, жүйелеу және білімді ұрпақтан ұрпаққа жеткізу қызметін атқарады. Осы жүйеде термин жай ғана сөз емес: ол белгілі бір ғылыми

ұғымның мазмұнын ықшам түрде бекітетін тілдік таңба. Математикада таңба, формула және табиғи тіл қатар қолданылады. Оқушы « $\sqrt{}$ », « a/b » немесе « $A \cup B$ » таңбаларын меңгергенге дейін олардың сөзбен берілетін ұғымдық мазмұнын түсінуі қажет. Сондықтан математикалық терминнің дәлдігі пән мазмұнын игерудің де, оқушының ғылыми тілін қалыптастырудың да негізгі шарттарының бірі.

Қазақ терминологиясының ұлттық негізде дамуы жалпыхалықтық тілдегі сөздердің терминдену мүмкіндігін жүйелі пайдаланумен байланысты. Ш. Құрманбайұлы терминденуді әдеби тіл бірлігінің арнаулы ұғым атауына айналуы ретінде қарастырып, термин жасау кезінде сөздің лексикалық мағынасы мен терминологиялық мағынасын ұғым белгілері арқылы салыстыру қажет екенін көрсетеді [1; 7]. Бұл қағида математикалық атауларға да тән. Мысалы, күнделікті тілдегі «түбір» өсімдіктің жер астындағы бөлігі мен бастау-негізді білдірсе, математикада санның түбірі және теңдеудің түбірі тәрізді нақты ұғымдарды атайды. Екі өрістің арасында «негіз, бастау, одан тарау» семасы сақталады.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі бірқатар негізгі математикалық терминдердің ұлттық танымға сүйенген мағыналық уәжін анықтау және осы үлгінің жаңа терминдер жасау мен пән тілін оқытудағы мүмкіндігін көрсету. Осы мақсатқа сәйкес: 1) таңдалған атаулардың жалпыхалықтық және терминологиялық мағыналары салыстырылды; 2) терминдену тетіктері айқындалды; 3) ұлттық уәждің дидактикалық әлеуеті сипатталды; 4) жаңа атау ұсынуға сақталуға тиіс өлшемдер жүйеленді.

Зерттеу материалы ретінде қазіргі мектеп математикасында орныққан «түбір», «өрнек», «бөлшек», «шама», «жиын», «кеңістік» терминдері алынды. Жұмыста сипаттамалы, компоненттік, салыстырмалы және когнитивтік-семантикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу теориялық сипатта болғандықтан, оның қорытындылары тілдік бірліктердің мағынасы мен математикалық ұғым құрылымын салыстыруға негізделеді; эмпирикалық оқу жетістігі туралы сандық тұжырым жасалмайды.

Ұлттық таным және математикалық терминнің уәжі. Ұлттық таным дегенді ғылыми ұғымды тек этнографиялық атаулармен беру деп шектеуге болмайды. Ол – тіл иесінің әлемді бөлшектеу, ұқсастықты байқау, заттар арасындағы қатынасты атау тәжірибесінің тілде орныққан үлгісі. Қазақ тіліндегі «қосу», «алу», «бөлу», «көбейту», «қалдық», «бұрыш», «дөңгелек» тәрізді атаулар күнделікті әрекет пен заттық белгіні дерексіз математикалық амалға немесе нысанға айналдырады. XX ғасыр басындағы қазақша есеп құралдарында осындай атаулардың қолданылғанын және олардың көпшілігі бүгінге дейін тұрақты сақталғанын терминология тарихы дәлелдейді [1; 397-399].

Мұндай құбылыстың негізінде когнитивтік көпір жатыр: жаңа ұғым бұрыннан белгілі бейне немесе әрекет арқылы игеріледі. Дегенмен терминнің түсініктілігі оның ғылыми дәлдігін алмастырмайды. Жалпыхалықтық сөз терминологиялық өріске өткенде мағынасы тарылып, анықтама арқылы шектеледі және сол саланың ұғымдар жүйесінен нақты орын алады. Мысалы, күнделікті қолданыста «шама» мөлшерді жуық білдіруі мүмкін, ал математикада ол өлшеуге немесе мәндер жиынында өзгеруге қабілетті қасиеттің дерексіз атауы ретінде қолданылады. Демек ұлттық уәж – ұғымға кіретін жол, ал ғылыми анықтама – оның шекарасын белгілейтін құрал.

Термин жасау барысында үш талаптың бірлігі маңызды. Біріншісі – ұғымдық дәлдік: атау ғылыми нысанның негізгі белгісін бұрмаламауы керек. Екіншісі – тілдік жүйелілік: жаңа атау қазақ тілінің сөзжасам, тіркесім және дыбыстық заңдылықтарына үйлесуі қажет. Үшіншісі – қолданыстық орнықтылық: термин оқулықта, мұғалім сөзінде және

бағалау материалдарында бір нұсқада жұмсалуды тиіс. Ұлттық сипат осы талаптар орындалғанда ғана ғылыми тілдің сапасын арттырады; уәжі әсерлі болғанымен, ұғымды дәл бермейтін тосын балама термин бола алмайды.

Термин	Жалпы мағынасы	Математикалық мағынасы	Ұғымдық уәжі	Жасалу тетігі
Түбір	Өсімдіктің тірек, қоректену бөлігі; бастау, негіз	Санның түбірі; теңдеуді ақиқат сандық теңдікке айналдыратын мән	«Негізден тарау» және «бастапқы мән» бейнесі	Семантикалық терминдену, метафора
Өрнек	Ою, нақыш; белгілі тәртіппен құрылған бейне	Сандар, айнымалылар және амал таңбаларынан құралған математикалық жазылым	Бөлшектердің тәртіппен байланысып, тұтас құрылым жасауы	Семантикалық терминдену
Бөлшек	Бөлінген заттың бөлігі, сынық	Бірліктің бір немесе бірнеше тең бөлігін білдіретін сан	Бүтінді тең бөліктерге бөлу әрекеті	Түбір сөзден жұрнақ арқылы жасалу және мағынаны арнайыландыру
Шама	Мөлшер, көлем, деңгей	Өлшеуге, салыстыруға немесе мән қабылдауға болатын қасиет	Зат пен құбылыстың мөлшерлік белгісін ажырату	Мағынаны нақтылау, терминдену
Жиын	Бір жерге жиналған көптік	Ортақ белгісі бойынша қарастырылатын объектілердің біртұтас топтамасы	Жинау әрекетінен тұтастық ұғымына өту	Етістік негізді сөзжасам және терминдену
Кеңістік	Кең аймақ, қоршаған орта	Элементтері мен қатынастары анықталған математикалық орта	Кеңдік және орналасу туралы тәжірибені дерексіздендіру	Сөзжасам және метафоралық абстракция

1-кесте. Кезігзі математикалық терминдердің семантикалық талдауы

Кестедегі атаулардың барлығы дерлік жалпыхалықтық лексика мен ғылыми ұғым арасындағы мағыналық сабақтастықты көрсетеді. Алайда олардың уәжделу деңгейі бірдей емес. «Бөлшек» пен «жиын» атаулары әрекеттік негізін айқын сақтайды: біріншісі «бөлу», екіншісі «жию, жинау» әрекетімен байланысты. «Түбір», «өрнек», «кеңістік» терминдерінде бейнелі ұқсату мен дерексіздену басым. «Шама» жалпы мөлшерлік мағынаны ғылыми анықтама арқылы нақтылайды.

«Түбір» термині ұлттық танымдағы тіршілік бастауы бейнесіне сүйенеді. Өсімдік түбірі көзге көрінетін бөліктердің негізі болса, сөз түбірі туынды тұлғалардың негізі, ал математикалық түбір белгілі бір амалдық қатынастың бастапқы мәні ретінде ұғынылады.

Мұнда әр саладағы анықтамалар тең емес, бірақ «негіз» семасы оларды байланыстырады. Сабақта квадрат түбірді түсіндіргенде осы ортақ семаны қысқа ғана ашып, кейін $\sqrt{a}$ ұғымының дәл анықтамасына көшу оқушының бейнелі түсінігін формалдық біліммен байланыстырады.

«Өрнек» атауы ою-өрнектегі элементтердің белгілі тәртіппен орналасуы мен математикалық жазылымдағы таңбалардың ереже бойынша байланысуын сабақтастырады. За+2 жазуы – жай таңбалар тізбегі емес, құрамдас бөліктері белгілі амалдық қатынас түзетін тұтас құрылым. Осы уәж «өрнектің мәні», «өрнекті ықшамдау», «өрнекті түрлендіру» тіркестерінің жүйелілігін түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге көркем өрнек пен математикалық өрнекті толық теңестіруге болмайды: терминологиялық мағына анықтама арқылы шектеледі.

«Бөлшек» тұлғасы қазақ тіліндегі «бөл-» етістігімен тікелей сабақтас. Атау бүтінді бөлу әрекетін және сол әрекеттен пайда болған бөлікті қатар аңғартады. Бұл уәж бастауыш және негізгі мектепте бөлшектің бөлімі бүтіннің неше тең бөлікке бөлінгенін, ал алымы сол бөліктің нешеуі алынғанын түсіндіруге өте өнімді. Дегенмен «бөлшек» атауы тек заттық бөлінуді емес, сандық қатынасты білдіретінін көрсету қажет; әйтпесе оқушы бөлшекті тек «пиццаның бөлігі» деңгейіндегі модельмен шектеп қалуы мүмкін.

«Шама» – мазмұны кең термин. Ұзындық, аудан, көлем, уақыт, масса тәрізді шамалар өлшеу арқылы сан мәніне ие болады; айнымалы шама әртүрлі мән қабылдайды. Жалпы тілдегі мөлшер мағынасы сақталғанымен, математикада шама нысанның өлшенетін немесе өзгереді қасиетін білдіреді. Сондықтан «шама» мен «санды» теңестіруге болмайды: сан – шаманың белгілі бір өлшем бірлігімен алынған мәнін көрсетуі мүмкін, ал шама – өлшенетін қасиеттің өзі. Терминнің ұлттық тұрғыдан түсініктілігі дәл осы ұғымдық айырманы ашуға қызмет етуі тиіс.

«Жиын» терминінің уәжі жинау әрекетіне негізделеді. Күнделікті танымда жиын – бір жерге топтасқан көптік; математикада объектілердің табиғаты мен кеңістікте жақын орналасуы міндетті емес. Оларды ортақ белгі немесе қарастыру шарты біртұтас жүйеге біріктіреді. Осы айырманы айқындау жиын ұғымын заттар шоғырымен ғана шектемеуге көмектеседі. «Жиынға тиесілі», «ішкі жиын», «бос жиын» тәрізді тіркестер терминнің жүйе құрау қабілетін танытады.

«Кеңістік» атауы «кең» сапалық негізінен туындап, бастапқыда айналадағы кең аймақты білдіреді. Геометрияда үшөлшемді кеңістік нүктелердің өзара орналасу ортасы ретінде түсіндірілсе, жоғары математикада векторлық, метрикалық немесе ықтималдық кеңістік тәрізді дерексіз жүйелерді атайды. Демек терминнің мағынасы сезімдік кеңістіктен құрылымы аксиомалармен анықталатын абстрактілі ортаға дейін кеңейген. Бұл – ұлттық сөздің жаңа ғылыми мазмұнды қабылдау әлеуетінің айқын көрінісі.

Ұлттық негіздегі терминжасамның мүмкіндіктері мен шектеулері. Талдау қазақ тілінің математикалық ұғымдарды атауға қажетті ішкі ресурстары бар екенін көрсетеді. Бірінші мүмкіндік – жалпы қолданыстағы сөзді терминдендіру. Мұнда сөздің бұрынғы мағынасы түгел жойылмайды; ғылыми ұғымға қажетті сема таңдалып, анықтама арқылы нақтыланады. Екінші мүмкіндік – төл түбір мен өнімді жұрнақтарды пайдалану: «бөлшек», «қосынды», «көбейтінді», «өлшем», «теңдік» сияқты атаулар осы үлгінің жүйелілігін танытады. Үшінші мүмкіндік – тұрақты тіркес жасау: «сан осі», «ортақ бөлім», «тік бұрыш», «ықтималдық кеңістігі». Төртінші мүмкіндік – халықаралық атауды сақтай отырып, оның айналасындағы ұғымдық жүйені қазақша қалыптастыру. Ұлттық терминология барлық

кірме атауды міндетті түрде алмастыру емес; ғылыми дәлдік пен тіл табиғатының теңгерімін табу болып саналады [1; 170].

Жаңа атау ұсынғанда сыртқы тұлғаға ғана қызығу қате шешімге әкелуі мүмкін. Термин қысқа, айтуға қолайлы және есте қаларлық болғанымен, басқа орныққан ұғыммен шатаспауға тиіс. Оның туынды сөз жасау қабілеті де ескеріледі. Мысалы, бір негізгі атаудан анықтауыштық және амалдық тіркестер табиғи таралуы қажет. Сонымен қатар халықаралық формула мен таңба жүйесі өзгермейтіндіктен, қазақша термин сол таңбаның мағынасын дәл ашуы керек. Осы себепті терминологиялық ұсыныс тілші мен математиктің бірлескен сараптамасынан, оқулықтағы сынақ қолданыстан және ресми біріздендіруден өтуі қажет.

Төл сөзді терминдендіру мен калькалауды да ажырата қараған жөн. Қазақ сөзі шетелдік терминнің мағыналық моделіне сәйкес таңдалса, бұл семантикалық калька болуы мүмкін; ал тілдің өз қолданысында бұрыннан бар ұғымдық байланыс арнаулы мағынаға ауысса, терминдену жүреді. Іс жүзінде екі тетік қабаттасуы ықтимал. Сондықтан атаудың қазақша тұлғасы оның міндетті түрде дербес ұлттық модельмен жасалғанын дәлелдемейді. Ғылыми талдау сөздің қолданыс тарихын, алғашқы оқулықтардағы нұсқаларын және ұғымдар жүйесіндегі орнын бірге қарастыруы керек. Калькалау да дайын тұлғаны механикалық көшіру емес, ұлт тілінің сөздері мен қосымшалары арқылы жаңа үлгі қалыптастыратын тәсіл ретінде бағаланады [1; 590].

Математика сабағында терминнің уәжін пайдалану. Терминнің ұлттық уәжін ашу жеке этимологиялық мәлімет берумен шектелмеуі керек. Ол ұғымды оқытудың қысқа әрі мақсатты кезеңі ретінде ұйымдастырылғаны дұрыс. Мұғалім алдымен сөздің таныс мағынасын белсендіреді, одан кейін ортақ мағыналық белгіні анықтатады, үшінші қадамда математикалық анықтаманы береді, соңында терминді таңба және есептік әрекетпен бекітеді. Мысалы, «өрнек» тақырыбында оқушылар көркем өрнек пен математикалық өрнектің құрамдас бөліктерін салыстырады; кейін $2x+5$ жазуының құрылымын атап, оның мәнін айнымалының берілген мәнінде есептейді. Осындай жұмыстың тиімді формасы – «сөз – ұғым – таңба – әрекет» картасы. «Бөлшек» үшін сөздік уәж – бөлу; ұғым – бірліктің тең бөліктері мен олардың саны; таңба – a/b ; әрекет – оқу, салыстыру, ортақ бөлімге келтіру. «Түбір» үшін уәж – негіз; ұғым – дәрежеге шығарғанда берілген санды беретін мән немесе теңдеуді ақиқат ететін мән; таңба – $\sqrt{}$ және x ; әрекет – түбір табу немесе орнына қою арқылы тексеру. Бұл тәсіл терминді формуладан бөлек жаттаудан сақтап, тілдік және математикалық репрезентацияларды бір жүйеге біріктіреді.

Пән мұғалімі терминологиялық бірізділікті де тұрақты бақылауы қажет. Бір ұғымды сабақтың әр кезеңінде әртүрлі атаумен беру, қазақша және орысша нұсқаларды түсіндірмесіз араластыру немесе анықтамадағы негізгі белгіні тұрмыстық мысалмен алмастыру оқушының ұғымдық шекарасын бұзады. Терминнің балама тілдегі нұсқасын көрсету пайдалы болуы мүмкін, бірақ негізгі оқу әрекеті қазақша атау, анықтама және таңба арасындағы тұрақты байланысқа құрылуы керек. Осы мақсатта сыныптың шағын терминологиялық сөздігін жасап, әр жаңа атауға анықтама, мысал, қарсы мысал және таңбалық жазылым енгізуге болады.

Зерттелген алты термин қазақ математикалық тілінің ұлттық сипаты экзотикалық атаулардан емес, күнделікті тәжірибені дерексіз ұғымға айналдыратын жүйелі мағыналық тетіктерден көрінетінін дәлелдейді. «Түбір» мен «өрнек» бейнелік ұқсатуға, «бөлшек» пен «жиын» әрекеттік негізге, «шама» мағынаны нақтылауға, «кеңістік» дерексіздендіру-

ге сүйенеді. Бұл модельдер қазақ тілінің терминжасамдық әлеуетін танытқанымен, әрбір жаңа ұғымға төл балама табу жеткілікті деген қорытындыға әкелмейді. Термин жүйеге кіргенде ғана өміршең болады.

Зерттеудің шектеуі – талдаудың алты базалық атаумен және теориялық материалмен шектелуі. Келешекте әр жылдағы оқулықтар корпусын салыстырып, терминдердің нұсқалық жиілігін анықтау; мұғалімдер мен оқушылардың термин уәжін түсіну деңгейін сауалнама және тапсырма арқылы зерттеу; қазақ, қырғыз және түрік тілдеріндегі математикалық атауларды салыстыру нәтижелі болмақ. Мұндай жұмыстар ұлттық терминжасамның мүмкіндігін субъективті ұнату деңгейінде емес, тарихи, тілдік және педагогикалық дерек негізінде бағалауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қазақ тіліндегі «түбір», «өрнек», «бөлшек», «шама», «жиын», «кеңістік» терминдері жалпыхалықтық тәжірибеде қалыптасқан мағыналық қордың математика тіліне бейімделуін көрсетеді. Олардың жасалуында терминдену, метафоралық көшіру, мағынаны нақтылау, дерексіздендіру және төл сөзжасам үлгілері қатар қызмет етеді. Ұлттық таным терминнің сыртқы безендірілуі емес, абстрактілі ұғымды таныс әрекет, белгі және кеңістік бейнесі арқылы уәждейтін ішкі құрылым ретінде көрінеді.

Математикалық термин жасауда және оқытуда төрт қағида басшылыққа алынуы тиіс: ұғымдық дәлдік, тілдік табиғилық, жүйелілік және қолданыстық тұрақтылық. Пән мұғалімі терминнің уәжін ғылыми анықтамамен, таңбамен және әрекетпен байланыстыра оқытқанда ғана оның танымдық мүмкіндігі толық ашылады. Осы тұрғыдан ұлттық негіздегі терминжасам қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамытуға ғана емес, оқушының математикалық ойлауын тіл арқылы жүйелеуге де қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
2. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 208 б.
3. Қайдар Ө. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.
5. Ермеқұлы Ө. Ұлы математика курсы. – Алматы, 1935.
6. Елубаев С. Математика терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2011. – 228 б.
7. Атанбаев С. және т.б. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Математика. – Алматы, 1999. – 246 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. – Алматы, 2006-2011.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БИОТЕХНОЛОГИЯ ТЕРМИНДЕРІН БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕСІ

Жұбатханова Кәмишат

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, докторант

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі биотехнология терминдерінің бірізділігі оқу құралдары мен қысқаша сөздік материалдары негізінде қарастырылады. Талдау бары-

сында жасуша/клетка, ген инженериясы/гендік инженерия/генетикалық инженерия, моноклональды/моноклондық антидене, клондау/клонирлеу тәрізді жарыспалы қатарлар сараланды. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінің сөзжасам заңдылығына сай келетін және салалық қолданыста танымал нұсқаларды іріктеу қажеттігі дәлелденді. Мақалада ген инженериясы және моноклональды антидене атауларын бірізді нұсқа ретінде ұсыну, сондай-ақ ағылшын, өзбек, түрік, әзірбайжан тілдеріндегі эквиваленттерін салыстыра көрсету көзделді.

Түйін сөздер: биотехнология, термин, бірізділік, терминжүйе, нормалау.

THE UNIFICATION OF BIOTECHNOLOGY TERMS IN KAZAKH

Abstract. The article examines the unification of biotechnology terminology in Kazakh on the basis of textbooks and short glossaries. It compares parallel variants such as jasusha/kletka, gen engineeriyasy/gendik engineering/genetical engineering, monoklonaldy/monoklondy antidene, and klondau/klonirleu. The analysis argues for selecting forms that fit Kazakh word-formation patterns while remaining recognizable in disciplinary communication. The paper recommends the Kazakh forms gen engineeriyasy and monoklonaldy antidene as unified terms and illustrates their English, Uzbek, Turkish, and Azerbaijani equivalents.

Keywords: biotechnology, term, unification, term system, normalization.

Кіріспе. Биотехнология терминдері қазіргі қазақ ғылыми тілінің серпінді дамып келе жатқан салалық қабаттарының бірі болып саналады. Оқу құралдарында биотехнология биологиялық процестер мен нысандарды өндірісте пайдалануға негізделген жаңа ғылыми-өндірістік сала ретінде сипатталады [1; 4-6]. Саланың пәнаралық сипаты терминдік қордың да күрделі болуына әкеледі: мұнда генетика, молекулалық биология, жасуша биологиясы, иммунология және экологияға ортақ атаулар тоғысады [2; 9-10].

Қазақша биотехнология терминдерінің бірізді қолданылмауы бүгінгі салалық коммуникацияда, әсіресе оқу әдебиеттері мен сөздіктерде айқын көрінеді. Бір ұғымның бірнеше вариантпен берілуі ұғымды оқыту мен қабылдауды қиындатады, цифрлық ресурстарды жүйелеуге кедергі келтіреді және салалық мәтінді редакциялау барысында тұрақсыздық туғызады. Сондықтан биотехнология терминдерінің жарыспалы қатарларын анықтау, оларды ғылыми тұрғыдан саралау және бірізді нұсқасын ұсыну – қазіргі қазақ терминтануы үшін де, салалық тіл мәдениеті үшін де өзекті міндет.

Ө. Айтбайұлы терминологиялық жүйенің ғылыми қызметін «терминология – ғылым тілі» деп қорытындылайды [3; 6]. Ал термин сапасына қойылатын талапты ғалым «Терминдер нақты, қысқа, айқын, дәл және бірмағыналы болуы керек» деп тұжырымдайды [3; 15]. Демек, биотехнологиядағы әр атау ұғым шегін дәл көрсетуімен, қысқалығымен және тұрақты жұмсалыуымен бағалануға тиіс.

Ш. Құрманбайұлы қазақ терминологиясындағы ала-құлалықты арнайы талдап, бір ғана терминнің әр сөздікте, әр оқулықта және ғылыми еңбектерде түрліше қолданылатынын көрсетеді [4; 11-12]. Ғалым өзге тілден келген атауларды ұлттық тілдің табиғатына икемдеп алу керектігін де атап, Х.Досмұхамедұлының «Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алу керек» деген пікірін келтіреді [4; 13]. Бұл қағида биотехнология терминдерін реттеуде де маңызды. Осы мақалада қазақ тіліндегі

биотехнология терминдерінің бірізділігі оқу құралдары мен сөздік материалдары негізінде талданады; жарыспалы нұсқалардың мәтіндегі қолданысы көрсетіліп, олардың нормалануы үшін ұстанымдар ұсынылады.

Зерттеу материалы ретінде Қ.Ж. Сыманның «Биотехнология объектілері» (2019) атты дәрістер жинағы алынды [1]. Салыстырмалы дереккөз ретінде Ж.Ж. Жатқанбаевтың «Биотехнология» (2020) оқулығы пайдаланылды [5]. Қосымша материал ретінде Ж.Ө. Өтесіновтің «Биотехнология және қоршаған орта» (2020) оқу құралы қарастырылды [2]. Бұлардағы терминдік қолданыс ұғымдық сәйкестік, морфологиялық модель, мәтіндік жиілік және оқытудағы ыңғайлылық тұрғысынан бағаланды.

Әдіснамалық негіз ретінде Ш. Құрманбайұлының жарыспалы атауларды саралау, бір ұғымға бір атау ұсыну және салалық терминдерді реттеу жөніндегі талдаулары алынды [4; 10-13]. Терминологияны біріздендіру жарыса қолданылып жүрген нұсқалардың бірін арнаулы ұғым атауы ретінде тұрақтандыру үдерісі ретінде қарастырылды [6; 207].

Талдау көрсеткендей, биотехнология терминдеріндегі ала-құлалық көбіне төрт бағытта байқалады: біріншіден, қазақша калька мен орысша үлгінің қатар жүруі; екіншіден, бір ұғымды атауда ықшам және жайылма үлгілердің жарысуы; үшіншіден, интернационал элементтердің қазақша және гибрид тұлғаларының қатар қолданылуы; төртіншіден, бір оқулықтың өз ішінде редакциялық бірізділіктің сақталмауы.

Қ.Ж. Сыман оқу құралында биотехнологияның негізгі бағыттарын «жасушалық инженерия» және «гендік инженерия» деп береді [1; 4-6]. Ж.Ж. Жатқанбаев еңбегінде сол ұғым «клетка инженериясы» және «ген инженериясы» түрінде жұмсалады [5; 3-4]. Сол оқулықта «генетикалық инженерия» атауы да ұшырасады [5; 150]. Ж.Ө. Өтесінов оқу құралында «жасушалық, гендік инженерия» үлгісі беріледі [2; 9-10]. Демек, бір ұғым айналасында кемінде үш модель қатар жүр.

Иммунологиялық терминдерде де варианттылық сақталған. Қ.Ж. Сыман оқу құралындағы қысқартылған сөздер тізімінде мХд – «моноклональды антиденелер» деп беріледі [1; 59]. Сол еңбектің мәтіндік бөлігінде «моноклональды антидене» нұсқасы ұшырасады [1; 97]. Ал өзге тұсында «моноклондық антиденелер» формасы жазылған [1; 101]. Бұл дерек бір дереккөздің өзінде халықаралық тұлға мен қазақша туынды үлгінің жарысып қолданылып отырғанын көрсетеді.

Жасуша атауы да бірізді емес. Қ.Ж. Сыман мәтінінде «жасуша», «жасушалық инженерия», «жасушалық биотехнология» үлгілері басым [1; 4-6]. Ж.Ж. Жатқанбаев еңбегінде «клетка», «клетка инженериясы» түрі жиі қолданылады [5; 3-4]. Мұндай қатар жұмсалу тарихи инерция мен қазіргі ұлттық норманың қабаттасып тұрғанын аңғартады.

Сол сияқты Қ.Ж. Сыман еңбегінің тақырыптық құрылымында «Клондау» термині берілген [1; 6]. Бірақ басқа бөлімінде «жануарларды клонирлеу» нұсқасы кездеседі [1; 97]. Терминдік тұрақсыздық оқу мәтініндегі редакциялық бірізділіктің әлсіздігін айқын көрсетеді.

Ұғым	Мәтіндегі варианттар	Дереккөздегі қолданыс	Ұсынылатын нұсқа
Жасуша ұғымы	жасуша; клетка	Қ.Ж. Сыман – «жасушалық инженерия» [1; 4–6]	жасуша

Ген инженериясы ұғымы	ген инженериясы; гендік инженерия; генетикалық инженерия	Ж.Ж. Жатқанбаев – «ген инженериясы» [5; 3–4]	ген инженериясы
Иммунологиялық термин	моноклональды антидене; моноклондық антиденелер	Қ.Ж. Сыман – мХд = «моноклональды антиденелер» [1; 59]	моноклонал антидене
Клондау үдерісі	клондау; клонирлеу	Қ.Ж. Сыман – «Клондау» [1; 6]	клондау

1-кесте. Биотехнология терминдерінің жарыспалы қолданысы және ұсынылатын бірізді нұсқалар

Кестедегі мысалдардан байқалатын басты үрдіс – ұлттық терминжасам бағыты күшейгенімен, бұрынғы орысша модельдер мен халықаралық тұлғалар әлі де жарыса қолданылатыны. Алайда жарыспалылықтың бәрі бірдей бір үлгімен шешілмейді: бірқатар ұғымдарда ұлттық нұсқа (жасуша, клондау) басым түссе, кейбір тар салалық бірліктерде халықаралық танылымы жоғары форма (моноклональды антидене) тиімдірек болады. Сондықтан біріздендіруде ұғымның салалық жүктемесі мен модельдің тілдік табиғатын қатар ескеру қажет.

Бірінші ұстаным – ұғымды дәл беретін және жарыспалылықты азайтатын нұсқаны таңдау. Жасуша, ұлпа, клондау сияқты атаулар қазақ тілінің ішкі сөзжасам мүмкіндігін тиімді пайдаланады және оқу мәтінінде семантикалық тұрғыдан мөлдір көрінеді.

Екінші ұстаным – аналитикалық терминжасам үлгісінің мүмкіндігін дұрыс пайдалану. Қазақ тілінде зат есім + зат есім + тәуелдік үлгісі ғылым саласы мен нысан арасындағы қатынасты дәл беретін өнімді модельдердің бірі. Осы тұрғыдан ген инженериясы нұсқасы инженерияның нақты нысанын – генді – айқын көрсетеді. Бұл атау ықшам, мағынасы мөлдір және гендік инженерия мен генетикалық инженерия тәрізді жарыспалы үлгілерді қысқартады. Демек, ген инженериясы қазақ тілінің аналитикалық сөзжасам заңдылығына сай қолайлы нұсқа деп есептеледі. Бұл таңдау Ө. Айтбайұлы көрсеткен қысқалық пен дәлдік талабына да сәйкес келеді [3; 15].

Үшінші ұстаным – салалық коммуникацияда халықаралық танылымы жоғары терминдерді жөнсіз ығыстырмау. Иммунобиотехнологияда моноклональды антидене нұсқасы халықаралық ғылыми айналыммен тікелей сабақтасады және қысқартылған таңба жүйесінде де осы форма тіркелген [1; 59]. Сондықтан моноклондық антидене емес, моноклональды антидене нұсқасын тұрақтандыру салалық танылым мен қолданысқа жақынырақ.

Төртінші ұстаным – халықаралық таңбалар мен қысқартуларды біркелкі рәсімдеу. Биотехнология мәтіндерінде *in vitro*, *in vivo*, ДНҚ, РНҚ сияқты бірліктерден толық бас тарту мүмкін емес. Бірақ олардың графикалық берілуі мен ашып жазылуы бір мәтін ішінде де, әртүрлі оқулықта да бір қалыпта болуы керек.

Бесінші ұстаным – оқулық, глоссарий және цифрлық база арасындағы сәйкестікті қамтамасыз ету. Термин сөздікте бір түрде бекітіліп, оқулықта екінші түрде берілсе, бірізділік дағдысы қалыптаспайды. Сондықтан салалық маман, терминтанушы және редактор бірлесіп әзірлейтін шағын терминологиялық минимум қажет.

Ген инженериясы ұғымының ағылшын тіліндегі қалыптасқан баламасы *genetic engineering* болып келеді; өзбек тілінде *gen muhandisligi* (*gen injeneriyasi*), түрік тілінде *gen mühendisligi*, әзірбайжан тілінде *gen mühəndisliyi* нұсқалары қолданылады. Бұл қатар түркі тілдерінде нысан атауы + инженерия/мұхандислік үлгісінің өнімді екенін аңғартады.

Моноклональды антидене атауы да өзге тілдерде халықаралық түбірін сақтап беріледі: ағылшынша *monoclonal antibody*, өзбекше *monoklonal antitana*, түрікше *monoklonal antikor*, әзірбайжанша *monoklonal anticisim*. Ал жасуша терминінің ағылшын тіліндегі эквиваленті *cell*, өзбекше *hujayra*, түрікше *hücre*, әзірбайжанша *hüceyrə* болып келеді. Мұндай салыстыру ұсынылған қазақша нұсқалардың салалық аударма мен көптілді коммуникацияға да ыңғайлы екенін көрсетеді.

Қазақ тіліндегі биотехнология терминдерінің бірізділігі мәселесі нақты мәтіндік дерекпен терминтанымдық өлшемді ұштастыра қарауды талап етеді. Ө. Айтбайұлы еңбегіндегі дәлдік, қысқалық, бірмағыналылық қағидалары биотехнология атауларын сұрыптауда маңызды өлшем болып қалады [3; 15].

Ш. Құрманбайұлы көрсеткендей, бір ұғымның әр оқулықта әртүрлі берілуі терминологиялық ала-құлалық туғызады [4; 11-12]. Біздің материалда бұл құбылыс жасуша/клетка, ген инженериясы/гендік инженерия/генетикалық инженерия, моноклональды/моноклондық антидене, клондау/клонирлеу қатарларынан анық көрінді.

Қорытынды. Жүргізілген талдау нәтижесінде бірізді нұсқа ретінде жасуша, ген инженериясы, моноклональды антидене, клондау атауларын ұсынуға негіз бар. Мұндай таңдау қазақ тілінің аналитикалық және туынды сөзжасам мүмкіндігін, салалық қолданыстың танылымын, оқытудағы түсініктілікті және көптілді ғылыми коммуникация талаптарын қатар ескереді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыман Қ.Ж. Биотехнология объектілері: пәнінен дәрістер жиынтығы. – Алматы, 2019. – 122 б.
2. Өтесінов Ж.Ө. Биотехнология және қоршаған орта: оқу құралы. – Алматы, 2020. – 220 б.
3. Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии. – Алматы, 2014. – 384 с.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
5. Жатқанбаев Ж.Ж. Биотехнология. – Алматы, 2020. – 396 б.
6. Махамбетова А.К. Терминологияны біріздендіру қағидатының рөлі // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – 2022. – № 3(70). – 205-213-бб.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ДӘСТҮРІ МЕН ҚАЗІРГІ ТЕРМИНЖАСАМ ТӘЖІРИБЕСІ: САБАҚТАСТЫҚ ПЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Жұмабекова Мадина

М. Сапарбаев ат. «Парасат» колледжі, қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушысы

Андатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесі мен оның қазіргі қазақ терминологиясындағы жалғастығы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — ғалымның термин жасауда ұстанған негізгі қағидаттарын анықтап, олардың бүгінгі тер-

мин шығармашылығындағы көрінісін нақты тілдік деректер негізінде талдау болып табылады. Жұмыста сипаттамалы, салыстырмалы және құрылымдық-семантикалық талдау әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде А.Байтұрсынұлы қалыптастырған семантикалық, морфологиялық және калькалау тәсілдері қазіргі терминжасамда сақталғанымен, халықаралық терминдердің үлесі күрт өскені және жаңа технологиялық салаларда ұлттық терминжасам үрдісі енді ғана жаңғыра бастағаны анықталды.

Түйін сөздер: терминжасам, Ахмет Байтұрсынұлы, сабақтастық, терминдену, қазақ терминологиясы, калькалау, жаңашылдық.

AKHMET BAITURSYNULY'S TRADITION AND CONTEMPORARY TERMINOLOGY DEVELOPMENT PRACTICES: CONTINUITY AND INNOVATION

Abstract. This article examines the term-formation practice of Akhmet Baitursynuly, the founder of Kazakh scientific terminology, and traces its continuity in present-day Kazakh terminology. The study aims to identify the core principles underlying his approach and to analyse, on the basis of concrete linguistic data, how these principles are reflected in contemporary term-formation. Descriptive, comparative, and structural-semantic methods of analysis were employed. The findings show that the semantic, morphological, and calquing techniques established by Baitursynuly remain productive today, while the share of internationalisms has grown considerably, and national term-formation is only beginning to be revived in new technological domains such as information technology and artificial intelligence.

Keywords: term-formation, Akhmet Baitursynuly, continuity, terminologization, Kazakh terminology, calquing, innovation.

Кіріспе. Тақырыптың өзектілігі қазіргі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін нығайту жағдайында ғылыми терминологияны жүйелі түрде дамыту қажеттілігімен айқындалады. Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуының тарихи негіздерін терең түсінбей, оның бүгінгі жай-күйін, кездесіп отырған қиындықтарын дұрыс бағалау мүмкін емес. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық ғылыми терминологияның қайнар бастауында тұрған Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесіне үнемі қайта оралып, оны қазіргі терминжасам үдерісімен салыстыра қарастырудың маңызы ерекше.

Мәселенің зерттелу деңгейіне келсек, А.Байтұрсынұлының тіл білімі мен әдебиеттану терминологиясын қалыптастырудағы рөлі Р.Сыздық, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Ш.Құрманбайұлы, Ә. Қайдаров сияқты ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты сөз болды [1; 2]. Атап айтқанда, Ш.Құрманбайұлының зерттеулерінде ғалымның термин жасау тәсілдері жүйелі түрде сипатталып, олардың кейінгі кезең терминжасамына тигізген әсері көрсетілген [1]. Дегенмен, А. Байтұрсынұлы қағидаттарының нақ қазіргі – цифрлық технология, жасанды интеллект сияқты жаңа салалар терминологиясымен салыстырмалы талдауы әлі толық жасалды деп айту қиын. Осы олқылықты толтыру – осы мақаланың негізгі міндеттерінің бірі.

Зерттеудің мақсаты – А.Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесіндегі негізгі ұстанымдарды анықтап, олардың қазіргі қазақ терминжасамындағы көрінісін нақты тілдік материалдар негізінде талдау; дәстүрлі терминжасам қағидаттары мен қазіргі жаңашыл үрдістердің сабақтастығы мен айырмашылықтарын айқындау.

Осы мақсатқа сай мынадай міндеттер қойылды: 1) А.Байтұрсынұлының терминжа-

самда ұстанған қағидаттарын жүйелеу; 2) оның термин жасау тәсілдерін (семантикалық, морфологиялық, синтаксистік, калькалау) нақты мысалдар негізінде талдау; 3) қазіргі қазақ терминологиясындағы осы тәсілдердің жалғасын көрсету; 4) жаңа технологиялық салалардағы терминжасам ерекшеліктерін анықтау; 5) дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасына ғылыми баға беру.

Зерттеу нысаны – А.Байтұрсынұлы қалыптастырған терминдер жүйесі мен қазіргі қазақ терминологиясының корпусы. Зерттеу пәні – аталған екі кезеңдегі терминжасам тәсілдерінің сабақтастығы мен өзгешелігі.

Зерттеу барысында сипаттамалы әдіс, салыстырмалы әдіс, құрылымдық-семантикалық талдау және сөзжасамдық талдау әдістері қолданылды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы – А.Байтұрсынұлы қағидаттарын жеке ғылым саласымен шектемей, тіл білімінен басқа медицина, экономика және ақпараттық технология/жасанды интеллект сияқты әртүрлі салалардың қазіргі терминдерімен салыстырмалы түрде қарастырып, сабақтастық пен үзілістің салааралық көрінісін көрсетуінде. Мақала жаңа эмпирикалық дерек жинауға емес, қолда бар терминологиялық зерттеулер мен дереккөздерді салыстырмалы талдау негізінде жүйелеуге бағытталған.

1. А.Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесі

А. Байтұрсынұлының терминжасам қызметінің басы 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралы» атты әліппесінен басталады. Онда буын, дыбыс, нүкте, дауысты дыбыстар, жарты дауысты дыбыс, дәйекші, хәріп (әріп) сияқты терминдер алғаш қолданысқа енгізілді [1; 4]. Кейін 1914-1928 жылдары бірнеше рет басылған «Тіл құрал» оқулықтарында зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш сияқты жүздеген термин қалыптасты [3; 4].

Ғалымның термин жасау қызметінің теориялық негізі 1924 жылы Орынборда өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» және 1926 жылы Бакуде өткен «Түрікшілердің бірінші құрылтайында» жасалған баяндамасында тұжырымдалды [1; 5]. А.Байтұрсынұлы ұсынған терминжасам қағидаттары мынадай төрт негізгі ережеге саяды: 1) термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу; 2) ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу; 3) жаппай қолданылатын әлемдік терминдерді қабылдау, бірақ оларды қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгерту; 4) қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін өзге тілдердің сөздерін қазақ айтылымына бейімдеп өзгерту [5].

Профессор А.Б. Салқынбайдың пікірінше, А.Байтұрсынұлы жасаған терімсөздердің басты ерекшеліктеріне анықталатын ұғымның дәлдігі, таңбаланған атаудың қазақилығы, терімсөздің жалқылық сипаты, нақтылығы және мазмұндық уәжділігі жатады [5].

Терминжасам тәсілдері тұрғысынан алғанда, ғалым үш негізгі тәсілді кеңінен қолданды. Семантикалық тәсіл арқылы жұрнақ, жалғау, буын, шумақ, тармақ, рай, мүше, әдіс сияқты терминдер жасалды. Морфологиялық тәсіл арқылы жақша, сызықша, көсемше, есімше, дәйекші, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыш, жалғаулық, есімдік тәрізді жүздеген термин туындады. Ал синтаксистік тәсіл дауыссыз дыбыс, дауысты дыбыс, қатаң дыбыс, ұяң дыбыс, түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, тұрлаулы мүше, тұрлаусыз мүше, салалас сөйлем, сабақтас сөйлем сияқты құрама терминдер тобын қалыптастырды [1; 4]. Бұл терминдердің бір бөлігі (дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, қос сөз) орыс тіліндегі баламаларының калькалануы арқылы жасалғаны да ерекше атап өтуге тұрарлық [1; 4].

А. Байтұрсынұлы бір ғылым саласымен шектелмей, тіл білімі, әдебиеттану, оқыту әдістемесі, тарих, этнография және жалпы мәдениетке қатысты терминдер жүйесін де қалыптастырды. Атап айтқанда, «Әдебиет танытқышта» айшық, шумақ, тармақ, бунақ, буын сияқты өзара жүйелі байланысқан әдебиеттану терминдерін жасап, оларға дәл ғылыми анықтама берді [3; 4]. Ғалымның термин шығармашылығындағы бұл жүйелілік — жеке терминдерді емес, тұтас терминдер жүйесін жасаудың үлгісі ретінде маңызды.

Академик Ө. Айтбайұлының көп жылғы зерттеулерінде де А. Байтұрсынұлы бастаған бағыттың қазақ терминологиясы ғылымының іргетасы болғаны нақты дәлелденген; ғалымның «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» (Алматы, 1988) және «Терминдер және олардың аудармалары» (Алматы, 1990) атты монографиялары терминологияны дербес ғылыми пән ретінде қалыптастырудағы алғашқы кешенді еңбектердің қатарына жатады [9]. Бұл – А.Байтұрсынұлы бастаған терминжасам дәстүрінің тек практикалық үлгі ретінде емес, сонымен қатар теориялық-әдіснамалық негіз ретінде де жалғасын тапқанын көрсетеді.

2. А.Байтұрсынұлы дәстүрінің қазіргі терминжасамдағы сабақтастығы

Қазіргі қазақ терминологиясында А.Байтұрсынұлы қалыптастырған тәсілдердің бірқатары әлі де өнімді қолданылып келеді. Мұны төмендегі салыстырмалы кестеден көруге болады; кестенің алғашқы үш бағаны дереккөздерде тіркелген нақты деректерге негізделсе, соңғы баған («Сабақтастық сипаты») — сол деректерді салыстыру нәтижесінде жасалған авторлық тұжырым екенін ескерткен жөн:

А.Байтұрсынұлы қағидаты	А.Байтұрсынұлы термині	Қазіргі термин	Сабақтастық сипаты
Ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөзін алу	бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш	әлеует (потенциал), мұрат (идеал), сынып (класс)	Тікелей жалғасады; семантикалық тәсіл әлі де өнімді
Сөзжасам тәсілдерін (морфологиялық, синтаксистік) пайдалану	көсемше, есімше, дәйекші, жалғаулық	демеуші, тежеуіш, төреші, зейнеткер	Жұрнақ арқылы термин жасау үлгісі сақталған
Халықаралық терминдерді қазақ тілінің табиғатына бейімдеп қабылдау	дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, қос сөз (калька)	жасанды интеллект, әлеуметтік желі, деректер қоры (калька)	Калькалау тәсілі жаңа технологиялық ұғымдарда қайта жанданды
Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін сөздерді дыбыстық жағынан бейімдеу	хәріп, дәйекші сияқты бейімделген атаулар	көлік (транспорт), кеден (таможня), бағдаршам (светофор)	Бекітілгенімен, кірме нұсқасымен қатар жарыса қолданылуда — үзіліс бар

1-кесте. А. Байтұрсынұлының терминжасамға қатысты зерттеуі

Кестеден көрінетіндей, семантикалық және морфологиялық тәсілдер қазіргі терминжасамда әлі де жұмыс істеп тұр: тіркесімділік, уәж, уәжділік, тілдік тұлға, тілдік жағдай,

үстірт құрылым сияқты қазіргі тіл білімі терминдері дәл осы А.Байтұрсынұлы бастаған үлгімен жасалған [6]. Дегенмен терминология зерттеушісі Ш.Құрманбайұлы атап көрсеткендей, терминология комиссиясы бекіткен қазақша баламалары бола тұра, әлеует (потенциал), мәртебе (статус), көлік (транспорт), мәтін (текст), бағдаршам (светофор), мұрат (идеал), өтем (компенсация), сынып (класс), түйін (резюме) сияқты көптеген терминдер тұрақты қолданылмай, бұрынғысынша шет тілдік нұсқаларымен жарыса қолданылуда [1]. Бұл – сабақтастықтың үзілуінің де нақты көрінісі: термин жасаудың принципі сақталғанымен, оның қоғамдық қолданысқа енуі толық жүзеге аспай отыр.

3. Қазіргі қазақ терминжасамындағы жаңашылдық

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр басында қазақ терминологиясы А.Байтұрсынұлы дәуірінде болмаған мүлде жаңа факторлармен бетпе-бет келді. Академик Ө.Қайдаров атап көрсеткендей, 1935 жылы Қ. Жұбанов ұсынған он қағида қабылданғаннан кейін А.Байтұрсынұлы принциптері негізгі бағдар болудан қалды, соның салдарынан қазіргі терминдердің 70-80 пайызы кірме сипатта қалыптасты [7].

Тәуелсіздік кезеңінен бастап жағдай өзгере бастады: ұлт тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуына орай термин жасауда ұлт тілінің ішкі мүмкіндігін пайдалану қайта жандана бастады. Дегенмен, ақпараттық технология, цифрлық даму және жасанды интеллект сияқты жаңа салаларда терминжасам үдерісі әлі толық қалыптасқан жоқ. Мәселен, «жасанды интеллект туралы» заңнамалық құжаттарда дерекнама, жасанды интеллектінің ұлттық платформасы, платформалық бағдарламалық өнім сияқты жаңа құрама терминдер қолданысқа енгізілуде [8]; бұл – А.Байтұрсынұлы қолданған синтаксистік (тіркесті термин жасау) тәсілінің жаңа салада жалғасуының көрінісі. Сонымен қатар қазіргі терминжасамда шетелдік және халықаралық терминдерді калькалау тәсілі белсенді қолданылуда: әлеуметтік желі, деректер қоры, бұлттық есептеу, қатты диск сияқты атаулар – А.Байтұрсынұлы дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс терминдерінде қолданған калькалау тәсілінің жаңа технологиялық материалда қайталануы. Бұл ретте айырмашылық мынада: А.Байтұрсынұлы дәуірінде калькалау негізінен орыс тілі арқылы келетін терминдерге қатысты болса, қазіргі кезеңде негізгі көз – ағылшын тілі.

Терминком тарапынан бекітілген терминдердің тек шамамен ондаған пайызы ғана бұрынғы бір ізге түсіп, тұрақты қолданысқа енуі [1] – терминжасам ісінің реттелу, үйлестірілу тетігінің А.Байтұрсынұлы дәуірімен салыстырғанда әлсірегенін көрсетеді. Онда термин жасау мен қалыптастыру ісіне қазақ зиялылары тікелей, жүйелі түрде басшылық еткен болса, қазіргі кезеңде бұл жұмыс көбіне үйлестіруші органның шектеулі жұмыс тәртібіне тәуелді болып отыр [1].

Медицина терминологиясы саласындағы жағдай мәселенің салааралық сипатын айқын көрсетеді. Зерттеуші Т.Зайсанбаевтың пайымдауынша, қазіргі медициналық терминдердің қазақшалануындағы басты кемшіліктердің бірі – халықаралық терминдердің қазақ тілінің дыбыстық-морфологиялық жүйесіне сәйкестендірілмей, әркелкі аударылуы [10]. Дәрігер-ғалым Мұхамедия Ахметовтің 2009 жылы жарық көрген, 40 мыңға жуық терминді қамтитын орысша-қазақша-ағылшынша медициналық сөздігі осы салада алғашқы кешенді жүйелеу әрекеттерінің бірі болды [11]. Ал жеке термин деңгейінде алғанда, специфический (specificus) сөзінің өзіндік деп аударылуы [12] немесе очаг терминінің түйін деп берілуі [13] сияқты мысалдар – А.Байтұрсынұлы қолданған семантикалық тәсілдің (жалпы қолданыстағы сөзге терминдік мағына жүктеу) қазіргі медицина терминологиясында да жұмыс істеп тұрғанын көрсетеді. Дегенмен дәрігерлердің іс жүзінде орысша

нұсқаны қолдануды жалғастыруы [14] – терминнің теориялық тұрғыдан сәтті жасалуы оның қоғамдық қолданысқа енуіне әлі кепілдік бермейтінін тағы да растайды.

Экономика терминологиясында да ұқсас жағдай байқалады. Ғалымдар І.Кенесбаев пен Ғ.Мұсабаевтың көрсетуінше, құн сөзі бастапқыда жалпы қолданыстағы мағынасынан терминденіп, саяси-экономикалық терминге айналған, ал нарықтық экономика жағдайында оның мағынасы одан әрі нақтыланып, қосымша құн, құнды ақша қоры сияқты құрама терминдердің негізіне айналды [15]. Бұл – А. Байтұрсынұлы дәуірінде де кеңінен қолданылған терминдену (жалпы сөзге терминдік мағына жүктеу) тәсілінің экономика саласында да үздіксіз жалғасып келе жатқанының дәлелі. Сонымен қатар қазына, акциз сияқты ертеректе енген кірме терминдердің тілге етене сіңісіп кеткені [16] – А.Байтұрсынұлының халықаралық терминдерді қазақ тілінің табиғатына бейімдеп қабылдау қағидатының ұзақ мерзімді нәтижесін көрсетеді.

4. Сабақтастық пен жаңашылдықтың арақатынасы

Жоғарыдағы талдау негізінде мынадай қорытынды жасауға болады. Біріншіден, А.Байтұрсынұлының терминге ұғым мазмұнын дәл беруге, ықшамдылыққа, қазақ тілінің дыбыстық-морфологиялық заңдылығына бағынуға қатысты қойған талаптары бүгінде де өзінің теориялық құндылығын жойған жоқ [1; 5]. Екіншіден, термин жасаудың нақты тетігі – семантикалық, морфологиялық, калькалау тәсілдері – сақталған, бірақ олардың қолданылу ауқымы шектелген: жаңа терминдердің басым бөлігі әлі де тікелей қабылдау (кірме) жолымен толығуда [7].

Үшіншіден, А.Байтұрсынұлы дәуірінде болмаған жаңа факторлардың қатарына ақпараттық технологияның жедел дамуы, ағылшын тілінің халықаралық ғылыми қатынас тіліне айналуы және терминдердің стандарттау, цифрлық форматта тарату қажеттілігі жатады. Бұлар термин жасаудың жылдамдығына қатаң талап қояды, ал ондай жылдамдықпен жұмыс істейтін тұрақты, кәсіби терминологиялық қызметтің болмауы – қазіргі кезеңнің басты проблемасы [1].

Төртіншіден, ұлттық термин жасау мен халықаралық терминдерді қабылдаудың арақатынасына келгенде, А.Байтұрсынұлы да халықаралық терминдерден мүлде бас тартпағаны – 1912 жылғы «Айқап» бетінде грамматика, фонетика, морфология сияқты терминдерді қолдануынан көрінеді [4]. Демек, ғалымның ұстанымы – таза пуризм емес, ұғымға сәйкес келгенде халықаралық терминді қабылдай отырып, оны қазақ тілінің фонеморфологиялық заңына бағындыру. Бұл ұстанымды қазіргі жағдайда – атап айтқанда, жасанды интеллект, IT саласындағы терминдерде – неғұрлым дәйекті қолдану қазіргі терминжасамның негізгі міндеттерінің бірі болып қала береді.

Бесіншіден, қазіргі терминжасамдағы басты проблема ретінде мыналарды атауға болады: терминдердің бірізді бекітілмеуі және сан алуан нұсқада жарыса қолданылуы; бекітілген терминдердің қоғамдық қолданысқа толық енбеуі; жаңа технологиялық терминологияны жасайтын кәсіби терминолог мамандардың жеткіліксіздігі [1]. А.Байтұрсынұлы қағидаттарын қазіргі ғылыми-технологиялық терминдерге қолдануға болатынын дәлелдейтін мысалдар (жоғарыдағы кестедегі калькалау мен морфологиялық тәсіл) жеткілікті, бірақ бұл қағидаттарды жүйелі түрде, мемлекеттік деңгейде қолдану тетігі әлі жетілдіруді қажет етеді.

Тіл білімі, медицина және экономика салаларындағы мысалдарды салыстыра қарағанда, бір ортақ заңдылық байқалады: термин теориялық тұрғыдан сәтті жасалғанның өзінде («өзіндік», «түйін», «құн» сияқты мысалдар), оның нақты кәсіби ортада тұрақты қол-

данысқа енуі бөлек, көбіне әлеуметтік-психологиялық мәселе болып қалады [10; 14]. Демек, А. Байтұрсынұлы дәстүрінің сабақтастығы негізінен термин жасау әдіснамасы деңгейінде сақталған, ал терминді қоғамдық қолданысқа енгізу, оны бірізге түсіру тетігі деңгейінде елеулі алшақтық бар.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу А. Байтұрсынұлы дәстүрінің қазіргі қазақ терминжасамында толық үзілмегенін, бірақ оның сабақтастығы бірқалыпты еместігін көрсетті. Ғалым қалыптастырған семантикалық, морфологиялық және калькалау тәсілдері қазіргі терминжасамда әлі де жұмыс істейді, ал термин ретінде ұғым мағынасын дәл беру, қазақ тілінің табиғатына бейімдеу қағидаттары теориялық тұрғыдан өз мәнін жойған жоқ.

Сонымен бірге қазіргі жаңашылдықтың негізгі ерекшелігі – жаңа технологиялық ұғымдардың жедел қарқынмен енуі, ағылшын тілінің негізгі калька көзіне айналуы және терминдерді бірізге түсіретін тұрақты, кәсіби терминологиялық жүйенің әлсіздігі болып табылады. Дәстүр мен жаңашылдықтың байланысы – қағидат деңгейінде сақталған сабақтастық пен нақты қолданыс деңгейіндегі үзіліс арасындағы қайшылықта көрінеді.

Зерттеу нәтижесінде мынадай ғылыми тұжырым жасауға болады: А.Байтұрсынұлы термин жасауда ұстанған негізгі принциптер – ұғымға сай дәлдік, ықшамдылық, тілдің ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалану және қажет жағдайда халықаралық терминді ұлт тілінің заңына бағындырып қабылдау – қазіргі жасанды интеллект, IT, цифрлық технология саласындағы терминжасамға да қолданылуы тиіс теориялық-әдіснамалық негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
2. Қайдаров Ә., Сыздықова Р. Сан қырлы саңлақ дарын // Социалистік Қазақстан. – 1989, 4 қаңтар.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы, 1989. – 192-б.
4. Құрманбайұлы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ терминологиясы // Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
5. Махамбет А. А.Байтұрсынұлының термин жасауда ұстанған қағидаттары // Сыр бойы порталы. – [Электрондық ресурс]. – URL: syrboyi.kz
6. Манкеева Ж. А.Байтұрсынұлы терминдерінің танымдық негіздері // «А.Байтұрсынұлы тағылымы» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: ҚарМУ, 2003. – 148-153-бб.
7. Қайдаров Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993.
8. Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» Заңы // adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2500000230
9. Айтбайұлы Ә. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988; Терминдер және олардың аудармалары. – Алматы, 1990.
10. Зайсанбаев Т. Медицина терминдері қалай аударылып жүр? // Ана тілі газеті. – anatili.kazgazeta.kz/news/meditsina-terminderi-qalay-audarylyp-dgur
11. Ахметов М. Орысша-қазақша-ағылшынша медициналық терминдер сөздігі. – Алматы, 2009.
12. Исаев С., Қасқабасов С. Казахско-русский словарь. – Алма-Ата, 1989 // Ана тілі. – anatili.kazgazeta.kz/news/6020

13. Жаманқұлов Қ.Ә. Медицина терминдерінің қысқаша сөздігі // Мінбер ақпарат агенттігі. – minber.kz/2012/06/medicinalyq-terminder-qashan-bir-izge

14. Наханова Ж. Термин қолданысында тәртіп жоқ // Aikyn.kz. – aikyn.kz/207497/termin-koldanysynda-tertip-zhok

15. Кенесбаев І., Мұсабаев Ғ. [«құн» термині туралы]. – 1975. – 50-51-бб. // келтірілген: Ақиқат журналы [Электрондық ресурс]. – URL: aqiat.kazgazeta.kz/news/2309

16. Экономикалық кірме терминдер // Ақиқат журналы. [Электрондық ресурс]. – URL: aqiat.kazgazeta.kz/news/825

АРТ-МЕНЕДЖМЕНТ МАМАНДЫҒЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚША ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жұмашева Гүлжан

Қазақ ұлттық өнер университеті, ф.ғ.к

Аңдатпа. Мақалада арт-менеджмент мамандығына қатысты қазақ тіліндегі терминдердің қалыптасуы, жасалу ерекшеліктері және кәсіби ортада қолданылуы қарастырылады. Арт-менеджменттің кәсіби лексикасында әртүрлі салаларға тән атаулардың қолданылуы және олардың құрылымы мен мағынасы талданады. Сонымен қатар шет тілдерден енген терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдеу мәселелері қарастырылады. Көптеген атаулар қазақ тілінің сөздік қоры негізінде қалыптасқанымен, менеджмент, маркетинг, бренд, куратор, продюсер, перформанс сияқты халықаралық терминдер де кәсіби ортада белсенді қолданылады. Мамандардың кәсіби қазақ тілін меңгеруі ғылыми-кәсіби коммуникацияны дамытуда ұлттық тілдік мүмкіндіктер мен халықаралық терминдерді қолдану арасындағы тепе-теңдікті сақтауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: арт-менеджмент, өнер нарығы, терминология, терминжасам, кәсіби лексика, мәдени жоба, өнер менеджменті.

SPECIFIC FEATURES OF TERM FORMATION IN KAZAKH TERMINOLOGY FOR THE ART MANAGEMENT PROFESSION

Abstract. The article considers the formation, peculiarities of formation, and use in the professional environment of terms in the Kazakh language related to the specialty of art management. The use of names characteristic of different fields in the professional vocabulary of art management, as well as their structure and meaning, is analyzed. In addition, the issues of adapting terms borrowed from foreign languages to the laws of the Kazakh language are considered. Although many names have been formed on the basis of the vocabulary of the Kazakh language, international terms such as management, marketing, brand, curator, producer, and performance are also actively used in the professional environment. The mastery of professional Kazakh by specialists contributes to maintaining a balance between the use of national linguistic possibilities and international terms in the development of scientific and professional communication.

Keywords: art management, art market, terminology, term formation, professional vocabulary, cultural project, arts management.

Кіріспе. Терминсіз ғылым, ғылымсыз термин болмайтыны сияқты әрбір жаңа құбылыс, даму, өзгеріс өзімен бірге жаңа ұғым туғызады. Соңғы жылдары өнер мен мәдениет саласында шығармашылық өнімді жасау ғана емес, оны ұйымдастыру, қаржыландыру, таныстыру және көрерменге жеткізу мәселелеріне кеңінен көңіл бөлініп, тұрмыстың мәдени қажеттілігіне айналды. Өнер саласындағы осы үдерістерді кәсіби деңгейде ұйымдастыратын мамандарға деген қажеттілік арт-менеджмент бағытының қалыптасуына әсер етті. Өнер мен басқару салаларының шоғырлануынан арт-менеджмент ұғымы қалыптасты. Арт-менеджердің қызметі мәдени және шығармашылық жобаларды жоспарлау, оларды жүзеге асыру, қаржыландыру көздерін іздеу, жарнамалау, көрерменмен байланыс орнату және жобаның нәтижесін бағалау сияқты т.б жұмыстарды қамтиды. Бұл саламен арнаулы кәсіби даярлықтан өткен мамандар айналысуы керек. Олар - қазіргі заманғы ұйымдастырушылық жұмыстың уақытпен үйлесімін тапқан, осы саланың әдіс-тәсілдерін жақсы меңгерген, тиісті ортамен тұрақты кәсіби байланыс орната алатын шығармашыл, креативті белсенді адам. Сондықтан бұл мамандық иесінің терминологиялық қоры да бір ғана салаға тәуелді емес.

Арт-менеджменттің кәсіби тілінде өнертануға қатысты атаулармен бірге менеджмент, маркетинг, экономика, құқық және коммуникация салаларының терминдері қолданылады. Мысалы, өнер нарығы, көрме, шығармашылық жоба сияқты қазақша атаулармен қатар менеджмент, маркетинг, бренд, куратор, продюсер тәрізді халықаралық терминдер де жиі кездеседі. Жалпы бүгінгі таңда тілімізде терминдерді қалыптастырудың белгілі нормалары қалыптасқан болса да, арт-менеджментке қатысты қазақша терминдерді жүйелеу мәселесі де назар аударуды қажет етеді. “Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану” [2]. Студент мамандықтың теориялық негіздерін меңгерумен қатар, кәсіби ұғымдарды қазақ тілінде дұрыс қолдана білуі қажет. Бұл, бір жағынан, қазақ тілінің кәсіби қолданыс аясын кеңейтсе, екінші жағынан, маманның кәсіби коммуникациялық қабілетін жетілдіреді.

Өз заманында А. Байтұрсынұлы ғылыми ұғымдарды қазақ тілінің табиғатына сай атауға, тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану мәселесіне ерекше көңіл бөлсе, кейінгі тіл зерттеушілері бұл бағытты терминжасам теориясы тұрғысынан қарастырып, қазақ терминологиясын дамытып келеді [1]. Осы тәжірибені қазіргі заманауи, жаңа мамандық терминдерін қалыптастыруда да ескеру маңызды. Зерттеудегі негізгі ұстаным – арт-менеджмент мамандығына қатысты қазақ тіліндегі терминдерді жинақтау, олардың жасалу құрылымын, жасалу жолдарын анықтау, қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерінің қолданылуын қарастыру, кірме және халықаралық терминдердің ерекшеліктерін сипаттау, кәсіби қазақ тілін қалыптастырудағы терминдердің рөлін көрсету.

Осы бағытта түрлі құрылымдық-семантикалық талдау әдістері, сапалықтыру әдістері қолданылды. Терминдер – олардың құрылымы, мағынасы және қолданылу ерекшеліктері бойынша қарастырылды. Бірнеше кәсіби бағыттың атаулары қатар қолданылуына байланысты арт-менеджмент терминологиясын біртекті жүйе деп қарастыру қиын екені түсінікті. Құрамындағы өнерге қатысты терминдер шығармашылық үдерісті сипаттаса, менеджментке қатысты атаулар ұйымдастыру мен басқару қызметін білдіреді. Ал маркетингтік терминдер өнер өнімін нарыққа шығару және аудиториямен жұмыс істеуге байланысты қолданылады. Мәселен, арт-менеджмент саласында мынадай терминдерді кездестіруге болады: өнер нарығы, мәдени жоба, шығармашылық жоба, шығармашылық

өнім, мәдени ұйым, мәдени саясат, көрме менеджменті, жобалық басқару, мәдени коммуникация, мақсатты аудитория, қаржыландыру, демеушілік, грант, арт-менеджер, куратор, продюсер, арт-директор. Бұл атаулардың жасалу жолдары да әртүрлі. Бірқатары қазақ тілінің төл сөздері мен сөзжасамдық үлгілері арқылы жасалса, енді бір бөлігі басқа тілдерден енген. Сондықтан арт-менеджмент терминологиясын зерттегенде осы ерекшеліктердің барлығы ескерілуі қажет.

Термин жасамдағы бір ерекшелік бұрын қолданыста бар сөздердің жаңа, қосымша мағына үстеп алуы. Арт-менеджмент терминдерінің арасында **сөз тіркесі** арқылы жасалған атаулар да көп кездеседі. Бұл қазақ тілінің терминжасам жүйесіне тән өнімді тәсілдердің бірі.

Мысалы: *өнер нарығы, мәдени жоба, шығармашылық өнім, шығармашылық алаң, мәдени саясат, мәдени ұйым, мәдени орта, мәдени коммуникация, мәдени жоба, мәдени кеңістік, жобалық басқару, көркемдік бағыт, мақсатты аудитория, көрме тұжырымдамасы, қаржылық ресурс, медиа жоспар.*

Бұл терминдердің құрамындағы сөздер жеке тұрғанда жалпы мағына бересе, ал тіркес құрамында белгілі бір кәсіби ұғымды нақтылап, жаңа атауға ие болып отыр. Мысалы, «нарық» сөзі жалпы экономикалық ұғымды білдіреді. Ал «өнер нарығы» тіркесінде оның мағынасы өнер туындыларын өндіру, тарату және тұтынуға байланысты экономикалық қатынастарды білдіретін арнайы ұғымға айналады.

Сол сияқты «жоба» сөзі жалпы мағынада белгілі бір мақсатқа бағытталған жоспарды білдірсе, «мәдени жоба» тіркесі мәдениет саласында жүзеге асырылатын арнайы жобаны көрсетеді. Мұндай тәсіл жаңа терминдерді қазақ тілінің қалыптасқан грамматикалық үлгілері негізінде жасауға мүмкіндік береді.

Тіліміздің сөздік қорына енген терминдердің басым көпшілігі **жұрнақ арқылы** жасалған терминдер. Бұл белсенді әдістердің бірі.

Арт-менеджмент саласында қазақ тіліндегі етістіктен жасалған атаулар да маңызды орын алып отыр. Әсіресе белгілі бір **кәсіби әрекетті** білдіретін сөздер жиі қолданылады. Олардың қатарына мәселен, басқару, жоспарлау, ұйымдастыру, жобалау, қаржыландыру, насихаттау, жарнамалау сияқты атауларды жатқызуға болады. Мысалы, «қаржыландыру» сөзі арт-жобаны немесе мәдени іс-шараны өткізуге қажетті қаражатпен қамтамасыз ету үдерісін білдіреді. «Жобалау» белгілі бір шығармашылық немесе мәдени жобаның құрылымын жоспарлаумен байланысты. «Ұйымдастыру» мәдени іс-шараны өткізуге қажетті жұмыстарды үйлестіру мағынасында қолданылады. Мұндай сөздердің бірқатары жалпы әдеби тілде де бар. Алайда арт-менеджмент контекстінде олардың кәсіби қызметі ерекше нақтылана түседі.

Жалпы артменеджмент халықаралық сипаттағы мамандық болғандықтан, ағылшын тіліндегі терминдер де көп кездесетіні әрине заңды. “Основная сложность при переводе искусствоведческих терминов – это их передача в понятном и узнаваемом виде, при этом важно сохранить национальную культурную традицию” [5; 2]. Сондықтан олардың кейбірін қазақ тіліне калькалау әдісі арқылы аударуға болады. Бұл әдіс сөзбе-сөз аудару арқылы шетелдік ұғымдарды ұлттық тілдің табиғатына бейімдеп, құрлымы мен мағынасын сол күйінде көшіріп термин жасау.

Мысалы:

- art market – өнер нарығы;
- cultural project – мәдени жоба;

- creative product – шығармашылық өнім;
- cultural policy – мәдени саясат;
- project management – жобалық басқару;
- cultural communication – мәдени коммуникация;
- audience development – аудиторияны дамыту.

Калькалау әдісі барысында терминнің құрамындағы негізгі мағыналық бөліктер қазақ тіліндегі сәйкес сөздермен беріледі. Мұндай тәсіл халықаралық ұғымдарды қазақ тілінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Солай бола тұрса да кез келген терминді сөзбе-сөз аудару дұрыс нәтиже бере бермейді. Кейбір жағдайда бастапқы терминнің ғылыми мағынасы аударма барысында тарылып немесе өзгеріп кетуі мүмкін. Сондықтан калькалау кезінде терминнің сыртқы құрылымымен қатар, оның кәсіби мазмұны да ескерілуі орынды.

Терминжасамда бұрыннан бар сөзге жаңа, арнайы мағына беру- семантикалық тәсілдің қолданылуы да маңызды рөл атқарады. Арт-менеджмент саласында нарық, өнім, жоба, алаң, орта, кеңістік, платформа, бағыт сияқты сөздер осы сипатта қолданылады. Мысалы, «алаң» сөзі күнделікті тілде белгілі бір кеңістікті білдірсе, ал «шығармашылық алаң» деген тіркесте ол шығармашылық адамдардың жұмыс істеуіне немесе өзара әрекеттесуіне мүмкіндік беретін орта деген мағынаға ие болып отыр. Немесе «платформа» сөзі де қазіргі мәдениет саласында тек техникалық мағынада емес, шығармашылық жобаларды жүзеге асыратын орта немесе құрал мағынасында қолданылып жүр. Бұл құбылыс қазақ тілінің бұрыннан бар сөздік қорын жаңа кәсіби қажеттіліктерге бейімдеуге мүмкіндік беріп отыр.

Арт-менеджмент мамандығының халықаралық тәжірибемен тығыз байланысына орай, бұл саладағы терминдердің белгілі бір бөлігі **кірме терминдер**, яғни шет тілдерінен енген сөздер. Қазіргі кәсіби ортада менеджмент, маркетинг, бренд, PR, продюсер, куратор, грант, фестиваль, перформанс, арт-директор сияқты терминдер кең қолданылады.

Олардың барлығын қазақшаға аудару міндетті емес. Кейбір атаулар халықаралық кәсіби ортада орныққан және бірнеше тілде ұқсас түрде қолданылады. Мұндай жағдайда А.Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда «пән сөздерін өз тілінен немесе қазақтың бөрінін кигізіп қолдану» яғни терминді қазақ тілінің дыбыстық және грамматикалық заңдылықтарына бейімдеп қолдану тиімді болуы мүмкін.

Сонымен бірге қазақ тілінде қалыптасқан және мағынасы дәл балама бар терминдерді пайдаланудың да артықшылығы бар. Мысалы, management ұғымын белгілі бір контексте «басқару» деп беруге болады. Бірақ «менеджмент» пен «басқару» сөздері барлық жағдайда толық мағыналас бола бермейді. «Менеджмент» көбіне арнайы кәсіби жүйені білдірсе, «басқару» ұғымы кеңірек мағынада жұмсалады.

Сондықтан термин таңдауда оның нақты контекстіне назар аудару маңызды. Арт-менеджмент терминдерін тақырыптық ретпен топтастыруда мағыналық жағынан бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады:

Терминдік топ	Терминдер
Өнер	өнер туындысы, көрме, көркемдік бағыт, шығармашылық
Басқару	менеджмент, басқару, жоспарлау, ұйымдастыру
Жоба	арт-жоба, мәдени жоба, шығармашылық жоба
Қаржы	бюджет, грант, қаржыландыру, демеушілік
Маркетинг	маркетинг, бренд, жарнама, нарық

Мәдениет	мәдени ұйым, мәдени саясат, мәдени орта
Коммуникация	мәдени коммуникация, қоғаммен байланыс
Іс-шара	көрме, фестиваль, концерт, перформанс
Кәсіби мамандар	арт-менеджер, куратор, продюсер, арт-директор
Аудитория	көрермен, аудитория, мақсатты аудитория

1-кесте. Терминдік топтар

Бұл жіктеу арқылы терминдерді жүйелеуге және қолданыста олардың арасындағы мағыналық байланысты түсінуге көмектеседі.

Арт-менеджмент мамандығы бойынша білім алатын студент үшін кәсіби тілін қалыптастыруда терминдердің рөлі мен оларды меңгерудің маңызы ерекше. Өйткені, болашақ маман тек теориялық ақпаратты түсініп қана қоймай, оны кәсіби ортада еркін және сауатты қолдана білуі қажет. Мысалы, студент практика барысында мәдени жобаның мақсатын сипаттау, көрме тұжырымдамасын ұсыну, жобаның бюджетін түсіндіру, демеушіге ұсыныс жасау, мақсатты аудиторияны анықтау сияқты кәсіби жұмыстарды қазақ тілінде орындай алуы тиіс.

Бұл орайда терминологиялық білімнің маңызы артады. Егер бір ұғым әртүрлі атаумен берілсе немесе терминнің мағынасы нақты болмаса, онда бұл ұғымның терминдік қасиеті болмай, кәсіби коммуникацияда түсінбеушілік пайда болатыны сөзсіз. Сондықтан арт-менеджмент мамандығында қазақ тілін оқыту жалпы тілдік дағдылармен ғана шектелмей, кәсіби лексиканы меңгертуге бағытталуы маңызды.

Осы мақсатта студенттермен терминологиялық сөздікпен жұмыс жасау, терминнің жасалу жолын анықтау, қазақша баламасын табу, кәсіби мәтін құрастыру және мәдени жобаларды қазақ тілінде қорғау, пікірталас туғызу сияқты тапсырмаларды беріп, терминдердің қолдану аясын дағдылы әрекетке айналдыру қажет болады.

Қай саланың болмасын терминологиясын қалыптастыру барысында қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктері мен халықаралық терминдердің арақатынасы маңызды мәселе болып табылады. Ұлттық терминқор қалыптастырудың ішкі көзі қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалану [4]. Бұл орайда жоғарыда атап өткендей, қазақ тілінде бұрыннан бар сөздер мен сөзжасамдық үлгілер жаңа кәсіби ұғымдарды атауға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, арт-менеджмент халықаралық сипаттағы мамандық болғандықтан, халықаралық терминдерден толық бас тарту мүмкін емес. Сондықтан негізгі мәселе кірме терминдердің болу-болмауында емес, олардың орынды және жүйелі қолданылуында деп қарау керек. Қазақша баламасы ұғымның мазмұнын дәл жеткізетін жағдайда оны қолдану тілдің кәсіби мүмкіндігін кеңейтеді. Ал халықаралық деңгейде қалыптасқан терминдерді сақтау қажет болған жағдайда олардың қазақ тіліндегі жазылуы мен қолданылуын біріздендіру маңызды.

Термин қалыптастыру кезінде алдымен белгілі бір ұғымның мазмұны анықталуы керек. Содан кейін оның қазақ тіліндегі ықтимал баламалары қарастырылып, тілдік және кәсіби ортаға сәйкестігі бағаланып нақтылануы керек. Бұл тұрғыдан алғанда, арт-менеджмент терминологиясы әлі де жүйелеуді, зерттеуді, біріздендіруді қажет ететін салалардың бірі. Әсіресе жоғары оқу орындарында қолданылатын оқу құралдары мен пән бағдарламаларында бір терминнің бірнеше нұсқада кездесуін азайтуға көңіл бөлген дұрыс.

Арт-менеджмент – өнер мен мәдениет, бизнес пен басқару салаларын байланыстыра-

тын пәнаралық мамандық. Оның кәсіби терминологиясы да осы ерекшелікті көрсетеді. Терминдік қорда өнер, мәдениет, менеджмент, маркетинг, экономика және коммуникация салаларына қатысты атаулар қатар қолданылады. Қорыта айтқанда, арт-менеджмент терминдерінің қазақ тілінде бірнеше тәсіл арқылы қалыптасатынын анықтадық. Олардың қатарында тілдік сөзжасамның барлық тәсілдері қолданылатынын көрсетілді. Олар: сөз тіркесі арқылы жасау, жұрнақ жалғау, калькалау, семантикалық тәсіл және кірме терминдерді бейімдеу жолдары бар. Қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктері негізінде жасалған өнер нарығы, мәдени жоба, шығармашылық өнім, шығармашылық индустрия, мәдени саясат, жобалық басқару, мәдени коммуникация сияқты атаулар арт-менеджменттің кәсіби ұғымдарын ұлттық тілдік негізде жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге менеджмент, маркетинг, бренд, куратор, продюсер, перформанс сияқты халықаралық терминдердің қолданысы да қазіргі кәсіби тілдің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Сондықтан оларды қазақша баламалармен алмастыру мәселесінде терминнің нақты мағынасы мен кәсіби ортадағы қолданысын ескеру қажет.

Арт-менеджмент бойынша қазақша терминдерді біріздендіру болашақ мамандардың кәсіби тілін қалыптастыру үшін маңызды. Осы бағытта арнайы терминологиялық сөздік жасау, терминдердің ғылыми анықтамаларын нақтылау және оларды жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісіне жүйелі түрде енгізу қажет.

Қорытынды. Жалпы арт-менеджмент терминологиясының дамуы қазақ тілінің жаңа кәсіби салаларда қолданылу мүмкіндігін көрсетеді. Өнер мен мәдениет саласындағы кәсіби коммуникацияның қазақ тілінде қалыптасуы үшін терминдерді ғылыми тұрғыдан зерттеу, жүйелеу, ана тіліміздің мүмкіншіліктерін сарқа пайдалану одан әрі толықтыру, тәжірибеде бірізді қолдану жұмыстары алдағы уақытта да жалғасын табуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл құрал. – Алматы: Ана тілі, 2009. – 448 б.
2. Қайдар Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
5. Нуралина Г.П. Проблема перевода искусствоведческих текстов с английского языка на русский / Г.П. Нуралина. – Москва, 2018. – 2 с.

**2021-2026 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА ТЕРМИНДЕР:
ҚАЛЫПТАСУ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫС МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Кайбалдиева Багдагуль

Ақтөбе қ., № 29 орта мектебі, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Андатпа. Мақалада 2021-2026 жылдар аралығында қазақ тілінің терминологиялық жүйесінде белсенді қолданысқа енген жаңа терминдердің қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеуде қазіргі қазақ терминологиясындағы терминдену, сөзжасамдық үлгі бойынша жаңа атау жасау, кірме терминдерді қабылдау, терминдік тіркестер қалыптастыру, халықаралық атауларды фонетикалық және морфологиялық тұрғыдан бейімдеу

үдерістері сараланады. Соңғы жылдардағы ғылыми жарияланымдар негізінде ұлттық терминжасамның ішкі мүмкіндіктері мен шеттілдік лексиканың өзара ықпалдастығы талданады. Әсіресе будан терминдердің жасалу үлгілеріне, олардың терминологиялық жүйедегі орнына және жасанды интеллект, цифрландыру, ақпараттық қауіпсіздік, дерекнама сияқты жаңа ұғымдар атауларының орнығуына назар аударылады. Қазіргі терминжасам үдерісінің бір ғана модельмен шектелмейтіні, керісінше төл сөзжасам ресурстары мен халықаралық терминологиялық элементтердің қатар жұмсалатыны көрсетіледі.

Түйін сөздер: қазақ тілі, терминология, терминжасам, жаңа терминдер, неологизм, ұлттық термин, будан термин.

NEW TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE IN 2021–2026: THE FORMATION PROCESS AND ISSUES OF USAGE

Abstract. The article examines the formation patterns of new terms that have actively entered the Kazakh terminological system during the period from 2021 to 2026. The study analyzes such processes in contemporary Kazakh terminology as terminologization, the creation of new terms based on productive word-formation models, the adoption of borrowed terms, the formation of terminological phrases, and the phonetic and morphological adaptation of international terms. Drawing on recent scholarly publications, the article explores the interaction between the internal resources of national terminology formation and foreign-language lexical units. Particular attention is paid to the structural patterns of hybrid terms, their place within the terminological system, and the establishment of terms denoting emerging concepts such as artificial intelligence, digitalization, information security, and *derekname* (a structured dataset). The study demonstrates that contemporary terminology formation is not confined to a single model; rather, it involves the simultaneous use of the productive word-formation resources of the Kazakh language and international terminological elements.

Keywords: Kazakh language, terminology, term formation, new terms, neologism, national terminology, hybrid terms.

Кіріспе. Қазақ тіліндегі терминологиялық жүйе қоғамдағы ғылыми, технологиялық және әлеуметтік өзгерістерден тыс өмір сүрмейді. Қай салада жаңа ұғым пайда болса, сол ұғымды тілдік тұрғыдан дәл атау қажеттілігі туындайды. Сондықтан жаңа терминдердің қалыптасуын тек сөздік құрамның сандық толығуы ретінде қарастыру жеткіліксіз. Мұнда ұғымның пайда болуы, оған атау берілуі, сол атаудың тілдік нормаға сәйкестігі, кәсіби ортада қабылдануы және уақыт өте келе тұрақтануы сияқты бірнеше кезең өзара сабақтасып жатады. Соңғы жылдардағы терминологиялық үдерістерге қарасақ, бұл ерекшелік айқын байқалады.

2021-2026 жылдар аралығын қазіргі қазақ терминологиясының жаңа сапалық кезеңдерінің бірі ретінде қарастыруға негіз бар. Оның басты себебі – цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, жасанды интеллект жүйелерінің қоғамдық қолданысқа енуі, ақпараттық қауіпсіздік пен деректерді басқаруға қатысты ұғымдардың көбеюі, сондай-ақ ғылым мен білім саласындағы жаңа коммуникациялық құралдардың орнығуы. Мұндай өзгерістер тілден де жедел жауап беруді талап етеді. Бір жағынан, жаңа ұғымдарға қазақша атау жасау міндеті тұрса, екінші жағынан, халықаралық ғылыми айналымда орныққан терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына икемдеу қажеттілігі күшейді.

Термин мен жалпы қолданыстағы жаңа сөздің ара жігін ажырату осы тұста маңызды. Жаңа сөз белгілі бір кезеңде тілдік қолданысқа енген кез келген жаңа атауды білдіруі мүмкін. Ал терминнің басты ерекшелігі – оның белгілі бір ғылым, техника немесе кәсіби саладағы нақты ұғымды атауы. Терминнің мазмұны дефиниция арқылы айқындалады. Сондықтан терминологиялық бірлікке қойылатын талаптар оның мағыналық дәлдігімен ғана шектелмейді. Бірмағыналылық, ықшамдылық, белгілі бір саланың ұғымдық жүйесіне сәйкестік, қазақ тілінің сөзжасам заңдылықтарына үйлесімділік және туынды атаулар жасауға қабілеттілік те маңызды. Бұл талаптар қазіргі терминжасам тәжірибесінде де өз мәнін жоғалтқан жоқ [1; 24]. Мейрамбекова, Мүтәлі және Қадысқызының 2025 жылғы зерттеуінде терминнің ұғым атауы ретіндегі табиғаты, дефинициямен арақатынасы және терминге қойылатын негізгі талаптар арнайы қарастырылған.

Қазіргі терминжасамды бір ғана тәсілдің аясында түсіндіру қиын. Н.М. Әшімбаева, Н.Қ. Шүленбаев және Қ.М. Жампейіс қазақ тіліндегі терминжасамның негізгі тәсілдерін талдай отырып, терминдену, басқа терминологиялық жүйелерден термин қабылдау, жұрнақ жалғау және терминдік тіркестер қалыптастыру сияқты үлгілердің өнімді екенін көрсетеді [2]. Зерттеушілер сонымен қатар түбірлік негіздердің тіркесуі, күрделі интерлингвизмдер және халықаралық терминдерді қосымшалау арқылы беру тәсілдерінің қолданысын сипаттайды.

Қазақ тілінің ішкі сөзжасам мүмкіндіктерін пайдаланудың нақты көріністерін морфологиялық тәсілден байқауға болады. Соңғы кезеңдегі ғылыми және білім беру дискурсында *-ым/-ім*, *-ма/-ме*, *-лық/-лік*, *-шы/-ші* тәрізді жұрнақтардың терминжасамдағы қызметі айқын көрінеді. Айтылым, тыңдалым, оқылым, талданым сияқты атаулар белгілі бір әрекетті немесе үдерісті дерексіз ұғым ретінде белгілеуге мүмкіндік береді. Мұндай терминдердің артықшылығы – олардың қазақ тілінің сөзжасам жүйесінен алшақ кетпей, бір түбірден бірнеше туынды атау жасауға қолайлы болуында. Мәселен, *айт* - *айтылым*, *тыңда* - *тыңдалым*, *оқы* - *оқылым* үлгілері бір ғана атау жасау үшін емес, тұтас ұғымдар жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл қасиет терминнің туынды сөз жасауға қолайлылығы жөніндегі талаппен де сабақтас [1; 27].

Терминжасамның ішкі мүмкіндіктері пайдаланылғанымен, қазіргі ғылыми тіл халықаралық терминологиялық кеңістіктен оқшау дамып отырған жоқ. Ғылыми ақпараттың жаһандық сипат алуы көптеген ұғымдардың алдымен ағылшын, орыс және басқа да тілдерде қалыптасуына әсер етеді. Қазақ тілі сол ұғымдарды қабылдау барысында бірнеше жолды қатар пайдаланады: терминді дайын күйінде алу, оның мағынасын аудару, калькалау, құрылымдық үлгісін қазақша қайта жасау немесе кірме негізге қазақ тілінің қосымшасын жалғау. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі терминологиядағы мәселе «кірме терминге қарсы тұру» немесе «барлық терминді міндетті түрде қазақшалау» деген қарапайым қарама-қарсылықпен шектелмейді. Негізгі мәселе – белгілі бір ұғымға ұсынылған атаудың терминологиялық жүйедегі орны, семантикалық дәлдігі және тілдік қолданысқа бейімділігі.

Халықаралық терминдердің қазақ тілінде берілуінен мұны анық көруге болады. Мысалы, цифровизация ұғымының цифрландыру, сертификацияның сертификаттау, коммерциализацияның коммерцияландыру, методологияның әдіснама, социологияның әлеуметтану, политологияның саясаттану түрінде берілуі терминологиялық балама жасаудың әртүрлі модельдері қалыптасқанын көрсетеді. Мұнда бір жағдайда кірме түбір сақталып, қазақ тілінің сөзжасамдық тұлғасы қосылса, екінші жағдайда халықаралық ұғымға қазақ

тілінің семантикалық мүмкіндігі арқылы балама жасалады. Сондықтан терминологиялық баламаны бағалауда оның тек сыртқы тұлғасына емес, ұғымдық мазмұнына да назар аудару қажет.

2024 жылы А.Е. Аубакирова, Ш.Құрманбайұлы және К.М. Атыгаева жариялаған зерттеуде қазіргі қазақ тіліндегі жаңа лингвистикалық терминдер арнайы қарастырылып, жаңа терминдердің пайда болуына тілдік интеграция мен саралау үдерістерінің ықпалы көрсетіледі. Авторлар терминжасамдағы негізгі тәсілдермен қатар кірме терминдердің функционалдық ерекшеліктерін және халықаралық терминдердің фонеморфологиялық бейімделу жағдайларын талдайды [3; 13]. Бұл зерттеудің құндылығы – жаңа терминдерді тек сөздік деңгейінде тіркеумен шектелмей, олардың жасалу модельдерін тілдік жүйемен байланыстыра қарастыруында.

Қазіргі терминологиядағы назар аударарлық құбылыстардың бірі – будан терминдердің көбеюі. Будан термин деп құрамында төл тілдік және шеттілдік элементтер қатар келетін терминологиялық бірліктерді айтуға болады. Алайда бұл ұғымның ғылыми әдебиетте бір ғана анықтамасы жоқ. Зерттеушілердің бір тобы будан терминді төл және кірме элементтердің қосындысы ретінде қарастырса, енді бір тобы оның құрылымдық құрамымен қатар компоненттердің шығу тегіне, генеологиялық сипатына назар аударады. Сондықтан будан терминдерді зерттеуде құрылымдық және этимологиялық белгілерді бір-бірінен ажырата қарастыру орынды.

А.Н. Ахмет пен Ш.Құрманбайұлының 2024 жылғы еңбегінде будан терминдердің қазіргі қазақ терминжасамындағы орны, олардың сөзжасамдық құрамы және қалыптасу ерекшеліктері арнайы талданған. Авторлар будан терминдердің пайда болуын тілдік интеграциямен байланыстырып, олардың қазіргі қазақ тілінің нормаларына бейімделу ерекшеліктеріне назар аударады [4; 6]. Осы зерттеу будан терминдердің кездейсоқ құбылыс емес, қазіргі терминологиялық жүйенің табиғи құрамдас бөліктерінің біріне айналып келе жатқанын байқауға мүмкіндік береді.

Будан терминдердің сандық көрсеткіштері де бұл құбылыстың назар аударуға тұрарлық екенін көрсетеді. С. Құлмановтың 2014 жылы жарық көрген терминологиялық сөздіктер бойынша жүргізген талдауында физика және астрономия сөздіктеріндегі будан терминдердің үлесі 15,20%, электроника, радиотехника және байланыс саласында 9,67%, сәулет және құрылыс саласында 5,98% болған. Бұл көрсеткіштер будан терминдердің барлық салаларда бірдей деңгейде таралмағанын аңғартады. Әсіресе ғылыми-техникалық салаларда олардың үлесінің жоғары болуы терминологиялық жүйеге халықаралық лексиканың ықпалы күшейген сайын тілдің өз сөзжасам құралдарымен кірме элементтерді ұштастыру қажеттілігі артатынын көрсетеді. Аталған статистикалық мәліметтер кейінгі зерттеулер үшін де салыстырмалы база бола алады.

Будан терминдердің жасалу үлгісі де біркелкі емес. Қазіргі материалдардан кірме түбірге қазақ тілінің қосымшасы жалғанған, қазақша негізге кірме компонент тіркескен, сондай-ақ бірнеше тілдік элемент біріктірілген құрылымдарды кездестіруге болады. Мұндай бірліктердің қалыптасуы тілдің сыртқы ықпалды механикалық түрде қабылдамай, оны өзінің сөзжасамдық жүйесі арқылы қайта ұйымдастыратынын аңғартады. Демек, будан терминдерді тек кірме лексиканың көрінісі деп бағалау жеткіліксіз. Олардың жасалуында тілдің ішкі грамматикалық және сөзжасамдық заңдылықтары да белсенді қызмет атқарады.

2025 жылы А. Ахметтің «Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің зерттелуі»

атты еңбегінде осы мәселенің отандық терминтануда біртіндеп дербес зерттеу нысанына айналып келе жатқаны көрсетіледі. Зерттеуде будан терминдердің түрлері, құрылымдық үлгілері және олардың қалыптасуына байланысты ғылыми көзқарастар салыстырылған. Еңбекте 2014 жылдан бастап бұл бағыттағы зерттеулердің қарқын алғаны атап көрсетіледі [5; 168].

Будан терминдерді зерттеудің кейінгі кезеңінде сандық талдаудың да қолданылып келе жатқаны байқалады. А.Ахметтің 2025 жылы қорғалған докторлық диссертациясының сипаттамасында 2023 жылы бекітілген терминдер негізінде жүргізілген статистикалық талдау нәтижесінде будан терминдердің 91 %-ы аналитикалық сөз тіркесі түрінде қалыптасқаны және жартылай аударма тәсілінің басым болғаны көрсетілген. Бұл нәтиже будан терминдердің тек біріккен немесе туынды сөздер түрінде ғана жасалмайтынын, терминдік тіркестердің де осы үдерісте маңызды орын алатынын көрсетеді.

Соңғы жылдардағы терминологиялық өзгерістерді жасанды интеллект саласының атауларынан да анық байқауға болады. «Жасанды интеллект» тіркесі қазіргі қоғамдық, ғылыми және білім беру дискурсында орныққан негізгі терминдердің біріне айналды. Оның терминологиялық маңызы 2025 жылғы 17 қарашада қабылданған №230-VIII ҚРЗ «Жасанды интеллект туралы» Қазақстан Республикасының Заңынан да көрінеді. Заңда «дерекнама», «жасанды интеллект моделі», «жасанды интеллект жүйесі» сияқты ұғымдар нормативтік деңгейде бекітілген. Атап айтқанда, заңда дерекнама жасанды интеллект модельдерін оқып-үйренуге жарамды құрылымдалған және (немесе) топтастырылған деректер жиынтығы ретінде анықталады.

Бұл жерде «дерекнама» атауына арнайы тоқталудың мәні бар. Терминнің жасалуынан қазақ тілінің жаңа ғылыми ұғымдарға атау берудегі ішкі мүмкіндігін көруге болады. «Дерек» және «нама» компоненттерінің бірігуі арқылы жасалған атау белгілі бір ұғымды ықшам түрде береді. Оның нормативтік-құқықтық мәтінде қолданылуы жаңа атаудың жай ұсыныс деңгейінен өтіп, ресми қолданысқа ене бастағанын көрсетеді. Мұндай мысалдар терминнің өміршеңдігін анықтауда тек оның сөздікте тіркелуіне емес, құқықтық, ғылыми, білім беру және кәсіби дискурстарда нақты қолданылуына назар аудару қажеттігін аңғартады.

Жасанды интеллект саласындағы терминологиялық жүйенің қалыптасуы нормативтік құжаттармен ғана шектелмейді. Қазақстанда осы бағыттағы ұлттық стандарттау жұмыстары да жүргізілуде. ҚР СТ 4010-2025 «Ақпараттық технологиялар. Жасанды интеллект. Жасанды интеллект тұжырымдамалары мен терминологиясы» стандарты 2025 жылғы 23 қазанда тіркеліп, 2026 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген. Стандарт жасанды интеллект саласындағы ұғымдар мен терминологияны жүйелеуге бағытталған және әртүрлі ұйымдарда осы салаға қатысты ақпарат алмасуды біріздендіруге арналған.

Бұл деректер қазіргі қазақ терминологиясында стандарттау үдерісінің де маңызы артқанын көрсетеді. Жаңа терминнің пайда болуы – жұмыстың алғашқы кезеңі ғана. Одан кейін оның дефинициясын нақтылау, баламаларын салыстыру, қолданыс аясын анықтау, сала мамандарының қабылдауын бақылау және нормативтік құжаттарда бірізді қолданылуын қамтамасыз ету қажет. Осы тұрғыдан терминологиялық комиссия жұмысы, терминологиялық сөздіктер және электрондық базалар бір-бірін толықтыратын құралдар ретінде қарастырылуы тиіс.

Терминологиялық деректерді жүйелеуде Termincom.kz электрондық базасының да

маңызы бар. Оның материалдары терминдердің салалық жіктелуін, бекітілу уақытын және құрылымдық сипаттарын бақылауға мүмкіндік береді. Әсіресе будан терминдер бойынша мониторингтің берілуі қазіргі терминологиялық қордың құрылымын зерттеуге жаңа мүмкіндік туғызады. Дегенмен электрондық базаға енген кез келген атауды бірден орныққан немесе тұрақты термин деп бағалауға болмайды. Терминнің бекітілуі, ұсынылуы және нақты тілдік қолданыста орнығуы – өзара тең ұғымдар емес. Сондықтан қазіргі зерттеулерде терминнің жасалу кезеңі мен оның қолданыстағы тұрақтану деңгейін ажырата қарастыру қажет.

Осы тұрғыдан Ш.Құрманбайұлы құрастырған «Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігінің» орны бөлек. 2023 жылы жарық көрген 496 беттік сөздікке 1990-2020 жылдар аралығында мерзімді баспасөзде, электрондық ақпарат құралдарында, оқулықтарда, ғылыми әдебиеттерде және терминологиялық сөздіктерде қолданылған жаңа атаулар мен терминдер енгізілген. Сөздік жаңа лексикалық бірліктердің пайда болу жолдарын ғана емес, олардың нақты қолданыстағы үлгілерін де көрсетеді. Сондықтан оны қазіргі жаңа терминдердің тарихи алғышарттарын салыстыра зерттеуде маңызды дереккөздердің бірі ретінде пайдалануға болады.

2021-2026 жылдардағы жаңа терминдерді қарастырғанда олардың барлығын бірдей «жаңа жасалған терминдер» деп атау дәл бола бермейді. Кейбір атаулар бұрыннан бар болғанымен, кейінгі жылдары жаңа ғылыми немесе технологиялық мағынада белсенді қолданысқа түсуі мүмкін. Екінші бір терминдер ұлттық тілдің бұрынғы қорынан жаңғыртылып, жаңа ұғымды атауға бейімделеді. Үшінші топқа шеттілдік атаулардың қазақ тіліндегі баламалары немесе жаңа қолданысқа енген нұсқалары жатады. Сондықтан қазіргі терминологиялық үдерісті кемінде үш тұрғыдан – жасалған жаңа термин, жаңғырған термин және жаңа қолданысқа енген термин ретінде саралау зерттеу нысанын нақтылай түседі.

Мұндай жіктеу әсіресе білім беру саласында маңызды. Мектеп оқушысы үшін цифрландыру, жасанды интеллект, ақпараттық қауіпсіздік, киберқауіпсіздік, цифрлық сауаттылық, дерекнама сияқты атаулар күнделікті оқу кеңістігіне біртіндеп еніп келеді. Терминді оқушыға тек сөздің аудармасы арқылы таныстыру жеткіліксіз. Оның қандай ұғымды білдіретінін, сөзжасамдық құрамын, басқа терминдермен байланысын және нақты контекстегі қызметін түсіндіру қажет. Мысалы, «*цифрландыру*» терминін *цифр* + *лан* + *дыру* құрамында қарастыру оның жасалу механизмін танытса, «дерекнама» сөзінің компоненттік құрылымын талдау жаңа терминнің қалай жасалғанын түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша терминологиялық білім тілдік біліммен ғана шектелмей, оқушының ғылыми мәтінді түсіну қабілетімен ұштасады.

Мектеп тәжірибесі терминнің өміршендігін бақылаудың өзіндік алаңы деуге болады. Ғылыми айналымға жаңадан енген атау оқулық мәтіндерінде, мұғалімнің түсіндіруінде және оқушының жазба жұмыстарында әртүрлі қабылдануы мүмкін. Кейде ресми бекітілген балама кәсіби ортада бірден орнықпайды; керісінше, бұрыннан қолданылып келген кірме атау жиірек жұмсалуды ықтимал. Бұл жағдай терминологиялық норманың тек ресми бекіту арқылы емес, нақты тілдік тәжірибе арқылы да орнығатынын көрсетеді.

Сондықтан 2021-2026 жылдардағы жаңа терминдерді зерттеудің келесі кезеңінде олардың пайда болу тәсілін анықтаумен шектелмей, қолданыс жиілігін де қарастыру қажет. Терминнің қашан ұсынылғаны, қашан бекітілгені, қандай ғылыми және оқу мәтіндерінде қолданылғаны, сала мамандарының оны қаншалықты қабылдағаны –

терминнің орнығу деңгейін анықтайтын өзара байланысты көрсеткіштер. Бұл тұрғыдан корпус материалдары, электрондық терминологиялық базалар, оқулықтар және ғылыми жарияланымдар қатар пайдаланылғаны жөн.

Жалпы алғанда, қазіргі қазақ терминологиясында екі қарама-қарсы бағыт емес, өзара әрекеттесетін бірнеше үдеріс қатар жүріп жатыр. Бір жағынан, ұлттық тілдің сөзжасамдық әлеуеті іске қосылып, төл түбірлер негізінде жаңа атаулар жасалады. Екінші жағынан, халықаралық терминдер қабылданып, қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік заңдылықтарына бейімделеді. Үшінші бағытта осы екі қабаттың элементтері бірігіп, будан терминдер қалыптасады. Ал жасанды интеллект, цифрлық технология, ақпараттық қауіпсіздік сияқты жаңа салалардың дамуы аталған үдерістердің барлығын жеделдетіп отыр. Осы өзгерістердің ауқымы терминологияны тек сөздік жасау мәселесі ретінде қарастыруға болмайтынын көрсетеді. Қазіргі терминжасам – ұғымды атау, оны тілдік жүйеге енгізу, дефинициясын нақтылау, терминологиялық нормасын белгілеу, стандарттау және қоғамдық-кәсіби қолданыста орнықтыруды қамтитын күрделі үдеріс. Сондықтан жаңа терминдерді зерттеу барысында олардың құрылымдық сипатын ғана емес, жасалу уәжін, семантикалық дәлдігін, қолданыс жиілігін және функционалдық әлеуетін кешенді түрде қарастыру қажет.

Қорытынды. 2021-2026 жылдардағы материалдар қазақ терминологиясының даму бағыты бір арнамен шектелмейтінін көрсетті. Ұлттық сөзжасам үлгілері белсенді сақталуда, халықаралық терминдер жаңа ұғымдармен бірге еніп жатыр, ал будан терминдер осы екі үдерістің түйісуінен пайда болатын маңызды қабат ретінде қалыптасып келеді. Жасанды интеллект саласындағы «*жасанды интеллект*», «*жасанды интеллект жүйесі*», «*жасанды интеллект моделі*», «*дерекнама*» сияқты атаулардың нормативтік құжаттарда қолданылуы терминжасамның қазіргі кезеңін нақты көрсететін мысалдар болып табылады. Осыған байланысты қазіргі қазақ терминологиясын зерттеудің келешектегі бағыттарының бірі – жаңа терминнің «пайда болуынан» оның «орнығуына» дейінгі жолды бақылау. Мұндай зерттеулер терминнің қайдан келгенін ғана емес, тілде қалай өмір сүріп жатқанын да көрсетуі тиіс. Әсіресе мектеп оқулықтары мен жоғары оқу орындарының оқу құралдарындағы қолданыс, ғылыми мәтіндердегі жиілік, кәсіби ортадағы қабылдану деңгейі және электрондық коммуникациядағы варианттары жеке зерттеу нысанына айналуы мүмкін. Сонда ғана қазіргі қазақ тіліндегі жаңа терминдердің сандық өсуімен қатар, олардың сапалық және функционалдық өзгерісін де нақты бағалауға мүмкіндік туады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мейрамбекова Л.К., Мүтәлі Ә.Қ., Қадысқызы А. Қазақ тіліндегі терминжасам ерекшеліктері // Шәкәрім университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №1(1). – Б. 22-30.
2. Әшімбаева Н.М., Шүленбаев Н.Қ., Жампейіс Қ.М. Қазақ тіліндегі негізгі терминжасамдық тәсілдер // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – Т. 65, №2.
3. Аубакирова А.Е., Құрманбайұлы Ш., Атыгаева К.М. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа лингвистикалық терминдер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – Т. 194, №2. – Б. 4-13.
4. Ахмет А.Н., Құрманбайұлы Ш. Терминжасам үрдісіндегі будан терминдер мәселесі

// Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – Т. 29, №3(115). – Б. 6-13.

5. Ахмет А. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің зерттелуі // Жаһандану кезеңіндегі түркі терминологиясы: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. [Электрондық ресурс].

6. Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» Заңы. 2025 жылғы 17 қарашадағы №230-VIII ҚРЗ.

7. ҚР СТ 4010-2025. Ақпараттық технологиялар. Жасанды интеллект. Жасанды интеллект тұжырымдамалары мен терминологиясы. – Қазақстан Республикасы, 2025. – 150 б.

8. Құрманбайұлы Ш. Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі. – Алматы, 2023. – 496 б.

9. Termincom.kz. Қазақ терминологиясының электрондық базасы. Республикалық терминология комиссиясы бекіткен терминдер мен атаулардың электрондық дерекқоры.

10. Ахмет А. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдер (теориялық-әдістемелік сипаты): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана, 2025.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ: МҰҒАЛІМ ҮШІН ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНЖАСАМНЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Коразова Меруерт

*Маңғыстау обл., Абай ат. жалпы білім беретін мектеп,
орыс сыныпт. қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі*

Аңдатпа. Мақалада ұлттық терминжасамның жалпы білім беретін мектеп мұғалімінің кәсіби қызметіндегі практикалық маңызы қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдерінің оқушының пәндік білімін, ғылыми тілін және тілдік сауаттылығын қалыптастырудағы мүмкіндіктерін айқындау. Зерттеу барысында терминология саласындағы отандық ғылыми еңбектерге сүйене отырып, терминдену, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық тәсілдердің білім беру үдерісіндегі қолданысы талданды. Мақалада терминмен жұмыс істеудің мұғалім тәжірибесіне бейімделген әдістемелік үлгісі ұсынылып, ұлттық терминдерді саналы меңгертудің оқушының ғылыми ойлауына ықпалы көрсетіледі.

Түйін сөздер: ұлттық терминжасам, терминология, термин, мұғалім, ғылыми тіл, терминдік сауаттылық, оқыту.

PRACTICAL IMPORTANCE OF NATIONAL TERM FORMATION FOR A TEACHER

Abstract. The article examines the practical importance of national term formation in the professional activity of a school teacher. The study aims to identify the potential of Kazakh term-formation methods in developing students' subject knowledge, academic language and linguistic literacy. Based on the research of Kazakh terminology scholars, the article analyzes terminologization, morphological, syntactic and semantic methods of term formation in the educational process. A practical model for working with terms in the classroom is proposed,

demonstrating how conscious acquisition of national terms can contribute to students' academic thinking and language development.

Keywords: national term formation, terminology, term, teacher, academic language, terminological literacy, teaching.

Кіріспе. Қазіргі кезеңде қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі қызметін кеңейту мәселесі білім беру жүйесімен тікелей байланысты. Ғылыми ұғымдардың басым бөлігі білім алушыға алғаш рет мектеп қабырғасында ұсынылады. Әр пәннің мазмұны белгілі бір терминологиялық жүйе арқылы беріледі. Сондықтан оқушының пәндік білімді меңгеруі тек ақпаратты есте сақтаумен емес, сол білімді білдіретін терминдердің мағынасын дұрыс түсінумен, оларды орынды қолданумен және ғылыми тілде ой жеткізе алуымен сабақтас.

Термин – белгілі бір арнаулы ұғымның атауы. Осыған байланысты терминнің сапасы ғылыми коммуникацияның дәлдігіне, ал оны меңгеру сапасы білім алушының пәндік сауаттылығына әсер етеді. Ә.Айтбаев қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуын тілдің қоғамдық қызметімен, ғылым мен білімнің дамуымен сабақтастыра қарастырады [1; 5-12]. Ғалымның зерттеулері қазақ тілінің ғылыми ұғымдарды ұлттық тілдік негізде атау мүмкіндігінің тарихи тұрғыдан қалыптасқанын көрсетеді.

Қазақ терминологиясының теориялық мәселелерін қарастырған Ә.Қайдар ұлттық терминқорды қалыптастыруда қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктеріне сүйенудің, терминдерді ұлттық тілдің табиғатына сәйкестендірудің маңызын атап көрсетеді [2; 5-18]. Ал Ш.Құрманбайұлы терминқор қалыптастырудың көздері мен терминжасам тәсілдерін жүйелі түрде зерттеп, ұлттық тілдегі термин шығармашылығының сөзжасам мүмкіндіктерімен тығыз байланысты екенін көрсетеді [3; 10-20].

Бұл теориялық тұжырымдардың мектеп мұғалімі үшін практикалық мәні зор. Өйткені мұғалім жаңа ғылыми ұғымды оқушыға түсіндіргенде оның атауын ғана емес, ұғымның мазмұнын, терминнің жасалуын, тілдік құрылымын және қолданысын да ескереді. Әсіресе қазақ тілін өзге тілде оқитын сыныптарда пәндік терминдер әрі жаңа ғылыми ұғым, әрі жаңа тілдік бірлік ретінде меңгеріледі.

Зерттеудің мақсаты – ұлттық терминжасам тәсілдерінің мұғалімнің оқу-әдістемелік қызметіндегі практикалық мүмкіндіктерін анықтау және терминмен жұмысты оқушының пәндік әрі тілдік сауаттылығын қалыптастыру құралы ретінде негіздеу.

Зерттеу барысында сипаттау, салыстыру, жүйелеу, терминологиялық талдау және педагогикалық тәжірибені жинақтау әдістері қолданылды. Теориялық негіз ретінде қазақ терминологиясына арналған ғылыми еңбектер, қазіргі терминжасамға қатысты зерттеулер және терминологиялық-әдістемелік материалдар басшылыққа алынды.

Ұлттық терминжасамның ғылыми-теориялық негіздері. Ұлттық терминжасамды тек жаңа сөз жасау үдерісі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол белгілі бір ғылым саласында пайда болған жаңа ұғымды ұлттық тілдің заңдылықтарына сәйкес атау, оны терминологиялық жүйеге енгізу және қолданыста тұрақтандыру үдерістерін қамтиды. Сондықтан терминжасам тілдің сөзжасам жүйесімен ғана емес, ұғым қалыптастыру, ғылыми таным және кәсіби коммуникациямен де байланысты.

Ә.Айтбаев қазақ терминологиясының даму тарихын қарастыра отырып, терминологиялық қордың қалыптасуы қоғамдық дамудың әр кезеңіндегі ғылыми, мәдени және әлеуметтік өзгерістермен байланысты екенін көрсетеді [1; 25-35]. Бұл пікір терминнің

кездейсоқ пайда болмайтынын, оның белгілі бір қоғамдық қажеттіліктен туындайтынын аңғартады.

Қазақ терминологиясының дамуында ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану дәстүрі ерте қалыптасқан. А. Байтұрсынұлының ғылыми-педагогикалық мұрасы осының айқын мысалы. Ғалым қазақ тілін оқытуға арналған еңбектерінде ғылыми ұғымдарға түсінікті әрі тіл табиғатына сәйкес атаулар қалыптастырды. Оның «зат есім», «сын есім», «сан есім», «етістік», «бастауыш», «баяндауыш», «анықтауыш», «пысықтауыш», «толықтауыш», «сөйлем», «буын», «дыбыс» сияқты атаулары қазақ тілінің ғылыми терминологиялық жүйесінде орнықты. Бұл тәжірибе термин жасауда ұлттық тілдің ішкі ресурстарына сүйенудің өміршеңдігін дәлелдейді [4; 45-60].

Ә.Қайдар терминжасам мәселесінде ұлттық сипат пен ғылыми дәлдіктің арақатынасын маңызды деп қарастырады. Оның еңбегінде термин жасауда қазақ тілінің сөздік қорын, сөзжасамдық үлгілерін тиімді пайдалану, терминдерді тілдің табиғи заңдылықтарына бейімдеу мәселелері қозғалады [2; 20-35].

Ш. Құрманбайұлының зерттеуінде терминқор қалыптастырудың негізгі көздері мен терминжасам тәсілдері жүйеленіп, ұлт тіліндегі термин шығармашылығының сөзжасам және терминжасам тәсілдеріне негізделетіні көрсетіледі [3; 8-15]. Автордың еңбегінің ғылыми-әдістемелік сипаты оны тек тіл мамандары үшін емес, әр салада терминмен жұмыс істейтін мамандар үшін де маңызды етеді. Ғалым еңбегінің библиографиялық деректері Termincom.kz ғылыми-терминологиялық базасында да көрсетілген [3].

Қазіргі зерттеулер қазақ терминжасамының тәсілдері мен үлгілерінің күрделі әрі көпқырлы сипат алғанын көрсетеді. Н.М. Ашимбаева, Н.К. Шуленбаев және К.М. Жампейис терминжасамның негізгі тәсілдерін талдай отырып, морфологиялық сөзжасам, терминдену, сөз тіркесі арқылы термин жасау және терминологиялық жүйедегі дефинициялық қатынастардың маңызын атап көрсетеді [5]. Бұл зерттеу қазіргі терминжасамды дәстүрлі тәсілдермен қатар жаңа ғылыми ұғымдардың пайда болуына байланысты қалыптасып жатқан модельдер арқылы қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Демек, ұлттық терминжасамның ғылыми негізін үш өзара байланысты қырдан көруге болады: біріншісі – қазақ тілінің ішкі сөзжасамдық мүмкіндіктері; екіншісі – ғылыми ұғым мен оның атауы арасындағы мағыналық сәйкестік; үшіншісі – жасалған терминнің белгілі бір терминологиялық жүйеде тұрақты қолданылуы.

Терминжасам тәсілдерінің мұғалім тәжірибесіндегі көрінісі. Мектептегі оқу үдерісінде терминмен жұмыс көбіне жаңа ұғымды түсіндірумен шектеледі. Алайда терминнің жасалу жолын, құрамын және мағыналық негізін талдау оқушының ғылыми тілін дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан мұғалім терминді дайын ақпарат ретінде емес, тілдік және танымдық нысан ретінде ұсынуы қажет.

Ұлттық терминжасамның мұғалім үшін практикалық маңызы ең алдымен терминнің оқушыға түсінікті болуынан байқалады. Қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктері арқылы жасалған терминдердің бір бөлігі оқушыға мағыналық жағынан жақын келеді. Мысалы, «жасуша», «құлпа», «қоректену», «тыныс алу», «зат алмасу», «қоршаған орта», «табиғи ресурс», «тілдік орта», «сөзжасам», «дыбыс үндестігі» сияқты атауларды олардың құрамындағы сөздердің мағынасы арқылы түсіндіруге болады.

Мысалы, биология сабағында «зат алмасу» терминін түсіндіру кезінде мұғалім оқушыдан «зат» және «алмасу» сөздерінің жеке мағынасын сұрап, кейін олардың ғылыми ұғым ретінде тіркесуінен қандай мазмұн туындайтынын анықтатуы мүмкін. Осы арқылы

оқушы терминнің екі сөздің жай қосындысы емес, белгілі бір ғылыми ұғымның атауы екенін түсінеді.

Қазақ тілін орыс тілінде оқитын сыныптарда мұндай әдістің маңызы одан әрі артады. Оқушы бір уақытта пәндік мазмұнды және қазақ тіліндегі терминді меңгереді. Сондықтан терминнің құрамын талдау, оның қазақ тіліндегі сөзжасамдық үлгісін көрсету, суретпен немесе нақты мысалмен байланыстыру оқушының жаңа ұғымды қабылдауын жеңілдетеді.

Терминжасам тәсілдерін оқу үдерісінде қолданудың бір жолы – **«терминнің тілдік паспорты»** әдісі. Бұл әдіс бойынша оқушы жаңа терминді төрт бағытта талдайды: терминнің атауы, мағынасы, жасалу тәсілі және сөйлемдегі қолданысы. Мысалы:

Термин: ақпараттық қауіпсіздік.

Мағынасы: ақпаратты қорғауға бағытталған шаралар мен талаптар жүйесі.

Жасалу тәсілі: сөздердің тіркесуі арқылы жасалған күрделі термин.

Қолданысы: Ақпараттық қауіпсіздік цифрлық ортада маңызды талаптардың бірі.

Бұл тапсырма оқушыға терминді жаттатудан гөрі оның құрылымын және қолданысын түсінуге мүмкіндік береді.

Екінші тиімді бағыт – **терминологиялық сөздік жүргізу**. Әр пән бойынша оқушы жаңа терминдерді жинақтап, олардың анықтамасын, қажет жағдайда қазақша және орысша баламасын, мысал сөйлемін жазады. Уақыт өте келе бұл сөздік оқушының жеке пәндік терминологиялық қорына айналады. Мұндай жұмыс ғылыми мәтінді түсінуге, сөздікпен жұмыс істеуге және пәндік ойды қазақ тілінде жеткізуге жағдай жасайды.

Үшінші бағыт – **терминнің жасалу моделін анықтау**. Мұғалім оқушыларға бірнеше термин ұсынып, олардың қайсысы терминдену, қайсысы жұрнақ жалғану, қайсысы сөздердің тіркесуі арқылы жасалғанын анықтатуы мүмкін. Мысалы, «сөйлем», «зерттеуші», «ақпараттық қауіпсіздік», «жасуша», «қоректену» сияқты атауларды салыстыру арқылы оқушы терминжасамның әртүрлі жолдарын ажыратады.

Бұл жұмыс қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін практикалық тұрғыдан танытуға мүмкіндік береді. Ш. Құрманбайұлы терминжасамды ұлттық тілдің сөзжасам жүйесімен байланыстыра отырып қарастырады [3; 30-40]. Сондықтан мектептегі терминмен жұмыс сөзжасамдық біліммен ұштастырылған жағдайда оқушының тілдік құзыреттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Терминдену тәсілінің білім беру үдерісіндегі мүмкіндігі. Ұлттық терминжасамның маңызды тәсілдерінің бірі – терминдену. Терминдену кезінде жалпы қолданыстағы сөз белгілі бір ғылым саласында арнайы мағынаға ие болып, термин қызметін атқарады. Мұндай сөздер оқушыға тілдік тұрғыдан таныс болғандықтан, жаңа ғылыми ұғымды меңгеруге белгілі бір деңгейде қолайлы жағдай жасайды.

Мысалы, «орта», «тамыр», «жасуша», «қорек», «байланыс», «құрылым», «түбір», «буын», «өріс» сияқты сөздер әртүрлі контексте жалпы қолданыстағы және ғылыми терминдік мағынада жұмсалуды мүмкін. Мұғалім осы ерекшелікті пайдаланып, оқушыларға сөздің жалпы және терминдік мағынасын салыстыру тапсырмасын ұсына алады.

Мәселен, «түбір» сөзінің күнделікті қолданыстағы мағынасы мен тіл біліміндегі терминдік мағынасын салыстыруға болады. Бірінші жағдайда ол өсімдіктің жер астындағы мүшесін білдірсе, екінші жағдайда сөздің негізгі мағыналық бөлігін білдіреді. Бұл мысал оқушыға бір тілдік бірліктің әр салада әртүрлі арнайы мағынада жұмсалатынын түсіндіреді.

Терминдену тәсілінің педагогикалық құндылығы осында: оқушы терминді бөлек, бөтен сөз ретінде емес, өзі білетін тілдік қордың ғылыми қолданыстағы нұсқасы ретінде қабылдайды. Бұл тәсіл әсіресе қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеріп жүрген оқушылардың сөздік қорын дамытуда тиімді.

Морфологиялық және синтаксистік терминжасамды оқыту. Қазақ тілінің жалғамалы құрылымы морфологиялық тәсіл арқылы жаңа атаулар жасауға мүмкіндік береді. Жұрнақтар арқылы туынды сөздер жасау қазақ тілінің табиғи сөзжасам жүйесіне тән құбылыс. Терминжасамда да осы мүмкіндіктер кеңінен пайдаланылады.

Мұғалім оқушыларға белгілі бір түбірден бірнеше туынды термин жасауды ұсыну арқылы сөзжасам мен терминжасамның байланысын көрсете алады. Мысалы, **зерттеу – зерттеуші, басқару – басқарушы, өлшеу – өлшем, байланыс – байланыстыру** тәрізді сөздерді құрылымдық тұрғыдан талдауға болады. Мұндай тапсырмалар оқушыға терминнің сыртқы тұлғасын ғана емес, оның ішкі жасалу логикасын түсіндіреді.

Синтаксистік тәсілдің де мектептегі терминмен жұмыста өзіндік орны бар. Қазіргі білім беру мазмұнында «оқу сауаттылығы», «ақпараттық қауіпсіздік», «цифрлық сауаттылық», «жасанды интеллект», «тілдік орта», «ғылыми жоба», «кәсіби бағдар» сияқты күрделі атаулар жиі кездеседі.

Оқушыға мұндай терминдерді меңгертуде олардың құрамындағы сөздердің байланысын анықтату, негізгі және бағыныңқы сыңарын белгілеу, терминнің тұтас мағынасын түсіндіру тиімді. Бұл тәсіл терминологиялық білім мен грамматикалық білімді өзара байланыстырады.

Н.М. Ашимбаева, Н.К. Шуленбаев және К.М. Жампейис қазіргі қазақ терминжасамында морфологиялық сөзжасам мен терминологиялық модельдердің өнімділігін атап көрсетеді [5]. Осы ғылыми тұжырымды мектеп тәжірибесіне бейімдей отырып, мұғалім терминдерді тілдік құрылымы арқылы меңгертудің тиімділігін арттыра алады.

Терминологиялық бірізділік және мұғалімнің кәсіби жауапкершілігі. Терминді дұрыс жасау ғана емес, оны бірізді қолдану да маңызды. Бір ұғымның әр сабақта немесе әр оқулықта әртүрлі атаумен берілуі оқушының түсінігін қиындатады. Сондықтан мұғалімнің терминологиялық мәдениеті білім беру сапасының бір компоненті ретінде қарастырылуы тиіс.

Ш. Құрманбайұлы терминологиялық жұмыста жүйелілік пен бірізділіктің маңызын бірнеше зерттеуінде атап көрсетеді [3; 150-160]. Терминологиялық жүйе белгілі бір саладағы ұғымдардың өзара байланысын тілдік тұрғыдан бейнелейтіндіктен, бір терминді тұрақты және дәл қолдану ғылыми коммуникация үшін маңызды.

Бұл мәселе оқулықтармен жұмыс барысында да байқалады. Терминнің оқушының жас ерекшелігіне сәйкес берілуі, оның анықтамасының түсінікті болуы және бір терминнің мәтін бойында бірізді қолданылуы оқулық сапасына әсер етеді. Termincom.kz платформасында жарияланған қазіргі әдістемелік материалдарда да қазақ тілі оқулықтарындағы терминдердің жүйелілігі, жас ерекшелігіне сәйкестігі және терминжасамдағы реттілік мәселелері көтерілген [6].

Сондықтан мұғалім жаңа терминді қолданбас бұрын оның ресми терминологиялық қорда орныққан-орнықпағанын, орфографиялық тұлғасын және мағынасын тексеруі қажет. Бұл әсіресе цифрлық технология, жасанды интеллект, ақпараттық технология, биотехнология сияқты жаңа ұғымдар көптеп еніп жатқан қазіргі кезеңде өзекті.

Ұлттық терминжасам және оқушының ғылыми тілін дамыту. Терминмен жұмыс

оқушының ғылыми тілін қалыптастырудың маңызды тетігі бола алады. Ғылыми тілдің негізгі белгілерінің бірі – ұғымдарды нақты атау және олардың арасындағы логикалық байланысты дәл көрсету. Осы тұрғыдан терминологиялық қордың мол болуы оқушының ғылыми ойын жүйелі жеткізуіне мүмкіндік береді.

Мұғалім сабақ барысында оқушыдан жаңа терминді қолдана отырып жауап беруді талап етуі қажет. Мысалы, «Сабақта не түсіндің?» деген жалпы сұрақтың орнына «Бүгінгі тақырып бойынша үш негізгі терминді ата және олардың арасындағы байланысты түсіндір» деген тапсырма беру оқушының пәндік және тілдік белсенділігін арттырады.

Сонымен бірге терминдерді мәтін құрауда пайдалану маңызды. Оқушы белгілі бір тақырып бойынша бес термин таңдап, сол терминдердің кемінде үшеуін пайдаланып қысқа ғылыми сипаттама жаза алады. Мұндай тапсырма терминді танудан оны белсенді қолдануға көшуге мүмкіндік береді.

Бұл бағыттағы жұмысты бағалау үшін терминді дұрыс қолдану, мағынасын дәл түсіндіру, ғылыми контексте орынды пайдалану және терминнің жазылуын сақтау сияқты критерийлерді қолдануға болады.

Осылайша терминмен жұмыс тілдік білімді пәндік білімнен бөлек қарамай, оларды біртұтас үдеріс ретінде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық ортадағы ұлттық терминжасамның жаңа мүмкіндіктері. Қазіргі мұғалім терминологиялық жұмысты цифрлық білім беру құралдарымен байланыстыра алады. Электрондық терминологиялық сөздіктер, интерактивті тапсырмалар, цифрлық карточкалар және жасанды интеллект негізіндегі құралдар терминдерді қайталау мен бекітуге мүмкіндік береді.

Мысалы, мұғалім интерактивті платформада термин мен анықтаманы сәйкестендіру, терминді жасалу тәсілі бойынша жіктеу, жалпы қолданыстағы сөз бен терминдік мағынаны ажырату, терминді сөйлемде қолдану сияқты тапсырмалар құра алады.

Жасанды интеллектті де терминологиялық жұмыста көмекші құрал ретінде пайдалануға болады. Мұғалім белгілі бір тақырып бойынша терминдер тізімін жүйелетіп, әр терминге оқушы жасына сәйкес түсіндірме немесе сөйлем үлгісін әзірлете алады. Алайда жасанды интеллект ұсынған терминологиялық ақпарат ғылыми және нормативтік тұрғыдан мұғалім тарапынан тексерілуі қажет. Себебі терминнің кең таралуы оның міндетті түрде ғылыми тұрғыдан орныққанын білдірмейді.

Бұл жерде мұғалімнің рөлі өзгереді: ол тек терминді жеткізуші емес, терминологиялық ақпаратты іріктеуші, тексеруші және оқушыға бейімдеуші тұлғаға айналады.

Ұлттық терминжасамды оқытудағы авторлық әдістемелік ұстаным. Жоғарыдағы теориялық және практикалық тұжырымдарды жинақтай отырып, мұғалім үшін ұлттық терминжасаммен жұмыс істеудің «Түсін – Талда – Қолдан – Жүйеле» атты төрт кезеңді моделін ұсынуға болады.

Бірінші кезең – «Түсін». Оқушы жаңа терминнің мағынасын қарапайым тілмен түсінеді, оның қандай ұғымды білдіретінін анықтайды.

Екінші кезең – «Талда». Терминнің сөздік құрамын, жасалу тәсілін, морфологиялық құрылымын немесе тіркесу ерекшелігін талдайды.

Үшінші кезең – «Қолдан». Оқушы терминді сөз тіркесінде, сөйлемде, қысқа мәтінде немесе ауызша жауапта пайдаланады.

Төртінші кезең – «Жүйеле». Терминді белгілі бір тақырыптық топқа енгізіп, бұрын

меңгерген терминдермен байланыстырады. Мысалы, биологияда «жасуша – ұлпа – мүше – мүшелер жүйесі – ағза» сияқты ұғымдық қатар құрастырылады.

Бұл модельдің ерекшелігі – терминді жай есте сақтаудан гөрі оны түсінуге, тілдік құрылымын тануға және ғылыми контексте қолдануға бағытталуында. Мұндай жүйелі жұмыс оқушының терминологиялық қорын ғана емес, оның ғылыми ойлау дағдысын да дамытуға мүмкіндік береді.

Ұлттық терминжасамның мектептегі практикалық маңызын дәл осы тұрғыдан бағалауға болады. Термин оқушы үшін дайын атау ғана емес, белгілі бір ғылыми ұғымды түсінудің кілтіне айналады.

Қорытынды. Ұлттық терминжасам – қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуының маңызды алғышарттарының бірі. Оның практикалық маңызы термин жасау саласымен ғана шектелмей, білім беру үдерісіне де тікелей әсер етеді. Себебі мектеп оқушысы ғылыми ұғымдардың басым бөлігін терминдер арқылы меңгереді және сол терминдерді дұрыс қолдану арқылы пәндік білімін тілдік тұрғыдан рәсімдейді.

Қазақ терминологиясын зерттеген Ө. Айтбаев, Ө. Қайдар, Ш. Құрманбайұлы және басқа да ғалымдардың еңбектері ұлттық терминжасамның ғылыми негіздерін айқындауға үлкен үлес қосты. Олардың зерттеулерінде ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану, терминнің ғылыми дәлдігін сақтау, терминологиялық жүйелілік пен бірізділікті қамтамасыз ету мәселелері маңызды орын алады [1; 2; 3].

Мұғалім үшін осы ғылыми тұжырымдардың практикалық мәні – терминді сабақта саналы түрде оқыту мүмкіндігінде. Терминдену, морфологиялық және синтаксистік тәсілдерді оқушының жас ерекшелігіне сәйкес түсіндіру оның сөзжасамдық білімін кеңейтіп қана қоймай, ғылыми тілде ойлауына жағдай жасайды.

Терминологиялық сөздік жүргізу, терминнің «тілдік паспортын» құрастыру, терминнің жасалу моделін анықтау, жалпы және терминдік мағынаны салыстыру, терминді мәтінде қолдану сияқты әдістерді жүйелі пайдалану оқушының терминологиялық сауаттылығын қалыптастырады. Әсіресе қазақ тілін өзге тілде оқитын сыныптарда мұндай жұмыс қазақ тілін әрі тілдік қатынас құралы, әрі ғылымды меңгеру тілі ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі цифрлық білім беру ортасы ұлттық терминжасамды оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашып отыр. Электрондық сөздіктер, интерактивті платформалар және жасанды интеллект құралдары мұғалімге терминмен жұмысты түрлендіруге мүмкіндік береді. Дегенмен цифрлық құралдардың терминологиялық ақпаратты ұсынудағы рөлі көмекші сипатта болып, соңғы ғылыми-әдістемелік шешімді мұғалім қабылдауы тиіс.

Ұлттық терминжасамның білім беру жүйесіндегі ең маңызды нәтижелерінің бірі – оқушының қазақ тіліндегі ғылыми ойлау қабілетін қалыптастыру. Егер оқушы ғылыми ұғымды қазақ тілінде түсініп, терминді дұрыс қолданып, оның мағынасын өз сөзімен түсіндіре алса, бұл қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі қызметінің нақты көрінісі болады.

Сондықтан мұғалімнің терминологиялық мәдениетін арттыру, пәндік терминдермен жүйелі жұмыс жүргізу және ұлттық терминжасам тәсілдерін оқу үдерісіне енгізу – қазақ тілінің ғылыми қолданысын кеңейтудің практикалық бағыттарының бірі. Терминнің өміршеңдігі оның жасалуымен ғана емес, оның оқулықта, сабақта, ғылыми мәтінде және кәсіби коммуникацияда дұрыс әрі бірізді қолданылуымен де анықталады.

Ұлттық терминжасамды білім беру тәжірибесімен байланыстыру арқылы мұғалім бір мезгілде үш міндетті жүзеге асырады: **оқушының пәндік білімін тереңдетеді, оның**

ғылыми тілін дамытады және қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетін нақты оқу әрекеті арқылы танытады. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық терминжасам мұғалімнің кәсіби қызметіндегі теориялық мәселе ғана емес, білім сапасын арттыруға ықпал ететін практикалық әдістемелік құрал.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 208 б.
2. Қайдар Ө. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері: барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал. – Алматы, 2005. – 240 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы: қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы, 1992. – 448 б.
5. Ашимбаева Н.М., Шуленбаев Н.К., Жампейис К.М. Қазақ тіліндегі негізгі терминжасамдық тәсілдер // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеОТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – №2 (65).
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ тілі оқулықтарындағы терминдердің қолданылуы // Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>

ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫНДАҒЫ ЖАҢА АТАУЛАР ПАРАДИГМАЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛУЫ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ

Коянбекова Сара

Қазақ-Америка университетінің проф., ф.ғ.д.

Аңдатпа. Мақалада цифрлық трансформацияда қазақ терминжасамының даму үрдістері мен жаңа атаулар парадигмаларын қалыптастырудың тиімді модельдері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігінде цифрландыру, ақпараттық технологиялар, жасанды интеллект, киберқауіпсіздік, деректерді өңдеу және интернет-коммуникация салаларының қарқынды дамуына байланысты қазақ тілінің инновациялық ғылыми-цифрлық ұғымдарды атау қажеттілігінің дамуымен айқындалады.

Зерттеу негізінде қазіргі цифрлық лексикалардағы терминдердің жасалу жолдары жүйеленіп, төл сөз негізінде терминдену, сөзжасамдық үлгі арқылы жаңа атау жасау, калькалау, семантикалық тәсіл, кірме терминдерді тілдік бейімдеу, транслитерация және аралас модельдер сипатталады. «Цифрлық сауаттылық», «жасанды интеллект», «машиналық оқыту», «нейрожелі», «деректер базасы», «киберқауіпсіздік» сияқты атаулардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері талданады. Нәтижесінде қазіргі қазақ терминжасамының бір ғана әдіс арқылы емес, ұлттық сөзжасам мүмкіндіктері және халықаралық ғылыми лексиканың ықпалдасуы негізінде қалыптасатын көпмодельді жүйеге айналып отырғаны тұжырымдалады.

Түйін сөздер: цифрлық технология, қазақ терминологиясы, терминжасам, жаңа атаулар парадигмасы, сөзжасамдық модель, цифрлық терминдер, жасанды интеллект.

THE FORMATION OF NEW NAMING PARADIGMS IN KAZAKH TERMINOLOGY AND THEIR DIGITAL MODELS

Abstract. The article examines the development trends of Kazakh term formation in digital transformation and effective models for the formation of new nomenclature paradigms. The relevance of the study is determined by the development of the need of the Kazakh language to name innovative scientific and digital concepts due to the rapid development of the fields of digitalization, information technologies, artificial intelligence, cybersecurity, data processing, and Internet communication.

Based on the study, the ways of formation of terms in modern digital lexicons are systematized, and term formation on the basis of native words, creation of new names through word-formation models, calquing, the semantic method, linguistic adaptation of borrowed terms, transliteration, and mixed models are described. The structural-semantic features of such names as “digital literacy,” “artificial intelligence,” “machine learning,” “neural network,” “database,” and “cybersecurity” are analyzed. As a result, it is concluded that modern Kazakh term formation is turning into a multi-model system formed not through a single method, but on the basis of the integration of national word-formation capabilities and international scientific vocabulary.

Keywords: digital technology, Kazakh terminology, term formation, new nomenclature paradigm, word-formation model, digital terms, artificial intelligence.

Кіріспе. Қоғамдағы ақпараттардың даму қарқыны тілдің сөздік құрамына тікелей әсер етеді. Әсіресе ғылым мен технологияның инновациялануы бұрын ұлттық тілдік жүйеде болмаған жаңа ұғымдардың қалыптасуы мен сол ұғымдарды дәл, ықшам әрі жүйелі атау қажеттілігін талап етеді. Заманауи цифрлық технология адам өміріндегі білім беру, мәдениет, мемлекеттік басқару, экономика, медицина, коммуникация, өндіріс және сияқты көптеген салаларға еніп, жаңа соны ұғымдар жүйесін қалыптастыруда. Осыған орай ұлттық тіліміздің терминологиялық қоры да үздіксіз толығу үстінде екенін байқауға болады.

Жалпы термин ұғымының негізгі қызметі – белгілі бір ғылыми немесе кәсіби ұғымды нақты, әрі тұрақты атау. Термин сөзінің этимологиялық негізін талдасақ, латынның *terminus* – «шек», «шекара», «шеті» мағыналарымен байланыстырылады. Терминнің этимологиялық сипаты оның ғылыми ұғымның мағыналық шегін белгілеуші тілдік бірлік ретіндегі табиғатымен де сабақтас [1; 16].

Терминнің этимологиясындағы «шекара» семасы оның қазіргі ғылыми қызметімен белгілі бір деңгейде байланысады. Ғылыми термин кез келген құбылысты жалпы сипаттап қана қоймайды, белгілі бір ғылыми ұғымның мазмұнын шектеп, оны сол саланың өзге ұғымдарынан ажыратып көрсетеді. Мысалы, тіл біліміндегі «фонема», «морфема», «синтаксис» атаулары жалпы тілдік қолданыстағы сөздерден ұғымдық нақтылығымен ерекшеленеді. Әрқайсысы белгілі бір теориялық жүйеде өзіндік мазмұнды айқындайтыны белгілі. Халықаралық терминологиялық стандарттарда да термин арнайы саладағы жалпы ұғымның тілдік белгіленуі ретінде қарастырылады [2; 24]. Яғни, терминнің мәнін тек оның сыртқы сөздік тұлғасынан емес, сол атаудың қандай ұғымға және қандай ғылыми жүйеге қатысты қолданылатынын зерттеу қажет.

«Термин» сөзінің қазіргі мағынаға ие болуы ұзақ тарихи-танымдық үдерістің нәтижесі екені белгілі. Ғылым салалары күрделенген сайын ұғымдарды дәл ажырату қажеттілігі де арта түсті. Соның нәтижесінде зерттеушілер еңбектерінде талданғандай, белгілі бір

саланың ұғымдарын атайтын арнайы лексика қалыптасып, кейін ол терминологиялық жүйе ретінде қарастырыла бастады.

Қазақ тіліндегі терминологиялық пікір тарихы XX ғасырдың басындағы ұлттық ғылым тілін қалыптастыру сипаттарымен тығыз байланысты болды. Атап айтқанда, А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылары қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін, яғни ғылыми ұғымдарды атауға, пайдалануға ерекше мән берді. Бұл кезеңде қазіргі «термин» ұғымының орнына «пән сөзі», «пән атауы», «жат сөз», «шет сөз» тәрізді атаулар қолданылғаны белгілі. XX ғасырдың 20–30-жылдарында терминология мәселесі арнайы талқыланып, ғылыми атауларды қазақ тілінің табиғатына бейімдеу мәселесі өзектілік танытты. Мәселен, Т. Шонановтың 1935 жылы «Терминдер туралы» мақаласының жариялануы терминологиялық ізденістердің осы кезеңдегі ғылыми сипатын анықтайды. Зерттеушінің басқа тілден енген терминдерді қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкестендіру жөніндегі тұжырымдары болашақтағы терминжасам үдерісінде маңызды бағыттардың бірі болды [3; 34].

Қазақ терминологиясының бұдан кейінгі дамуы Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Ә.Қайдар, Ә.Айтбаев, Б.Қалиев, Ш.Құрманбайұлы және басқа зерттеушілердің еңбектерімен ұштасты. Ғалымдардың зерттеулерінде қазақ терминологиясының тарихи кезеңдері, ғылыми қағидаттары, терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері жүйелі түрде зерттелген.

Сондықтан, қазіргі цифрлық терминжасам тарихи тәжірибеден бөлек қарастырылмайды. Бүгінгі «жасанды интеллект», «машиналық оқыту», «нейрожелі», «цифрлық сауаттылық», «киберқауіпсіздік» тәрізді атаулар – жаңа технологиялардың атауын білдіргенімен, оларды қазақ тілінде орнықтыру барысында бұрыннан қалыптасқан терминжасамдық ұстанымдар мен сөзжасамдық мүмкіндіктер туындайды.

Осыған орай, цифрлық қазақ терминжасамын зерттеу жаңа сөздерді жинақтаумен ғана шектелмей, олардың қандай модель бойынша жасалып жатқанын, қандай тілдік тетіктер арқылы қалыптасатынын және қазақ тілінің ішкі заңдылықтарымен қаншалықты үйлесетінін анықтауды талап етеді. Лингвист А.А.Реформатскийдің пайымдауынша, термин – белгілі бір терминологияның құрамдас бөлшегі, ал терминология мен оның құрамды бөлігі болатын терминдер арқылы ғылыми теориялар, заңдар мен ұстанымдар тілдік таңбамен бекітіледі. Қазақ терминологиясының теориялық қалыптасуында 1935 жылғы «Принципы терминологии казахского литературного языка, принимаемые государственной терминологической комиссией» атты құжаттың орны ерекше, ол қазақ тілі терминологиясының алғашқы ресми қағидаттарын бекіткен. Еліміз егемендік алып, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы терминологияның қолданыс аясын кеңейтуге тікелей мүмкіндік жасады.

Ғылым тілінің өзегі терминдер болса, қазіргі терминтанудағы шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде осыны негізге ала отырып, пәнаралық сипатқа ерекше мән береді. М.Т. Кабре терминологиялық бірлікті тілдік құрылым ретінде ғана емес, білімді ұйымдастыру мен коммуникация үдерісінде қызмет ететін көпқырлы нысан ретінде қарастырады [4]. Ал Э.Вюстердің классикалық теориясында терминнің ұғыммен байланысы, ұғымдар жүйесінің реттелуі және арнайы атауларды біріздендіру мәселелері алдыңғы қатарға қойылды [5].

Австриялық ғалым Э.Вюстердің XX ғасырдағы терминология теориясының қалыптасуында орны ерекше. Зерттеушінің 1931 жылы жарық көрген «Техникадағы, әсіресе

электротехникадағы халықаралық тілдік стандарттау» атты еңбегі қазіргі терминтанудың классикалық негіздерінің бірі ретінде қарастырылады [5; 42]. Э. Вюстердің теориялық жүйесінде терминге қарағанда оның артындағы ұғым маңызды орын алады. Яғни терминологиялық жұмыс алдымен белгілі бір саладағы ұғымдарды анықтап, олардың өзара байланысын жүйелеуге, одан кейін сол ұғымдарға сәйкес атауларды орнықтыруға бағытталуы тиіс. Бұл қағида терминді жеке тұрған сөз емес, белгілі бір ұғымдар жүйесінің элементі ретінде тануға мүмкіндік берді.

Кейіннен терминологияны стандарттау мен біріздендіру тұрғысынан түсіндірумен шектелмейтін жаңа ғылыми бағыттар пайда болды. Соның ішінде терминнің мәтіндегі нақты қызметін, сөйлеу жағдаятындағы қолданысын, коммуникациялық сипатын зерттейтін бағыттар қалыптасты.

Алаш зиялыларының зерттеулерінде ғылымның түрлі салаларына қатысты ұғымдарды қазақ тілінде жеткізуге бағытталған ізденістер туындады. А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Кемеңгерұлы және басқа да ғалымдардың оқу құралдары мен ғылыми еңбектері осы үдерістің қалыптасуына әсер етті [6; 10]. Аталған ғалымдардың еңбектеріндегі ерекшелік – терминжасамның тілдік қажеттіліктің туындауымен бірге ұлттық ғылым тілін қалыптастыру міндетімен тікелей сабақтастығын көрсетті.

Зерттеуші Ш.Құрманбайұлы терминтанымда бірқатар ғалымдардың терминжасам тәсілдерінің барлығын біріктіріп, «термин шығармашылығы» деп атайды. Бұл көзқарас терминтанымды жай ғана атау жасау ережелерінің жиынтығы емес, шығармашылық-когнитивтік үдеріс ретінде қарастыруға негіз болады. Бұл тұжырымға сүйенсек, цифрлық қазақ терминжасамы жаңа атаулар парадигмаларының жасалу модельдері төмендегі кестеде көрсетілген дәйектермен тікелей астасады.

Кезең	Жылдар	Негізгі бағыт	Ғалымдар	Негізгі еңбектер/үлесі	Терминжасамға ықпалы
Алғашқы қалыптасу кезеңі	XIX ғ. II жартысы – 1910	Қазақтың ғылыми атаулар жүйесінің алғашқы негіздері	Ы. Алтынсарин, А. Құнанбайұлы және т.б.	Оқу-ағарту, ғылымға қатысты алғашқы атаулар	Қазақтың төл лексикалық қорын ғылыми ұғымдарды атауға пайдалану
Ұлттық терминжасам кезеңі	1910-1930	Ұлттық ғылыми терминологияны жүйелеу	А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омаров, Т. Шонанов, Қ. Кемеңгерұлы	Оқулықтар, оқу құралдары, пәндік атаулар	Төл сөздер негізінде термин жасау, ұғымды қазақша түсіндіру, терминдерді жүйелеу
Кеңестік жүйелену кезеңі	1930-1990	Салалық терминологияның кеңеюі, терминологиялық сөздіктер жасау	Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, Ө. Айтбаев және т.б.	Салалық сөздіктер, терминологиялық зерттеулер	Терминологиялық қорды толықтыру, халықаралық және кірме терминдерді игеру
Тәуелсіздік және ұлттық терминжасамның дамуы	1990-2000	Терминдерді ұлттық тілдік негізде жасау және реттеу	Ә. Қайдар, Ө. Айтбаев, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы	Б. Қалиев, «Терминологиялық сөздіктер жасаудың принциптері»	Терминологиялық сөздіктерді құрастыру принциптерін ғылыми

				(1992, 13–14-б.); «Терминология және тіл мәдениеті» (1996, 12–20-б.); «Тіл білімі терминдерінің тақырыптық, түсіндірмелі және оқулық сөздігін жасау принциптері» (1998, 11–22-б.)	негіздеу; термин мен әдеби тіл нормасының байланысын көрсету; терминдерді жүйелеу
Терминжасамды реттеу және қалыптастыру кезеңі	2000-2010	Терминдерді жасау, реттеу, біріздендіру	Б. Қалиев, Ө. Айтбаев, Ш. Құрманбайұлы және т.б.	Б. Қалиев, «Қазақ терминдерін жасау мен реттеудің және оны қалыптастырудың кейбір мәселелері» (2001, 41–47-б.)	Термин жасау мен реттеудің теориялық-практикалық мәселелерін нақтылау; терминологиялық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету
Қазіргі терминтаным және цифрлану	2010-2020	Ұлттық терминқорды жаңарту, электрондық базалар қалыптастыру	Б.Қалиев, Ш. Құрманбайұлы және т.б.	Терминологиялық зерттеулер, электрондық терминологиялық ресурстар	Терминдерді цифрлық ортада жинақтау, біріздендіру және қолданысқа енгізу
Цифрлық терминжасам кезеңі	2020-қазіргі кезең	IT, жасанды интеллект, цифрлық білім, киберқауіпсіздік, Big Data терминдерін қалыптастыру	Қазіргі қазақ терминологтары, салалық мамандар	Жасанды интеллект, машиналық оқыту, үлкен тілдік модель, цифрлық сауаттылық, деректер базасы т.б.	Төл сөздерді терминдендіру, сөзжасам, аналитикалық тәсіл, калькалау, кірме терминдерді бейімдеу, транслитерация және аралас модельдердің қатар қолданылуы

1-кесте. Қазақ терминжасамының кезеңдері

Отандық терминологтардың зерттеулеріне сүйенсек, қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдерін негізінен төрт топқа бөліп қарастыруға болады:

№	Тәсіл	Сипаттамасы	Мысал
1	Морфологиялық тәсіл	Жұрнақтар мен қосымшалар арқылы жаңа сөз тудыру	тұрғызу → тұрғызушы; бағдарла → бағдарламашы
2	Синтаксистік (сөз тіркесі) тәсіл	Екі немесе бірнеше сөзді біріктіріп атау жасау	компьютерлік желі, деректер қоры
3	Семантикалық тәсіл	Бар сөзге жаңа мағына үстеу	тышқан (mouse), бұлт (cloud)

4	Будан (гибридті) тәсіл	Қазақ сөзі мен кірме түбірдің бірігуі	бейнекамера, аудиокітап, телеарна
---	------------------------	---------------------------------------	-----------------------------------

2-кесте. Терминжасам тәсілдерінің негізгі модельдері

Соңғы жылдары дәл осы төртінші – гибридті терминдер моделі бойынша жасалған атаулардың саны күрт өскенін байқауға болады. Мысалы: автожол, аэробилет, бейнеклип, биотөлкұжат, веложарыс, газқұбыр, геосаясат, инфрақұрылым, киноөндіріс, теледидар, тележүргізуші, фотоайғақ, экоорталық тәрізді ондаған атаулар тілдік қолданысқа берік енді. Бұл құбылысты арнайы зерттеген А. Ахметтің докторлық диссертациясы «Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдер» деп аталса, ал А. Әубәкірова «Қазақ тіліндегі жаңа терминдер: жасалуы мен қолданысы» тақырыбын зерттеген. Қ.Алдашева өз кезегінде «Қазақ неологиясы мен неографиясы» атты зерттеуінде жаңа сөздердің тілге енуі мен бекуі мәселесін жан-жақты қарастырды.

Қазақстандағы тіл саясатының 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында да кірме терминдерді қазақ тілінің сөзжасамдық, фоно-морфологиялық табиғатына сай игеру, ғылыми негізделген терминологиялық база қалыптастыру және терминдердің бірізді қолданысын қамтамасыз ету қажеттілігі көрсетілген. Бұл жағдай қазіргі терминжасамның лингвистикалық, институционалдық және цифрлық сипатқа ие болғанын көрсетеді.

Цифрлық технологиялардың дамуымен бірге қазақ тілінде жаңа терминдердің бірнеше семантикалық тобы қалыптасуда. Олардың қатарында:

- ақпараттық технология терминдері;
- бағдарламалау және цифрлық жүйе атаулары;
- жасанды интеллект терминдері;
- киберқауіпсіздік терминдері;
- цифрлық білім беру терминдері бар.

Жүйеленген терминдер тобының едәуір бөлігі халықаралық ғылыми кеңістікте қысқа уақыт ішінде пайда болып, бірнеше тілге қатар таралуда. Сондықтан қазақ тілі жаңа ұғымды атағанда дайын халықаралық терминді қабылдау, оны калькалау немесе қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктері арқылы балама жасау сияқты бірнеше стратегияны қатар қолданады.

Төменде қарастырылған тілдік материалдар қазіргі цифрлық терминжасамның бір ғана тәсілге сүйенбейтінін, керісінше, қазақ тілінің ішкі лексикалық-семантикалық және сөзжасамдық мүмкіндіктері мен халықаралық терминологиялық тәжірибенің өзара сабақтастығы негізінде жүзеге асатынын көрсетеді. Жаңа цифрлық ұғымды атау барысында төл сөзді терминдендіру, сөзжасамдық үлгі арқылы жаңа тұлға қалыптастыру, аналитикалық тіркес жасау, калькалау, семантикалық терминдену, кірме терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдеу, транслитерация немесе транскрипция және аралас модельдер қатар қолданылады. Бұл тәсілдердің әрқайсысы белгілі бір ұғымның мазмұнын дәл әрі ықшам жеткізуге бағытталғанымен, олардың барлығы жаңа терминнің қолданысқа енуі, кәсіби және ғылыми ортада орнығуы, нормалануы мен бірізденуі сияқты келесі сатылармен сабақтасады. Осыған байланысты қазіргі цифрлық терминжасамды жекелеген сөздердің жасалуынан гөрі, жаңа ұғымды тілдік тұрғыдан концептуалдандырудан бастап терминнің ғылыми коммуникацияда тұрақтануына дейінгі тұтас жүйе ретінде қарастыруға болады. Аталған заңдылықтарды жинақтап көрсету үшін қазақ тіліндегі цифрлық терминжасамның негізгі қалыптасу кезеңдері төмендегідей жүйеленген модельде ұсынуға болады:

1-сурет. Жаңа цифрлық ұғым

Қазақ терминжасамындағы өнімді тәсілдердің бірі – жалпы қолданыстағы төл сөзге жаңа терминологиялық мағына беру. Мысалы: желі, терезе, бұлт, қор, кілт, тіркелгі, сақтау, жүктеу, өңдеу, қатынау сияқты сөздер цифрлық коммуникация мен ақпараттық технология саласында арнайы ұғымдарды атауға қатысады [7; 26] . Мұнда жаңа термин сырттан дайын күйінде алынбайды. Керісінше, тілде бұрыннан бар сөздің семантикалық мүмкіндігі кеңейіп, белгілі бір ғылыми-техникалық ұғымды белгілеуге маманданады. Мысалы, бұлт сөзі табиғи құбылысты білдіретін жалпы лексикалық бірлік болса, «бұлттық есептеу», «бұлттық сақтау» тәрізді тіркестер құрамында арнайы технологиялық ұғымды білдіреді. Бұл модельдің артықшылығы – терминнің қазақтілді сөйлеушіге семантикалық тұрғыдан жақын болуы.

Ал сөзжасамдық модельде қазақ тілінің морфологиялық мүмкіндіктері де цифрлық терминдер жасауға белсенді қатысады. Мысалы, бағдарлама → бағдарламалау → бағдарламашы, автомат → автоматтандыру → автоматтандырылған, цифр → цифрлық → цифрландыру → цифрландырылған, ақпарат → ақпараттық, дерек → деректер. Бұл қатарлардан қазақ тілінің жұрнақтық жүйесі жаңа технологиялық ұғымдарды атауға бейімделіп отырғанын көруге болады. Яғни цифрлық терминжасамда бұрыннан бар сөзжасамдық модельдер жаңа семантикалық мазмұнмен толығуда. Мұны дәстүрлі сөзжасамдық модельдің жаңа ұғымдық кеңістікке бейімделуі деп сипаттауға болады.

Қазіргі цифрлық терминологияда екі немесе одан да көп сөзден құралған атаулар өте өнімді. Аналитикалық немесе тіркестіру моделінде жасалған сөздер: жасанды интеллект, машиналық оқыту, цифрлық сауаттылық, деректер базасы, ақпараттық қауіпсіздік, цифрлық технология, нейрондық желі, деректерді өңдеу. Бұл модельдің ерекшелігі – күрделі ғылыми ұғымның бірнеше компонент арқылы берілуі. Мұнда бірінші компонент көбіне ұғымның салалық белгісін көрсетсе, екінші компонент негізгі ұғымды білдіреді. Мәселен, сауаттылық жалпы ұғым болса, цифрлық сауаттылық тіркесінде белгілі бір салаға қатысты арнайы мазмұнға ие болады. Сол сияқты қауіпсіздік сөзі ақпараттық қауіпсіздік, киберқауіпсіздік сияқты терминдер құрамында нақтыланады.

Калькалау моделі

Цифрлық терминжасамдағы маңызды бағыттардың бірі – шетелдік терминдердің құрылымдық-семантикалық үлгісін қазақ тілінде қайта жасау.

Мысалы, ағылшын тіліндегі artificial intelligence атауы қазақ тілінде жасанды интеллект, machine learning – машиналық оқыту, digital literacy – цифрлық сауаттылық, data processing – деректерді өңдеу түрінде қолданылады. Бұл жағдайда бастапқы терминнің компоненттері толық немесе ішінара қазақ тілінің лексикалық бірліктері арқылы беріледі.

Калькалау терминжасамның өнімді тәсілі болғанымен, оны сөзбе-сөз аударма ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз. Себебі терминнің қазақша нұсқасы ғылыми ұғымның мазмұнын дәл жеткізіп қана қоймай, қазақ тілінің синтаксистік және лексика-семантикалық заңдылықтарына сәйкес келуі қажет.

Цифрлық дәуірдегі ерекше құбылыстардың бірі – бұрыннан бар сөздердің жаңа технологиялық мағынада қолданылуы. Мысалы: желі, түйін, бұлт, терезе, қор, кілт, жүктеу, сақтау, қолданушы, арна сияқты сөздер цифрлық коммуникация жағдайында жаңа мағыналық реңктерге ие болды. Бұл құбылыста тілдің ішкі ресурсы сақталады, бірақ сөздің семантикалық аясы кеңейеді. Мұндай семантикалық терминдену моделі қазақ тілінің терминологиялық жүйесін ұлттық лексикамен байланыстыруға мүмкіндік береді. Сондықтан семантикалық терминдену цифрлық кезеңдегі ең табиғи модельдердің бірі ретінде бағалануы мүмкін.

Цифрлық технология саласындағы халықаралық терминдердің барлығын қазақ тілінің ішкі ресурстары арқылы бірден баламалау мүмкін емес. Себебі кейбір ұғымдардың атауы халықаралық ғылыми коммуникацияда кеңінен орныққан. Кірме терминдердің қазақ тіліндегі бейімделу модельдері мысалы:

алгоритм, сервер, робот, интернет, код, платформа, протокол, модуль, файл, браузер сияқты атаулар халықаралық терминологиялық қолданыс арқылы қазақ тіліне енген.

Мұндай терминдерді қабылдауда бірнеше үрдіс байқалады:

- фонетикалық бейімдеу;
- графикалық бейімдеу;
- морфологиялық игеру;
- терминдік тіркес құрамында қолдану;
- қазақ тілінің қосымшаларын қабылдау.

Мысалы, *код* сөзі кодтау, кодталған, кодтаушы тәрізді туынды тұлғаларға негіз болады. *Алгоритм* сөзі де қазақ тілінің грамматикалық жүйесінде түрлі тұлғаларда қолданылады. Бұл үдеріс кірме терминнің қазақ тілінің грамматикалық жүйесіне біртіндеп интеграцияланатынын көрсетеді.

Қазіргі цифрлық терминологияның ең жылдам дамып келе жатқан салаларының бірі – жасанды интеллект. Бұл салаға қатысты қазақ тілінде: жасанды интеллект, машиналық оқыту, нейрожелі, нейрондық желі, генеративті жасанды интеллект, тілдік модель, үлкен тілдік модель, цифрлық ассистент, чатбот, деректер жиынтығы, алгоритмдік модель тәрізді атаулар қолданылып келеді.

Олардың жасалу жолдары әртүрлі. Жасанды интеллект – аналитикалық модель; машиналық оқыту – калькалау негізіндегі терминдік тіркес; нейрондық желі – терминологиялық тіркес; нейрожелі – ықшамдалған және кірме элементті қамтитын аралас модель; чатбот – халықаралық атаудың тікелей қабылдануына негізделген модель; тілдік модель – төл лексика негізіндегі терминдік тіркес; үлкен тілдік модель – бірнеше компонентті аналитикалық модель.

Осы мысалдар қазіргі терминжасамда бір ғана модельдің үстемдік етпейтінін көрсетеді. Жасанды интеллект терминдерінің қалыптасуынан ұлттық баламалау мен халықаралықтанудың қатар жүруі байқалады. Бір жағынан, қазақ тілінде түсінікті балама жасауға ұмтылыс бар. Екінші жағынан, жаһандық ғылыми коммуникацияда орныққан кейбір атаулар тікелей немесе ішінара қабылданады. Сондықтан цифрлық терминжасамды «тек қазақшалау» немесе «тек кірме сөздерді қабылдау» үдерісі ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Оның табиғаты – бейімдеу, баламалау, калькалау және жаңа сөзжасамдық модельдерді қатар іске қосатын күрделі жүйе.

Цифрлық кезеңде қазақ тілінің терминологиялық жүйесіне жаңа ұғымдар мен атаулардың бұрын-соңды болмаған қарқынмен енуіне жағдай жасап отыр. Ақпараттық технология, жасанды интеллект, киберқауіпсіздік, цифрлық білім беру және деректерді өңдеу салаларындағы жаңа ұғымдар қазақ тілінің терминжасам жүйесінің икемділігін байқатады.

Қорытынды. Зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақ цифрлық терминдерінің бірнеше негізгі модель арқылы қалыптасатыны анықталды. Олардың қатарында төл сөздерді терминдендіру, морфологиялық сөзжасам, аналитикалық тіркестер жасау, калькалау, семантикалық тәсіл, кірме терминдерді бейімдеу және аралас модельдер бар.

Бұл үдерістің маңызды ерекшелігі – дәстүр мен жаңашылдықтың қатар жүруі. А.Байтұрсынұлы қалыптастырған ұлттық терминжасам бағыты, Т.Шонанов көтерген шет сөздерді қазақ тілінің табиғатына бейімдеу мәселесі және кейінгі терминтану зерттеулерінде қалыптасқан ғылыми қағидаттар қазіргі цифрлық терминжасамда жаңа мазмұнмен жалғасып отыр.

Қазіргі қазақ терминжасамының басты ерекшелігі – ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктері мен халықаралық ғылыми лексиканың өзара ықпалдасуы. Цифрлық кеңістікте жаңа ұғымдардың пайда болу жылдамдығы терминдерді қалыптастырудың да жедел әрі жүйелі болуын талап етеді. Сондықтан қазіргі кезеңде терминжасамның міндеті тек жаңа атау ұсынумен шектелмей, оның ғылыми дәлдігін, тілдік табиғилығын, жүйелілігін, қолданыс тұрақтылығын және терминологиялық стандартқа сәйкестігін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық дәуірдегі қазақ терминжасамын «жаңа ұғым – тілдік модель – терминдік атау – қолданыс – нормалану – цифрлық база» тізбегі арқылы сипаттауға болады. Бұл модель қазақ терминологиясының дәстүрлі негіздерін сақтай отырып, жаңа ғылыми-технологиялық шындыққа бейімделу мүмкіндігін көрсетеді.

Қазақ тілінің цифрлық өркениеттегі қызметін күшейту үшін жаңа терминдерді жүйелі зерттеу, олардың жасалу модельдерін айқындау, терминологиялық базаларды жетілдіру және ғылыми ортада бірізді қолданылуын қамтамасыз ету маңызды. Демек, қазіргі цифрлық терминжасам – қазақ тілінің тек жаңа сөздермен толығу үдерісі емес, оның ғылым, технология және цифрлық коммуникация тілі ретінде даму әлеуетін айқындайтын маңызды лингвистикалық құбылыс.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Ұсынылып отырған зерттеу мақаласы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті ИРН АР 23489363 «Цифрлық технология: қазақ тілі экспрессивтік стилистикасын пәнаралық консолидациялау және интеграциялық оқытуды синергетикалық модельдеудің web-платформасы» атты тақырыптың негізінде орындалып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Алматы, 2004. – 208 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминкор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы, 2005. – 240 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану. – Алматы, 2008.
4. Кабре М. Т. Терминология: теория, методы, приложение / Пер. с англ. – Барселона / Амстердам, 1999. – 270 с.
5. Вюстер Э. Введение в общую терминологию и терминологическую лексикографию. – Вена, 1979. – 214 с.
6. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану. – Алматы, 2008. – 238 б.
7. Ашимбаева Н.М., Шуленбаев Н.К., Жампейис К.М. Қазақ тіліндегі негізгі термин-жасамдық тәсілдер // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Қуанаева Нурганым

*Батыс Қазақстан обл., «Соналы» мектебі, қазақ тілі мен әдебиеті
пәні мұғалімі*

Аңдатпа. Ұлттық терминжасам – ғылым мен білімнің дамуына қажетті жаңа ұғымдарды ана тілінің мүмкіндіктері арқылы атаудың маңызды тетігі. Мақалада қазақ тіліндегі ұлттық терминжасамның ғылыми негіздері, негізгі тәсілдері және олардың тілдің ішкі заңдылықтарымен байланысы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктеріне негізделген терминжасам тәсілдерін саралап, олардың қазіргі ғылыми қолданыстағы ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу барысында сипаттама-лық, салыстырмалы және тілдік талдау әдістері қолданылды. Қазақ терминологиясының қалыптасуында сөзжасамдық, семантикалық, синтетикалық, аналитикалық тәсілдермен қатар терминдерді ұлттық тілдің фонетикалық, морфологиялық және лексикалық жүйесіне бейімдеудің маңызы айқындалды.

Түйін сөздер: ұлттық терминжасам, термин, терминсөзжасам, ұлттық термин, кірме термин, термин қалыптастыру, тілдік жүйе.

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF NATIONAL TERM FORMATION METHODS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. National term formation is an important mechanism for naming new concepts necessary for the development of science and education through the possibilities of the native language. The article examines the scientific foundations of national term formation in the Kazakh language, its main methods, and their relationship with the internal laws of the language. The aim of the study is to analyze term formation methods based on the internal capabilities of the Kazakh language and to determine their specific features in modern scientific usage. The

study employs descriptive, comparative, and linguistic analysis methods. In the formation of Kazakh terminology, along with word-formation, semantic, synthetic, and analytical methods, the importance of adapting terms to the phonetic, morphological, and lexical system of the national language was identified.

Keywords: national term formation, term, term formation, national term, borrowed term, term formation, language system.

Кіріспе. Қазіргі кездегі ғылым мен технология саласындағы қарқынды өзгерістер тілдің терминологиялық қорын үнемі толықтырып отыруды қажет етеді. Қарыштап дамып келе жатқан қоғамдағы ғылым, техника, ақпараттық технологиялар мен әлеуметтік салалардың үздіксіз дамуы тілдің сөздік құрамына жаңа ұғымдар енгізді. Әсіресе, қазақ тілінің ғылым, білім, ақпараттық технология, медицина, экономика, құқық және басқа да салалардағы қолданыс аясының кеңеюі жаңа терминдерді дұрыс, әрі түсінікті ұғыну қажеттілігін туғызуда. Сондықтан қазақ терминологиясының алдында тұрған маңызды міндеттің бірі - жаңа атауларды мүмкіндігінше қазақ тілінің ішкі заңдылықтары мен сөздік қоры негізінде жасау.

Термин – белгілі бір ғылым, техника немесе кәсіп саласындағы нақты ұғымды білдіретін тілдік бірлік. Сондықтан термин жасау жалпы лексикалық сөзжасамнан ерекшеленіп, ғылыми дәлдік пен жүйелілікті талап етеді. Ұлттық терминжасамның негізгі мақсаты – жаңа ұғымға қазақ тілінің табиғи мүмкіндіктеріне сәйкес атау беру.

Қазақ терминологиясының дамуы барысында ұлттық тілдің сөздік қоры, сөзжасам жүйесі, семантикалық мүмкіндіктері және грамматикалық құрылымы термин қалыптастырудың басты негізіне айналды. Осы тұрғыдан алғанда ұлттық терминжасамды тек жаңа сөз жасау үдерісі ретінде емес, тілдің ғылыми-танымдық қызметін кеңейтетін күрделі лингвистикалық құбылыс ретінде қарастыру қажет.

1. Ұлттық терминжасам ұғымы

Ұлттық терминжасам дегеніміз – белгілі бір ғылыми немесе кәсіби ұғымды ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктері мен заңдылықтарына сүйене отырып атау үдерісі.

Ұлттық терминжасамның басты ерекшелігі – терминнің қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық және сөзжасамдық құрылымына сәйкес келуі. Бұл жерде терминнің тек қазақша болуы жеткіліксіз. Ол белгілі бір ұғымды дәл беруі, салалық терминдер жүйесімен үйлесуі және тілдік нормаға сай қолданылуы қажет.

Ұлттық терминжасамның ғылыми негізін мынадай қағидалар арқылы көрсетуге болады:

1. Ұғым мен атаудың сәйкестігі;
2. Терминнің мағыналық дәлдігі;
3. Қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын сақтау;
4. Терминдердің жүйелілігі;
5. Терминнің бірізділігі;
6. Қолданысқа ыңғайлылығы;
7. Ұлттық тілдің сөздік қорын тиімді пайдалану.

Осы қағидалар термин жасаудың ғылыми әрі практикалық негізін құрайды [4; 208].

2. Ұлттық терминжасамның негізгі тәсілдері

Қазақ тіліндегі ұлттық терминдерді қалыптастыруда бірнеше тәсіл кеңінен қолданылады.

2.1 Синтетикалық тәсіл

Синтетикалық тәсіл арқылы жаңа терминдер сөзге жұрнақ жалғану негізінде жасалады. Қазақ тілінің сөзжасамдық жұрнақтары термин жасауда маңызды қызмет атқарады [5; 240].

Мысалы:

біл+ім + гер → білімгер;
зертте + у+ші → зерттеуші;
бас+қар + у → басқару;
өлше + м → өлшем;
сөйле + м → сөйлем.

Бұл тәсіл қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Синтетикалық тәсілмен жасалған сөздерде түбір сөзге сөз тудырушы жұрнақтар жалғану арқылы жаңа мағыналы сөз пайда болып тұр.

2 Аналитикалық тәсіл

Қазақ терминжасамында аналитикалық тәсіл өнімді тәсілдердің бірі боп саналады. Бұл тәсіл арқылы екі немесе одан да көп сөздің тіркесуі арқылы жаңа терминдік атаулар қалыптастыруға негізделеді.

Мысалы:

ақпараттық технология;
деректер қоры;
күн энергиясы;
білім беру;
жасанды интеллект;
еңбек нарығы.
цифрлық қолтаңба.

Бұл тәсіл әсіресе ғылымның жаңа салалары қалыптасқан кезде ұғымдарды дәл әрі жүйелі атауда маңызды.

2.3 Семантикалық тәсіл

Семантикалық тәсіл – тілде бұрыннан бар сөзге жаңа терминдік мағына беріледі, Мысалы, жалпы қолданыстағы түбір, буын, жол, өріс, желі, жасуша тәрізді сөздер ғылымның әртүрлі салаларында терминдік мағынада жұмсалады.

Бұл тәсілдің артықшылығы – терминнің ұлттық тілге жақындығы және оның тілдік ортаға тез бейімделуі.

Түбір – өсімдіктің түбірі, тіл білімінде сөздің негізгі бөлшегі.

Буын – дене мүшелерінің буыны, тіл білімінде сөздің айтылу бөлшегі.

Өріс – кеңістік, алқап. Физикада магнит өрісі, электр өрісі.

2.4 Калькалау тәсілі

Калькалау кезінде басқа тілдегі терминнің құрылымдық немесе мағыналық үлгісі қазақ тіліне аударылып беріледі.

Мысалы:

labor market – еңбек нарығы;
artificial intelligence – жасанды интеллект;
databaze – деректер қоры.

Калькалау тәсілі халықаралық ғылыми ақпаратты қазақ тілінде жеткізуге мүмкіндік береді. Алайда калькалау кезінде сөзбе-сөз аударудан гөрі қазақ тілінің табиғи құрылымы мен мағыналық нормасын сақтау маңызды.

3. Ұлттық терминжасамдағы кірме терминдерді игеру

Қазіргі қазақ терминологиясының маңызды мәселелерінің бірі – шет тілдерінен енген терминдерді қабылдау және ұлттық тілге бейімдеу.

Ғылым мен техника саласындағы көптеген ұғымдар халықаралық сипатқа ие болғандықтан, олардың атауларын толықтай қазақшалау әрдайым мүмкін бола бермейді. Мұндай жағдайда кірме терминді қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық жүйесіне бейімдеу қажеттілігі туындайды.

Кірме терминдерді игеруде мынадай жолдар маңызды:

- терминді ұлттық тілдің дыбыстық жүйесіне бейімдеу;
- қазақ тілінің қосымшаларын жалғау;
- терминнің айтылуы мен жазылуын тілдік нормаға сәйкестендіру;
- қажет жағдайда терминге қазақша балама ұсыну;
- халықаралық терминнің мағыналық тұрақтылығын сақтау.

Мысалы, *дерекқор, киберқауіпсіздік, академиялық адалдық, жасыл экономика* сияқты терминдер қазіргі қазақ тілінің ғылыми қолданысында орныққан. Ал кейбір жаңа ұғымдарға қазақ тілінің ішкі мүмкіндігі арқылы балама атаулар қалыптастыруға болады.

Мысалы: самолет- ұшақ

остановка – аялдама

самовар – самаурын

ссылка – сілтеме

командировка – іссапар

фонтан – субұрқақ

Тіліміздің ішкі сөзжасамдық мүмкіндіктерін пайдалану нәтижесінде кірме терминдерге осындай ұлттық сипаттағы балама атаулар қалыптасты.

Мектеп бағдарламасында ұлттық терминжасам мәселесі лексика мен сөзжасам тақырыптары аясында қарастырылып, оқушыға тіліміздің ішкі мүмкіндіктері негізінде жаңа атау қалыптастыру жолдары меңгертіледі. Алайда оқушыларға сабақта дайын терминді меңгертумен қатар, олардың жасалу уәжін анықтау, кірме терминдерге қазақша балама ұсыну, терминдерді салыстыру сияқты тапсырмаларды ұсынамын.

1-тапсырма. «Термин жасаушы». Мақсаты: ұлттық терминжасам принциптерін тәжірибеде қолдану.

Төмендегі ұғымдарға қазақша термин ұсыныңыз:

- онлайн оқу – _____
- чат – _____
- блогер – _____
- гаджет – _____
- контент – _____
- скриншот – _____

Шарты: ұсынған терминіңіз қазақ тілінің сөзжасам мүмкіндігіне сай болуы керек.

Соңында: «Мен ұсынған терминнің артықшылығы...» деген сөйлемді жалғастырыңыз.

2-тапсырма. «Терминнің жасалу моделін анықта» (тапсырмада кестені толтырып, әр тәсілге тағы бір мысал келтіреді).

Термин	Құрамы	Сөзжасам тәсілі
бағдарлама	бағдар + лама	?
кәсіпкер	кәсіп + кер	?
дерекқор	дерек + қор	?
тілтаным	тіл + таным	?
оқулық	оқу + лық	?

1-кесте. Терминнің жасалу моделін анықтау тапсырмасы

3-тапсырма. «Кірме терминді қазақыландыру». Мәтіндегі кірме терминдерді тауып, олардың қазақ тіліндегі баламасын ұсыныңыз.

Қазіргі білім беру саласында жасанды интеллект, цифрлық құзіреттілік, LMS, технология, дербес оқыту, білім беру контенті ұғымдары жиі қолданылады. Цифрлық технологиялардың дамуына байланысты жаңа терминдер де көбейіп келеді.

Қазақ тіліндегі ұлттық терминжасам тақырыбы 6-сыныпта термин сөз, кірме сөздер, 7-сыныпта сөзжасам, туынды сөз, 8-сыныпта лексика, терминология, 9-сыныпта тіл мәдениеті, термин қолданысы.

10-11-сыныптарда ғылыми стиль, тілдік норма тақырыптарымен спиральды білім беру бойынша жеңілден күрделіге қарай оқытылады.

4. Терминжасамның ғылыми-танымдық негіздері

Термин жасау тек тілдік әрекет емес, ол адамның дүниені ғылыми тұрғыдан тану үдерісімен де тығыз байланысты. Әрбір термин белгілі бір ұғымның тілдік таңбасы болып табылады.

Сондықтан жаңа термин жасау барысында «**ұғым → ұғымның белгілері → ұғымдар жүйесіндегі орны → атау → термин**» деген үдеріс ескерілуі тиіс. Мысалы, жаңа ғылыми ұғым пайда болған жағдайда оған атау беру үшін оның негізгі белгілері анықталады. Кейін сол ұғымды басқа ұғымдардан ажырататын тілдік атау қалыптастырылады.

5. Ұлттық терминжасамның негізгі принциптері

Қазақ терминологиясын дамытуда бірнеше негізгі принципті басшылыққа алу қажет.

Біріншіден, дәлдік принципі. Термин белгілі бір ұғымды нақты, әрі түсінікті білдіруі керек.

Екіншіден, жүйелілік принципі. Бір саланың терминдері өзара мағыналық және құрылымдық жағынан байланыста болуы қажет.

Үшіншіден, ұлттық тіл нормасына сәйкестік принципі. Термин қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік заңдылықтарына сәйкес жасалуы тиіс.

Төртіншіден, бірізділік принципі. Бір ұғымның бірнеше түрлі атаумен берілуі терминологиялық жүйеде түсінбеушілік тудыруы мүмкін. Сондықтан терминдерді біріздендіру маңызды.

Бесіншіден, ықшамдылық принципі. Термин мүмкіндігінше қысқа әрі қолдануға ыңғайлы болғаны жөн.

Қорытынды. Ұлттық терминжасам – қазақ әдеби тілінің ғылыми қызметін кеңейтетін маңызды сала. Оның ғылыми негізін қазақ тілінің сөзжасамдық, лексикалық, семантикалық және грамматикалық мүмкіндіктері құрайды.

Қазақ тіліндегі терминдерді қалыптастыруда синтетикалық, аналитикалық, семантика-

лық тәсілдермен қатар калькалау және кірме терминдерді ұлттық тілге бейімдеу жолдары да маңызды. Алайда кез келген тәсілді қолдануда терминнің ұғымдық дәлдігі, тілдік табиғилығы, жүйелілігі және қолданысқа ыңғайлылығы ескерілуі қажет.

Ұлттық терминжасамды дамыту – тек жаңа сөздер жасау емес, қазақ тілін ғылым тілі ретінде орнықтырудың маңызды шарттарының бірі. Сондықтан термин қалыптастыру ісі тілдің ішкі мүмкіндіктерін ғылыми тұрғыдан зерттеумен, терминдерді жүйелеумен және олардың қолданысын тұрақтандырумен қатар жүруі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы. Қазақ тілі. 7-сынып. – Астана, 2017.

2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.

3. Қайдар Ә.Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы, 1993.

4. Құрманбайұлы Ш.Терминтанушы құралы.– Астана, 2007. – 208 б.

5. Құрманбайұлы Ш.Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы, 2005. – 240 б.

ТЕРМІН ҰЛТ ТІЛІНДЕ ЖАСАЛУЫ КЕРЕК

Қалиұлы Байынқол

ф.ғ.д., профессор

Андатпа. Мақалада терминдердің ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктері негізінде жасалуының маңызы қарастырылады. Термин қалыптастыруда қазақ тілінің сөзжасамдық, семантикалық және лексикалық мүмкіндіктерін тиімді пайдаланудың ерекшеліктері талданады. Зерттеуде ұлттық терминжасамның тілдің ғылыми әлеуетін арттырудағы және кәсіби коммуникацияны дамытудағы рөлі айқындалады. Сонымен қатар шет тілдерден енген терминдерді қазақ тілінің табиғатына бейімдеу және ұлттық тілдік нормаға сәйкестендіру мәселелері қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде терминдердің ұлттық тіл негізінде жасалуы қазақ тілінің ғылыми және кәсіби қолданысын кеңейтуге ықпал ететіні анықталады.

Түйін сөздер: термин, ұлттық терминжасам, ұлттық термин, термин қалыптастыру, сөзжасам, кірме термин.

THE TERM SHOULD BE CREATED IN THE NATIONAL LANGUAGE

Abstract. The article considers the importance of creating terms on the basis of the internal capabilities of the national language. The features of effective use of the word-formation, semantic, and lexical capabilities of the Kazakh language in term formation are analyzed. The study identifies the role of national term formation in increasing the scientific potential of the language and developing professional communication. In addition, the issues of adapting terms borrowed from foreign languages to the nature of the Kazakh language and bringing them into conformity with the national language norm are considered. As a result of the study, it is determined that the creation of terms on the basis of the national language contributes to expanding the scientific and professional use of the Kazakh language.

Keywords: term, national term formation, national term, term formation, word formation, borrowed term.

Бұл мақалада мен термін мәселелерінің барлығы туралы емес, тек термін дегеніміз не? Оған қандай-қандай талаптар қойылады? деген бір ғана сұрақ төңірегіне ғана тоқталып, соған байланысты өз ойларымды көпшілікке таныстыра кеткім келеді. Термін – тіл білімінің СӨЗ сияқты ең басты, әрі маңызды тілдік бірліктердің бірі. Кез келген тілдік бірліктердің екі жағы болады: сыртқы тұлғасы (формасы) және ішкі мазмұны (мағынасы).

Термін де – сөз. Бірақ ол Г.О. Винокур айтқандай, «ерекше қызмет атқаратын сөз» [1; 54]. Терминдер қызметтерінің ерекшелігі – олардың ғылыми ұғымды білдіретіндігінде.

Ұғымның екі түрлі болатындығы белгілі: қарапайым ұғым және ғылыми ұғым. Қарапайым ұғымдар тұрмыстық заттарға, бұйымдарға тән болса, ал ғылыми (техникалық, өндірістік, т.б.) ұғымдар терминдерге тән.

Мысалға латынның «металл» деген сөзін алалық. Бұл сөз бірінші кезекте өзінің ғылыми ұғымы жағынан ерекшеленеді.

Металл дегеніміз – темір, болат, шойын, мыс, қорғасын, алтын, күміс, қалайы, тағы басқалардың жиындық атауы. Металдардың барлығына ортақ қасиеттер: олар өз бойынан жылу мен электр тоғын өткізеді, ерітсең балқиды. Балкытып алып, созсаң созылады, ұрсаң дыбыс шығарады. Суға салсаң батып кетеді. Ауада, суда көп жатса, тотығады (дат басады), т.б.

Міне, бұлар – *метал* сөзінің ғылыми ұғымын қалыптастыратын ерекше белгілер.

Егер *металл* термініне түсініктеме (дефиниция) беру керек болса, онда оның осы белгілерінің ішіндегі бастыларын (негізгілерін) міндетті түрде атап көрсетуге тура келеді: Айталық, *металл* – бойынан жылу мен электр тоғын өткізетін, балқығыштық, созылғыштық қасиеттері бар, жылтыр әрі берік химиялық элементтердің жалпы атауы.

В.П. Даниленко терминге: «Белгілі бір ғылым саласында қолданылатын, ғылыми ұғымды білдіретін, сол ғылыми ұғымның түсініктемесін өзімен бірге ала жүретін сөз немесе сөз тіркесі» деген анықтама беріпті [2; 15].

А.А. Реформацкий болса, ол өз еңбегінде: «Термін кейде екі жақты қызмет атқарады» деп жазаыпты [3; 165]. Ғалымның ұғымынша, сөз – заттың, нәрсенің атын ғана атаса, термін ғылыми ұғымның (ғылыми құбылыстың) атын атайды және сол ғылыми ұғымның мән-мағынасын ашады.

Нағыз терминші ғалымдардың «термін ғылыми ұғымды білдіреді, оған сыйпаттама, түсініктеме (дефиниция) беріледі» деп жүргендіктерінің мәні, міне, осында жатса керек. Мысалға *жапырақ* сөзін келтірейін. Бұл сөзде әрі қарапайым, әрі ғылыми ұғымның екеуі де бар. Сол себепті қазақ тілінде «жапырақ» сөзі қазіргі кезде жалпыхалықтық сөз ретінде де, термін сөз ретінде де қолданыла береді.

Ол сөздің жалпыхалықтық мағынасы – «өсімдіктің өзі жалпақ, өзі жасыл түсті бір мүшесі» дегенді, ал терминдік мағынасы – «жоғары сатыдағы өсімдіктердің (төменгі сатыдағы өсімдіктерде жапырақ болмайды) бойында фотосинтез процесі жүретін, өзіне көмірқышқыл газын сіңіріп алып, оттегін бөліп шығаратын вегетативті мүшесі» дегенді білдіреді.

Қайталап айтайын, сөзге берілген түсініктеме терминнің ғылыми ұғымын аша алса, ол – термін. Ал егер оған берілген түсініктеме ғылыми ұғымды ашпай, тек бір нәрсенің атын ғана атаса, яғни сол сөздің мағынасын ғана айқындаса, ол термін емес – сөз.

Басқаша айтсақ, атау сөзге тек **анықтама** беріледі. Өйткені ол атауыштық қана қызмет атқарады. Ал терминге **түсініктеме** немесе **сипаттама** беріледі.

Бұл – оның (терминнің) ғылыми ұғымды білдіретіндігінің белгісі.

Орыс ғалымы А.А. Реформацкийдің айтуынша, кейде жоғарыда көрсетілген *жапырақ* сөзі сияқты бір сөз екі жақты, атап айтқанда: әрі атауыштық, әрі ғылыми ұғымдық қызмет атқарады екен. Мұндай екі жақтылық көбінесе ұлттық термін сөздерде жиі байқалады.

Мысалға қазақ тіліне тән *жалғау* сөзін алып көрелік. Егер бұл сөз мәтін ішінде «үзілген жіптің екі ұшын бір-біріне байластыру» деген мағына берсе, ол – термін емес, қарапайым сөз. Ал осы сөз мәтінде «екі сөздің немесе екі сөйлемнің арасын байланыстыратын тілдік бірлік» деген мағынада қолданылса, онда ол – қазақ тіл білімінің терміні.

Ғалымның (А.А. Реформацкийдің) жоғарыда айтылған ойын нақтылай түсу үшін, қазақ тіліндегі *түбір* сөзін де келтіруіме болады. Егер осы сөз «ағаштың түбірі» деген мағынада қолданылса, ол – қарапайым сөз. Ал бұл сөз «сөздің түбірі», «санның түбірі» деген мағыналарда қолданылса, оның біріншісі – тіл білімі ғылымының, екіншісі – математика ғылымының терміні.

Оқырмандарымыздың өздері де байқап отырған болар, атау сөзге берілген түсініктеме оның ғылыми ұғымын аша алса, ол – термін. Ал егер әлгі атау сөз ғылыми ұғымды ашпай, тек сөздің мағынасын ғана айқындаса, яғни бір нәрсенің атын ғана атап қойса, ол термін емес – сөз.

Бұл айтылғандар – сайып келгенде тілдік бірліктерге (сөздерге де, терминдерге де) әрі мағыналық, әрі ұғымдық, әрі тұлғалық (ұлттық) сипаттар тән деген сөз.

Терминдердің ең басты қызметі – ғылыми ұғымды білдіру, сол арқылы ғылымды дамыту дейтін болсақ, бұған дейін сөздіктерде бізге (оқушылар мен студенттерге) түсіндіріліп келгендей, «терминдер – мамандарға, ғалымдарға ғана қажетті, арнаулы таңбалар» ғана емес, сонымен бірге, олар – халықтың ақыл-ойы мен сана-сезімін, ұлттың рухани қазынасын білдіретін де құндылықтардың бірі.

Соған қарамастан, біздің кейбір тілші мамандарымыз: «Термін дегеніміз – еуропа тілдерінің (латын, грек, ағылшын, орыс, т.б.) сөздері. Мұндай терминдерді қазақ тіліне аударуға болмайды» деген жаңсақ пікір айтады. Бұл мүлде қате түсінік.

Біздің бұл жердегі айтпағымыз: **ұлттық терминдер шетел сөздерін тілімізге сол күйінде қабылдай салу арқылы емес, олар міндетті түрде халық тілі негізінде жасалынуы керек.** Егер бұлай етпеген болсақ, онда жасаған терминіміз халыққа түсініксіз, сондықтан да мән-мағынасыз, қажетсіз болып шығады.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: Термін сыртқы тұлғасымен ғана термін емес, сонымен бірге ол өзінің ғылыми ұғымымен де, ұлттық ерекшелігімен де термін. Олай болса, терминге анықтама емес, міндетті түрде түсініктеме (дефиниция) берілуі керек.

Осы тұрғыдан қазақ тіліндегі *су* сөзі термін бе, термін емес пе? Оны білу үшін ең алдымен *су* сөзіне анықтама беріп көрелік.

Су қарапайым халық үшін – «шөлді қандыратын, мөлдір, әрі таза сұйық зат». Физиктер үшін *су* – «100 градус цельсияда қайнайтын, 0 радус цельсияда қататын сұйықтық». Ал химиктер үшін *су* – «оттегі мен сутегінің қосындысы».

Осы соңғы екі түсініктемелерге қарасақ, *су* сөзі физика және химия ғылымдарының терміні ретінде қызмет атқарып тұр.

Ендеше: Термін дегеніміз де – әдеттегі сөздер мен әдеттегі сөз тіркестері сияқты қажетті тілдік бірліктер. Бірақ әдеттегі сөздер мен ғылыми терминдердің айырмашылықтары:

жоғарыда айттық, әдеттегі сөздер – қарапайым ұғымның атаулары, ал терминдер – ғылыми ұғымдардың атаулары.

Күн сөзін мысалға алалық. Бұл сөз, «су» сөзі сияқты – әрі қарапайым сөз, әрі термін. Айталық, күн шықты, күн көтерілді, күн батты дегендердегі күн сөзі – қарапайым сөз. Өйткені ол тек ең басты аспан денесінің атауын ғана білдіріп тұр.

Егер күн деген сөзді: «Ең үлкен, ең басты ғаламшар (планета). Ол Жерден 333 мың есе үлкен. Күннің қызуы 25-30 млн. градусқа жетеді. Күн барлық басқа ғаламшарларға жылу және жарық береді. Жер бетіндегі тіршілік Күнге тәуелді», – деп түсінсек және оны солай деп ұқсақ, онда Күн сөзінің термін болғаны.

Яғни термін сөзде сипаттап айтып беруге, тәптіштеп түсіндіруге болатын шынайы ұғым, ғылыми түсінік жатады. Терминдер туралы сөз ететіндердің көпшілігі терминдердің осы ерекшелігін ескере де, біле де бермейді. Сонысына қарамастан менің кейбір тілші мамандастарым терминдер туралы газет-жұрналдарға мақалалар жазып, үлкен жиындарда терминдер жайындада білгішсініп сөз сөйлейтіндерін қайтерсіз.

Ондай адамдардан «термін дегеніміз не?» деп, сұрай қалсаңыз, олар қазақ тіліне енген орыс және еуропа сөздерін мысалға келтіреді. Олар үшін термін – тілімізге соламайымен ешбір өзгеріссіз енген, қазақшаға аударуға болмайтын шетел сөздері ғана.

Мұндай адамдарға қазақтың «жапырақ, жалғау, жұрнақ, түбі, су, күн дегендер сияқты сөздері де термін бола алады» десең, сенбейді, сенгілері де келмейді. Сенбегендерін былай қойып, «қазақ сөздері термін бола алмайды, егер қазақ сөзінен термін жасасаң, ол орысша сөздің терминдік ұғымын бере алмайды» деп, өзіңе ақыл айтады.

Екінші бір топ адамдар бар. Олар термін деп – мейлі орыс сөзі болсын, мейлі қазақ сөзі болсын, тілімізде бұрын қолданылмаған, соңғы кездері ғана пайда болған жаңа сөздердің (неологизмдердің) бәрін термін деп ұғады.

Қазіргі кезде тілімізде жиі қолданылатын компьютер, конселтинг, консорциум, конгресс, менеджмент, термометр, селфи, фейк, хакер, холл деген сияқты сөздер жатжұрттық, дәлірек айтсақ, ағылшынша сөздер екендігіне ешкім таласа қоймас деп ойлаймын. Бұл сөздердің бәрінің арғы тегі – латын, грек сөздері. Оқыған, білімді, сауатты қауым бұл сөздерді жақсы білуге тиісті. Бірақ бұл сөздер ғылыми ұғымдарды білдіретін терминдер емес қой.

Бұлдан гөрі олардың орнына гипербола, диаре́за, метате́за, лазер, рентген, редукция, радиус, синко́па деген сияқты шетел сөздерін терминдер десе, бұл ойды ешкім қате деп айтпас еді?!

Терминге түсініктеме бергенде оның негізгі, басты-басты белгілері (ерекшеліктері), тілдік жүйеден алатын орны және ұғымы жағынан осыларға жақын басқа да терминдерден өзіндік айырмашылықтары көрсетіледі. Ал сөздің (терминнің емес) мағынасын ашу үшін оған анықтама (определение) беріліп, синонимдері көрсетіліп, әр мағынаның бір-бірімен байланыстылығы, қарым-қатынастары айқындалады.

Яғни терминнің түсініктемесі (дефинициясы) сөздің өзіне емес, оның ғылыми ұғымына, ал мағына болса сөздің өзіне (мысалы, балабақша сөзіне) беріледі. Бұл – мағыналық ауқымы жағынан қарағанда ғылыми ұғымның мағынасы сөздің мағынасына қарағанда кеңдеу әрі күрделірек келетіндігі даусыз.

Тіл теориясы бойынша, «терминдердің сыртқы тұлғасы – ұлттық, ал ішкі мазмұны – халықаралық болуы тиіс». Бұл не деген сөз?

Бұл – терминдердің ғылыми ұғымы барлық халықтарға ортақ болғанымен, олардың атау ретіндегі сыртқы тұлғалары ұлттық болуы шарт деген сөз.

Терминге тән тағы бір басты ерекшелік бар. Ол ерекшелік: Термін тумайды, пайда болмайды; ол жасалынады. Әр халық ғылыми ұғымның пайда болуына байланысты оның атын өздерінің ұлттық тілдері негізінде, ұлттық тілдерінің сөзжасамдық жүйесіне сәйкес өздері жасап алулары керек. Біздің «әр халық өз тілдерінің терминдерін өздері жасап алуды тиісті», – деп отырған себебіміз сондықтан.

Өйткені ұғым – бірінші, ал атау – екінші. Ең алдымен ұғым пайда болады, ол ұғымның атауы содан кейін ғана жасалынады. Бір сөзбен айтсақ, атау ұғымға тағылады.

Бір ғана затқа (ұғымға) әр халықтың әртүрлі ат қойып алатындықтары сондықтан. Осы тұрғыдан «латын, грек, орыс, ағылшын сөздері болмаса, қазақ сөздері термін бола алмайды» деген сөз мүлде қате түсінік.

Қайталап айтамын: Термін дегеніміз – ол да сөз. Сөз болғанада бір нәрсенің (заттың) атауы ғана болатын сөз емес, ол сонымен бірге ғылыми ұғымның немесе техникалық, өндірістіктік күрделі ұғымдардың да атаулары болатын сөз. Осы ойды дәлелдеу үшін орыс тіліндегі «ассимиляция» терминін мысалға келтірейін.

«Ассимиляция» латынның *assimilatio* деген сөзі. Оның мағынасы – бір нәрсені «өзіне бейімдеу, ұқсату» дегенді білдіреді. Бұл термін этнография ғылымында да, тіл білімі ғылымында да, биология ғылымында да кеңінен қолданылады. Олардың білдіретін терминдік ұғымдары мен мағыналары әр ғылым саласында әр басқа.

Айталық, тіл біліміндегі «ассимиляция» термині – «бір дыбыстың екінші дыбысқа тигізетін ықпалы, әсері» дегенді білдірсе, этнография ғылымындағы «ассимиляция» термині – «бір халықтың екінші халыққа сіңісіп кетуі» дегенді аңғартады. Ал биология ғылымында «ассимиляция» термині – «басқа заттарды өз денесіне сіңіріп алу» деген ұғымда қолданылады. Анығын айтсақ, бұлар («ассимиляция» сөздері) – қазақ тілінің терминдері емес, орыс тілінің терминдері.

Бұл «ассимиляцияларды» бір терминнің үш түрлі мағынасы деп ұқпау керек. Олар – жеке-жеке терминдер, яғни жеке-жеке ұғымдарды білдіретін омоним сөздер. Жеке-жеке сөздер болғандықтан бұлардың лексика-грамматикалық, семантикалық тіркесімдері де әртүрлі болады. Мән-мағыналары да бөлек-бөлек болып келеді.

Егер тіл біліміндегі «ассимиляция» терминнің «прогрессивті ассимиляция», «регрессивті ассимиляция» деген сияқты түрлері болса, «екі халықтың бір-біріне сіңісіп кетуі» деген ұғым беретін этнография ғылымындағы «ассимиляция» терминнің «ерікті (табиғи) ассимиляция», «еріксіз (еріктен тыс) ассимиляция» деген түрлері бар.

Сыртқы тұлғалары жағынан болмаса, ішкі ұғымдары, мағыналары жағынан жоғарыдағы «ассимиляция» сөздері мен қазақ тіліндегі «ықпал», «сіңісу», «сіңіру» сөздерінің бір-бірінен ешқандай айырмашылықтары жоқ. Бұлардың бір-бірінен жалғыз-ақ айырмашылықтары бар. Ол айырмашылық – «ассимиляция» дегендер – шетел сөздері, ал «ықпал», «сіңісу», «сіңіру» дегендер – қазақ тілінің төл сөздері.

Олай болса «халықаралық терминдердің дыбысталуын өзгертуге болмайды», «оларды қазақшаға аударудың қажеті шамалы» дегендерді қойып, жоғарғы үш «ассимиляцияның» бірін – *ықпал*, екіншісін – *сіңісу*, үшіншісін – *сіңіру* деп қазақшалап алсақ, онда «әр ұлт өз тілінің терминдерін ұлттық негізде өздері жасап алулары керек» деген қағиданы іске асырудың нағыз өзі сол болған болар еді.

Өйткені терминология дегеннің өзі – лексиканың саналы түрде реттелініп, жүйеленіп тұратын өзгермелі және дамымалы саласы.

Нағыз терминдер көпмағыналылықтан аулақ болатыны сияқты, олар әр уақыт

экспрессивтіктен, эмоционалдыктан да ада болады. Себебі олар – ғылыми ұғымдардың атаулары.

Ғылым болса, ол дәлдікті, нақтылықты сүйеді. Бір ғана ғылыми ұғымды әр халықтың әртүрлі сөздермен (терминдермен) атауына болғанымен, оның мағынасын әр халықтың әртүрлі түсінулеріне болмайды. Сондықтан «терминдерге экспрессивтік, эмоционалдык сипаттар тән емес» дегенді сенімді түрде айта аламыз.

Бір сөзбен айтқанда, термин дегеніміз – ғылыми ұғымның атауы. Әр халық өз терминдерін ұлттық тіл негізінде өздері жасап алулары керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ, 1939. Т. 5. – Москва: – С.3-54.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. – Москва, 1977. – 246 С.
3. Реформацкий А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – Москва: 1986. – С.163-198.
4. Кеңесбаев С., Жанұзақов Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Алматы, 1966.
5. Тіл білімі сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Э.Д. Сүлейменова. Алматы, 1998.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚИТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНЖАСАМ: ТЕОРИЯДАН ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫСҚА

Қани Гүлназия

*Алматы обл., Жібек жолы ауылы, жаңа қазақ орта мектебі,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі*

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін оқыту үдерісінде ұлттық терминжасамның ғылыми-әдістемелік маңызы қарастырылады. Ұлттық терминдердің қалыптасуында ана тілінің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану, терминдерді оқушының тілдік тәжірибесіне бейімдеу және оларды пәндік біліммен сабақтастыра меңгерудің тиімді жолдары ұсынылады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында терминдерді жай жаттатудан гөрі олардың жасалу уәжін, мағынасын, құрылымын және қолданыс аясын талдау оқушының тілдік және функционалдык сауаттылығын дамытуға мүмкіндік беретіні көрсетіледі. Мақалада терминжасамды оқу тапсырмалары, мәтіндік талдау, салыстыру, сөзжасамдық модельдерді анықтау және шағын терминологиялық жоба арқылы ұйымдастырудың практикалық үлгісі беріледі.

Түйін сөздер: терминжасам, ұлттық термин, қазақ тілі, сөзжасам, тілдік сауаттылық, терминологиялық мәдениет.

NATIONAL TERM FORMATION IN THE PROCESS OF TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE: FROM THEORY TO PRACTICAL APPLICATION

Abstract. The article examines the scientific and methodological significance of national term formation in the process of teaching the Kazakh language. It proposes effective ways of

using the internal resources of the native language in the formation of national terminology, adapting terms to students' linguistic experience, and teaching them in connection with subject-specific knowledge. The article demonstrates that, rather than simply memorizing terms, analyzing their motivation, meaning, structure, and scope of use in Kazakh language and literature lessons contributes to the development of students' linguistic and functional literacy. A practical model for organizing term-formation activities through learning tasks, text analysis, comparison, identification of word-formation patterns, and a small-scale terminology project is also presented.

Keywords: term formation, national term, Kazakh language, word formation, linguistic literacy, terminological culture.

Кіріспе. Қазақ тілінің ғылым, білім және қоғамдық коммуникация тілі ретінде орнығуында ұлттық терминжасамның маңызы ерекше. Термин – белгілі бір ғылым, техника, өнер немесе қоғамдық саланың ұғымын дәл атайтын тілдік бірлік қана емес, сол саланың ғылыми ойлау жүйесін танытатын құрал. Сондықтан терминнің жасалуы, қабылдануы, бірізденуі және қолданысқа енуі тілдің дамуымен тікелей байланысты.

Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихында ұлттық тілдің ішкі заңдылықтарына сүйенген үлгілер мол. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-педагогикалық еңбектерінде қолданылған «зат есім», «сын есім», «етістік», «бастауыш», «баяндауыш», «буын», «дыбыс» тәрізді атаулар қазақ тілінің ғылыми ұғымдарды өз мүмкіндігі арқылы бере алатынын дәлелдеді [1; 18-25]. Ғалымның термин жасаудағы ұстанымы – ұғымды халыққа түсінікті тілдік негізде атау, жаңа атауды тілдің табиғатына икемдеу – бүгінгі терминжасам үшін де құнды әдістемелік бағдар.

Қазіргі білім беру кеңістігінде терминдердің саны мен салалық аясы кеңейіп келеді. Оқушы мектепте тіл білімі, әдебиеттану, тарих, информатика, биология, физика және басқа пәндерге қатысты көптеген атауларды меңгереді. Осы жағдайда терминнің тек анықтамасын білу жеткіліксіз. Оқушы терминнің қандай ұғымды білдіретінін, қалай жасалғанын, мәтінде қалай қолданылатынын және оның өзге атаулардан қандай айырмашылығы бар екенін түсінуі қажет.

Осы мақалада ұлттық терминжасам мәселесі қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту тәжірибесі тұрғысынан қарастырылады. Негізгі мақсат – оқушының терминологиялық қорын көбейтумен қатар, терминге саналы қатынасын қалыптастыратын тиімді оқу тәсілдерін жүйелеу.

1. Ұлттық терминжасамның тілдік негіздері

Терминжасам – тілдің сөзжасам жүйесімен тығыз байланысты үдеріс. Қазақ тілінде жаңа терминдер сөздерді біріктіру, тіркестіру, жұрнақ жалғау, мағыналық дамыту, қысқарту, калькалау, аудару және кірме атауларды тілдің дыбыстық-грамматикалық жүйесіне бейімдеу сияқты тәсілдер арқылы жасалады. Бұл тәсілдердің әрқайсысының қолданыс аясы мен мүмкіндігі бар.

Ұлттық терминжасамның маңызды қағидаларының бірі – тілдің ішкі ресурсын тиімді пайдалану. Мысалы, «сөзжасам», «дыбыс», «буын», «қосымша», «түбір», «сөйлем», «бастауыш», «баяндауыш», «толықтауыш» сияқты атаулар оқушыға таныс қазақша сөздерден немесе сөзжасамдық модельдерден құралған. Мұндай терминдердің артықшылығы – олардың тұлғасы мен мағынасының арасында белгілі бір уәждік байланыс бар.

Терминнің уәжділігі оқу үдерісінде ерекше маңызға ие. Егер оқушы «сөзжасам» тер-

минін «сөз» және «жасау» компоненттері арқылы талдай алса, оның мағынасын механикалық жаттаудан гөрі саналы түрде қабылдайды. Сол сияқты «дыбыс үндестігі», «сөз тіркесі», «сөйлем мүшесі», «мәтінтану» тәрізді атауларды құрамдық жағынан талдау термин мен ұғымның арасындағы байланысты көруге мүмкіндік береді.

Термин жасауда бірізділік те маңызды. Бір ұғым әртүрлі атаумен берілсе, оқушы үшін де, мұғалім үшін де түсіндіру қиындайды. Сондықтан терминдерді стандарттау мен біріздендіру ғылыми коммуникацияның сапасын арттырады. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытуға арналған құжаттарда қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетін арттыру, терминологиялық жұмысты жүйелеу және ұлттық терминкорды дамыту мәселелеріне мән берілуі осы қажеттіліктен туындайды [6].

2. Мектептегі терминологиялық білімнің ерекшелігі

Мектеп оқушысы үшін термин – көбіне оқулықта кездесетін жаңа сөз. Алайда оның мазмұны бұдан әлдеқайда кең. Терминді дұрыс меңгерген оқушы ғылыми мәтінді түсінуге, өз ойын дәлелді жеткізуге, ақпаратты салыстыруға және пәндік ұғымдарды жүйелеуге бейімделеді. Демек, терминологиялық білім оқу сауаттылығының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы керек.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында терминдердің екі үлкен тобы жиі кездеседі. Біріншісі – тіл білімі терминдері: фонетика, лексика, морфология, синтаксис, сөзжасам, орфография, пунктуация және т.б. Екіншісі – әдебиеттану терминдері: тақырып, идея, сюжет, композиция, кейіпкер, портрет, пейзаж, теңеу, эпитет, метафора, аллитерация, ассонанс және т.б.

Оқушы әдеби шығарманы талдау кезінде терминдерді дұрыс қолданса, оның жауабы нақты әрі жүйелі болады. Мысалы, «автор кейіпкерді жақсы суреттеген» деген жалпы пікірдің орнына «кейіпкердің мінезін ашуда портреттік сипаттау мен диалогтың қызметі басым» деп айту – пәндік тілдің қалыптасқанын көрсетеді. Сондықтан әдеби терминдерді меңгерту көркем мәтінді терең түсінумен қатар жүруі тиіс.

Терминологиялық жұмыстың тағы бір ерекшелігі – терминді контексте меңгерту. Терминнің анықтамасын жеке беру есте сақтауға көмектескенімен, оның нақты мәтіндегі қызметін көрсетпейді. Осы себепті мұғалім «термин – анықтама – мысал – қолданылу» тізбегін басшылыққа алғаны тиімді.

Мысалы, «метафора» терминін меңгертуде:

- 1) термин атауы ұсынылады;
- 2) қысқа анықтамасы беріледі;
- 3) көркем мәтіннен мысал алынады;
- 4) мысалдағы ауыспалы мағына анықталады;
- 5) оқушы өз мысалын құрастырады;
- 6) терминнің мәтін идеясын ашудағы қызметі талданады.

Бұл тәсіл терминді пассив сөздік қордан белсенді қолданымға көшіреді.

3. Ұлттық терминдерді меңгертудің тиімді әдістері

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында терминжасамды оқытуды бірнеше бағытта ұйымдастыруға болады.

Бірінші бағыт – «Терминді таны» әдісі. Мұғалім сабақ тақырыбына қатысты 5-7 терминді ұсынады. Оқушылар олардың мағынасын болжап, құрамын талдайды. Содан кейін сөздіктегі немесе оқулықтағы анықтамамен салыстырады. Бұл әдіс оқушыны жаңа атаудың ішкі құрылымына назар аударуға үйретеді.

Екінші бағыт – «Терминнің жасалу моделін тап». Мысалы, оқушылар «сөзжасам», «тілтаным», «әдебиеттану», «дыбысжүйе», «мәтінтану» сияқты атаулардың құрамын ажыратады. Олар түбірлерді, қосымшаларды, бірігу немесе тіркесу тәсілдерін анықтап, әр модельге өз мысалдарын ұсынады. Мұнда басты мақсат – терминді жаттату емес, терминнің жасалу механизмін байқату.

Үшінші бағыт – «Терминологиялық карта». Әр топ бір терминді ортасына жазады да, оның айналасына «анықтамасы», «жасалу жолы», «түбірі», «мағыналас/қатысты ұғымдар», «мәтіндегі мысалы», «қолданылатын сала» деген тармақтарды орналастырады. Мұндай карта оқушының ұғымдар арасындағы байланысты көруіне мүмкіндік береді.

Төртінші бағыт – «Терминді мәтіннен тап». Оқушыларға ғылыми-көпшілік немесе оқу мәтіні ұсынылады. Олар терминдерді тауып, олардың мәтіндегі қызметін анықтайды. Терминнің жай атау емес, белгілі бір ғылыми мазмұнды ықшам түрде жеткізетінін дәлелдейді.

Бесінші бағыт – «Кірме терминді бейімде». Бұл тапсырмада шет тілінен енген немесе халықаралық қолданыстағы бірнеше атау беріліп, оқушылар оның қазақ тіліндегі қолданысын талдайды. Мұғалім бұл жерде «бәрін міндетті түрде аудару» деген біржақты ұстанымнан сақ болып, терминнің халықаралық сипатын, ғылымдағы орны мен қазақ тілінің сөзжасам мүмкіндігін қатар қарастыруы керек. Негізгі талап – ұғымның дәлдігі, тілдік норма және қолданыстағы бірізділік.

Алтыншы бағыт – «Терминологиялық жоба». Жоғары сынып оқушылары белгілі бір шағын саланы таңдап, сол саладағы 15-20 терминнен тұратын шағын сөздік құрастыра алады. Әр терминге атауы, анықтамасы, жасалу жолы, мысалы және дереккөзі көрсетіледі. Мысалы, «Қазақ әдебиетіндегі көркемдік тәсілдер терминдері», «Медиамагнәтін терминдері», «Қазақ тілінің сөзжасам терминдері» тақырыптарын алуға болады.

4. Терминжасамды қазақ әдебиетін оқытуда қолдану

Әдебиет сабағында терминжасам мәселесін шығарманың мазмұнынан бөлек қарастыру қажет емес. Керісінше, әдеби терминнің нақты көркем мәтіндегі қызметі арқылы оның мағынасын ашу тиімді.

Мысалы, Абай шығармаларын оқыту кезінде «лирикалық кейіпкер», «идея», «эпитет», «метафора», «қайталау», «контраст» сияқты терминдер қолданылады. Мұғалім әр терминді анықтап қана қоймай, оның шығармадағы көркемдік қызметін дәлелдетеді. Оқушы «эпитет бар» деп жауап берумен шектелмей, эпитеттің қандай сөзбен жасалғанын, қандай образдық реңк бергенін және автор идеясымен байланысын түсіндіреді.

Жыраулар поэзиясын оқытуда «толғау», «дидактикалық сарын», «афоризм», «параллелизм», «риторикалық сұрақ» тәрізді терминдерді мәтінмен байланыстыруға болады. Бұл жерде ұлттық әдеби ұғымдардың өз атауларын сақтап, олардың мазмұнын заманауи ғылыми тілде түсіндіру маңызды.

Терминді оқытуда «үш деңгейлі сұрақ» әдісін қолдануға болады:

- «Бұл термин нені білдіреді?» – ұғымды түсіну;
- «Мәтіннен осы терминге сәйкес мысалды тап» – қолданылуын тану;
- «Терминді пайдаланып шығарманың көркемдік ерекшелігін түсіндір» – білімді қолдану.

Осылайша терминологиялық білім оқушының талдау, жинақтау, дәлелдеу дағдыларымен ұштасады.

5. Цифрлық орта және терминологиялық мәдениет

Қазіргі оқушы жаңа терминдердің едәуір бөлігін цифрлық ортадан қабылдайды. Әлеу-

меттік желілер, бейнемазмұн, онлайн платформалар мен түрлі цифрлық сервистер жаңа атаулардың тез таралуына ықпал етеді. Мұндай жағдайда мектептің міндеті – оқушыға терминнің қайдан шыққанын ғана емес, оның әдеби тіл нормасына, мағына дәлдігіне және қолданыс орнына мән беруді үйрету.

Сабақта цифрлық терминологиялық сөздік, электрондық кесте немесе ортақ сыныптық глоссарий жасауға болады. Оқушылар әр жаңа терминді төрт баған бойынша тіркейді: «Термин», «Мағынасы», «Қазақша баламасы/қолданысы», «Мәтіндегі мысалы». Уақыт өте келе бұл қор оқушының жеке пәндік сөздігіне айналады.

Сонымен қатар цифрлық құралдар терминнің қолданысын салыстыруға мүмкіндік береді. Мысалы, оқушылар бір терминнің оқулықтағы, ғылыми мәтіндегі және бұқаралық ақпарат құралдарындағы қолданысын салыстырып, мағыналық немесе стильдік айырмашылықтарды анықтай алады. Мұндай жұмыс ақпаратты сыни қабылдау мәдениетін қалыптастырады. Дегенмен цифрлық құралды қолданудың негізгі шарты – алынған ақпараттың дереккөзін тексеру. Кездейсоқ сайттағы анықтаманы ғылыми норма ретінде қабылдауға болмайды. Терминологиялық жұмыста ресми құжаттар, ғылыми еңбектер, салалық сөздіктер мен беделді электрондық ресурстарға сүйену қажет.

6. Терминдерді стандарттау және біріздендірудің маңызы

Терминологиядағы бірізділік білім беру сапасына тікелей әсер етеді. Бір ұғымның бірнеше нұсқада қолданылуы оқушының түсінуін қиындатып, ғылыми мәтінді қабылдауға кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан мұғалім сабақ барысында оқулықтағы, оқу бағдарламасындағы және ресми терминологиялық ресурстардағы қолданысты негізге алғаны дұрыс.

Терминді таңдауда бірнеше талапты ескеруге болады. Біріншіден, термин ұғымды дәл беруі керек. Екіншіден, қазақ тілінің грамматикалық және сөзжасамдық заңдылықтарына қайшы келмеуі қажет. Үшіншіден, қысқа әрі қолдануға ыңғайлы болғаны жөн. Төртіншіден, терминнің басқа ұғымдармен байланысы сақталуы керек. Бесіншіден, бір терминнің әр салада әртүрлі мағынада қолданылуы мүмкін екені ескерілуі тиіс.

Мұғалімнің терминологиялық мәдениеті осы талаптарды оқушыға түсіндіруден басталады. Сабақта жаңа термин кездескен сайын оның дұрыс айтылуы, жазылуы, мағынасы және қолданылу аясы назардан тыс қалмауы керек. Бұл ұстаным қазақ тілін оқытуды тілдік нормамен ғана емес, ғылыми коммуникация мәдениетімен байланыстырады.

7. Практикалық тапсырмалар жүйесі

Төмендегі тапсырмалар жүйесін 8-11-сыныптарда сабақ тақырыбына қарай бейімдеп қолдануға болады.

1-тапсырма. «Терминді бөлшекте».

Берілген терминдердің құрамын ажыратып, қандай сөзжасамдық тәсілмен жасалғанын анықтаңыз: сөзжасам, тілтаным, әдебиеттану, дыбысжүйе, мәтінтану.

2-тапсырма. «Анықтамасын тап».

Терминдер мен анықтамалар аралас беріледі. Оқушы терминді дұрыс анықтамамен сәйкестендіріп, кейін сол терминнің мәтіндегі мысалын табады.

3-тапсырма. «Бір ұғым – бір атау».

Мәтіндегі бір ұғымды білдіретін әртүрлі атауларды тауып, олардың қайсысы ғылыми мәтінге сәйкес келетінін дереккөз арқылы тексеріңіз. Бұл тапсырмада оқушы жеке пікірден бұрын дәлелге сүйенуге үйренеді.

4-тапсырма. «Терминді сөйлемде қолдан».

Әр оқушы 5 терминді пайдаланып, тақырыпқа қатысты шағын ғылыми мәтін құрайды. Шарт: терминдер орынды және мағынасына сай қолданылуы керек.

5-тапсырма. «Терминологиялық редактор».

Оқушыларға терминдері орынсыз қолданылған шағын мәтін ұсынылады. Олар қате қолданыстарды тауып, түзетеді және әр түзетуін түсіндіреді.

6-тапсырма. «Шағын сөздік құрастыр».

Оқушы белгілі бір тақырып бойынша 10-15 термин жинайды. Әр терминнің анықтама-сын, дереккөзін және мәтіндегі мысалын көрсетеді.

Бұл тапсырмалар жүйесі терминді есте сақтаудан оны саналы қолдануға дейінгі кезеңдерді қамтиды: тану – түсіну – талдау – қолдану – бағалау – жинақтау.

8. Мұғалімнің кәсіби тәжірибесіндегі терминологиялық жұмыс

Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі үшін терминологиялық жұмыс бір ғана сабақтың шеңберімен шектелмейді. Мұғалім өзі қолданатын ғылыми атаулардың мағынасын нақты білгенде ғана оқушыға дұрыс бағыт бере алады. Сондықтан педагогтің жеке терминологиялық қоры үнемі толықтырылып отырғаны жөн.

Әдістемелік тұрғыдан мұғалім үшін «терминологиялық дәптер» немесе электрондық глоссарий жүргізу тиімді. Онда жаңа терминнің атауы, анықтамасы, жасалу жолы, қолданылу саласы, мысалы және дереккөзі белгіленеді. Бір оқу жылы ішінде мұндай қор бірнеше жүз терминді қамтуы мүмкін.

Сонымен бірге оқушылардың терминді қолдану деңгейін қалыптастырушы бағалау арқылы бақылауға болады. Мысалы, бағалау критерийлері:

- терминнің мағынасын дұрыс түсіндіреді;
- терминді мәтіннен дұрыс анықтайды;
- терминнің жасалу жолын көрсетеді;
- терминді сөйлемде орынды қолданады;
- пікірін термин арқылы дәлелдейді;
- дереккөзге сілтеме жасайды.

Мұндай критерийлер оқушыға «терминді білу» мен «терминді қолдану» арасындағы айырмашылықты түсінуге көмектеседі.

9. Ұлттық терминжасамды дамытудың білімдік нәтижелері

Ұлттық терминжасамды оқу үдерісіне жүйелі енгізудің бірнеше нәтижесі бар. Біріншіден, оқушының қазақ тіліндегі ғылыми сөздік қоры кеңейеді. Екіншіден, мәтінді түсіну деңгейі артады, өйткені ғылыми мәтіндегі негізгі ұғымдарды тану жеңілдейді. Үшіншіден, оқушы өз ойын пәндік терминдер арқылы дәл әрі ықшам жеткізуге үйренеді. Төртіншіден, тілдің ішкі сөзжасамдық мүмкіндіктеріне қызығушылығы артады.

Терминологиялық жұмыс оқушының ұлттық тілге деген құрметін де қалыптастырады. Бұл жерде ұлттық терминді тек «қазақша сөз» ретінде қарастыру жеткіліксіз. Оның артында белгілі бір ұғымды қазақ тілінде дәл атау, ғылыми білімді ана тілінде жеткізу және сол білімді кейінгі ұрпаққа түсінікті түрде беру міндеті тұр.

Қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуы мектептен басталады. Оқушы мектепте ғылыми терминдерді дұрыс қолдануға дағдыланса, жоғары оқу орнында және кәсіби ортада қазақ тіліндегі ғылыми коммуникацияға бейімделуі жеңілдейді. Сондықтан терминжасам мәселесі тіл мамандарына ғана емес, барлық пән мұғалімдеріне ортақ міндет ретінде қарастырылуы қажет.

Қорытынды. Ұлттық терминжасам – қазақ тілінің ғылыми әлеуетін арттыратын маңы-

зды бағыт. Терминнің сапасы оның тек сәтті жасалуымен өлшенбейді, оның ғылыми ортада қабылдануы, бірізді қолданылуы, мағынасының дәлдігі және білім алушыға түсінікті болуы да маңызды.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында терминдерді меңгертудің тиімді жолы – оларды жеке анықтама ретінде жаттатпай, мәтінмен, сөзжасаммен және нақты оқу әрекетімен байланыстыру. Терминнің жасалу моделін талдау, мағынасын контекст арқылы ашу, көркем және ғылыми мәтіннен мысал іздеу, терминологиялық карта құру, шағын сөздік жасау сияқты әдістер оқушының тілдік және пәндік сауаттылығын қатар дамытады.

Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған ұлттық ғылыми атаулар жүйесі қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін пайдаланудың тарихи үлгісін көрсетті [1;18-25]. Бүгінгі міндет – осы тәжірибені қазіргі ғылым мен білімнің талаптарына сай жалғастыру, жаңа ұғымдарға дәл әрі жүйелі атау қалыптастыру және сол атауларды білім беру үдерісінде орнықты қолдану.

Терминологиялық мәдениеті қалыптасқан оқушы – ғылыми ақпаратты түсінетін, ойын дәлелді жеткізетін, тілдік норманы сақтайтын және қазақ тілін білім мен ғылым тілі ретінде қолдана алатын тұлға. Сондықтан ұлттық терминжасамды мектеп тәжірибесіне жүйелі енгізу – қазақ тілінің болашақтағы ғылыми қолданысын кеңейтудің нақты жолдарының бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2003.
3. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962.
4. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008.
5. Қайдар Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993.
6. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы №914 қаулысы. «Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы».
7. Отар Ә. Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы мәселелері. – Алматы, 2010.
8. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы, 1998.
9. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>

ҚАЗІРГІ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМ ҮДЕРІСІНІҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Құрманбайұлы Шерубай

*Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының ғылым жөніндегі вице-президенті,
ҚР ҰҒА Академигі, ф.ғ.д., проф.*

Андатпа. Мақалада қазіргі түрік тілдеріндегі терминжасам үдерісінің тілдік және әлеуметтік-лингвистикалық мәселелері қарастырылады. Терминқор қалыптастырудың тек ұлттық тіл аясындағы емес, түрік тілдері арасындағы терминалмасым мен өзара біріздендіру үдерісімен тығыз байланысты екені негізделеді. Түркі тілдерінің генетикалық жақындығы, ортақ тарихи-лексикалық қоры мен сөзжасамдық мүмкіндіктері

жалпытүрік терминқорын қалыптастыруға қолайлы негіз ретінде сипатталады. Сонымен қатар терминологиялық жүйелердің әркелкі дамуының тарихи-саяси және әлеуметтік себептері сараланып, көптілді салыстырмалы терминологиялық сөздіктер мен халықаралық деңгейдегі үйлестіруші құрылымдардың қажеттілігі көрсетіледі. Зерттеуде түрік тілдеріндегі жекелеген терминдердің әртүрлі нұсқалары салыстырылып, оларды тіларалық біріздендірудің ғылыми коммуникацияны жеңілдетудегі маңызы айқындалады. Автор түрік тілдерінің терминологиялық қорын жақындастыруды көптілді цифрлық ресурстарды дамыту және мемлекетаралық ғылыми ынтымақтастықпен сабақтастыра отырып, ортақ ғылыми-коммуникативтік кеңістік қалыптастырудың маңызды шарты ретінде тұжырымдайды.

Түйін сөздер: терминжасам, терминқор, терминалмасым, түрік тілдері, әлеуметтік лингвистика, терминологиялық біріздендіру

CURRENT TERMINOLOGY FORMATION PROCESSES IN MODERN TURKIC LANGUAGES: LINGUISTIC AND SOCIOLINGUISTIC ISSUES

Abstract. This article examines the linguistic and sociolinguistic issues of terminology formation in modern Turkic languages. It substantiates the close relationship between the development of national terminological systems and the processes of inter-Turkic terminological exchange and harmonization. The genetic affinity of the Turkic languages, their common historical and lexical heritage, and shared word-formation patterns are considered favorable conditions for developing a common Turkic terminological corpus. The study also analyzes the historical, political, and sociolinguistic factors underlying the divergent development of terminological systems and highlights the need for multilingual comparative terminological dictionaries and coordinating institutions at the international level. By comparing different variants of selected terms across Turkic languages, the article demonstrates the importance of interlingual harmonization for facilitating scholarly communication. The author argues that bringing Turkic terminological systems closer together, alongside the development of multilingual digital resources and interstate scholarly cooperation, is an important prerequisite for establishing a common scientific and communicative space.

Keywords: terminology formation, terminological corpus, terminological exchange, Turkic languages, sociolinguistics, terminological harmonization.

Ұлттық ғылым тілінің қолданыс аясының кеңеюі, терминдер қорының кең таралуы туралы сөз қозғалғанда терминжасам үдерісіне таза лингвистикалық мәселе ретінде ғана қарау жеткіліксіз. Терминқор қалыптастырудың, терминжасамның әлеуметтік лингвистикалық аспектісіне де ерекше мән берудің маңызы зор. Бұл тұрғыдан келгенде қазіргі жаһандану дәуірінде түрік тілдерінің алдында өте маңызды міндет тұр. Ол – терминжасам және терминалмасым үдерісін үйлестіру арқылы ортақ терминқор қалыптастыру.

Мұндай міндетті орындау мәселесі осыдан бір ғасыр бұрын ХХ басында да көрнекті түрколог ғалымдар тарапынан көтеріліп, 1926 жылы Баку қаласында өткен Бірінші бүкілодақтық түркология құрылтайының күн тәртібіне шығарылған. Алайда сол кезеңдегі күрт өзгерген саяси ахуалға, жаппай қуғын-сүргін салдарынан отаршыл империя құрамында болған түрік халықтарының басынан кешкен ауыр жағдайына байланысты 30-жылдардан кейін түрік ғалымдарының идеясы жалғасын таппады. Ортақ әдеби тіл,

жалпытүрік терминқорын қалыптастыру туралы түркологтар бастамасы совет билігі тарапынан түрікшілдік, пантүркизм ретінде айыпталды. Араға 60-70 жыл салып барып, түріктілді республикалар тәуелсіздігін жариялаған 90-жылдардан кейін ғана үзілуге таяған үміт қайта оянып, түріктің тұғырлы тұлғаларының бастамасын жаңғыртып, алаш білімпаздарының аманатын орындау мүмкіндігі туындады.

Енді осы бағытта атқаруға тиіс істер жайында жоспар түзіп, бағдар белгілеу үшін өткенді сараптап, бүгінгі тілдік ахуалды ескерер болсақ, терминологияның халықаралық сипатына, саяси-мәдени, саяси-ғылыми, әлеуметтік лингвистикалық қырына баса назар аудармаса болмайтыны байқалады. Өйткені ғылым мен технология дамуы бір ел шеңберімен шектелмейді. Ауқымы кең, әлемдік сипатқа ие. Сол ғылымды игеру, тарату үдерісінде әлем жұртының, соның ішінде ғылымы озық елдерден білім алумен бірге түрік жұртының өз ғылыми кеңістігін, ортақ ғылым тілін, терминқорын қалыптастыру да өте маңызды.

Белгілі түрколог Б.Чобанзаде осыдан бір ғасыр бұрын: «Қазіргі кезде тілімізде кездесетін күмәнді қосымшаларды топтастырып және әрқайсының тіліміздегі қызметін жеке-жеке анықтап, түркі-татар тілдерінің түзетілген сөздігін құрастыру қажет. Бұл ғылыми дайындық кезеңінің практикалық нәтижелері өздігінен пайда бола бастайды. Көптеген жаңа сөздер, жаңа терминдер құрастырылып, осы өзгерістердің барлығын басқару үшін түркі-татар әлемінің ағартушыларының тұрақты ағартушылық ұйымы және баспасөз одағы қажет. Бұл орындар ауқымды жалпы және ішкі заңдылықтарын тауып, ағартушылық бағдарламаларынан жеке өмір сүріп жатқан диалектілердің бірігу шараларын айқындайды. Өйтпесе түркі-татар халықтары бөлек-бөлек баспасөзімен, әдебиетімен бұрынғыдан асып алға ілгерілей алмайды. Өйткені оқырман таба алмай тоқырайды. Негізінен түркі-татар тілдері бір-біріне жақын. Тек түрлі медресе мен әртүрлі тілдерде білім алған зиялы қауымның тілі бір-бірінен бөлек-бөлек, әрі алшақ. Бұл дегеніміз, мәдени әдебиетке, заманауи баспасөзге, қысқасы әлеуметтік және экономикалық тұрмыс-тіршіліктің ең үлкен негізі мен құралдарының бірін қолға алуымызға кедергі болатын өзімізден басқа ешқандай да себеп жоқ» [1; 71], – деп жазыпты.

Ғалым «түркі-татар тілдерінің сөздігін құрастыру» және «түркі-татар әлемінің ағартушыларының тұрақты ағартушылық ұйымы және баспасөз одағы қажет» дейді. Біріншісі салыстырмалы сөздік құрастыру лингвистикалық жұмыс болса, екіншісі – үйлестіруді жүзеге асыратын ұйымдық мәселе. Одан әрі бұл ұйымның «жеке өмір сүріп жатқан диалектілердің бірігу шараларын айқындайтынын» айтады. Бұл да «түрлі медресе мен әртүрлі тілдерде білім алған зиялы қауымның тілі бір-бірінен бөлек-бөлек, әрі алшақ» екенін көрсету де мәселенің әлеуметтік қыры мен себептері. Түркітанушы ғалым мәселенің тілдік жағымен қатар әлеуметтік лингвистикалық қырына ерекше назар аударып, соны шешу жолын ұсынып отыр.

Арада тағы бір ғасырдай уақыт өткенде белгілі түрколог ғалым, академик М.Зәкиев те дәл осыған ұқсас тұжырым жасайды. Ғалым: «Түрік тілдерінің көптілді салыстырмалы терминологиялық сөздіктерінсіз түрлі тілдердің терминқорларын өзара жақындастыру мүмкін емес. Мұндай жұмыс жасалмаса, түрік халықтарының терминдер қоры бір-бірінен алшақтауын жалғастыра береді. Мұндай үдерістің түрік тілдерінің, сондай-ақ түрік халықтарының дамуы мен сақталуына кері әсері өте күшті болады» [2; 20], – деген тоқтамға келеді. Екі ғалымның да салыстырмалы терминологиялық сөздік түзу, түрік тілдері терминқорларын жақындастыру туралы пікірлері бір жерден шығып тұр.

Жалпы ұлт тілдерінің даму тарихы, терминологиялық жүйелердің қалыптасу тәжірибесі терминологиялық жұмыстарды үйлестірудің, халықаралық біріздендірудің аса қажет екенін көрсетеді.

Терминжасамның әлеуметтік лингвистикалық сипаты қоғамның әлеуметтік, кәсіби, ғылыми және тілдік қажеттіліктеріне сәйкес айқындалады. Терминдердің қалыптасуы мен қолданысына тілдік қауымдастық, тіл саясаты, ұлттық-мәдени факторлар және ғылыми коммуникация ықпал етеді. Сондықтан терминжасам – тек тілдік құрылым емес, қоғам сұранысы мен тілдік норманың өзара әрекеті негізінде жүзеге асатын әлеуметтік-лингвистикалық үдеріс. Соған сәйкес терминжасам үдерісінде қоғам сұранысын, түбі бір халықтардың тілдерін алшақтатпау арқылы өзара қарым-қатынасын жеңілдетуге, тілдік кедергілерді болдырмауға, ұлт тілдері арасындағы тарихи сабақтастықты сақтауға деген табиғи ұмтылыстарын ескерген орынды. Егер түрлі саяси-экономикалық өзгерістер барысында ерекшеліктер көбейіп, тілдер арасындағы өзгешеліктер ұлғая бастаса, оған жол бермей, тіларалық байланыстарды күшейтуге бағытталған саяси-мәдени, ғылыми-экономикалық қатынастарды нығайтуға әр халық, әр мемлекет мүдделі болуға тиіс.

Барлық терминологиялық жұмыстарға, соның ішінде термин жасауға да саналы түрде ықпал ету бұл үдерісті ұйымдастыру мен жүргізудің бір сипаты екенін үнемі назарға алуға тура келеді. Терминологиялық жұмыстардың бір ұлт шеңберінде де, тіларалық, халықаралық деңгейде де стихиялы түрде жүруіне жол беру үлкен жүйесіздікке ұрындырады. Осы орайда КСРО тәжірибесін де ұмытпай, өзімізге тиімді жақтарын қажетімізге жаратуға болады.

«Терминология адам іс-әрекетінің саналы түрде ықпал етуге, реттеуге болатын саласына жатады. КСРО құрамындағы одақтас республикалар тілдерінің терминологиясы терминологиялық іс-шаралар басталған сәттен-ақ мақсатты түрде бағытталып, реттеліп отырды» [3; 155].

Ғалым К.Мұсаев атап көрсеткендей совет одағында терминқорды қалыптастыруға, терминологиялық жұмыстарды жүргізуге басынан-ақ айрықша мән берілді. Солай ету арқылы сол кездегі он бес одақтас республикадағы, бүгінгі дербес он бес мемлекеттегі терминологияны біріздендіру жұмыстарын бір орталықтан басқарды. Барлық республикаларға терминологиялық қорды қалыптастырудың ортақ қағидаттары ұсынылды. Сол қағидаттарды негізге алу арқылы совет үкіметі мақсат еткен жалпысоветтік терминқорды қалыптастырды. Бұл жерде айрықша ескеретін мәселе мұндай ортақ терминқор туыстас тілдердің өз ішінде емес, генеалогиялық тұрғыдан бір-бірінен алшақ орналасқан үнді-еуропа, қытай-тибет, урал, алтай, түрік тілдері сияқты түрлі тілдік топтарға жататын тілдер арасында жасалды. Әрине бірнеше республиканы қамти отырып бүкіл одақ көлемінде жүзеге асқан мұндай ауқымды терминологиялық жұмыстар тек ғылыми-ұйымдастырушылық тұрғыдан еркін түрде жүргізілді деуге болмайды. Бұл іске үлкен саяси-идеологиялық мән берілді. Ғылым тілін, терминологияны қалыптастыру советтік тіл саясатының аса маңызды бөлігі ретінде қаралды. Терминқорды қалыптастыру орталықтандырылып, оны үйлестіру мен жергілікті терминкомдардың жұмысы қатаң қадағаланып, белгіленген бағыт пен қағидаттарды басшылыққа ала отырып жүргізілді. Көпұлтты империяның тіл бірлігін, орыс тіліне негізделген өз ғылыми кеңістігін қалыптастыруды көздеген мемлекеттік тіл саясаты жалпысоветтік терминқорды түзуге айрықша назар аударды. Одақтың осы бағытта жүргізген жүйелі жұмыстары нәтижесіз болмады. Ондай тәжірибені ескермеу орынсыз болар еді.

Туысқан түрік халықтарының термин шығармашылығында өзара келісіп, терминологиялық жұмыстарды үйлестірмей жасаған терминдері ортақ терминдер қатарын молайтпайтыны белгілі. Қазақ, түрік, әзербайжан, өзбек, қырғыз, түрікмен, қарақалпақ, татар, башқұрт немесе өзге де түрік тілдерінің бірінде жасалған ондай терминдер арасында ұғым мазмұнын қамтитын ұтымды жасалғандары аз болмауы мүмкін. Алайда жекелей алғанда әр ұлт тілінің сұранысын өтеуге жарайтын ондай пәнсөздер түрік текті халықтар тілдерінің арасын жақындатып, жалпытүрік терминқорын қалыптастыруға, ғылыми коммуникацияны жеңілдетуге қызмет ете алмайды. Қазіргі АҚШ, Англия бастаған ірі, ықпалды мемлекеттер жаһандану дәуіріндегі ғылым тілі ретінде ағылшын тілін орнықтыруға ерекше мүдделі болып отырғанына қарамастан Қытай, Франция, Жапония бастаған көптеген дамыған елдер ғылыми кеңістіктегі, жалпы мемлекетаралық, саларалық қатынастардағы өз тілдерінің қолданысын сақтап қана қоймай, оны барынша кеңейтуге әрекеттеніп, бұл бағытта нақты істер атқарып жатқаны мәлім. Тек ірі, алпауыт елдер ғана емес, көптеген мемлекеттер, халықтар өз тілдерінің өрісі кеңейіп, қолданыс аясының тарылмауына барынша мүдделі. Соған сәйкес әр ел өзінше жол іздеп, түрлі бағдарламалар жасап, бұл істе цифрлық технологияларды барынша тиімді пайдалануды көздеп отыр. Осы тұрғыдан келгенде түрік текті халықтар да қазіргі жаһандану дәуірінде өз тілдерінің заман талабына сай дамуына, ұлт тілдерінің бір ғана ел, әр халық тілі шеңберімен шектеліп қалмай өрісін кеңейтуге бағытталған нақты істер атқаруға тиіс. Бұл ең алдымен түрік текті халықтар тілдерінің лексикалық қоры, әліпбиі мен жазу ережелерінің, терминқорының бір-бірінен алшақтап кетпей, керісінше олардың жақындай түсуіне ықпал ететін үйлесімді, өзара келісілген іс-әрекеттерінен көрінеді. Одай нақты қадамдар, ғылым, мәдениет, экономика саласындағы ынтымақтастықты нығайтуға арналған түрлі деңгейдегі келісімдер жасалып, зерттеулер жүргізіліп, бірлескен еларалық шаралар ұйымдастырылып та жатыр. Сондай істердің бірі – түрік тілдерінің терминжасам жүйесін зерделеуге арналған әзербайжан, қазақ, түрік, өзбек, татар, қырғыз ғалымдары бірлесіп жүргізген зерттеу жұмысы. Зерттеу нәтижесі ретінде «Түркі тілдерінің терминжасамы» (2018) атты ұжымдық монография жарық көрді. Жуырда Түркі академиясы ғылымның 8 саласы (қорғаныс, медицина, тіл білімі, экономика және т.б.) бойынша түркі тілдерінің салыстырмалы терминологиялық сөздіктерін шығарды. Осындай зерттеулер мен қолданбалық сипаттағы жұмыстарды жүргізу үздіксіз жалғаса беруге тиіс.

Түрік тілдерін, терминқорын салыстыра зерттейтін ғылыми кадрлар даярлау да тіларалық байланыстарды нығайтып, терминологияны халықаралық біріздендіру мәселесін кәсіби деңгейде шешуге оң ықпал етері сөзсіз. Ондай зерттеулер түрік тілдерінің озық тәжірибелерін ескеріп, терминқорды реттеу кезінде қандай мәселелерді шешу қажеттігін көрсетеді.

Мәселен түрік тілдеріндегі «*префикс*» (*приставка*) термині *önek* (түрік), *önşâkilci* (әзерб.), *prefiks* (қаз.), *alkuşımca* (татар), *ald qoşımca* (өзбек), ал «*подлежащее*» термині *özne* (түрік), *mübtâda* (әзерб.), *bastawış* (қаз.), *iya* (татар), *ega* (өзбек), «*злог*» термині *catı* (түрік), *növ* (әзерб.), *etis* (қаз.), *yünâliş* (татар), *nisbat* (өзбек) [5; 194-197] сияқты тіл білімі терминдерінің әр тілде әркелкі болуы лингвистердің кәсіби қарым-қатынасын жақсартып, сала мамандарының өзара түсінісу мүмкіндігін арттыруға қызмет етеді дей алмасак керек. Мұны тіл ғалымдарының өзара келісілген, бірлескен істерінің нәтижесі деуге де келмейді. Алдағы уақытта осындай айырмашылықтарды азайтып, ортақ терминдер санын арттыра беру үшін түрік тілдерінің терминологиясын тіларалық біріздендіру ісін жолға қою үшін

тұрақты түрде жұмыс істейтін арнайы құрылымдар, халықаралық мәртебеге ие зерттеу ұжымдары болуы шарт. Ондай құрылымдарсыз, кәсіби мамандарсыз мәселе шешімін таппайды.

«Жасанды интеллект және цифрлық даму» деген тақырыппен 2026 жылғы 15 мамырда Түркістан қаласында өткен Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) бейресми саммитінде Қазақстан Президенті Қ.Тоқаев: «Технологиялық даму және гуманитарлық ықпалдастық дәуірінде түркі тілдеріне ортақ терминологиялық негіз қалыптастыру қажет. ...Осы орайда, кеңеске мүше елдердің тиісті мекемелерінің өкілдері, ғылыми сарапшылары кіретін мемлекетаралық терминологиялық комиссия құруды ұсынамын» [6], – деді.

Терминологиялық жұмыстарды халықаралық деңгейде жүргізу, түрік халықтарының терминқорын жақындастыру, ортақ терминдер үлесін арттыру тұрғысынан бұл өте маңызды ұсыныс болды. Қазақстан тарапынан жасалған бұл ұсыныс түрік мемлекеттері тарапынан кең қолдау тауып, TurTerKom құрылып, оның құрамына туыстас елдер ғалымдары мен сала мамандары бірлесіп жұмыс атқарса, жалпытүрік терминқорын құруға негіз қаланады. Аталған мемлекетаралық терминологиялық комиссия жұмысын бастап, істі кәсіби деңгейде жүргізе алса, ол түрік тілдерін жақындастыруға, ғылыми қарым-қатынасты нығайтуға, туыстас халықтардың бірлігін күшейтуге ықпал ететін қажетті құрылым болады деген үміт бар. Бұл істі ұйымдастыруда ТМҰ-ға үлкен жауапкершілік жүктеліп отыр.

Мамандардың тілдік дағдысы, оқу, жұмыс барысында терминдерді қолданудағы қалыптасқан әдеті ұлттық тілдік ерекшеліктерді сақтай отырып, көптілді цифрлық терминологиялық ресурстардың бірыңғайланған терминологиясын қабылдауына кедергі болатын жағдайлар жиі кездеседі. Бұл да жаңаша ойлайтын жас буынды тәрбиелеу арқылы шешімін табатын әлеуметік, психологиялық мәселе.

Жалпы тұтастай алғанда туыс түрік тілдеріндегі терминологияны тіларалық біріздендіру олардың генетикалық жақындығы, лексикалық және сөзжасам тәсілдері мен сөздік қорларының, көне, орта ғасырлардағы тарихи қайнаркөздердің ортақтығы арқасында ерекше маңызды. Бұл мамандардың өзара түсінісуіне, ұлттық терминологиялық жүйелердің салыстырмалылығына, бірыңғай ғылыми-коммуникативтік кеңістіктің дамуына және көптілді цифрлық терминологиялық ресурстардың жасалуына ықпал етеді, сонымен бірге мұндай үйлестіру жұмыстары әр ұлт тілінің табиғи ерекшеліктерінің сақталуына да септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Чобанзаде Б. Тілтұтқа. Ғылыми еңбектерінің жинағы / «Классикалық түркология» сериясы. Әзербайжан тілінен қазақ тіліне аударғандар: Г.Жиембаева, Г.Шадиева. – Астана: Түркі академиясы, 2023. – 336 б.

2. Закиев М. О роли многоязычных терминологических словарей в сближении тюркских терминофондов//Түркітілдес елдердің терминқор қалыптастыру тәжірибесі (және өзара терминалмасым, көптілді терминологиялық сөздіктер жасау мәселелері) халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана, 2011. – 256 б.

3. Мусаев К. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Общая проблематика. Терминология на русском, украинском и белорусском языках. – Москва, 1986. – 272.

4. Түркі тілдерінің терминжасамы (Қазақ, әзербайжан, өзбек, татар, қырғыз, түрік

терминжасамы бойынша). Ұжымдық зерттеу. (Ш. Құрманбайұлы, М. Закиев, Х. Дадабаев, Ш. Акалин, Ч. Джумагулов, С. Садыгова, Е. Әбдірәсілов). – Астана, 2018. – 372 бет.

5. Minsafina Alina. Çağdaş türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkan ve yöntemleri. –Ankara, 2023. – 249 s.

6. Жасанды интеллект және цифрлық даму [Электрондық ресурс]. – URL: <https://kaz.inform.kz/news/turk-tlderne-ortak-terminologiyaliknegizkaliptastiru-kazhet-memleket-basshi-si-f4357be4>

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫ: ЖАҢА ҰҒЫМДАР МЕН АТАУЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Маймақова Ләззат

*Шымкент қ., Политехникалық колледжі,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушысы*

Аңдатпа. Мақалада цифрлық технологиялардың дамуына байланысты қазақ тілінде пайда болып жатқан жаңа атаулар қарастырылады. Ақпараттық технологиялар мен жасанды интеллект саласындағы терминдер аудару, калькалау, сөздерді біріктіру, жұрнақ жалғау, мағыналық жаңару және кірме сөздерді игеру тәсілдері арқылы талданады. Қазақ тілінің сөзжасам мүмкіндігі жаңа ұғымдарға түсінікті балама жасауға мүмкіндік береді. Дегенмен промпт, чатбот, генеративті модель сияқты атаулардың бірнеше нұсқада қолданылуы олардың мағынасын нақтылап, біріздендіру қажеттігін көрсетеді. Мақалада цифрлық терминдерді ұсыну, сараптау, оқу үдерісінде сынақтан өткізу және ресми базаға енгізу жолдары, сондай-ақ бірінші курс білім алушыларына оларды түсіндіруге қатысты педагогикалық тәжірибе ұсынылады.

Түйін сөздер: терминжасам, цифрландыру, аударма, калькалау, біріздендіру, промпт, чатбот.

KAZAKH TERM FORMATION IN THE DIGITAL AGE: CHALLENGES IN DEVELOPING NEW CONCEPTS AND TERMS

Abstract. This article examines new Kazakh terms emerging with the development of digital technologies. It analyzes terms in information technology and artificial intelligence through translation, calquing, compounding, suffixation, semantic change, and borrowing. Competing forms such as prompt, chatbot, and generative model show the need for clear definitions and consistent use. The article proposes a process for reviewing and testing digital terms in education before adding them to an official terminology database and draws on the experience of teaching first-year college students.

Keywords: terminology, digitization, translation, calquing, standardization, prompt, chatbot.

Кіріспе. Қазіргі цифрлық технологиялар адам өмірінің көптеген саласына еніп, күнделікті қарым-қатынасымызға да әсер етіп отыр. Бағдарламалау, интернет, бұлттық қызмет, киберқауіпсіздік және жасанды интеллект салаларында бұрын жиі кездеспеген жаңа ұғымдар пайда болды. Әр жаңа ұғымға атау беру қажеттігі туындайды. Бұл атаулар

қазақ тіліне ағылшын тілінен тікелей немесе орыс тілі арқылы енеді. Кейбір сөздер қысқа уақыт ішінде көпшілік қолданысына еніп үлгергенімен, олардың ғылыми мағынасы толық сараланбай жатады. Соның нәтижесінде бір ұғым бірнеше атаумен беріледі немесе бір термин әр ортада әртүрлі түсіндіріледі.

Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі қызметін кеңейтуге басымдық берілген [1]. Осы міндетті орындау үшін цифрлық саладағы ұғымдарды қазақ тілінде дәл атап, оларды білім беру жүйесінде және ресми қатынаста бірізді қолдану маңызды. Terminom.kz платформасында бекітілген терминдер мен салалық атаулар жинақталған [2]. Алайда терминнің базаға енгізілуі оның қолданысқа толық орныққанын білдірмейді. Терминнің мағынасы, тілдік құрылымы және нақты ортада қолдануға қолайлылығы қатар қарастырылуы қажет.

Зерттеудің мақсаты – цифрлық дәуірде қалыптасып жатқан қазақша терминдердің жасалу жолдарын анықтау, жарыспалы атаулардың пайда болу себептерін түсіндіру және оларды біріздендіруге қатысты ұсыныстар беру. Зерттеу барысында қазақ терминжасамының негізгі тәсілдері, ақпараттық технологиялар мен жасанды интеллект саласындағы атаулардың құрылымы және мағынасы қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде ғылыми еңбектер, ресми терминологиялық ресурстар, 2024 жылғы басылымдар және білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолдануға арналған әдістемелік ұсынымдар алынды.

Қазақ терминжасамының негізгі ұстанымдары

Қазақ терминологиясы негізінен екі арна арқылы толығыады. Біріншісі – қазақ тілінің төл сөздік қоры, екіншісі – өзге тілдерден енген атаулар. Ө.Айтбаев ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктері мен қазақ тілінің заңдылықтарына бейімделген кірме сөздерді термин қалыптастырудың негізгі көздері ретінде көрсетеді [3; 200]. Бұл пікірді цифрлық терминдерге де қатысты қолдануға болады.

Біздің пайымдауымызша, әрбір жаңа ұғымға міндетті түрде тек қазақша балама іздеу немесе шетелдік атауды еш өзгеріссіз қабылдау дұрыс емес. Термин таңдағанда оның мағынасы, халықаралық қолданысы, қазақ тіліндегі уәжділігі, айтылуы және білім алушыға түсініктілігі ескерілуі керек. Әсіресе колледждің бірінші курс студенттері жаңа мамандыққа бейімделіп жатқан кезде, күрделі терминді тек жаттатудан гөрі оның мағынасын және жасалу жолын түсіндіру тиімді.

Терминжасам жалпы сөзжасам жүйесінен бөлек тұрған құбылыс емес. Салалық атаулар да қазақ тіліндегі морфологиялық, синтаксистік және семантикалық тәсілдер арқылы жасалады. Жұрнақ жалғау, сөздерді біріктіру, сөз тіркесін құрау және бұрыннан бар сөзге жаңа арнаулы мағына беру терминжасамда жиі кездеседі [4; 188]. Цифрлық лексикада бұл тәсілдер аудару және калькалаумен қатар жүреді. Мысалы, *дерекқор* сөзі *дерек* пен *қор* сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Ал *жүктеу* сөзі цифрлық ортада ақпаратты немесе бағдарламаны құрылғыға енгізу әрекетін білдіретін терминдік мағынаға ие болды.

Терминнің сәтті немесе сәтсіз болуы оның төл сөз не кірме сөз екеніне ғана байланысты емес. Ең бастысы – атау ұғымды дәл білдіруі, басқа терминдермен мағыналық байланыс құруы және айтуға әрі жазуға қолайлы болуы. Сондықтан негізгі мақсат кез келген шетелдік сөзді міндетті түрде аудару емес, қазақ тілінде еркін қолданылатын, мағынасы нақты әрі жүйелі атау қалыптастыру деп ойлаймын.

Цифрлық ұғымдарды атаудың негізгі тәсілдері

Цифрлық терминдер қазақ тілінде бірнеше жолмен жасалады. Соның бірі – шетелдік атаудың мағынасын қазақ сөздері арқылы беру. Мысалы, *artificial intelligence* – жасанды интеллект, *big data* – үлкен деректер, *digital literacy* – цифрлық сауаттылық болып аударылған. Калькалау кезінде бастапқы атаудың құрылымы сақталып, оның құрамындағы бөліктер жеке-жеке аударылады. *Machine learning* – машиналық оқыту, *neural network* – нейрондық желі, *cloud computing* – бұлттық есептеу атаулары осы тәсілге мысал болады.

Жаңа атаулар сөздерді біріктіру және тіркестіру арқылы да жасалады. *Дерекқор, киберқауіпсіздік, бейнебайланыс*, ақпараттық жүйе сөздері осыған жатады. Кей жағдайда бұрыннан бар сөз цифрлық ортада жаңа мағынаға ие болады. Мысалы, *желі, бұлт, терезе, жүктеу, сақтау* сөздері компьютерлік және интернеттік ортада арнайы термин ретінде қолданылып жүр.

Қолданба, пайдаланушы, әзірлеуші, сәйкестендіргіш сияқты атаулар жұрнақ арқылы жасалған. Ал *алгоритм, интерфейс, платформа, сервер, чатбот, промпт* сөздері кірме қалпында немесе ішінара игеріліп қолданылып жүр. Бір терминнің құрамында бірнеше тәсілдің қатар келуі де мүмкін. Мәселен, *нейрондық желі* тіркесінде кірме негізге қазақ тіліндегі *-дық* жұрнағы жалғанып, ол төл сөз желімен тіркескен.

Сабак барысында студенттерге мұндай мысалдарды талдату олардың терминнің сыртқы тұлғасын ғана емес, ішкі мағынасын да түсінуіне көмектеседі. Мысалы, *дерекқор* сөзін *дерек* және *қор* бөліктеріне ажырату арқылы білім алушы жаңа атаудың кездейсоқ жасалмағанын, белгілі бір мағыналық негізге сүйенетінін аңғарады.

Цифрлық терминдердің құрылымдық және мағыналық сипаты

Цифрлық атауды тек сыртқы тұлғасына қарап бағалау жеткіліксіз. Оның қандай ұғымды білдіретіні және сол саланың басқа терминдерімен байланысы да маңызды. Мысалы, деректер қоры мен деректер жиынтығы бір-біріне жақын болғанымен, бір мағынаны білдірмейді. *Деректер қоры* – белгілі бір құрылыммен ұйымдастырылып, басқарылатын деректер жүйесі. Ал *деректер жиынтығы* – талдау жасауға немесе модельді үйретуге жиналған деректер тобы. Осы айырмашылық ескерілмесе, ғылыми мәтінде екі бөлек ұғым араласып кетуі мүмкін.

Төмендегі мысалдар цифрлық атаулардың жасалу тәсілін салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл тізім нормативтік тізім емес, терминдердің құрылымы мен қолданысын түсіндіруге арналған талдау үлгісі.

Бастапқы атау	Қазақша қолданыс	Жасалу тәсілі	Талдау
artificial intelligence	жасанды интеллект	мағыналық аударма	орныққан атау; қысқартылған нұсқасы – ЖИ
machine learning	машиналық оқыту	калька	машинамен оқыту нұсқасымен арадағы мағыналық айырмасы нақтылауды қажет етеді
neural network	нейрондық желі	аралас тәсіл	кірме негіз бен төл сөздің тіркесуі арқылы жасалған
natural language processing	табиғи тілді өңдеу	калька және тіркестіру	ұғымды дәл береді, бірақ бірнеше сөзден құралған
database	дерекқор	біріктіру	ықшам әрі жүйелі атау

dataset	деректер жиынтығы	мағыналық аударма	дерекқор терминімен теңестірмеу керек
cloud computing	бұлттық есептеу	калька	бұлт сөзіне терминдік мағына берілген
cybersecurity	киберқауіпсіздік	будан термин	халықаралық бөлшек пен төл сөз біріктірілген
chatbot	чатбот / сұхбаттасу боты	кірме және аударма	ықшамдық пен түсініктілік талаптары қатар ескерілуі керек
prompt	промпт / сұрау / нұсқау	кірме және баламалау	бірнеше қызметті білдіретін жарыспалы атаулар қолданылады
generative AI	генеративті жасанды интеллект	аралас тәсіл	генеративті және жасампаз нұсқаларының мағыналық арақатынасы нақтылауды қажет етеді
digital footprint	цифрлық із	калька	атаудың бейнелі уәжі түсінікті; құқықтық мәтінде анықтама қажет

1-кесте. Терминдерді талдау

Кестедегі мысалдар қазақ тілінің цифрлық ұғымдарды атауға жеткілікті мүмкіндігі бар екенін көрсетеді. *Дерекқор, қолданба, пайдаланушы, жүктеу* сияқты атаулар ықшам және қазақ тілінің грамматикалық жүйесіне бейімделуге қолайлы. Сонымен бірге жасанды интеллект, табиғи тілді өңдеу, цифрлық сауаттылық атаулары ұғымның негізгі мазмұнын түсінікті жеткізеді.

А. Псибаева Ш. Құрманбайұлының латын және грек терминбөлшектері мен қазақ сөздерінің бірігуінен жасалған будан терминдердің кейінгі кезеңде жиілегені туралы пікіріне сүйенеді [4; 187-188]. Мұндай үлгілер цифрлық лексикадан да көрінеді. *Киберқауіпсіздік, нейрондық желі, генеративті модель* атауларында халықаралық бөлшек пен қазақша сыңар қатар қолданылған.

Будан терминдердің барлығын сәтсіз деп бағалауға болмайды. *Кибер-, био-, нейро-, гео-* сияқты халықаралық бөлшектер өзара байланысты ұғымдарды бір жүйеге келтіруге көмектеседі. Бірақ әр терминнің мағыналық шекарасы анық болуы керек. Мысалы, *киберқауіпсіздік* пен *ақпараттық қауіпсіздік* атауларын үнемі бірінің орнына бірін қолдану олардың айырмашылығын көмескілендіреді.

Жарыспалы атаулар және біріздендіру мәселесі

Цифрлық салада жарыспалы атаулардың пайда болуына бірнеше себеп бар. Біріншіден, жаңа ұғым қазақ тіліне әртүрлі арна арқылы бір мезгілде енеді. Оны аудармашы, сала маманы, журналист, оқытушы және қарапайым пайдаланушы өз қажетіне қарай қолданады. Бірі халықаралық нұсқаны сақтаса, екіншісі қазақша балама ұсынады.

Мысалы, *prompt* сөзі *сұрау, пәрмен, нұсқау* немесе *тапсырма* деп беріліп жүр. Бұл сөздердің мағынасы жақын болғанымен, бірдей емес. Пәрменде міндеттеу мәні басым, сұрау ақпарат алуға бағытталады, ал нұсқау белгілі бір әрекетті орындау жолын көрсетеді. Промпт осы қызметтердің бірнешеуін қамтитын кәсіби атау ретінде таралып келеді. Сондықтан *prompt* сөзінің қазақша баламасын оның нақты қолданылу жағдайын ескеріп таңдау қажет. Әйтпесе, терминнің мағынасы толық берілмеуі мүмкін.

Екіншіден, ағылшын тіліндегі термин кейде қазақшаға орыс тіліндегі үлгі арқылы аударылады. Мұндай жағдайда бастапқы ұғымнан гөрі аралық тілдегі сөз тұлғасы басшылыққа алынуы мүмкін. Қазақша атау грамматикалық жағынан дұрыс болғанымен, са-

лалық мағынаны толық бермей қалуы ықтимал. Сол себепті термин ұсынғанда ағылшын тіліндегі анықтамаға, халықаралық қолданысына және нақты мәтіндегі қызметіне назар аудару қажет.

Үшіншіден, жалпы қолданыстағы сөз бен терминдік мағына бірден ажыратыла бермейді. *Бұлт, желі, терезе, тышқан, жүктеу* сөздері цифрлық ортада жаңа мазмұнға ие болды. Таныс сөзді пайдалану терминді түсінуді жеңілдетеді. Бірақ оның арнаулы мағынасы алғаш қолданылған жерде түсіндірілмесе, екіұштылық пайда болуы мүмкін.

Төртіншіден, ресми бекітілген термин мен кәсіби ортадағы қолданыс әрдайым сәйкес келе бермейді. А.Е. Аубакирова, Ш. Құрманбайұлы және С.Ж. Жуанышпаева жаңа терминдерді олардың қазақ тіліне ену кезеңі, қолданыс белсенділігі, қызметі және ретке келтірілу жолдарымен байланысты қарастырады [5; 32]. Сондықтан терминді бекітумен ғана шектелмей, оның кәсіби және қоғамдық қолданысын бақылау қажет.

Жасанды интеллект терминдерінің қалыптасуы

Жасанды интеллект саласындағы жаңа атаулар оқу-әдістемелік мәтіндерге де ене бастады. 2024 жылы жарық көрген «Орта білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдарда» *үлкен деректер* [6; 6], *цифрлық құзыреттілік* [6; 10], *генеративті ЖИ, генеративті жасанды интеллект, жасанды нейрондық желілер* [6; 54–55], *промпт (сұрау)* және *нейрожелі* [6; 61] атаулары қолданылған. Бұл мысалдар жасанды интеллект терминдерінің білім беру саласында орныға бастағанын көрсетеді.

Бір құжаттың ішінде *цифрлық және сандық, жасанды нейрондық желі және нейрожелі* нұсқаларының қатар кездесуі редакциялық біріздендірудің әлі де қажет екенін аңғартады. Педагогикалық тәжірибемізде де студенттер бір ұғымды әртүрлі атаумен кездестіргенде, қай нұсқаны қолдану керегін сұрайды. Мұндай кезде мұғалім терминнің тек бір нұсқасын айтумен шектелмей, оның мағынасын, қолданылатын ортасын және басқа нұсқалардан айырмашылығын түсіндіруі керек.

Біздіңше, жасанды интеллект терминін тандағанда үш мәселеге назар аударған жөн. Біріншіден, атау техникалық ұғымды дәл беруі керек. Екіншіден, ол қазақ тілінде еркін түрленуі қажет. Үшіншіден, өзімен түбірлес терминдермен бір жүйе құрауы маңызды. Мысалы, *генерация, генеративті модель, мәтін генерациялау* атаулары өзара байланысты. Осы қатардағы ұғымдарды әртүрлі негізбен беру олардың терминдік байланысын әлсіретуі мүмкін.

Назарбаев Университетінің Ақылды жүйелер және жасанды интеллект институты әзірлеген *жасанды интеллект пен роботтехника* терминдерінің қазақша глоссарийі сала мамандары мен тілші ғалымдардың бірлескен жұмысына мысал бола алады. Ондағы қазақша аудармалар Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Тіл саясаты комитеті тарапынан 2021-2022 жылдары ресми түрде бекітілген. Барлығы 672 терминнің бекітілуі цифрлық саладағы атауларды бірізге түсіруге бағытталған нақты қадам болды [7].

Цифрлық терминдерді қалыптастыруға арналған ұсыныстар

Цифрлық терминді жүйелеу бір сөзді аударып, оны ресми тізімге енгізумен аяқталмауы керек. Жаңа атау қолданысқа орнығуы үшін төмендегі жұмыстарды ретімен жүргізген жөн.

1. Ұғымды анықтау. Алдымен бастапқы терминнің халықаралық анықтамасы, саладағы қызметі және мағынасы жақын ұғымдардан айырмашылығы белгіленеді.

2. Қолданыстағы нұсқаларды жинау. Ғылыми мақалаларда, ресми құжаттарда, оқулықтарда, бұқаралық ақпарат құралдарында және кәсіби ортада кездесетін атаулар тіркеледі.

3. Тілдік сараптама жүргізу. Әр нұсқаның мағыналық дәлдігі, уәжділігі, ықшамдылығы, айтылуы мен жазылуы және одан туынды сөз жасау мүмкіндігі бағаланады.

4. Салалық сараптама жүргізу. Ақпараттық технологиялар немесе жасанды интеллект мамандары ұсынылған атаудың нақты ұғымға сәйкестігін тексереді.

5. Сынақ қолданысына енгізу. Ұсынылған термин оқу мәтінінде, ресми құжатта және кәсіби қарым-қатынаста қолданылып, оның түсініктілігі бағаланады.

6. Бекіту және түсіндіру. Таңдалған атау ресми базаға анықтамасымен, жарыспалы нұсқаларымен, қолданылатын саласымен және мысалымен бірге енгізіледі.

7. Қолданысын бақылау. Терминнің нақты мәтіндерде қалай қолданылып жүргені қаралып, технологиялық ұғым өзгерген жағдайда оның анықтамасы қайта нақтыланады.

Терминді ресми базаға енгізумен бірге оны көпшілікке түсіндіру де маңызды. Жаңа атау кәсіби және білім беру ортасына жетпесе, қағаз жүзінде ғана қалып қоюы мүмкін. Termincom.kz платформасында терминнің анықтамасы, бекітілген жылы, саласы, жарыспалы нұсқалары және сөйлем ішіндегі қолданысы бірге берілсе, қажетті атауды табу жеңілдер еді.

Білім беру ұйымдарында жаңа терминдерді дайын тізім ретінде жаттатудан гөрі, олардың қалай жасалғанын түсіндіру нәтижелі. *Дерекқор, киберқауіпсіздік, бұлттық есептеу* сөздерін құрамына талдау арқылы білім алушы қазақ тілінің жаңа ұғымды атаудағы мүмкіндігін көреді. Ал *промпт, чатбот, интерфейс* сияқты кірме атауларды талқылау кезінде олардың халықаралық қолданысын, ықшамдылығын және түсініктілігін салыстыруға болады.

Бірінші курс студенттерімен сабақ барысында жаңа терминдерді қарастырғанда, олардың күнделікті өмірде қолданатын сөздеріне сүйену маңызды. Мысалы, студенттер чатботпен сөйлесіп, бұлттық сақтау қызметін пайдаланып немесе түрлі қосымшалармен жұмыс істеп жүруі мүмкін. Мұғалім осы таныс әрекеттерді тілдік талдаумен байланыстыра алса, терминнің мағынасы білім алушыға жақынырақ түседі. Мұндай жұмыс студенттің терминді орынды қолдануына және жаңа атауларға саналы көзқараспен қарауына ықпал етеді.

Қорытынды. Цифрлық технологиялардың дамуы қазақ терминжасамамына жаңа міндет жүктеді. Тілге үздіксіз еніп жатқан ұғымдарға қысқа мерзімде дәл әрі түсінікті атау беру қажет. Талдау көрсеткендей, *цифрлық терминдер аудару, калькалау*, сөздерді біріктіру және тіркестіру, жұрнақ жалғау, семантикалық жаңару және кірме атауларды игеру арқылы қалыптасады. Қазіргі қолданыста бұл тәсілдер бір-бірімен араласып, төл сөздер мен халықаралық бөлшектерден құралған атаулар жиі кездеседі.

Жарыспалы нұсқалардың көбеюіне жаңа ұғымдардың бірнеше тіл арқылы жылдам таралуы, бастапқы анықтаманың толық ескерілмеуі және ресми бекітілген атаудың кәсіби қолданыспен үйлеспейуі әсер етеді. Сондықтан терминнің тілдік тұлғасымен бірге оның ұғымды қаншалықты дәл беретіні, басқа атаулармен байланысы, туынды сөз жасауға икемділігі және оқырманға түсініктілігі де тексерілуі тиіс.

Қазақ тілінің сөздік қоры мен сөзжасам жүйесі цифрлық ұғымдарды атауға жеткілікті мүмкіндік береді. Бұл мүмкіндікті тиімді пайдалану үшін тілші ғалымдар, сала мамандары, аудармашылар мен оқытушылар бірлесіп жұмыс істеуі қажет. Жаңа терминдерді

жинау, салыстыру, қолданыста сынау, ресми бекіту және кейінгі қолданысын бақылау өзара сабақтасқанда ғана қазақ терминологиясы технологиялық өзгерістермен бірге жүйелі дами алады.

Қазақ тілі пәнінің оқытушысы ретінде біз үшін терминжасам мәселесінің тағы бір маңызды қыры – білім алушының тілге деген көзқарасын қалыптастыру. Студент жаңа технологиялық атауды тек дайын күйінде қабылдамай, оның мағынасын түсініп, қазақ тілінде қалай жасалғанын байқауы керек. Сонда цифрлық ортадағы өзгерістер қазақ тілінің мүмкіндігін шектейтін фактор емес, керісінше оның сөздік қорын байытатын жаңа бағыт ретінде қабылданады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы № 914 қаулысы.
2. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
3. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 208 б.
4. Псибаева А. *Қазақ терминология жүйесін дамыту жолдары* // Терминологиялық бюллетень. – 2024. – № 2 (67). – 187-190-бб.
5. Аубакирова А.Е., Құрманбайұлы Ш., Жуанышпаева С.Ж. *Новые термины на казахском языке: история и опыт* // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2024. – № 4. – 32–43-бб.
6. Орта білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана6 2024. – 290 б.
7. Қазақ тіліндегі жасанды интеллект және робототехника саласындағы терминдер глоссарийі // Назарбаев Университетінің Ақылды жүйелер және жасанды интеллект институтының ресми сайты. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://issai.nu.edu.kz/glossary/>

ЗАҢ ТЕХНИКАСЫН ЦИФРЛАНДЫРУ: ИНТЕРАКТИВТІ БҰЛТТЫҚ САЛЫСТЫРМА КЕСТЕ МОДЕЛІ

Махамбетова Айгүл

ҚР Заңнама және құқықтық ақпарат институты,

Лингвистика және құқықтық терминология орт. ғылыми қызметкері

Аңдатпа. Мақалада қазіргі норма шығармашылығы процесіндегі екітілді заңнамалық мәтіндердің теңтүпнұсқалы болуын қамтамасыз ету және заң техникасын цифрландыру мәселелері қаралады. Қолданыстағы салыстырма кестелерді жүргізудегі терминологиялық алшақтықтар, «қос экран әсері» арқылы зейіннің шашыраңқы болуы және ресурс шығындары сияқты олқылықтар талданады. Осы мәселелерді жүйелі түрде шешу үшін «Екітілді заңнамалық матрица» (Bilingual Law-Matrix) форматы мен «Әділет» ұлттық цифрлық құқық жүйесімен интеграцияланған интерактивті бұлттық модуль ұсынылған. Эмпирикалық және талдама есептеулер арқылы ұсынылған модельдің мәтін көлемін 60%-ға оңтайландыратыны және жұмыс уақытын 35–45%-ға үнемдейтіні дәлелденеді.

Түйін сөздер: заң техникасы, терминжасам, екітілді заңнамалық матрица, салыстырма кесте, цифрландыру.

DIGITALIZATION OF LEGAL DRAFTING: AN INTERACTIVE CLOUD-BASED COMPARATIVE TABLE MODEL

Abstract. The article addresses the issues of ensuring the equiauthenticity of bilingual legislative texts and digitalizing legal drafting techniques in modern lawmaking. It analyzes the shortcomings of current comparative tables, such as terminological discrepancies, cognitive overload caused by the «dual-screen effect», and resource inefficiency. To systematically resolve these issues, the author proposes a «Bilingual Law-Matrix» model and an interactive cloud-based module integrated with the «Adilet» national legal database. Empirical and analytical calculations demonstrate that the proposed model reduces document volume by 60% and optimizes review time by 35–45%.

Keywords: legal drafting techniques, terminology creation, bilingual law-matrix, comparative table, digitalization.

Кіріспе. Отандық терминдер жүйесінің тарихи-ғылыми негіздері 1926 жылы Баку-де өткен түркітанушылардың I Бүкілодақтық съезінде қаланды, онда А. Байтұрсынов, Қ.Жұбанов пен олардың пікірлестерінің ғылыми идеялары қазақ терминтүзілімін дамытудың басты бағыттарын: тілдің ішкі семантикалық табиғатын сақтауды, құрылымдап жүйелеуді және баламаларын іріктеуді айқындап берді. Түркітанушылар негізін қалаған бірегейлік пен стандарттау қағидаттары қазіргі құқықтану ғылымы үшін де маңызға ие.

Тіл білімі алыптары қалаған бұл теориялық тұжырымдар кейінгі академиялық зерттеулерде одан әрі дамытылып, мемлекеттік тілдің ресми-заңнамалық стилін қалыптастырудың басты бағдарына айналды.

Академик Ә. Қайдар: «Ғылыми-техникалық прогресс талабына сай әрбір өркениетті елдің терминологиясы да заман талабына орай дамуға тиіс» деп атап көрсеткендей, бұл заңдылық ресми стильдің қалыптасу процесінен де айқын көрінеді [1; 156]. Бұл сала, ең алдымен, ресми құжат мәтіндерін аудару арқылы қарқынды дамыды. Ресми стиль қазақ тілі стилистикасының ішінде кенжелеу қалған сала болғанына қарамастан, бүгінде дербес бағытқа айналып отыр. Бұл саланың басқа стильдерден айырмашылығы оның күнделікті қоғам өмірінің қажетін өтеу қызметі болса, екінші жағынан, бұл басқа стильдермен ұқсас жақтарын кеңінен пайдаланады, негізгі тілдік элементтерді толық бойына сіңіре алады.

Заң құжаттарының мәтінін қалыптастыру ресми стильдің толық жандануын көрсетеді. Заң тіліндегі бір сөзден, екі сөз тіркесінен жасалатын терминдер немесе одан да көп үш компонентті, төрт-бес компонентті күрделі тіркестер заң құжаттарының мазмұнына және мәтіннің прагматикалық мақсатына қарай іріктеліп алынады. Заң мәтіні нақтылыққа, белгілі жүйелі қисындылыққа негізделгендіктен, онда синоним сөздер, жарыспалы сөздер қолданылмауы керек. [2; 92, 96]. Оның мәтіні әдеби тіл нормалары, заң терминологиясы және заң техникасы сақтала отырып жазылады¹.

Заңнамалық актілердің өзгеруі – мемлекеттің құқықтық жүйесін жаңартудың табиғи процесі. Нормативтік құқықтық актілерге түзетулер енгізу процесі құқықтық реттеудің

¹ «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480>. Қаралған күні: 18.08.2026

бір әдісін білдіреді. Осындай жобаларға тиісті өзгерістер мен толықтыруларды орталық мемлекеттік орган, жергілікті өкілді немесе жергілікті атқарушы орган қоғамдық кеңестің ұсынымдарымен келісе отырып енгізеді [3]. Яғни түзетулердің тиісті негіздемесін көрсете отырып, заңнамалық актінің құрылымдық элементтерінің қолданыстағы және ұсынылып отырған редакцияларының салыстырма кестесін жобаға қоса береді. Салыстырма кесте А4 парақта (альбом форматында) жасалып, *реттік нөмірін; қолданыстағы заңның құрылымдық бөліктерінің белгіленімін; қолданыстағы редакцияны; ұсынылатын редакцияны; түзетулер енгізу қажеттілігінің негіздемесін* қамтитын бес бағаннан тұрады.

Құрылымдық бөліктің қолданыстағы редакциясы мен ұсынылып отырған редакциясы деген бағандарда баптың толық мәтіні жазылады, ал ондағы өзгертілетін немесе толықтырылатын сөздер қою қаріппен бөліп көрсетіледі [4; 76]. Бұған қоса ол екі тілде жүргізіледі, өйткені нормативтік құқықтық актілердің қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндері теңтүпнұскалы болуға тиіс. Заңның 1 нормасы көрсетілген салыстырма кесте (1-кесте) үлгі ретінде алынды:

**«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қылмыстық, Қылмыстық-процестік және Қылмыстық-атқару кодекстерін оңтайландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы»
Қазақстан Республикасы Заңының жобасына
САЛЫСТЫРМА КЕСТЕ**

№ р/т	Құрылымдық элемент	Қолданыстағы редакция	Жоба редакциясы	Ұсынылатын редакция	Автор және оның негіздемесі	Бас комитеттің шешімі
«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Кодексі						
	<i>ҚР Неке кодексінің 17-бабы</i>	17-бап. Некені (ерлі-зайыптылықты) тіркеуші органдарда бұзу 1. Кәмелетке толмаған ортақ балалары жоқ ерлі-зайыптылардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзуға өзара келісімі кезінде және бір-біріне мүліктік және өзге де талаптары болмаған кезде тіркеуші органдарда неке (ерлі-зайыптылық) бұзылатын болады. 2. Егер ерлі-зайыптылардың біреуін:	Жоқ	17-бап. Некені (ерлі-зайыптылықты) тіркеуші органдарда бұзу 1. Кәмелетке толмаған ортақ балалары жоқ ерлі-зайыптылардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзуға өзара келісімі кезінде және бір-біріне мүліктік және өзге де талаптары болмаған кезде тіркеуші органдарда неке (ерлі-зайыптылық) бұзылатын болады.	Депутаттар Террористік жағдай ушығып тұрған аймақтардан елге қайтарылған Қазақстан азаматтарының әлеуметтік мәселелерін шешу және оларды оңалту мақсатында, ерлі-зайыптылардың бірі қылмыс жасағаны үшін бір жылдан астам уақыт бойы халықаралық іздеуде жүрген жағдайда. Мәселен, Жоғарғы Соттың 2000 жылғы 28 сәуірдегі «Соттардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу туралы істерді қарау кезінде заңнаманы қолдануы туралы» № 5 нормативтік қаулысының 6-тармағына сәйкес.	Қабылданды

		1) сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныса; 2) сот әрекетке қабілетсіз деп таныса; 3) сот әрекет қабілеті шектеулі деп таныса; 4) қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға соттаса, неке (ерлі-зайыптылық) ерлі-зайыптылардың кәмелетке толмаған ортақ балаларының болуына қарамастан, ерлі-зайыптылардың біреуінің өтініші бойынша тіркеуші органдарда бұзылады. 3. Некенің (ерлі-зайыптылықтың) бұзылуын мемлекеттік тіркеуді осы Кодексте белгіленген тәртіппен тіркеуші орган жүргізеді.		2. Егер ерлі-зайыптылардың біреуін: 1) сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныса; 2) сот әрекетке қабілетсіз деп таныса; 3) сот әрекет қабілеті шектеулі деп таныса; 4) қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға соттаса; 5) халықаралық іздеу жариялау туралы қылмыстық қудалау органының қаулысын сот санкциялаған күннен бастап үш жылдан астам уақыт бойы халықаралық іздеуде жүрсе, неке (ерлі-зайыптылық) ерлі-зайыптылардың кәмелетке толмаған ортақ балаларының болуына қарамастан, ерлі-зайыптылардың біреуінің өтініші бойынша тіркеуші органдарда бұзылады. 3. Некенің (ерлі-зайыптылықтың) бұзылуын мемлекеттік тіркеуді осы Кодексте белгіленген тәртіппен тіркеуші орган жүргізеді.	Ерлі-зайыптылардың бірі қарсы болмағанына қарамастан, некені (ерлі-зайыптылықты) бұзудан жалтарған, мысалы, некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу туралы бірлескен өтінішті не бірлескен өтініш беру үшін тіркеуші органға, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемесіне жеке өзі келуге мүмкіндігі болмаған кезде бөлек өтініш беруден бас тартқан, сондай-ақ өтініш берілгеннен кейін бір ай өткен соң тіркеуші органға, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемесіне келмеген жағдайда неке (ерлі-зайыптылық) сот тәртібімен бұзылады. Бұл жағдайда талап қоюшы талап қою арызына жауапкердің некені (ерлі-зайыптылықты) тіркеуші органда, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемесінде бұзудан жалтарғанын дәлелдейтін айғақтарды қоса беруге міндетті. Мұндай дәлелдемелерге тіркеуші органның, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемесінің ерлі-зайыптылардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу туралы өтінішінің болмауы туралы немесе өтініш берілгеннен кейін бір ай өткен соң некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу үшін келмегені туралы мәліметтері жатады. Мұндай дәлелдемелер болмаған жағдайда істің осы саны үшін заңда белгіленген дауды соттан тыс реттеу тәртібінің сақталмауына байланысты өтініш ҚР АПК-нің 152-бабы бірінші	
--	--	--	--	--	--	--

					бөлігінің 1) тармақшасына сілтеме жасала отырып, қайтарылуға жатады. Осылайша, талап қоюшының екінші ерлі-зайыптының некені бұзудан жалтару фактісін дәлелдеу міндетін, сондай-ақ хабар-ошарсыз кеткен ерлі-зайыптының ұрыс қимылдары аймағында болуын назарға ала отырып, некені сот тәртібімен бұзу өте күрделі.	
--	--	--	--	--	---	--

1-кесте. Салыстырма кестедегі Заң жобасының 1 нормасы²

Осы кестеде Қылмыстық, Қылмыстық-процестік және Қылмыстық-атқару кодекстерін оңтайландыруға қатысты түзетулердің 1 нормасы 3 бетті, ал негіздемесінің тек қана бір бөлігінің өзі 1 бетті алып отырғанын байқауға болады. Орыс тіліндегі аудармасы да тура осындай көлемде жасалады.

Еліміздегі заң жобалау тәжірибесін салыстырма кесте жүргізу тұрғысынан талдау осы салада анықталған олқылықтың үш негізгі тобын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1. Терминологиялық алшақтық

Кестенің қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерін редакциялаған кезде қолданыстағы және ұсынылып отырған нормалардағы терминдер мен сөз орамдары арасында кей кездері алшақтық орын алып жатады. Мәтінді бөлек жүргізу қазақ тіліндегі терминдер мен сөз орамдарының орыс тіліндегі аудармасына толық сәйкес келмеуіне алып келуі мүмкін. Бұл құқық қолдануда коллизия туындатады. Мәселен, «Қаржы лизингі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 3-бабы 2-тармағының 3-1) тармақшасында «сублизинг беруші» деген термин «сублизингополучатель» және «сублизингодатель» деген терминдердің аудармасы ретінде берілген. Осындай олқылықты болғызбаудың бірден-бір жолы – түзету енгізу кезінде норманы екі тілде қатар жүргізу.

<i>«Қаржы лизингі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы</i>	<i>Закон Республики Казахстан «О финансовом лизинге»</i>
3-1) сублизинг – лизинг алушы (сублизинг беруші) осы Заңның 2-бабына сәйкес, бұрын лизинг шарты бойынша лизинг берушіден алынған және лизинг нысанын құрайтын мүлікті төлемақысына және сублизинг шартының талаптарына сәйкес мерзімге уақытша иеленуге және үшінші тұлғаларға (сублизинг берушілерге)	3-1) сублизинг – разновидность лизинга, при котором лизингополучатель (сублизингодатель) в соответствии со статьей 2 настоящего Закона передает третьим лицам (сублизингополучателям) во временное владение и пользование за плату и на срок в соответствии с условиями договора сублизинга имущество, полученное ранее от

² «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын оңтайландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы жобасының құжаттамасы (2025 жылғы мамыр). URL: https://prg.kz/document/?doc_id=32381151&pos=8;268. Қаралған күні: 18.08.2026

пайдалануға беретін лизингтің бір түрі	лизингодателя по договору лизинга и составляющее предмет лизинга ³
--	---

2-кесте. Қаржы лизингі туралы

1. «Қос экран әсері» артық жүктемесі

Цифрлық құжат айналымы бола тұра, әзірлеушілер бір мезгілде екі ауқымды файлмен жұмыс істеуге мәжбүр болады. Мониторда екі бөлек айналдырма ашып, оларды үздіксіз ауыстыру, бөлу және басқа да әрекеттер зейіннің шашыраңқы болуына, скроллинг кезінде контексті үзіп, ауыстырып алуға алып келеді әрі техникалық қате ғана емес, сонымен қатар өрескел қателер жіберу ықтималдығын арттырады.

2. Ресурс ысырабы

Бөлек формат құжаттаманың қағаз және электрондық көлемін екі есеге көбейтеді. Бұл материалдық-техникалық ресурстардың (қағаз, картридждер, басып шығару кезіндегі ұйымдастыру техникасының тозуы) негізсіз жұмсалуына әкеп соғады, сондай-ақ электрондық құжат айналымы дерекқордың серверлік инфрақұрылымына қосымша жүктеме түсіреді.

Көрсетілген олқылықты болғызбау үшін салыстырма кестенің жетілдірілген «Екітілді заңнамалық матрица» (Bilingual Law-Matrix) моделі әзірленді. Ұсынылып отырған шешімнің мәні – заң техникасы талаптарын сақтай отырып, қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерді бірыңғай логикалық-құрылымдық блокқа (санат бойынша позицияға) біріктіріп жетілдіру.

Ұсынылып отырған модель арқылы ақпараттық блоктың (салыстырма кесте жолының) біріздендірілген архитектурикасы регламенттеледі. Әрбір нормативтік позиция екі тілде қатар келетін субблоктардан тұратын кешенді ұяшық түрінде ресімделеді. Салыстырма кестенің жетілдірілген түрі 2-кестеде ұсынылды.

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қылмыстық, Қылмыстық-процестік және Қылмыстық-атқару кодекстерін оңтайландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасына САЛЫСТЫРМА КЕСТЕ	Позиция №	СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТАБЛИЦА к проекту Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации Уголовного, Уголовно-процессуального и Уголовно-исполнительного кодексов»
<i>Жоба тақырыбы</i>	Позиция №1	<i>Заголовок проекта</i>
<i>Қолданыстағы редакция:</i>		<i>Действующая редакция:</i>
<i>Жоба тақырыбының редакциясы:</i>		<i>Редакция заголовка проекта:</i>
...		...
<i>Ұсынылатын редакция:</i>		<i>Предлагаемая редакция:</i>
...		...
<i>Заңнама бөлімі (автор), негіздеме:</i>		<i>Отдел законодательства (автор), обоснование:</i>
...		...
<i>Бас комитеттің шешімі: пысықтауға</i>		<i>Решение головного комитета: на доработку</i>
...		...

³ «Қаржы лизингі туралы» 2000 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000078_/compare. Қаралған күні: 18.08.2026

2008 жылғы 4 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі		Бюджетный кодекс Республики Казахстан от 4 декабря 2008 года
<i>Заң жобасының 1-бабының 1-тармағы</i>	Позиция №2	<i>пункт 1 статьи 1 проекта Закона</i>
<i>Қолданыстағы редакция: жоқ</i>		<i>Действующая редакция: отсутствует</i>
<i>Жобадағы редакция:</i>		<i>Редакция проекта:</i>
...		...
<i>Ұсынылатын редакция:</i>		<i>Предлагаемая редакция:</i>
...		...
<i>Депутат ... (автор), негіздеме:</i>	Позиция №1	<i>Депутат ... (автор), обоснование:</i>
...		...
<i>Бас комитеттің шешімі: қабылданды</i> Үкіметтің ... оң қорытындысы		<i>Решение головного комитета: принято</i> Положит. закл. Правительства от ...

3-кесте. Салыстырма кестенің жаңа түрі

Үлгі ретінде алынған салыстырма кестедегі Заңның 1 нормасы қазақ және орыс тілдерінде осы жаңа модельге өзгеріссіз көшірілді. Ол келесі 3-кестеде ұсынылды.

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қылмыстық, Қылмыстық-процестік және Қылмыстық-атқару кодекстерін оңтайландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасына САЛЫСТЫРМА КЕСТЕ	Позиция №	СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТАБЛИЦА к проекту Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации Уголовного, Уголовно-процессуального и Уголовно-исполнительного кодексов»
«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Кодексі		Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года
<i>ҚР Неке кодексінің 17-бабы</i>	Позиция №1	<i>Статья 17 КоБС РК</i>
<i>Қолданыстағы редакция:</i> 17-бап. Тіркеуші органдарда некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу 1. Кәмелетке толмаған ортақ балалары жоқ ерлі-зайыптылардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзуға өзара келісімі кезінде және бір-біріне мүліктік және өзге де талаптары болмаған кезде тіркеуші органдарда неке (ерлі-зайыптылық) бұзылатын болады. 2. Егер ерлі-зайыптылардың біреуін: 1) сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныса; 2) сот әрекетке қабілетсіз деп таныса; 3) сот әрекет қабілеті шектеулі деп таныса; 4) қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға соттаса, неке (ерлі-зайыптылық) ерлі-зайыптылардың кәмелетке толмаған ортақ балаларының болуына қарамастан, ерлі-зайыптылардың біреуінің өтініші бойынша тіркеуші органдарда бұзылады.		<i>Действующая редакция:</i> Статья 17. Расторжение брака (супружества) в регистрирующих органах 1. Расторжение брака (супружества) в регистрирующих органах производится при взаимном согласии на расторжение брака (супружества) супругов, не имеющих общих несовершеннолетних детей, и при отсутствии имущественных и иных претензий друг к другу. 2. Независимо от наличия у супругов общих несовершеннолетних детей брак (супружество) расторгается в регистрирующих органах по заявлению одного из супругов, если другой супруг: 1) признан судом безвестно отсутствующим; 2) признан судом недееспособным; 3) признан судом ограниченно дееспособным; 4) осужден за совершение преступления к лишению свободы на срок не менее трех лет.

3. Некенің (ерлі-зайыптылықтың) бұзылуын мемлекеттік тіркеуді осы Кодексте белгіленген тәртіппен тіркеуші орган жүргізеді.		3. Государственная регистрация расторжения брака (супружества) производится регистрирующим органом в порядке, установленном настоящим Кодексом.
<i>Жобадағы редакция: жоқ</i>		<i>Редакция проекта: отсутствует</i>
<i>Ұсынылатын редакция:</i> 17-бап. Тіркеуші органдарда некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу 1. Кәмелетке толмаған ортақ балалары жоқ ерлі-зайыптылардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзуға өзара келісімі кезінде және бір-біріне мүліктік және өзге де талаптары болмаған кезде тіркеуші органдарда неке (ерлі-зайыптылық) бұзылатын болады. 2. Егер ерлі-зайыптылардың біреуін: 1) сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныса; 2) сот әрекетке қабілетсіз деп таныса; 3) сот әрекет қабілеті шектеулі деп таныса; 4) қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға соттаса; 5) халықаралық іздеу жариялау туралы қылмыстық қудалау органының қаулысын сот санкциялаған күннен бастап үш жылдан астам уақыт бойы халықаралық іздеуде жүрсе , неке (ерлі-зайыптылық) ерлі-зайыптылардың кәмелетке толмаған ортақ балаларының болуына қарамастан, ерлі-зайыптылардың біреуінің өтініші бойынша тіркеуші органдарда бұзылады. 3. Некенің (ерлі-зайыптылықтың) бұзылуын мемлекеттік тіркеуді осы Кодексте белгіленген тәртіппен тіркеуші орган жүргізеді.		<i>Предлагаемая редакция:</i> Статья 17. Расторжение брака (супружества) в регистрирующих органах 1. Расторжение брака (супружества) в регистрирующих органах производится при взаимном согласии на расторжение брака (супружества) супругов, не имеющих общих несовершеннолетних детей, и при отсутствии имущественных и иных претензий друг к другу. 2. Независимо от наличия у супругов общих несовершеннолетних детей брак (супружество) расторгается в регистрирующих органах по заявлению одного из супругов, если другой супруг: 1) признан судом безвестно отсутствующим; 2) признан судом недееспособным; 3) признан судом ограниченно дееспособным; 4) осужден за совершение преступления к лишению свободы на срок не менее трех лет; 5) находится в международном розыске более трех лет со дня санкционирования судом постановления органа уголовного преследования об объявлении в международный розыск. 3. Государственная регистрация расторжения брака (супружества) производится регистрирующим органом в порядке, установленном настоящим Кодексом.
<i>Депутаттар ... (авторлар), негіздеме:</i> Террористік жағдай ушығып тұрған аймақтардан елге қайтарылған Қазақстан азаматтарының әлеуметтік мәселелерін шешу және оларды оңалту мақсатында, ерлі-зайыптылардың бірі қылмыс жасағаны үшін бір жылдан астам уақыт бойы халықаралық іздеуде жүрген жағдайда. Мәселен, Жоғарғы Соттың 2000 жылғы 28 сәуірдегі «Соттардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу туралы істерді қарау кезінде заңнаманы қолдануы туралы» № 5 нормативтік қаулысының 6-тармағына сәйкес. Ерлі-зайыптылардың бірі қарсы болмағанына қарамастан, некені (ерлі-зайыптылықты) бұзудан жалтарған, мысалы, некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу туралы бірлескен өтінішті не бірлескен өтініш беру үшін тіркеуші органға, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемесіне жеке өзі келуге мүмкіндігі болмаған кезде бөлек өтініш беруден бас тартқан, сондай-ақ өтініш берілгеннен кейін бір ай өткен соң		<i>Депутаты ... (авторы), обоснование:</i> В целях решения социальных вопросов и реабилитации казахстанских граждан, возвращенных из зон террористической активности, в случае, когда один из супругов более одного года находится в международном розыске за совершение преступления. Так, в соответствии с пунктом 6 НПВС от 28 апреля 2000 года №5 «О применении судами законодательства при рассмотрении дел о расторжении брака (супружества)». В случае, когда один из супругов, несмотря на отсутствие у него возражений, уклоняется от расторжения брака (супружества), например, отказывается подать совместное заявление о расторжении брака (супружества) либо отдельное заявление, когда он не имеет возможности лично явиться в регистрирующий орган, загранучреждение Республики Казахстан для подачи совместного заявления, а также когда он не

тіркеуші органға, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемесіне келмеген жағдайда неке (ерлі-зайыптылық) сот тәртібімен бұзылады. Бұл жағдайда талап қоюшы талап қою арызына жауапкердің некені (ерлі-зайыптылықты) тіркеуші органда, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемесінде бұзудан жалтарғанын дәлелдейтін айғақтарды қоса беруге міндетті. Мұндай дәлелдемелерге тіркеуші органның, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемесінің ерлі-зайыптылардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу туралы өтінішінің болмауы туралы немесе өтініш берілгеннен кейін бір ай өткен соң некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу үшін келмегені туралы мәліметтері жатады. Мұндай дәлелдемелер болмаған жағдайда істің осы санаты үшін заңда белгіленген дауды соттан тыс реттеу тәртібінің сақталмауына байланысты өтініш АПК-нің 152-бабы бірінші бөлігінің 1) тармақшасына сілтеме жасала отырып, қайтарылуға жатады. Осылайша, талап қоюшының екінші ерлі-зайыптының некені бұзудан жалтару фактісін дәлелдеу міндетін, сондай-ақ хабар-ошарсыз кеткен ерлі-зайыптының ұрыс қимылдары аймағында болуын назарға ала отырып, некені сот тәртібімен бұзу өте күрделі.	является в регистрирующий орган, загранучреждение Республики Казахстан по истечении месяца после подачи заявления, брак (супружество) расторгается в судебном порядке. В этом случае истец обязан приобрести к иску доказательства, свидетельствующие об уклонении ответчика от расторжения брака (супружества) в регистрирующем органе, загранучреждении Республики Казахстан. К таким доказательствам относятся сведения регистрирующего органа, загранучреждение Республики Казахстан об отсутствии заявления супругов о расторжении брака (супружества) либо о его неявке для расторжения брака (супружества) по истечении месяца после подачи заявления. При отсутствии таких доказательств заявление подлежит возвращению со ссылкой на подпункт 1) части первой статьи 152 ГПК ввиду несоблюдения установленного законом для данной категории дел внесудебного порядка урегулирования спора. Таким образом, принимая во внимание обязанность истца доказать факт уклонения от расторжения брака вторым супругом, при нахождении отсутствующего супруга в зоне боевых действий, расторжение брака в судебном порядке весьма затруднительно ⁴ .
<i>Бас комитеттің шешімі:</i> қабылданды	<i>Решение головного комитета:</i> принято

4-кесте. Жетілдірілген Салыстырма кестедегі Заң жобасының қазақ және орыс тіліндегі 1 нормасы

Аталған жаңа форматтың ғылыми-практикалық маңызын объективті түрде бағалау үшін екі кестені салыстыру арқылы талдамалық коэффициенттер енгізіледі.

1. Кеңістік тұрғысынан оңтайландыру коэффициенті (K_{so}):

$$K_{so} = \left(1 - \frac{V_{new}}{V_{trad}}\right) \times 100\%$$

Мұндағы:

V_{trad} – үлгідегі салыстырма кестенің қазақ және орыс тілдеріндегі екі бөлек жиынтық көлемі (беттер саны).

V_{new} – үлгідегі салыстырма кестенің екітілді ортақ көлемі.

Нақты есебі: эмпирикалық материалды талдау бөлек форматта V_{trad} = 6 бетті (әр тілге 3 беттен) алатын түзетулердің көлемі екітілді матрица шеңберінде

⁴ Досье на проект Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации уголовного законодательства Республики Казахстан» (май 2025 года). URL: https://prg.kz/document/?doc_id=32381151&pos=8;268. Дата обращения: 18.08.2026

V_{new} = 2,4 бетке орналасып, көлемі азаятынын көрсетті.

$$K_{so} = \left(1 - \frac{2,4}{6}\right) \times 100\% = 60\%$$

Осылайша талданып отырған кесте 1 ғана позиция бөлігінде көлемі жағынан оңтайландырылып, ақпараттық жеткізгіштерге түсетін жүктеме 60 %-ды құрады.

2. Уақыт жағынан тиімділік коэффициенті (K_{te}):

$$K_{te} = \frac{T_{trad} - T_{new}}{T_{trad}} \times 100\%$$

Мұндағы:

T_{trad} – екі бөлек құжатты параллель ашып салыстырып жүргізуге жұмсалатын уақыт;

T_{new} – екітілді ортақ ұяшықтағы норманы салыстырып тексеруге жұмсалатын уақыт.

Параллель скроллингті және терезелер арасында ашып-жабу айналдырмасын жою есебінен норманың түпнұсқалығын қарап тексеру уақыты орта есеппен 35–45%-ға төмендейді.

3. Тиімділікті салыстырып талдау

Салыстырма кестенің (төмендегі кестеде – СК) жетілдірілген форматына көшудің тиімділігін растау үшін жоғары шегі 5 балл болатын шкала бойынша кешенді бағалау жүргізілді:

Бағалау өлшемшарты	СК қолданыстағы түрі (екі тілде бөлек)	СК жетілдірілген түрі («Екітілді заңнамалық матрица»)
Аукым (көлемді оңтайландыру)	3 балл (көлемі үлкен, 6 бет)	5 балл (өте ықшам, 2,4 бет)
Үнем әрі Usability (цифрлық ортаны қоса алғанда)	2 балл (жүргізуге қолайсыз, 2 бөлек файл)	5 балл (ортақ контекст пен файл)
Үнемдеу (ресурс шығыны)	1 балл (уақыт пен қағаз шығыны)	5 балл (шығасы 60 %-ға азаяды)
Лингво-заңи бақылау сапасы	2 балл (теңтүпнұсқалы болмау қатері)	5 балл (терминдер мен сөз орамдарын қатар тексеріп түзу)

5-кесте. Салыстырмалы кесте

Жүргізілген талдау СК жетілдірілген түрінің тиімді екенін көрсетті.

Қазіргі заң жобалау тәжірибесінде түзетілетін заң нормасын электрондық базадан қолдан көшіріп алып, статикалық мәтіндік редакторларда (Microsoft Word) көлемді салыстырма кестелер жасау сақталып отыр. Бұл әдіс құжат көлемін ауырлатып, қолданушы-әзірлеушінің зейінін шашыраңқы етіп, нұсқаларды бақылап түзетуді қиындатады.

Осы мәселені жүйелі түрде шешу үшін «Әділет» ұлттық цифрлық құқық жүйесі базасымен үйлестірілген бірыңғай бұлттық интерактивті салыстырма кесте модулін енгізу ұсынылады.

Бұл инновациялық тетіктің жұмыс істеу алгоритмі мынадай құрылымдық блоктардан тұрады:

Сараланған бұлттық қолжетімділік (Cloud-based Collaborative Environment): заң жобасын әзірлеушілерге, сарапшыларға, мемлекеттік орган өкілдеріне және осы мәселе аясында кез келген ұсыныс білдірушіге бірыңғай бұлттық ортадағы интерактивті салыстырма кестеге оларды сәйкестендіріп рұқсат береді.

Шолу шағындығы және интерактивті гиперсілтемелер (Compact Visuals & Hyperlink Integration): Салыстырма кестенің «Қолданыстағы редакция» және «Ұсынылатын редакция» бағандарында тұтас баптың немесе тараудың ауқымды мәтіні жүктелмей, тек түзетілетін нақты норманың (тармақтың/ абзацтың) өзгертілетін фрагменті ғана көрініп тұрады.

Пайдаланушы «Қолданыстағы редакция» ұяшығын басқан кезде интерактивті модуль автоматты түрде «Әділет» базасына сұраныс жіберіп, қолданыстағы заңның толық бабы мен контекстін қалқыма терезеде ашады. Ал «Ұсынылатын редакция» ұяшығын басқанда, дәл осы норманың түзетілген жаңа нұсқасының толық жобасы шығады.

Уақытша цифрлық мәртебені сақтау (Non-enforceable Draft Status): Интерактивті бұлттық кестеде жасалған барлық өзгеріс пен жаңа редакциялар заң жобасы мәртебесінде сақталады. Бұл түзетулер заңға қол қойылып, ол ресми қолданысқа енгенге дейін «Әділет» базасындағы қолданыстағы заңның негізгі мәтінін өзгертпейді.

Түзетулер мен авторлықты автоматты түрде бақылау (Automated Author & Change Tracking): Ауқымды мәтіндік редакторлардағы түзетулерді бақылау (Track Changes) функциясы сияқты, бұл бұлттық кестеде де кез келген қатысушының енгізген ұсынысы, түзетуі, авторлық деректері мен уақыт белгісі (timestamp) цифрлық сәйкестендіру жүйесі арқылы автоматты түрде тіркеледі әрі анық көрініп тұрады.

Бұл шешімнің ғылыми-практикалық, заңи техникалық артықшылықтары

Мәтінді 70 – 80%-ға оңтайландыру: салыстырма кестеге заңның бүкіл бабын қайталап жазбай, тек өзгертін сөзді немесе тармақты орналастыру кестенің көлемін едәуір қысқартады.

Адами факторға байланысты кететін қателерді болғызбау: нормалар «Әділет» ақпараттық жүйесімен цифрлық тұрғыдан тікелей интеграцияланғандықтан, мәтінді қолдан көшіру (copy-paste) кезінде кететін синтаксистік, орфографиялық, пунктуациялық және басқа да олқылықтардың алдын алуға болады.

Бірыңғай цифрлық тізбек («Legislation as Code»): бір заң жобасы аясында бірыңғай бұлттық салыстырма кестенің жұмыс істеуі норма шығару процесінің ашық болуын арттырып, түзету ұсынылған кезден бастап заң жобасы қабылданған кезеңге дейін оның толық цифрлық тарихын қалыптастырады.

Екітілді норма шығаруға қатысты халықаралық тәжірибе

Көптілді юрисдикциядағы лингво-заңнамалық сәйкессіздік және нормативтік мәтіндердің абсолютті теңтүпнұсқалы болуын қамтамасыз ету проблемасы ғылыми қауымдастықтың жіті назарында.

Федералдық деңгейде теңтүпнұсқалы екітілді (Equi-authentic bilingualism) қағидат қолданылатын Канаданың құқықтық жүйесінде дайын актілерді бөлек аудару тұжырымдамасы ескірген әрі терминологиялық сәйкессіздікке алып келетін тұжырымдама ретінде

танылған. Заң лингвистикасы мен екітілді норма шығару техникасы саласындағы Канаданың көрнекті ғалымы Р. Макдоналд (Roderick A. Macdonald) өзінің іргелі еңбегінде «аудармадан» «бірлескен параллель норма шығармашылығына» (Co-drafting) көшу қажеттілігін негіздеді [5; 405 – 420]. Осы тұжырымдама шеңберінде әзірлеушілер мен лингвистер семантикалық олқылықтар мен екіұшты нормаларды дереу анықтау үшін мәтінді параллель ұяшықта көрсете отырып, норманы екі тілде (ағылшын және француз) бір мезгілде жазады.

Осылайша Қазақстан Республикасында ұсынылып отырған «Екітілді заңнамалық матрица» (Bilingual Law-Matrix) моделін имплементациялау Co-drafting заманауи халықаралық стандартына және Р. Макдональдтың әдіснамалық қағидаттарына толық сәйкес келеді, бұл отандық заң техникасын әлемдік озық тәжірибе деңгейіне көтереді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін жинақтай келе, салыстырма кестенің жетілдірілген екітілді матрицасын («Bilingual Law-Matrix») енгізу тиімділігі жоғары, экономикалық тұрғыдан өзін-өзі ақтайтын (low-cost) әрі таза заңи техникалық шешім болатыны сөзсіз.

Ұсынылып отырған тәсілді іске асыру:

- 1) норма шығару құжаттамасының қағаз нұсқасы мен электрондық көлемін кемінде 50 – 60 %-ға қысқартып, ресурсты үнемдеуге;
- 2) цифрлық ортада әзірлеушілердің еңбек өнімділігін арттыруға;
- 3) норма шығармашылығы процесін автоматтандыруды жетілдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар аталған модель уәкілетті әзірлеушілердің практикасына енгізуге ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шыныбекова А.К., Нұртазина А.Ө. Ұғымдар атауын ұлт тілінде қалыптастыру мәселелері // «Қазақ тілі білімі: лингвистикалық парадигмалар және лингводидактика» атты республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2014. – 150 -155-б.
2. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы: оқулық. – Стер. бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 247 б.
3. Айсин С.Б. Комментарий к отдельным статьям нового Закона Республики Казахстан «О правовых актах» (юридическая техника) [Электронный ресурс] – URL: https://prg.kz/document/?doc_id=34612479
4. Методические рекомендации по оформлению нормативных правовых актов (юридическая техника): Методическое пособие / Под ред. Р.К. Сарпекова. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2019. – 163 с.
5. Макдоналд Р.А. (Macdonald R. A.). 1997. Drafters' Altars: Dilemmas in the Drafting of Bilingual Legislation. McGill Law Journal / Revue de droit de McGill, 42(1), 401-449.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ КӨПКOMPONENTТІ ТЕРМИНДЕРІ: СИНТАКСИСТІК МОДЕЛЬДЕР МЕН ҰҒЫМДЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Махсұд Оразгүл

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, докторант

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған көпкомпонентті лингвистикалық терминдердің синтаксистік құрылымы мен ұғымдық ұйымдасуының арақатынасы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – терминдерді компоненттік және сөз таптық құрамы бойынша модельдеп, синтаксистік үлгілердің қандай ұғымдық қатынастарды білдіретінін анықтау. Материал ретінде Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық еңбектеріндегі терминдер алынып, бұрынғы зерттеулерде көрсетілген 310 терминдік тізім бақылау дерегі ретінде пайдаланылды; сандық талдау дереккөздік және құрылымдық верификациядан өткен 113 көпкомпонентті терминге негізделді. Компоненттік талдау, морфологиялық белгілеу, синтаксистік модельдеу, ұғымдық кодтау және сандық талдау нәтижесінде екі компонентті терминдердің, әсіресе Adj + N және N + N модельдерінің басымдығы анықталды. S×C матрицасы бір синтаксистік модельдің бірнеше ұғымдық қатынасты білдіре алатынын көрсетіп, басыңқы компоненттің терминологиялық микрожүйе қалыптастырудағы қызметін «синтаксистік модель → ұғымдық қатынас → терминологиялық микрожүйе» сабақтастығында қарастыруға негіз болды.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, терминжасам, көпкомпонентті термин, синтаксистік модель, ұғымдық қатынас, терминологиялық микрожүйе, терминологиялық жүйе.

AKHMET BAITURSYNULY'S MULTI-COMPONENT TERMS: SYNTACTIC MODELS AND CONCEPTUAL RELATIONS

Abstract. The article examines the relationship between the syntactic structure and conceptual organization of multi-component linguistic terms coined by Akhmet Baitursynuly. The study aims to model the terms according to their component and part-of-speech structure and to determine the conceptual relations expressed by particular syntactic patterns. The material is drawn from Baitursynuly's linguistic works; a previously identified list of 310 terms was used as a reference dataset, while the quantitative analysis is based on 113 multi-component terms that underwent source-based and structural verification. Component analysis, morphological tagging, syntactic modelling, conceptual coding, and quantitative analysis revealed the predominance of two-component terms, particularly the Adj + N and N + N models. The S×C matrix demonstrates that a single syntactic model may express several conceptual relations and supports analysing the role of the head component within the sequence “syntactic model → conceptual relation → terminological microsystem.”

Keywords: Akhmet Baitursynuly, term formation, multi-component term, syntactic model, conceptual relation, terminological microsystem, terminological system.

Кіріспе. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ ғылыми тілін қалыптастырудағы қызметінің маңызды бағыттарының бірі – ұлттық лингвистикалық терминдер жүйесін жасауы. Ғалым қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін пайдалана отырып, тілдік категориялар мен құбылыстарды дәл атауға мүмкіндік беретін терминдер қалыптастырды [1; 2]. Оның

зат есім, сын есім, сан есім, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, тұрлаулы мүше, тұрлаусыз мүше тәрізді көптеген атаулары қазақ тіл білімінің терминологиялық қорынан тұрақты орын алды [1; 2; 3].

Ахмет Байтұрсынұлы терминологиясы қазақ тіл білімінде әр қырынан зерттелді. Ғалым терминдерінің саны мен салалық құрамы, жасалу тәсілдері, ұлттық сипаты, семантикалық уәжділігі, когнитивтік негіздері және терминологиялық жүйе қалыптастыру ерекшеліктері туралы бірқатар еңбектер жарық көрді [3; 10]. Бұрынғы зерттеулерде оның терминдері дара және күрделі құрылымдарға бөлініп, екі, үш және төрт компонентті атаулардың кездесетіні де көрсетілді [3; 4].

Сондықтан Байтұрсынұлы еңбектерінде көпкомпонентті терминдердің болуы немесе олардың синтаксистік тәсіл арқылы жасалуының өзі жаңа тұжырым бола алмайды. Қазақ терминжасамындағы синтаксистік тәсілдің орны мен сөз тіркесі негізіндегі терминдердің құрылымы терминтанулық еңбектерде бұрыннан қарастырылып келеді [5; 6]. Бұл зерттеуде мәселе басқа қырынан қойылады: терминнің синтаксистік құрылымы оның білдіретін ұғымдық қатынасымен қалай байланысады және белгілі бір синтаксистік модель терминологиялық микрожүйені қалыптастыруға қалай қатысады?

Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – Ахмет Байтұрсынұлының көпкомпонентті терминдерін формалды-синтаксистік модельдер бойынша жіктеп, сол модельдер мен ғылыми ұғымдардың арасындағы қатынасты анықтау.

Зерттеуде мынадай міндеттер қойылды: көпкомпонентті терминдердің компоненттік құрамын анықтау; сөз таптық құрылымын белгілеу; синтаксистік модельдерін жүйелеу; термин компоненттері білдіретін ұғымдық қатынастарды кодтау; синтаксистік модель мен ұғымдық қатынастың сәйкестігін салыстыру; ортақ басыңқы компонент негізінде қалыптасқан терминологиялық микрожүйелерді анықтау.

Зерттеудің негізгі болжамы бойынша көпкомпонентті терминдерде басыңқы компонент көбіне тектік ғылыми ұғымды немесе терминологиялық категорияны білдіреді, ал бағыныңқы компонент сол категорияның түрлік, сапалық, семантикалық, функционалдық, модальдық немесе қатыстық белгісін нақтылайды. Алайда бір синтаксистік модель бір ғана ұғымдық қатынасқа тәуелді емес.

Ахмет Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасы қазақ терминтануында арнайы зерттеу нысанына айналған. Ш. Жалмаханов ғалым қалыптастырған қазақ лингвистикасы терминдерін жинақтап, олардың салалық және құрылымдық ерекшеліктерін қарастырды [3; 4]. Зерттеуші Байтұрсынұлының тіл біліміне қатысты 310 терминін көрсетеді [3; 4]. Бұл дерек кейінгі зерттеулерде де ғалымның терминологиялық мұрасын сандық тұрғыдан сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде қолданылып келеді.

Ш. Құрманбайұлының еңбектерінде қазақ терминологиясының қалыптасу заңдылықтары, ұлттық терминжасам қағидаттары мен термин жасаудың лингвистикалық тәсілдері қарастырылып, синтаксистік тәсілдің терминологиялық қор қалыптастырудағы орны көрсетіледі [5; 6]. Бұл тұжырымдар Байтұрсынұлы терминдерін құрылымдық модельдер тұрғысынан талдаудың теориялық негіздерінің бірі болып табылады.

Кейінгі зерттеулерде Байтұрсынұлы терминдерінің когнитивтік және семантикалық қырларына да назар аударылды. О. Жұбаева, Ж. Сүлейменова, А. Сарбалина қазақ тіл білімі терминдерінің когнитивтік негіздерін қарастырады [7]. А. Салқынбайдың зерттеулерінде терминнің ұлттық сипаты, семантикалық құрылымы мен уәжділігі мәселелеріне назар аударылады [9; 129]. Қ. Ибраймов Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі терминология

және стилистика мәселелерін арнайы зерттеген [8]. Ғалым мұрасының терминтанулық қырлары Алаш кезеңіндегі ұлттық терминология мәселелеріне арналған жинақтарда да қарастырылады [10].

Демек, алдыңғы еңбектерде терминдердің құрылымы да, семантикасы мен жүйелілігі де зерттелген [3; 5; 10]. Осы мақала аталған бағыттарды қайталаудан гөрі, синтаксистік модель мен ұғымдық қатынасты бір корпус шеңберінде өзара сәйкестендіруге бағытталады. Зерттеудің негізгі ерекшелігі де осында.

Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбектері және тілтанымдық мұрасының кейінгі басылымдары пайдаланылды [1; 2]. Ш. Жалмаханов еңбектерінде көрсетілген 310 терминдік жиынтық бастапқы бақылау тізімі қызметін атқарды [3; 4].

Зерттеу барысында екінші дереккөздегі термин мен Ахмет Байтұрсынұлы мәтініндегі нақты қолданысты ажыратуға ерекше назар аударылды. Терминнің толық формасы контекст арқылы ғана қалпына келтірілетін жағдайда ол түпнұсқадағы нақты форма ретінде есептелмеді. Мысалы, *жиылыңқы, қайырыңқы, айырыңқы, сұйылыңқы, қойылыңқы* атаулары ортақ *салалас* ұғымымен байланысты болғанымен, мәтінде дара формада қолданылған жағдайда статистикада жасанды түрде екі компонентті терминге айналдырылмады [1; 2].

Зерттеудің осы кезеңінде дереккөздік және құрылымдық верификациядан өткен 113 көпкомпонентті термин сандық талдауға енгізілді. Сондықтан мақаладағы пайыздық көрсеткіштер Байтұрсынұлының барлық терминдерінің түпкілікті статистикасын емес, верификацияланған зерттеу корпусының нәтижесін көрсетеді.

Талдау бірнеше кезеңмен жүргізілді:

1. терминнің компоненттік құрамын анықтау;
2. компоненттердің сөз таптық сипатын белгілеу;
3. формалды синтаксистік моделін анықтау;
4. компоненттер арасындағы ұғымдық қатынасты кодтау;
5. ортақ басыңқы компонент негізіндегі терминологиялық микрожүйелерді белгілеу;
6. синтаксистік және ұғымдық модельдердің сандық арақатынасын анықтау.

Ұғымдық қатынастарды салыстыру үшін жұмыс барысында С1–С10 кодтары қолданылды: С1 – тектік-түрлік; С2 – құрылымдық; С3 – семантикалық; С4 – функционалдық; С5 – қатыстық; С6 – модальдық; С7 – дәрежелік; С8 – коммуникативтік; С9 – акустика-артикуляциялық; С10 – иерархиялық қатынас.

Зерттеудің жалпы аналитикалық тізбегі: **ТЕРМИН → КОМПОНЕНТТІК ҚҰРАМ → СИНТАКСИСТІК МОДЕЛЬ → ҰҒЫМДЫҚ ҚАТЫНАС → ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ МИКРОЖҮЙЕ** түрінде құрылды.

Верификацияланған 113 терминнің басым бөлігі екі компоненттен тұрады.

Компонент саны	Термин саны	Үлесі
2 компонентті	102	90,3%
3 компонентті	9	8,0%
4 компонентті	2	1,8%
Барлығы	113	100%

1-кесте. Верификацияланған терминдердің компоненті

Екі компонентті терминдердің 90%-дан астам үлес алуы Байтұрсынұлының зерттелген терминологиялық материалында ықшам аналитикалық құрылымдардың басымдығын көрсетеді.

Алайда компонент саны терминнің ұғымдық күрделілігімен әрдайым сәйкес келе бермейді. Мәселен, *есептік сан есім → жай есептік сан есім → жадағай есептік сан есім* қатарындағы терминдер Байтұрсынұлының грамматикалық атаулар жүйесінен алынған [1; 2]. Бұл қатарда жаңа компоненттің қосылуы ұғымды біртіндеп нақтылап, таксономиялық деңгейін тереңдетеді. Сондықтан компоненттік күрделілік пен ұғымдық иерархияны екі дербес параметр ретінде қарастырған дұрыс.

Терминдердің сөз таптық құрылымын талдау сегіз негізгі модельді көрсетті.

Синтаксистік модель	Саны	Үлесі
Adj + N	64	56,6%
N + N	31	27,4%
Adj + Adj	5	4,4%
Adj + N + N	3	2,7%
Adj + Adj + N	3	2,7%
N + Adj + N	3	2,7%
Adj + Adj + N + N	2	1,8%
N + Adj	2	1,8%
Барлығы	113	100%

2-кесте. Терминдердің сөз таптық құрылымы

Ең өнімді екі модель – **Adj + N** және **N + N**. Екеуі бірге 95 терминді, яғни зерттелген корпусдың **84,1%-ын** қамтиды.

Adj + N үлгісіндегі *жай шырай, сенімді рай, дүркінді етіс, жалаң сөйлем, болымды сөйлем, қатаң дыбыс* тәрізді атаулар Байтұрсынұлының тілтанымдық еңбектеріндегі терминологиялық жүйеден алынған [1; 2]. Бұл терминдерде бірінші компонент екінші компонент білдіретін ғылыми категорияны белгілі бір белгі бойынша нақтылайды.

Оның жалпы терминжасамдық құрылымын: **ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ БЕЛГІ + ТЕК-ТІК ҰҒЫМ → ТҮРЛІК ТЕРМИН** формуласы арқылы көрсетуге болады.

Мысалы:

жай + шырай → шырайдың түрі;

сенімді + рай → райдың түрі;

дүркінді + етіс → етістің түрі;

жалаң + сөйлем → сөйлемнің құрылымдық түрі [1; 2].

Бұл жерде басыңқы компонент тек сөз тіркесінің грамматикалық тірегі емес, белгілі бір терминологиялық категорияның атауы қызметін де атқарады.

Зерттеудің басты мәселесі формалды синтаксистік модельдің термин білдіретін ұғымдық қатынаспен сәйкестігін анықтау болды. 113 терминді ұғымдық кодтау нәтижесінде С5 қатыстық қатынас 19 терминде, С1 тектік-түрлік қатынас 18 терминде, С9 акустика-артикуляциялық қатынас 17 терминде анықталды. С3 семантикалық және С6 модальдық қатынастардың әрқайсысы 15 терминнен, С4 функционалдық қатынас 13, С2 құрылым-

дық қатынас 11 терминнен көрінді. С7 дәрежелік және С8 коммуникативтік қатынастардың әрқайсысы екі терминде, С10 иерархиялық қатынас бір терминде белгіленді.

Бұл көрсеткіштер осы зерттеу барысында құрылған верификацияланған терминологиялық корпусқа жасалған авторлық талдаудың нәтижесі болып табылады.

Ең өнімді Adj + N моделінің ішкі ұғымдық құрамы ерекше назар аудартады.

Ұғымдық қатынас	Adj + N моделіндегі саны
С5 – қатыстық	15
С1 – тектік-түрлік	10
С2 – құрылымдық	10
С9 – акустика-артикуляциялық	9
С6 – модальдық	7
С4 – функционалдық	5
С3 – семантикалық	4
С7 – дәрежелік	2
С8 – коммуникативтік	2
Барлығы	64

3-кесте. Моделдің ішкі ұғымдық құрамы

Кесте бір ғана Adj + N формалды моделінің тоғыз түрлі ұғымдық қатынасты бере алатынын көрсетеді. Демек, формалды құрылым мен ұғымдық құрылым арасында бірімді сәйкестік жоқ.

Мәселен, Байтұрсынұлы терминологиясындағы *жай шырай* терминінде дәрежелік белгі, *сенімді райда* модальдық сипат, *жалаң сөйлемде* құрылымдық белгі, *лепті сөйлемде* коммуникативтік сипат, ал біркатар фонетикалық терминдерде артикуляциялық-акустикалық белгі терминнің саралаушы негізіне айналады [1; 2].

N + N моделінде де бір ғана семантикалық қатынас орнықтаған. Бұл модель семантикалық, модальдық, функционалдық, қатыстық, тектік-түрлік және басқа да ұғымдық қатынастарды білдіруге қатысады.

Осыған байланысты синтаксистік және ұғымдық модельдердің арақатынасын: $S \rightarrow C_1, C_2, C_3 \dots C_n$ және кері бағытта: $C \rightarrow S_1, S_2 \dots S_n$ түрінде көрсетуге болады.

Яғни бір синтаксистік модель бірнеше ұғымдық қатынасты білдіреді, ал бір ұғымдық қатынас бірнеше синтаксистік модель арқылы берілуі мүмкін. Бұл – осы зерттеудің корпус материалын салыстыру нәтижесінде анықталған негізгі заңдылықтардың бірі.

Көпкомпонентті терминдерді жеке атаулар ретінде ғана қарастыру олардың ішкі жүйелік байланысын толық ашпайды. Терминологияда ұғымдардың белгілі бір тектік атау төңірегіне топтасуы терминологиялық жүйеліліктің маңызды белгілерінің бірі ретінде қарастырылады [5; 6].

Материалды ортақ басыңқы компоненттер бойынша топтастыру бірнеше тұрақты терминологиялық микрожүйені анықтауға мүмкіндік берді:

X + etic → қимыл мен оған қатысушылардың қатынасы;

X + рай → қимылдың модальдық сипаты;

X + шырай → сапаның дәрежесі;

X + есімдік → референциялық-семантикалық түр;

X + пысықтауыш → семантикалық-функционалдық түр;

X + сөйлем → құрылымдық, предикативтік немесе коммуникативтік сипат;

X + дыбыс → фонетикалық жіктеу.

Мысалы, *жай шырай – талғаулы шырай – таңдаулы шырай* қатарында шырай ортақ тектік ұғымды білдірсе, бірінші компоненттер оның түрлерін ажыратады [1; 2].

Мезгіл пысықтауыш – мекен пысықтауыш – себеп пысықтауыш – мақсат пысықтауыш қатарында пысықтауыш ортақ синтаксистік категория ретінде сақталып, бағыныңқы компоненттер оның семантикалық-функционалдық түрлерін көрсетеді [1; 2].

Демек, басыңқы компонент белгілі бір ғылыми ұғымның атауы болумен қатар, терминологиялық парадигманы ұйымдастырушы тірек қызметін атқарады.

А. Байтұрсынұлы терминологиясында ғылыми ұғымдарды қарама-қарсы белгілер арқылы ажырату жүйелі сипатта көрінеді [1; 2]:

дауысты ↔ дауыссыз;

қатаң ↔ ұяң;

болымды ↔ болымсыз;

жалаң ↔ жайылма;

толымды ↔ толымсыз.

Мұндай құрылымның жалпы моделін: **БЕЛГІ₁ + ТЕКТІК ҰҒЫМ ↔ БЕЛГІ₂ + ТЕКТІК ҰҒЫМ** түрінде көрсетуге болады.

Сонымен бірге терминологиялық жүйе тек бинарлық оппозициялармен шектелмейді. *Жай шырай – талғаулы шырай – таңдаулы шырай, мезгіл пысықтауыш – мекен пысықтауыш – себеп пысықтауыш – мақсат пысықтауыш* тәрізді қатарлар көпмүшелі парадигма құрайды [1; 2].

Терминдердің мұндай жүйелік байланысы ұлттық терминологияны қалыптастыру мен терминқордың ішкі реттелу заңдылықтарын зерттеген еңбектердегі терминологиялық жүйелілік туралы тұжырымдармен сабақтасады [5; 6].

Осы тұрғыдан синтаксистік терминжасам жекелеген атаулар жасаумен ғана шектелмей, өзара байланысты ғылыми ұғымдарды бір құрылымдық принцип негізінде ұйымдастыруға қатысады.

Үш және төрт компонентті терминдер компоненттердің жай ғана механикалық қосындысы емес. Оларда бұрын қалыптасқан термин келесі деңгейдегі жаңа атаудың тектік негізіне айналуы мүмкін.

Мысалы:

Мұнда әрбір келесі құрылым алдыңғы ғылыми ұғымды нақтылайды.

Мұндай модельді: **ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ БЕЛГІ₂ + [ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ БЕЛГІ₁ + ТЕКТІК ҰҒЫМ] → НАҚТЫЛАНҒАН ТҮРЛІК ҰҒЫМ** түрінде көрсетуге болады.

Бұл құбылыс терминнің сызықтық құрылымы мен ғылыми ұғымның таксономиялық

құрылымы әртүрлі параметрлер екенін аңғартады. Сондықтан терминологиялық модельдеуде компонент санын ғана емес, компоненттердің иерархиялық қызметін де ескеру қажет.

Корпустық талдау барысында тағы бір әдістемелік мәселе анықталды. Кейбір терминологиялық қатарларда ортақ тектік компонент контекст арқылы белгілі болғандықтан қайталанбайды.

А. Байтұрсынұлы салалас құрмаласқа қатысты *жиылыңқы, қайырыңқы, айырыңқы, сұйылыңқы, қойылыңқы* атауларын қолданады [1; 2]. Ұғымдық жүйеде оларды шартты түрде *жиылыңқы [салалас], қайырыңқы [салалас]* түрінде толық көрсетуге болғанымен, мұндай реконструкцияны түпнұсқадағы нақты тілдік формамен теңестіруге болмайды.

Сондықтан терминологиялық корпус жасауда екі деңгей ажыратылды:

Se – дереккөзде эксплицитті берілген құрылым;

Sr – контекст негізінде реконструкцияланған толық құрылым.

Сандық есептеуде Se негізге алынды. Sr терминнің ұғымдық парадигмадағы орнын түсіндіру үшін ғана қолданылды.

Бұл ұстаным көпкомпонентті терминдердің санын зерттеуші тарапынан жасанды көбейтпеуге және синтаксистік модельдердің нақты жиілігін сақтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Ахмет Байтұрсынұлының верификацияланған 113 көпкомпонентті терминіне жүргізілген талдау олардың синтаксистік құрылымы мен ұғымдық ұйымдасуы арасында күрделі байланыс бар екенін көрсетті.

Біріншіден, зерттелген корпуста екі компонентті терминдер басым: олардың үлесі 90,3%-ды құрайды. Бұл ғылыми ұғымды тектік атау мен оны нақтылайтын дифференциалдық белгі арқылы беру моделінің өнімді болғанын көрсетеді.

Екіншіден, Adj + N және N + N модельдері негізгі құрылымдық үлгілер ретінде анықталды. Олар бірге зерттелген терминдердің 84,1%-ын қамтиды.

Үшіншіден, S×C талдауы синтаксистік модель мен ұғымдық қатынас арасында 1:1 сәйкестік болмайтынын көрсетті. Ең өнімді Adj + N моделінің өзі тоғыз түрлі ұғымдық қатынасты білдіреді. Осыған байланысты терминнің формалды құрылымын оның ұғымдық мазмұнымен тікелей теңестіруге болмайды.

Төртіншіден, басыңқы компоненттің терминологиялық жүйе құраушы қызметі анықталды. *Етіс, рай, шырай, есімдік, пысықтауыш, сөйлем, дыбыс* тәрізді басыңқы компоненттер бірнеше терминді ортақ ғылыми категория төңірегіне біріктіріп, терминологиялық микрожүйелер қалыптастырады. Мұндай жүйелілік терминтануда терминологиялық қорды ұйымдастырудың негізгі белгілерінің бірі ретінде танылады [5; 6].

Бесіншіден, Байтұрсынұлы терминологиясында бинарлық оппозициялармен қатар көпмүшелі парадигмалар және сатылы иерархиялық құрылымдар қатар қызмет етеді [1; 2]. Сондықтан терминді жеке атау ретінде емес, ғылыми ұғымдар жүйесінің мүшесі ретінде зерттеу қажет.

Алтыншыдан, корпус жасауда дереккөздегі нақты форма мен зерттеуші реконструкциялаған толық форманы ажыратудың маңызы анықталды. Бұл принцип тарихи терминологияны сандық модельдеу кезінде деректің түпнұсқалық құрылымын сақтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері Ахмет Байтұрсынұлының көпкомпонентті терминдерін: **КОМПОНЕНТТІК ҚҰРАМ → СИНТАКСИСТІК МОДЕЛЬ → ҰҒЫМДЫҚ**

ҚАТЫНАС → ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ МИКРОЖҮЙЕ сабақтастығында қарастырудың тиімді екенін көрсетеді.

Осы тұрғыдан синтаксистік модельдің терминжасамдық қызметін шартты түрде: **АТАУ → АЖЫРАТУ → ЖҮЙЕЛЕУ** үдерісі ретінде сипаттауға болады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы көпкомпонентті терминдердің бар екенін немесе олардың синтаксистік тәсілмен жасалғанын анықтауда емес, бір корпус негізінде синтаксистік модельдер мен ұғымдық қатынастардың сәйкестігін S×C жүйесі арқылы салыстырып, басыңқы компоненттің терминологиялық микрожүйе қалыптастырудағы қызметін модельдеуде деп тұжырымдалады.

Зерттеудің келесі кезеңінде верификацияланған корпус көлемін кеңейтіп, бақылау тізіміндегі 245 күрделі терминді толық қамту, S×C матрицасының көрсеткіштерін қайта есептеу және синтаксистік модельдердің тарихи тұрақтылығын қазіргі қазақ лингвистикалық терминологиясымен салыстыру көзделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). – Алматы, 1992.
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 3-том. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, 2013.
3. Жалмаханов Ш., Ысмағұлов Ж. А. Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. – Қарағанды, 1997. – 72 б.
4. Жалмаханов Ш. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы пән атауларының (терминдерінің) негізін салушы // Терминологиялық хабаршы. – 2021. – №2 (61).
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014.
6. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы, 2005.
7. Жұбаева О., Сүлейменова Ж., Сарбалина А. Қазақ тіл білімі терминдерінің когнитивтік негіздері. – Алматы, 2019.
8. Ибраймов Қ. Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – 2005.
9. Салқынбай А. Байтұрсынұлы терминдерінің мәні // Профессор С.М. Исаев оқулары: «Көркем әдебиет тілінің өзекті мәселелері» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – Б. 127-132.
10. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930 жылдар): монография. – Алматы, 2008. – 240 б.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мухашева Айгуль

Ақтөбе қ., № 29 орта мектебі, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Андатпа. Мақалада қазіргі қазақ тілінде жасанды интеллект саласына қатысты орнығып келе жатқан терминдердің қалыптасу ерекшеліктері сөз болады. Ақпараттық технологиялар мен жасанды интеллекттің соңғы жылдары кеңінен таралуы қазақ тілінің сөздік құрамына жаңа атаулардың көптеп енуіне ықпал етті. Осы үдеріс аясында жасанды интеллект, машиналық оқыту, нейрондық желі, табиғи тілді өңдеу, үлкен тілдік модель, генеративті жасанды интеллект, деректер жиынтығы, промпт тәрізді терминдердің жасалу жолдары мен қолданысы талданады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, қазақ тілі, терминология, терминжасам, IT терминдері, жаңа терминдер, калькалау, тілдік модель, цифрландыру.

FORMATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article examines the formation patterns of emerging terms related to artificial intelligence in the modern Kazakh language. The widespread development of information technologies and artificial intelligence in recent years has contributed to the rapid introduction of new terms into the Kazakh lexicon. Within this context, the article analyzes the formation and use of such terms as *artificial intelligence*, *machine learning*, *neural network*, *natural language processing*, *large language model*, *generative artificial intelligence*, *dataset*, and *prompt*.

Keywords: artificial intelligence, Kazakh language, terminology, term formation, IT terminology, new terms, calquing, language model, digitalization.

Кіріспе. Қазіргі технологиялық өзгерістердің ауқымы соншалық, жасанды интеллект ұғымы белгілі бір ғылыми немесе кәсіби ортаның шеңберінен шығып, күнделікті тілдік қолданысқа ене бастады. Бірнеше жыл бұрын негізінен компьютерлік технологияларға қатысты мәтіндерден кездесетін атаулар бүгінде білім беру мен ғылымда, медицина мен экономикада, мемлекеттік басқару мен бұқаралық ақпарат құралдарында жиі ұшырасады. Технологиялық жаңалықтың әрқайсысы өзімен бірге жаңа ұғым әкелетіні белгілі. Ал жаңа ұғымды атау қажеттілігі тілдің терминологиялық жүйесіне тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллекттің қарқынды дамуы қазақ тілінің қазіргі терминологиялық қорында да елеулі қозғалыс туғызып отыр.

Қазақ тіліндегі технологиялық атаулардың жасалу жолдарын соңғы жылдардағы зерттеулерден аңғаруға болады. Мәселен, Г.Ш. Акимбекова мен Б.Е. Кеңес компьютер терминдерінің жасалуында метафоралау тәсілінің қолданылуына тоқталып, жаңа технологиялық ұғымдарды атау барысында тілдің бұрыннан қалыптасқан лексикалық қорын пайдаланудың мүмкіндігін көрсетеді [1; 4]. Бұл тұжырымды жасанды интеллект терминдеріне қатысты да қарастыруға негіз бар. Себебі жаңа ғылыми ұғымдардың барлығы шетел тілінен дайын қалпында қабылданбайды. Олардың бір бөлігі қазақ тіліндегі

бұрыннан бар сөздердің терминдік қызметке көшуі немесе жаңа мағынада қолданылуы арқылы жасалады.

Ақпараттық технология терминдерінің нақты қолданысы да бұл үдерістің біркелкі еместігін көрсетеді. Б.Е. Кеңес пен Ш. Құрманбайұлы IT терминдерін зерттей отырып, ресми түрде бекітілген атау мен нақты тілдік ортада қолданылатын нұсқаның арасында айырмашылық болуы мүмкін екенін атап көрсетеді [2; 169]. Жасанды интеллект саласында бұл мәселе тіпті айқынырақ сезіледі. Себебі жаңа ұғымдар өте жылдам пайда болады, ал олардың қазақша атауын қалыптастырып, саралап, нормативтік тұрғыдан бекітуге белгілі бір уақыт қажет. Соның нәтижесінде бір ұғымның бірнеше атауы қатар қолданысқа түседі.

Қазақ тілінің жасанды интеллект жағдайындағы өзгерістерін тікелей қарастырған кейінгі еңбектерде де осы мәселенің өзектілігі көрінеді. Д.А. Алкебаева мен Е.Сұлтан қазақ тілді жасанды интеллекттегі лингвистикалық өзгерістерге назар аударып, жасанды интеллект жүйелерінің қазақ тілінің семантикалық, функционалдық және прагматикалық ерекшеліктерін игеру мәселелерін талдайды [3; 20]. Ф.Ш. Оразбаева мен А.Д. Рыскулова қазақ тілінің ғылыми дамуын тілдік корпус, терминология және жасанды интеллект мүмкіндіктерімен байланыстыра қарастырады [4; 7]. Аталған зерттеулердің бағыттары әртүрлі болғанымен, олардың барлығынан қазақ тілінің цифрлық ортадағы қызметін кеңейтуге байланысты жаңа ғылыми мәселелердің қалыптасып келе жатқанын аңғаруға болады.

Жасанды интеллект саласындағы базалық атаулардың бірі – жасанды интеллект. Ағылшын тіліндегі *artificial intelligence* терминінің қазақша баламасы ретінде қалыптасқан бұл тіркес қазіргі ғылыми әдебиетте де, қоғамдық коммуникацияда да кеңінен қолданылып жүр. Терминнің құрылымы қазақ тілінің синтаксистік нормасына сәйкес келеді: *жасанды* сөзі *интеллект* ұғымын анықтап тұр. Яғни халықаралық ғылыми мазмұн сақталғанымен, атаудың берілу формасы қазақ тілінің грамматикалық құрылымына бейімделген.

Осыған ұқсас сипат *machine learning* – **машиналық оқыту**, *natural language processing* – **табиғи тілді өңдеу**, *neural network* – **нейрондық желі**, *large language model* – **үлкен тілдік модель**, *generative artificial intelligence* – **генеративті жасанды интеллект** сияқты атаулардан да байқалады. Бұлардың барлығында бастапқы терминнің құрылымдық немесе мағыналық моделі белгілі дәрежеде сақталған.

Мұндай атаулардың қалыптасуын калькалау тәсілімен байланыстыруға болады. Калькалау барысында түпнұсқа тілдегі терминнің құрылымы немесе мағыналық негізі сақталып, оның құрамындағы элементтер қазақ тіліндегі сәйкес тілдік бірліктер арқылы беріледі. Бұл тәсілдің бір артықшылығы – жаңа ғылыми ұғымды қазақша атаумен қатар, халықаралық терминологиялық жүйемен байланысын да жоғалтпауында.

Мысалы, *machine learning* тіркесіндегі *machine* компоненті **машиналық**, ал *learning* компоненті **оқыту** арқылы беріліп, **машиналық оқыту** термині жасалған. Сол сияқты *natural language processing* атауы **табиғи тілді өңдеу** түрінде қалыптасқан. Мұндай баламалар бастапқы ұғымның негізгі мазмұнын қазақ тілінде жеткізуге мүмкіндік береді. Алайда термин жасаудың барлық жағдайында сөзбе-сөз аударма бірдей нәтиже бере бермейді. Кейбір атаулар халықаралық кәсіби коммуникацияның ықпалымен бастапқы нұсқасына жақын күйде қолданыла береді. *ChatGPT*, *chatbot*, *prompt*, *transformer*, *token* сияқты терминдердің қазақ тіліндегі орны әлі де толық тұрақталған жоқ. Кәсіби ортада олардың ағылшынша нұсқасы жиі кездессе, жалпы қолданыста қазақша түсіндірмелері немесе бірнеше баламасы қатар жұмсалады. Осы тұста қазіргі қазақ терминологиясына тән құ-

былыстардың бірі – терминологиялық вариантылық айқын көрінеді. Мәселен, *prompt* атауына қатысты *промт, сұрау, нұсқау, тапсырма, мәтіндік нұсқау* сияқты нұсқалардың қолданылуы мүмкін. Бір ұғымға қатысты бірнеше атаудың қатар жүруін терминнің қалыптасу кезеңіндегі заңды құбылыс ретінде қарастыруға болады. Жаңа термин әдетте бірден орнығып кетпейді. Алдымен әртүрлі баламалар ұсынылады, кейін олардың қолданыстағы жиілігі, мағыналық дәлдігі, тілдік қолайлылығы мен кәсіби ортадағы қабылдануы негізінде белгілі бір нұсқа басымдыққа ие болады.

IT терминологиясына арналған зерттеуде де осы ерекшелік нақты байқалады. Б.Е. Кеңес пен Ш. Құрманбайұлы ақпараттық технология атауларының қазақ тілінде бірнеше нұсқада қолданылатынын көрсетеді [2; 169]. Мысалы, *software* ұғымының *бағдарламалық қамтым, бағдарламалық жасақтама, бағдарламалық қамтамасыз ету* тәрізді нұсқаларының кездесуі терминологиялық жүйеде бірізділік мәселесінің бар екенін көрсетеді [2]. Жасанды интеллект саласындағы терминдер саны артқан сайын мұндай вариантылықтың да күшеюі ықтимал.

Жаңа атауларды қалыптастыру кезінде қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктеріне сүйенудің мәні осында көрінеді. Жалпы қолданыстағы сөздердің белгілі бір ғылыми салаға ауысып, терминдік мағынаға ие болуы – қазақ терминжасамында бұрыннан бар құбылыс. Ақпараттық технология саласындағы *желі, түйін, терезе, өріс, бұлт* тәрізді атауларды осы тұрғыдан қарастыруға болады. Күнделікті тілде қолданылған сөздер жаңа ұғымды белгілеу үшін арнайы мағыналық жүк алады. Мұндай үдеріс *терминдену* деп танылады.

Жасанды интеллект терминологиясында да қазақ тілінің осы мүмкіндігі кеңінен пайдаланылып келеді. *Тіл, модель, оқыту, дерек, желі, өңдеу* сияқты сөздер жаңа терминдік тіркестердің құрамында белсенді жұмсалады. ***Тілдік модель, деректер жиынтығы, машиналық оқыту, нейрондық желі, мәтінді өңдеу*** тәрізді атаулардың қалыптасуы қазақ тілінің жаңа ғылыми ұғымдарды өз лексикалық және сөзжасамдық ресурстары арқылы атауға қабілетті екенін аңғартады. Дегенмен терминнің қазақша жасалуы оның сапасын анықтайтын жалғыз өлшем емес. Ең алдымен, атау нақты ғылыми ұғымды дәл беруі керек. Оның мағыналық шекарасы, қолданылатын саласы және сол жүйедегі өзге терминдермен арақатынасы ескерілуі қажет. Мысалы, *деректер жиынтығы* мен *деректер қоры* мағыналық жағынан жақын көрінгенімен, информатикада олар бір ұғымды білдірмейді. Сондықтан терминді аударғанда сыртқы тілдік ұқсастыққа ғана емес, ұғымның ғылыми мазмұнына сүйену маңызды.

Терминдердің шынайы қолданысын анықтауда цифрлық ресурстардың мүмкіндігі де барған сайын артып келеді. Қазақ тілінің ұлттық корпусында терминологиялық мәтіндерді жинақтауға мүмкіндік беретін арнайы ішкорпус бар [8]. Корпустық материалдар белгілі бір терминнің мәтіндегі қолданысын нақты дерек негізінде бақылауға жағдай жасайды. Оның көмегімен терминнің кездесу жиілігін, қандай сөздермен тіркесетінін және әртүрлі мәтіндердегі мағыналық қолданысын салыстыруға болады.

Электрондық терминологиялық ресурстардың қатарында Termisom платформасының орны да ерекше. Мұнда ғылым мен техниканың түрлі салаларына қатысты терминдердің қазақша, орысша және ағылшынша нұсқалары берілген [9]. *Жасанды интеллект* атауының да осы ресурста тіркелуі терминнің ресми терминологиялық кеңістіктегі орнын байқауға мүмкіндік береді. Мұндай базалардың практикалық маңызы жаңа атауларды іздеумен ғана шектелмейді. Олар әртүрлі нұсқаларды салыстырып, терминнің бекітілуі мен қолданысын бақылауға да мүмкіндік береді.

Қызығы, бүгінде жасанды интеллекттің өзі қазақ тіліндегі терминдердің таралуына әсер ететін құралға айналды. Мәтін жазу, аудару, редакциялау, ақпаратты жинақтау кезінде ЖИ жүйелерін пайдалану қалыпты тәжірибеге айналып келеді. Пайдаланушы белгілі бір ағылшын терминінің қазақша баламасын сұраған кезде жүйе бір ғана атауды емес, бірнеше нұсқаны ұсынуы мүмкін. Бұл терминологиялық ізденіс үшін пайдалы мүмкіндік болғанымен, екінші жағынан, тұрақтанбаған атаулардың көбеюіне әсер етуі ықтимал.

Сондықтан жасанды интеллект ұсынған кез келген атауды автоматты түрде нормативтік термин ретінде қабылдау дұрыс емес. ЖИ жүйесі қолындағы тілдік деректерге сүйеніп ықтимал нұсқаны ұсынады. Бірақ ұсынылған баламаның ғылыми дәлдігіне, терминологиялық жүйедегі орнына немесе қазақ тілінің нормасына сәйкестігіне автоматты түрде кепілдік берілмейді. Мұндай жағдайда тіл маманының, салалық сарапшының және терминологтың бірлескен бағасы қажет.

2025 жылы жарық көрген зерттеулердің мазмұны да қазақ тілін жасанды интеллектпен байланыстыра қарастыру аясының кеңейіп келе жатқанын аңғартады. Д.А. Алкебаева мен Е. Сұлтан қазақ тілді жасанды интеллекттегі лингвистикалық өзгерістерді қарастырса [3; 19], Ф.Ш. Оразбаева мен А.Д. Рыскулова қазақ тілінің ғылыми дамуын корпус, терминология және контентті автоматтандыру мәселелерімен байланыстырады [4; 7]. Демек, зерттеу нысаны тек жаңа атауларды аударумен шектелмей, қазақ тілінің цифрлық ортада өмір сүру тетіктерін түсіндіруге қарай ойысып келеді.

2026 жылғы еңбектерде бұл бағыт одан әрі кеңейіп, тілдік модельдер мен генеративті жасанды интеллекттің қазақ тіліне ықпалына назар аударыла бастады [6; 525]. Ендігі мәселе жаңа терминнің жасалуымен ғана шектелмейді. Жасанды интеллект құрастырған мәтіннің қазақ тілінің нормаларына сәйкестігі, терминдерді орынды қолдануы және қалыптасқан тілдік үлгілерді сақтауы да зерттеу нысанына айналып отыр. Бұл болашақта ЖИ жасаған қазақша мәтіндердегі терминологиялық қолданысты арнайы қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Терминдердің қалыптасуында білім беру кеңістігінің де ықпалы аз емес. Қазіргі оқушы мен студент технологиялық ұғымдармен бұрынғыдан әлдеқайда ерте танысады. *Жасанды интеллект, робот, алгоритм, бағдарлама, нейрондық желі, машиналық оқыту* тәрізді атаулар оқу үдерісінде, цифрлық платформаларда және түрлі оқу материалдарында жиі кездеседі. Сондықтан терминнің тек ғылыми дәлдігі емес, білім алушыға түсінікті болуы да ескерілуі керек.

Бұл ретте терминнің тілдік табиғилығы маңызды рөл атқарады. Қазақша жасалған атау сөйлеу мен жазуда қолайлы, мағыналық жағынан айқын болғаны жөн. Кей жағдайда шеттілдік терминді сөзбе-сөз аудару бастапқы мағынаны дәл бергенімен, қазақ тілінің табиғи қолданысында ауыр естілуі мүмкін. Сол себепті терминжасамда ғылыми дәлдік пен тілдік қолайлылықты бір-біріне қарсы қоймай, қатар ұстану қажет.

Қазіргі жасанды интеллект терминологиясынан шартты түрде үш негізгі үрдісті ажыратуға болады. Бірінші жағдайда халықаралық атауға қазақша балама жасалады. *Жасанды интеллект, машиналық оқыту, табиғи тілді өңдеу* сияқты терминдер осы қатарға жатады. Екінші бағытта қазақ тіліндегі бұрыннан бар сөз жаңа ғылыми мағынада жұмсалады. Үшінші жағдайда халықаралық термин бастапқы нұсқасына жақын күйде қабылданады. *ChatGPT, prompt, token* сияқты атаулар осы үрдістің мысалы бола алады. Бұл бағыттардың бір мезгілде жүруі қазіргі терминологияның қалыптасу кезеңіне тән сипат ретінде көрінеді.

Терминологиялық жүйенің тұрақтануы белгілі бір уақытты талап етеді. Бүгінде белсенді қолданылып жүрген кейбір атаулардың бірнеше жылдан кейін өзгеруі немесе басқа нұсқамен ауысуы әбден мүмкін. Сондықтан қазіргі терминологиялық үдерісті аяқталған жүйе ретінде емес, үнемі қозғалыста болатын тілдік құбылыс ретінде бағалау орынды. Әсіресе жасанды интеллект сияқты қарқынды дамып отырған салада бұл ерекшелік анық байқалады.

Жасанды интеллект терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуы тілдің жаңа ғылыми-технологиялық мазмұнды игеру мүмкіндігін де танытады. Қазақ тілі жаңа ұғымдарды сырттан қабылдаумен ғана шектелмейді. Қажет жағдайда оларды өзінің лексикалық қорына сүйеніп, сөзжасамдық мүмкіндіктері арқылы атауға қабілетті. *Жасанды интеллект, машиналық оқыту, нейрондық желі, тілдік модель, деректер жиынтығы* сияқты терминдердің қолданысқа енуі осы үдерістің нақты көрінісі.

Қорытынды. Жалпы алғанда, соңғы жылдардағы зерттеулер мен қазіргі тілдік тәжірибе жасанды интеллект терминдерінің қазақ тілінде белсенді қалыптасып жатқанын көрсетеді. Бұл үдерісте калькалау, терминдену, сөз тіркесі арқылы термин жасау және шеттілдік атауларды қабылдау тәсілдері қатар іске қосылған. Бірқатар терминдер қолданыста орнығып үлгерсе, енді бір атаулардың бірнеше нұсқасы әлі де қатар қолданылып келеді.

Жасанды интеллект терминологиясының алдағы дамуы қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін қаншалықты тиімді пайдалануға, жаңа атаулардың ғылыми мазмұнын дәл жеткізуге және қолданыстағы нұсқаларды жүйелеуге байланысты болмақ. Бұл ретте тіл мамандары мен салалық сарапшылардың өзара ықпалдастығы қажет. Қазақ тілінің ұлттық корпусы мен электрондық терминологиялық ресурстарды тұрақты пайдалану да нақты қолданысты бақылауға және жаңа терминдердің таралу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект дамыған сайын осы салаға қатысты жаңа ұғымдар мен атаулардың пайда болуы да жалғаса береді. Сондықтан қазақ терминологиясының міндеті шетелдік атауларды механикалық түрде аударумен шектелмей, әр терминнің ғылыми мазмұнын, тілдегі табиғи қолданысын және терминологиялық жүйедегі орнын ескеру болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект терминдерінің қалыптасуы – қазақ тілінің қазіргі дамуындағы жаңа технологиялық өзгерістермен тікелей сабақтас маңызды үдерістердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Акимбекова Г.Ш., Кеңес Б.Е. Қазақ тіліндегі метафоралау әдісі арқылы жасалған компьютер терминдері // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2022. – №1 (185). – Б. 4-10.
2. Кеңес Б.Е., Құрманбайұлы Ш. Қазақ тіліндегі ақпараттық технология (ИТ) терминдерінің қолданысы // TILTANYM. – 2023. – №1 (89). – Б. 169–181.
3. Алкебаева Д.А., Сұлтан Е. Қазақ тілді жасанды интеллекттегі лингвистикалық өзгерістер // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2025. – №2 (198). – Б. 19-33.
4. Оразбаева Ф.Ш., Рыскулова А.Д. Жасанды интеллект және қазақ тілінің ғылыми дамуы: корпус, терминология және контентті автоматтандыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №4 (138). – Б. 7-19.
5. Амирбекова А.Б., Қонырова А.Т., Қайырбекова У.С. Қазақ тілінің ұлттық корпусын-

дағы мәтіндерді автоматтандыру әдістері // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2023. – Т. 70. – №3.

6. Шенгелбай М.Қ., Алкебаева Д.А. Тілді моделдеу: жасанды интеллект пен табиғи тілдің семантикалық және морфологиялық құрылымындағы ерекшеліктер //Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2026. – Т. 81. – №2. – Б. 525-542.

7. Тәшпеннова Қ.Е., Садирова К.К. Қазақ тіліндегі генеративті жасанды интеллект мәтіндерінің тілдік-стильдік ерекшеліктері (OpenAI және отандық платформа негізінде) //Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2026. – Т. 81. – №2.

8. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://qazcorpus.kz/>

9. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>

ТЕРМИН СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Оразалиева Гулнур

Шелек политех. колледжі, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі термин сөздердің қалыптасуы мен жасалу жолдары қарастырылады. Қазіргі қазақ терминологиясының даму үдерісінде ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану, сөзжасамдық тәсілдер арқылы жаңа атаулар қалыптастыру, сөз тіркесі негізінде термин жасау, семантикалық тәсілмен бұрынғы сөздерге жаңа терминдік мағына беру, сондай-ақ кірме терминдерді игеру мәселелері талданады. Термин жасаудың негізгі принциптері ретінде мағыналық дәлдік, жүйелілік, бірмағыналылық, тілдік нормаға сәйкестік және қолданысқа ыңғайлылық мәселелеріне назар аударылады. Қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетін арттыруда ұлттық терминқорды қалыптастырудың маңызы айқындалады.

Түйін сөздер: термин, терминология, қазақ тілі, терминжасам, сөзжасам, ұлттық терминология, кірме сөздер, калькалау, семантикалық тәсіл.

Кіріспе. Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы кез келген ұлттық тілдің сөздік құрамына жаңа ұғымдар мен атаулардың енуіне ықпал етеді. Қоғамдық өзгерістер, ғылыми жаңалықтар, ақпараттық технологиялардың дамуы, экономикалық және әлеуметтік үдерістер жаңа ұғымдарды атауды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда терминология – тілдің қоғамдық қызметінің кеңеюін көрсететін маңызды салалардың бірі. Термин – белгілі бір ғылым, техника, өндіріс, өнер немесе қоғамдық қызмет саласына қатысты арнайы ұғымды дәл білдіретін тілдік бірлік. Терминнің басты ерекшелігі – белгілі бір ғылыми ұғыммен байланыстылығы және сол ұғымды нақты әрі жүйелі түрде белгілеуі. Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихы ұлттық тілдің дамуымен тығыз байланысты. Қазақ тілінде ғылыми атауларды қалыптастырудың өзіндік дәстүрі ерте кезеңдерден бастау алады. А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдаланып, ұлттық ғылыми терминологияның негізін қалыптастырды. «Бастауыш», «баяндауыш», «анықтауыш», «толықтауыш», «пысықтауыш» сияқты бүгінгі күнге дейін қолданылып

келе жатқан терминдер қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерінің жоғары екенін көрсетеді. Қазіргі кезеңде терминологияның алдына жаңа міндеттер қойылып отыр. Бір жағынан, халықаралық ғылыми терминдерді қазақ тілінде дұрыс игеру қажеттілігі туындаса, екінші жағынан, ұлттық тілдің ішкі ресурстарын тиімді пайдалану мәселесі өзекті болып отыр. Кез келген ұлттың ғылым тілінің даму деңгейі оның терминологиялық қорының байлығымен өлшенеді. Қазақ тілінің ғылым және техника тілі ретінде толыққанды қызмет етуі жаңа терминдерді жүйелі түрде жасауды және оларды біріздендіруді талап етеді. Адам баласы өзін қоршаған шындық өмірдің құпияларын ашу барысында жетістіктеріне ашқан жаңалықтарын атау беріп отырады. Ғылым және техниканың, мәдениеттің үздіксіз дамуы жаңа атаулардың көбеюіне жол ашып отыр. Калькалау тәсілінің ғылыми-теориялық сипаты, калькалау барысында түпнұсқа тілдегі сөздің мағыналық құрылымы қатаң сақталады. Калькалау тәсілі халықаралық немесе өзге тілдегі (көбінесе орыс тілі арқылы келген) ғылыми техникалық терминдерді компоненттерге бөліп, сөзбе-сөз аудару арқылы өз тілімізге жаңа термин жасау жолы. Мысалы: «Дүниетаным (мировозрение), ғарышкер (космонавт) өзге тілдегі дайын үлгіні қазақ тілінің ішкі құрылымына сай сөзбе-сөз көшіру арқылы жасалған дәл термин. Бұл әдіс қазақ тілінің өз ішкі әуелетін пайдалана отырып, терминология жасаудағы басты қайнар көзі болып табылады. Калькалау тәсілі – шет тіліндегі ғылыми ұғымдардың жүйесі деп жеткізуге мүмкіндік береді. **Қазақ тіліндегі термин жасамның негізгі қағидалары.** Термин қалыптастыру барысында ең алдымен ғылыми ұғымның мазмұны мен атаудың арасындағы сәйкестік ескеріледі. Термин белгілі бір ұғымды мүмкіндігінше дәл және қысқа беруі қажет. Қазақ терминологиясында термин жасаудың бірнеше негізгі қағидасын атап көрсетуге болады: терминнің ғылыми ұғымды дәл беруі; терминнің мағыналық тұрғыдан бірізді болуы; қазақ тілінің фонетикалық, грамматикалық және сөзжасамдық заңдылықтарына сәйкестігі; терминнің ықшам әрі қолдануға қолайлы болуы; белгілі бір терминологиялық жүйе ішінде басқа терминдермен сабақтастығы; мүмкіндігінше ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану. Осы қағидалар терминдердің кездейсоқ жасалмай, белгілі бір ғылыми жүйе негізінде қалыптасуына жағдай жасайды.

Семантикалық тәсіл арқылы термин жасау. Қазақ тілінде термин жасаудың маңызды жолдарының бірі – тілде бұрыннан бар сөзге жаңа терминдік мағына беру. Бұл тәсілде сөздің бастапқы жалпы мағынасы сақтала отырып, белгілі бір ғылым саласында арнайы мағынаға ие болады. **Мысалы: түбір, буын, жалғау, жұрнақ, бастауыш, баяндауыш, өріс, жасуша** сияқты сөздер әртүрлі ғылыми салаларда термин ретінде қалыптасқан. «**Түбір**» сөзі жалпы қолданыста өсімдіктің жер астындағы мүшесін білдірсе, тіл білімінде сөздің әрі қарай бөлінбейтін негізгі бөлігін білдіреді. Сол сияқты «**буын**» сөзі күнделікті қолданыста дене мүшелерінің байланысын білдірсе, фонетикада сөздің айтылу бірлігін білдіретін термин ретінде жұмсалады. Бұл тәсілдің артықшылығы – жаңа атау жасау кезінде қазақ тіліндегі дайын тілдік қорды пайдалануында. **Синтетикалық тәсіл арқылы термин жасау.** Қазақ тіліндегі өнімді сөзжасам тәсілдерінің бірі – жұрнақ арқылы жаңа сөз жасау. Бұл тәсіл терминологияда да кеңінен қолданылады. Мысалы: зертте + **уші** → зерттеуші, басқар + **ма** → басқарма; өлше + **гіш** → өлшегіш; есеп + **тегіш** → есептегіш; білім + **гер** → білімгер. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесіндегі **-лық/-лік, -шы/-ші, -ма/-ме, -ғыш/-гіш, -ым/-ім, -кер/-гер** сияқты жұрнақтар жаңа ғылыми және кәсіби атауларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. **Мысалы: тілші, әдебиетші, зерттеуші, кәсіпкер, қызметкер** сөздері белгілі бір қызмет иесін немесе кәсіби ұғымды білдіреді. Синтетикалық

тәсілдің ерекшелігі – жаңа терминнің қазақ тілінің ішкі сөзжасам заңдылықтары негізінде жасалуында. **Аналитикалық тәсіл арқылы термин жасау.** Аналитикалық тәсіл бірнеше сөздің бірігуі, тіркесуі немесе қосарлануы арқылы жүзеге асады. Тіркесті терминдердің негізгі ерекшелігі – олардың құрамындағы сөздер бір-бірімен мағыналық жағынан тығыз байланысып, бір ғылыми ұғымды білдіруі. **Қосарлану арқылы термин жасау.** Қос сөздер де терминдік мәнде жұмсалады. Әсіресе қоғамдық-саяси, әлеуметтік және ғылыми мәтіндерде дефис арқылы жазылатын терминдер кездеседі. Мысалы: **әлеуметтік-экономикалық; саяси-құқықтық; тарихи-мәдени; ғылыми-техникалық; оқу-ағарту.** Бұл тәсіл арқылы өзара мағыналық байланыстағы ұғымдар бір терминдік атауға біріктіріледі. **Калькалау тәсілі.** Терминжасамдағы маңызды тәсілдердің бірі – калькалау. Калькалау кезінде басқа тілдегі терминнің құрылымдық немесе мағыналық үлгісі қазақ тіліне аударылып беріледі. Қазақ тілінде **қоршаған орта, еңбек нарығы, адам құқықтары, жасанды интеллект, ақпараттық технология** сияқты атаулар осы үлгіде қалыптасқан. Калькалау халықаралық ғылыми ұғымдарды қазақ тілінде түсінікті әрі ұлттық тілдің құрылымына сәйкес беруге мүмкіндік береді. Алайда калькалау кезінде сөзбе-сөз аударудан гөрі терминнің ғылыми мағынасын дәл жеткізу маңызды. Сондықтан терминді қалыптастыру барысында қазақ тілінің табиғи қолданысы мен сөз тіркесінің қалыптасқан үлгілері ескерілуі қажет. **Кірме терминдерді қабылдау.** Ғылым мен техниканың халықаралық сипатына байланысты көптеген терминдер тілдер арасында ортақ қолданысқа ие болады. Қазақ тілі де халықаралық терминологиялық қордан көптеген атауларды қабылдаған. Мысалы: **компьютер, интернет, технология, экономика, инновация, медицина, университет, биология, физика, химия.** Кірме терминдерді қабылдау кезінде олардың қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне, орфографиялық нормаларына және грамматикалық құрылымына бейімделуі маңызды. Кірме сөздердің барлығын міндетті түрде қазақшалау қажет деген ұстаным да, барлық халықаралық терминдерді өзгеріссіз қабылдау керек деген көзқарас та біржақты шешім бола алмайды. Әр терминнің қолданыс жиілігі, халықаралық сипаты, қазақ тіліндегі баламасының мүмкіндігі және ғылыми қауымдастықтағы орны ескерілуі тиіс. **Қысқарту тәсілі.** Қазіргі терминологияда қысқарған атаулар да кеңінен қолданылады. Әсіресе мекеме, ұйым, мемлекеттік құрылым және ғылыми атауларды ықшамдау мақсатында қысқартулар жасалады. Мысалы: **ҚР** – Қазақстан Республикасы; **БҰҰ** – Біріккен Ұлттар Ұйымы; **АҚШ** – Америка Құрама Штаттары; **ЖОО** – жоғары оқу орны; **ҰБТ** – ұлттық бірыңғай тестілеу. **Терминдердің біріздендірілуі.** Терминдердің жасалуымен қатар оларды біріздендіру мәселесі де маңызды. Бір ғылыми ұғымның бірнеше атаумен берілуі ғылыми коммуникацияға қиындық тудыруы мүмкін. Сондықтан термин белгілі бір ғылым саласында тұрақты және бір мағынада қолданылуы қажет. Терминнің бірізділігі ғылыми мәтіннің түсініктілігін арттырады. Бұл әсіресе білім беру, заң, медицина, ақпараттық технология және техникалық ғылымдар саласында маңызды. Терминдерді біріздендіру кезінде мамандардың пікірі, ғылыми қолданыс, тілдік норма және халықаралық тәжірибе қатар ескерілуі тиіс.

Қорытынды. Қазақ тіліндегі термин сөздердің жасалу жолдары тілдің ішкі мүмкіндіктері мен сыртқы тілдік ықпалдардың өзара байланысы арқылы қалыптасады. Негізгі тәсілдерге **семантикалық тәсіл, синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл, калькалау, кірме терминдерді қабылдау және қысқарту тәсілі** жатады. Қазақ тілінің терминологиялық қорын қалыптастыруда ұлттық тілдің сөздік қоры мен сөзжасамдық мүмкіндіктерін тиімді пайдалану ерекше маңызға ие. Термин – жай ғана сөз емес, ол белгілі бір

ғылыми ұғымның тілдік таңбасы. Сондықтан термин жасауда оның дәлдігі, жүйелілігі, түсініктілігі және тілдік нормаға сәйкестігі басты назарда болуы тиіс. Қорыта келгенде, қазақ терминологиясының дамуы қазақ тілінің ғылым мен білім саласындағы қызметін кеңейтудің маңызды шарты болып табылады. Ұлттық терминкорды жүйелі түрде қалыптастыру, терминдерді біріздендіру және ғылыми қолданысқа енгізу қазақ тілінің заманауи ғылыми тіл ретіндегі әлеуетін арттырады. Қазақ тіліндегі терминологияны байыту-үздіксіз жүретін ғылыми – практикалық үдеріс. Терминдерді жасауда халықаралық тәжірибие мен ана тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін үйлесімді ұштастыру маңызды. Бұл өз кезегінде ұлттық білім беру жүйесімен ғылымның дамуына зор үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 444 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1966. – 362 б.
3. Қайдар Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 42 б.
4. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 159 б.
5. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 1993. – 496 б.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. – Алматы, 2011. 800 б.
8. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 2013. – 720 б.

ФИЗИКА ТІЛІНДЕГІ АНАЛИТИКАЛЫҚ ТЕРМИНЖАСАМ: ТІРКЕСТІ ЖӘНЕ БІРІККЕН СӨЗДЕР ТАБИҒАТЫ

Оразбек Жанелім

М. Сапарбаев ат. «Парасат» колледжі, физика пәні оқытушысы

Андатпа. Мақалада физика саласындағы аналитикалық терминжасам үдерістері, атап айтқанда, тіркесті және біріккен терминдердің жасалу табиғаты мен құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі қазақ тіліндегі физикалық ұғымдарды атаудағы аналитикалық тәсілдің тиімділігі мен ғылыми дәлдігі сараланады. Бұл зерттеу физика терминологиясын біріздендіру мен стандарттау мәселелеріне өз үлесін қосады.

Түйін сөздер: физика терминологиясы, аналитикалық терминжасам, тіркесті терминдер, біріккен сөздер, семантика, біріздендіру.

ANALYTICAL TERMINOLOGY IN PHYSICS: NATURE OF COMPOUND AND PHRASAL WORDS

Abstract. The article considers the processes of analytical term formation in physics, specifically the nature and structural-semantic features of phrasal and compound terms. The effectiveness and scientific accuracy of the analytical approach in naming physical concepts in modern Kazakh language are analyzed. This study contributes to the issues of standardization and unification of physics terminology.

Keywords: physics terminology, analytical term formation, phrasal terms, compound terms, semantics, standardization.

Кіріспе. Қазіргі қазақ ғылымының алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – салалық терминологияны ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктері негізінде жүйелеу мен біріздендіру. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың тұжырымдамасы аясында ғылым тілін дамыту мәселелері ерекше маңызға ие болып отыр. Физика саласы – іргелі әрі қолданбалы бағыттарды қамтитын болғандықтан, мұндағы терминжасам үдерісі жоғары ғылыми дәлдікті, семантикалық айқындықты және құрылымдық жүйелілікті талап етеді. Ғылыми ұғымдарды атауда синтетикалық (жұрнақтар арқылы) тәсілге қарағанда аналитикалық (сөздердің тіркесуі мен бірігуі) тәсіл әлдеқайда өнімді саналады. Әсіресе, физика тіліндегі күрделі құбылыстарды, шамаларды, заңдылықтар мен құрылғыларды сипаттау кезінде тіркесті және біріккен терминдер жетекші роль атқарады.

1. Тіркесті терминдердің семантикалық-құрылымдық табиғаты. Физика терминологиясындағы тіркесті терминдер екі немесе одан да көп сөздің синтаксистік байланысуы арқылы жасалады. Мұндай терминдер ұғымның барлық маңызды белгілерін, қасиеттерін немесе әрекеттерін толық сипаттауға мүмкіндік береді [2; 4]. Зат есім + зат есім модельдері: ауырлық центрі, салмақсыздық күйі, өріс кернеулігі. Сын есім + зат есім модельдері: изотермалық процесс, кинетикалық энергия, меншікті жылу сыйымдылығы.

Тіркесті терминдердің басты артықшылығы – олардың ақпараттық сыйымдылығының жоғарылығында. Физикадағы заңдылықтар мен процестердің динамикасы бір ғана сөзбен беріле алмайтын жағдайда, тіркесті құрылымдар ұғымның ғылыми мазмұнын дәл ашуға мүмкіндік береді [2; 3].

2. Біріккен терминдер және олардың жасалу ерекшеліктері. Аналитикалық терминжасамның екінші бір маңызды көрінісі – біріккен сөздер. Физикалық құбылыстар мен объектілерді атауда екі немесе одан да көп түбірдің бірігуі арқылы жаңа, тұтас ғылыми ұғым қалыптасады [4; 5]. Табиғи біріккен терминдер: дыбысжұтқыш, жартылайөткізгіш, электромагнит. Калька арқылы жасалған біріккен терминдер: интернационалдық терминдерді қазақ тілінің табиғатына бейімдеп аударуда біріккен сөздер үлкен рөл атқарады. Мысалы, *полупроводник – жартылайөткізгіш, звукопоглотитель – дыбысжұтқыш* [3; 4]. Біріккен сөздердің табиғаты сөздердің лексика-семантикалық және фонетикалық тұтасуында жатыр. Олар терминнің тұтастығын қамтамасыз етіп, оны ықшам, қолдануға ыңғайлы етеді [5; 6].

3. Терминжасамдағы біріздендіру мен бейімдеу мәселелері. Физика тіліндегі аналитикалық терминжасамды жүйелеу кезінде төмендегідей критерийлерді басшылыққа алу қажет [4; 6]: ғылыми дәлдік: термин физикалық мағынаны бұрмаламай, тура жеткізуі тиіс; тілдік нормаға сәйкестік: қазақ тілінің грамматикалық, синтаксистік және фонетикалық заңдылықтары сақталуы керек; ықшамдылық: тіркесті терминдер тым шұбалаңқы болмай, мүмкіндігінше ықшам әрі қолданысқа ыңғайлы болуы қажет. Терминдерді біріздендіру мен қалыптастыруда тілдік норма, ғылыми дәлдік және қолданыстағы терминологиялық дәстүрдің арақатынасы маңызды орын алады [2; 4; 6].

4. Физика терминдерінің тіркесу үлгілері және олардың мағыналық ерекшеліктері. Физика терминологиясында аналитикалық тәсілдің өнімділігі ең алдымен терминдердің құрылымдық үлгілерінен байқалады. Ғылыми ұғымдардың күрделілігі термин құрамындағы сөздердің өзара мағыналық қатынасының кеңеюіне әсер етеді. Бір терминнің

құрамындағы әрбір компонент белгілі бір ғылыми белгіні нақтылап, тұтас ұғымның мазмұнын қалыптастыруға қатысады [2; 5].

Қазақ тіліндегі физика терминдерін құрылымдық жағынан талдау барысында бірнеше өнімді модельді байқауға болады. Солардың бірі – сын есім мен зат есімнің тіркесуі. Мысалы, *кинетикалық энергия, потенциалдық энергия, механикалық жұмыс, электр өрісі, магнит өрісі, ішкі энергия, жылулық қозғалысы* сияқты терминдер осы үлгі арқылы жасалған. Мұнда бірінші компонент негізгі ұғымның түрін, сипатын немесе физикалық табиғатын білдіреді [3; 7]. Екінші бір үлгі – зат есім мен зат есімнің байланысуы. *Өріс кернеулігі, ток күші, жарық жылдамдығы, дене массасы, газ қысымы* тәрізді терминдерде бірінші компонент екінші компоненттің қандай нысанға немесе құбылысқа қатысты екенін нақтылайды. Мұндай құрылым физикалық шамалар арасындағы қатынасты қысқа әрі түсінікті түрде көрсетуге мүмкіндік береді [3; 7]. Үшінші үлгі ретінде анықтауыштық қатынастағы көпкомпонентті терминдерді атауға болады. Мысалы, *меншікті жылу сыйымдылығы, электр тогының жұмысы, дененің еркін түсу үдеуі, магнит өрісінің индукциясы* сияқты терминдер бірнеше компоненттен тұрады. Мұндай атаулардың басты ерекшелігі – олардың құрамындағы әрбір сөз ғылыми ұғымның белгілі бір семантикалық белгісін нақтылайды [3; 7].

Көпкомпонентті терминдердің жасалуында қазақ тілінің синтаксистік заңдылықтары маңызды рөл атқарады. Терминнің құрамындағы сөздердің орналасу тәртібі мен байланысу тәсілі жалпы әдеби тілдегі грамматикалық нормаларға сәйкес келуі тиіс [6; 10]. Физика терминдерінің құрылымын зерттеу олардың тек атау қызметін атқармайтынын көрсетеді. Терминнің ішкі құрылысы белгілі бір ғылыми ұғымның логикалық құрылымын да бейнелейді. Мысалы, *электр өрісінің кернеулігі* терминінде алдымен нысан – электр өрісі, одан кейін сол нысанға қатысты физикалық шама – кернеулік көрсетіледі. Демек, термин құрылымы мен ғылыми ұғым құрылымы арасында тікелей байланыс бар [2; 3].

5. Біріккен терминдердің жасалуындағы сөзжасамдық модельдер. Қазақ тілінің терминологиялық жүйесінде біріккен сөздер де аналитикалық терминжасамның маңызды нәтижелерінің бірі болып табылады. Біріккен терминдердің қалыптасуы екі немесе одан да көп сөздің семантикалық жағынан тұтасып, бір атау ретінде орнығуымен сипатталады [4; 5].

Физика саласында *дыбысжұтқыш, жартылайөткізгіш* тәрізді атауларды осы тұрғыдан қарастыруға болады. Мысалы, *дыбысжұтқыш* термині белгілі бір материалдың немесе құрылғының дыбысты жұту қасиетін көрсетеді. Ал *жартылайөткізгіш* атауы электр өткізгіштігі белгілі бір жағдайларға тәуелді материалдардың ғылыми тобын білдіреді [3; 7].

Біріккен терминдердің қалыптасуына халықаралық терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдеу де әсер етеді. Ғылымның халықаралық сипат алуына байланысты жаңа ұғымдардың көпшілігі бірнеше тілде қатар қолданылады. Мұндай жағдайда терминді қабылдаушы тілдің сөзжасамдық мүмкіндіктері маңызды рөл атқарады [4; 6]. Алайда кез келген екі сөздің бірігуі автоматты түрде термин жасауға негіз болмайды. Біріккен сөздің термин ретінде орнығуы үшін оның мағынасы тұрақты, құрылымы тілдік нормаға сәйкес және ғылыми ұғыммен дәлелді байланыста болуы қажет [5; 6].

6. Аналитикалық терминжасам және ғылыми ұғымның дәлдігі. Терминжасамның негізгі мақсаты – белгілі бір ғылыми ұғымды басқа ұғымдардан ажырататын нақты

атау қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда, аналитикалық тәсіл физика ғылымындағы ұғымдардың жіктелуін тілдік тұрғыдан көрсетуге мүмкіндік береді [2; 4]. Физикадағы көптеген ұғымдар өзара мағыналық жағынан жақын болғанымен, олардың ғылыми мазмұны бірдей емес. Мысалы, *масса, салмақ, ауырлық күші* ұғымдары күнделікті тілде өзара жақын қабылдануы мүмкін, бірақ физикалық терминологияда олардың әрқайсысы жеке ғылыми ұғымды білдіреді [3; 7]. Осы сияқты *жылу, жылу мөлшері, температура* атауларының да ғылыми мазмұны әртүрлі. Мұндай терминдердің құрылымдық ерекшеліктерін дұрыс қалыптастыру ғылыми ұғымдардың ара-жігін ажыратуға мүмкіндік береді. Демек, терминжасамдағы тілдік дәлдік физикалық білімнің мазмұндық дәлдігімен тікелей байланысты [2; 6]. Аналитикалық терминдердің артықшылығы – күрделі ұғымның негізгі белгісін атаудың құрамында көрсету мүмкіндігі. Мысалы, *меншікті жылу сыйымдылығы* терминіндегі *меншікті* компоненті физикалық шаманың белгілі бір сипаттамасын білдіріп, оны басқа жылу шамаларынан ажыратады. Сол сияқты *салыстырмалы ылғалдылық* терминіндегі *салыстырмалы* компонент те ұғымның нақты ғылыми мазмұнын айқындайды [3; 7]. Осыдан аналитикалық терминжасамды тек сөздерді механикалық түрде тіркестіру үдерісі ретінде қарастыруға болмайтыны байқалады. Ол ғылыми ұғымның ішкі құрылымын тілдік құралдар арқылы модельдеу қызметін атқарады [4; 6].

7. Физика терминдерін біріздендірудің өзекті мәселелері. Қазақ тіліндегі физика терминологиясының дамуында терминдерді біріздендіру мәселесі ерекше орын алады. Бір ұғымның әртүрлі атаулармен берілуі ғылыми мәтіндердің біртұтастығына әсер етуі мүмкін. Әсіресе оқу құралдары, оқулықтар, ғылыми мақалалар мен аударма әдебиеттерде терминдердің нұсқалары әркелкі қолданылған жағдайда білім алушы үшін қосымша қиындық туындайды [4; 6].

Терминдерді біріздендіру барысында ең алдымен олардың ғылыми мазмұны салыстырылуы қажет. Бір ұғымға қатысты бірнеше атау кездессе, олардың қайсысының ғылыми мазмұнды дәлірек беретінін анықтау тіл маманы мен салалық маманның бірлескен сараптамасын қажет етеді. Сонымен бірге терминнің қазақ тілінің сөзжасамдық және грамматикалық заңдылықтарына сәйкестігі де ескерілуі тиіс [2; 4]. Біріздендірудің тағы бір маңызды шарты – терминнің қолданыстағы орнықтылығы. Ғылыми ортада кеңінен қолданылып кеткен атауды өзгерту белгілі бір кезеңде терминологиялық тұрақсыздық тудыруы мүмкін. Сондықтан жаңа балама ұсыну кезінде оның ғылыми негіздемесімен қатар, қолданыс тәжірибесі де зерттелуі қажет [4; 6]. Терминологиялық жүйені біріздендіру нәтижесінде физика саласындағы ғылыми мәтіндердің өзара сабақтастығы артады. Бұл мектеп оқулықтарынан бастап жоғары білім беру бағдарламалары мен ғылыми жарияланымдарға дейінгі барлық деңгейде бірдей терминологиялық кеңістікті қалыптастыруға мүмкіндік береді [1; 4].

8. Аналитикалық терминжасамның білім беру үдерісіндегі маңызы. Физика терминдерінің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін зерттеу олардың білім беру саласындағы қызметімен де тығыз байланысты. Оқушы физикалық ұғымды меңгеру барысында оның анықтамасын ғана емес, сол ұғымды білдіретін терминді де игереді. Сондықтан терминнің мағыналық құрылымы пәндік білімді түсінуге әсер ететін тілдік факторлардың бірі болып саналады [3; 6]. Тіркесті терминдердің құрамындағы сөздер көбіне ғылыми ұғымның негізгі белгілерін көрсететіндіктен, оларды семантикалық тұрғыдан талдау оқушының терминді саналы меңгеруіне жағдай жасайды. Мысалы,

механикалық қозғалыс, жылулық қозғалыс, электр өрісі, магнит өрісі сияқты терминдерді құрамындағы компоненттері арқылы талдау физикалық ұғымдардың өзара айырмашылығын түсіндіруге мүмкіндік береді [3; 7]. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі физика терминдерін зерттеу тек терминология үшін емес, қазақ тілінде білім берудің әдістемелік негіздерін жетілдіру үшін де маңызды. Терминдердің тұрақты әрі бірізді қолданылуы оқулықтар мен оқу материалдарының тілдік сапасын арттырады [1; 4]. Сонымен қатар қазіргі цифрлық білім беру кеңістігінде терминдердің бірізділігі ерекше маңызға ие. Электрондық оқулықтар, цифрлық сөздіктер, онлайн курстар мен білім беру платформаларында бір ұғымның әртүрлі атаумен берілуі ақпаратты іздеу мен қабылдауға кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан физика терминдерін жүйелеу цифрлық ғылыми коммуникацияның да қажетті шарты болып табылады [1; 4].

Қорытынды. Физика тіліндегі аналитикалық терминжасам – тілдің ішкі мүмкіндігін толық пайдалана отырып, күрделі ғылыми ұғымдарды дәл жеткізудің маңызды жолы. Тіркесті және біріккен сөздер арқылы терминжасау тәсілдері ғылыми ұғымның ішкі логикасын ашып қана қоймай, қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі терминологиялық қорын байытады [2; 4; 5].

Зерттеу нәтижелері физика терминологиясындағы аналитикалық тәсілдің бірнеше қызметті қатар атқаратынын көрсетеді. Біріншіден, ол күрделі физикалық ұғымдарды олардың негізгі белгілері арқылы нақты атауға мүмкіндік береді. Екіншіден, тіркесті терминдер ғылыми ақпараттың семантикалық толықтығын қамтамасыз етсе, біріккен терминдер терминологиялық атаудың ықшам әрі тұтас болуына жағдай жасайды. Үшіншіден, аналитикалық тәсіл қазақ тілінің қолданыстағы лексикалық және грамматикалық ресурстарын ғылыми коммуникация қажеттілігіне бейімдеуге мүмкіндік береді [4; 6].

Физика терминологиясын жетілдіру барысында терминнің ғылыми дәлдігі мен тілдік табиғаты өзара бірлікте қарастырылуы қажет. Терминді тек халықаралық үлгіге сәйкес аудару жеткіліксіз, оның қазақ тіліндегі қолданысы, құрылымдық заңдылығы, семантикалық айқындығы және терминологиялық жүйедегі орны да саралануы тиіс [2; 4; 6]. Алдағы уақытта физика терминдерінің құрылымдық үлгілерін сандық тұрғыдан жүйелеу, олардың қолданыс жиілігін анықтау, қазақша терминдердің орыс және ағылшын тілдеріндегі баламаларымен салыстырмалы зерттеу және электрондық терминологиялық база қалыптастыру бағыттарындағы жұмыстарды жалғастыру өзекті болып қала береді. Мұндай зерттеулер қазақ тілінің ғылыми-терминологиялық әлеуетін арттырып, физика ғылымының қазақ тіліндегі кәсіби коммуникациясын жетілдіруге мүмкіндік береді [1; 4].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. ҚР Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы № 914 қаулысы.
2. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының негіздері. – Алматы, 2000. – 240 б.
3. Қазақ тілінің терминологиялық сөздігі: Физика және астрономия. / Жалпы ред. Б. Қалиев. – Алматы, 2014. – 320 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Терминжасам: көзқарас, тәжірибе, нәтиже. – Астана, 2018. – 280 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, әдістемелік құрал. – Алматы, 2004.
6. Шерубаев Ш. Қазақ терминологиясын дамытудың ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы, 1997.

7. Терминологиялық сөздік. Физика. – Алматы, 1990.

8. Дәулетова С. Терминжасамның тілдік негіздері және қазақ терминологиясының мәселелері. – Алматы, 2005.

9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. – Алматы, 2011.

10. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 1993.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫНДАҒЫ ЖАҢА МОДЕЛЬДЕР МЕН ҮРДІСТЕР

Садуакасова Гүлжан

*М. Әуезов ат. ОҚУ колледжі, директордың оқу жөніндегі орынбасары,
п.ғ. магистрі*

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллект саласында кейінгі жылдары белсенді қолданысқа түскен жаңа ұғымдарды қазақ тілінде атаудың терминжасамдық мүмкіндіктері қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – ағылшын тілінен тікелей қабылданып жатқан атауларды механикалық аударумен шектелмей, олардың ұғымдық құрылымын қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына сәйкес жеткізудің өнімді модельдерін анықтау. Осы мақсатта жасанды интеллект саласындағы бірқатар ұғымдар мағыналық уәж, тілдік ықшамдылық, жүйелілік және туынды сөз жасау мүмкіндігі тұрғысынан сараланып, оларды қазақшалаудың үш сатылы «ұғым – уәж – атау» моделі ұсынылады. Зерттеу нәтижесінде жаңа терминді таңдауда оның түпнұсқа тұлғасына сырттай ұқсастығынан гөрі, ұғымның негізгі қызметтік белгісін дәл беру маңызды екені негізделеді. Ұсынылған модель қазақ тіліндегі жасанды интеллект терминдерін жүйелеуге және болашақта пайда болатын жаңа технологиялық ұғымдарға жедел әрі тіл табиғатына сай атау қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: терминжасам, жасанды интеллект, ұлттық термин, уәж, атау, терминдік модель, қазақ тілі.

NAMING NEW CONCEPTS IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN KAZAKH: PRODUCTIVE MODELS OF NATIONAL TERM FORMATION

Abstract. The article examines the possibilities of forming Kazakh terms for new concepts actively emerging in the field of artificial intelligence. The study focuses on conveying the conceptual content of new technological notions through the internal word-formation resources of the Kazakh language rather than relying solely on direct translation. A three-stage model, “concept – motivation – term”, is proposed for evaluating and creating new terms. Several concepts related to artificial intelligence are analysed according to semantic accuracy, linguistic economy, systemic consistency and derivational potential. The proposed approach may contribute to the systematic development of Kazakh terminology in the rapidly changing field of artificial intelligence.

Keywords: terminology, term formation, artificial intelligence, motivation, national term, Kazakh language, technological concept.

Кіріспе. Ғылым тілінің дамуы жаңа ұғымға атау беру жылдамдығымен де өлшенеді. Белгілі бір ғылыми-технологиялық жаңалық қоғам өміріне енген сәттен бастап оның

атауы да тілдік айналымға түседі. Егер ұлттық тіл жаңа ұғымды дер кезінде атап үлгермесе, сол ұғыммен бірге өзге тілдегі дайын атау орнығып, кейін оны өзгерту күрделене түседі. Сондықтан терминжасам тек тілдік мәселе емес, ғылыми ақпаратты ұлттық тілде игерудің маңызды тетігі болып саналады.

Қазақ терминологиясында ұлттық тілдің сөзжасамдық мүмкіндіктерін пайдалану бұрыннан қалыптасқан бағыт. Терминқор жасауда тілдің ішкі мүмкіндіктерін іске қосу, жалпы қолданыстағы сөздерді терминдендіру, сөз тудыру, тіркестіру және қажет жағдайда кірме атауларды бейімдеу тәрізді амалдар қолданылады [1]. Қазіргі зерттеулерде де терминдену, жұрнақ арқылы сөз жасау, терминдік тіркес қалыптастыру және өзге терминологиялық жүйелерден атау қабылдау өнімді тәсілдер қатарында қарастырылады [2].

Алайда жасанды интеллект саласының терминологиясында мәселенің жаңа қыры байқалады. Бұрын белгілі бір терминнің қалыптасуына жылдар қажет болса, қазіргі цифрлық ортада жаңа атау өте қысқа мерзімде кең қолданысқа түсуі мүмкін. Prompt, hallucination, fine-tuning, alignment, token, multimodal, generative model тәрізді атаулар кәсіби ортадан жалпы қолданысқа ауысып келеді. Мұндай жағдайда қазақ терминологиясы дайын шетелдік атаудың соңынан ілесуші емес, жаңа ұғымды өз тілдік жүйесі арқылы жедел игере алатын тетікке мұқтаж.

Осы зерттеудің мақсаты – жасанды интеллект саласындағы жаңа ұғымдарды қазақша атаудың тиімді жолдарын анықтап, термин таңдаудың жүйелі моделін ұсыну. Зерттеудің міндеттері: жаңа технологиялық терминдерді аударуда кездесетін негізгі қайшылықтарды анықтау; терминнің сыртқы тұлғасы мен ұғымдық мазмұнының арақатынасын саралау; қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктеріне сүйенетін терминжасам өлшемдерін белгілеу; жасанды интеллект саласының бірқатар ұғымдарына тәжірибелік талдау жүргізу және жаңа термин жасаудың «ұғым – уәж – атау» моделін ұсыну. Зерттеуде сипаттамалы, салыстырмалы, құрылымдық-семантикалық және компоненттік талдау әдістері қолданылды.

Жаңа технологиялық ұғым және атау мәселесі. Термин қарапайым сөзден ең алдымен белгілі бір арнаулы ұғымды дәл атау қызметімен ерекшеленеді. Сондықтан жаңа термин жасағанда «шетелдік сөзді қазақша қалай аударамыз?» деген сұрақтан бұрын «бұл сөз қандай ұғымды білдіреді?» деген сұрақ қойылуға тиіс. Мәселен, ағылшын тіліндегі hallucination сөзінің жалпы тілдік мағынасы мен жасанды интеллект жүйесіндегі терминдік мағынасы бірдей емес. Жасанды интеллект контекстінде ол модельдің шындыққа сәйкес келмейтін, бірақ сырттай сенімді көрінетін ақпарат құрастыру құбылысын білдіреді. Егер термин тек сөздіктегі бастапқы мағына бойынша аударылса, жаңа ұғымның технологиялық табиғаты көмескіленуі мүмкін. Осыдан термин аударудың екі бағытын ажыратуға болады: тұлғадан атауға – шетелдік сөз → сөзбе-сөз балама → қазақша термин; ұғымнан атауға – ұғым → негізгі белгі → тілдік уәж → қазақша термин. Біздіңше, екінші бағыт ұлттық терминжасам үшін өнімдірек. Өйткені мұнда өзге тілдегі сөздің сыртқы құрылымы емес, оның білдіретін ғылыми ұғымы бастапқы нүкте ретінде алынады.

Қазақ терминологиясының тарихи тәжірибесі де ұғымның негізгі белгісін ұлттық тілдің сөздік қоры арқылы атаудың өміршендігін көрсетеді. А. Байтұрсынұлы қалыптастырған бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, жалғау, жұрнақ, буын, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс тәрізді терминдердің ұзақ уақыт қолданыста сақталуы олардың ұғымдық уәжі мен тілдік құрылымының үйлескендігін көрсетеді [3]. Демек, жасанды интеллект терминологиясында да басты мақсат – ағылшын сөзінің қазақша көшірмесін жасау емес, ұғымның қазақ тіліндегі танымдық моделін қалыптастыру.

«Ұғым – уәж – атау» моделі. Жаңа термин қалыптастыру үдерісін жүйелеу үшін зерттеу барысында «ұғым – уәж – атау» (ҰҰА) атты үш сатылы модель ұсынылады. Бірінші саты – ұғымды ажырату. Мұнда терминнің қай тілден шыққанына емес, оның қандай нысанды, әрекетті немесе құбылысты білдіретініне назар аударылады. Екінші саты – уәжді анықтау. Ұғымның өзге белгілерінен ажырататын ең маңызды қызметтік немесе мағыналық белгісі белгіленеді. Үшінші саты – атау жасау. Анықталған уәж қазақ тіліндегі түбір, қосымша, сөз тіркесі немесе бұрыннан бар сөздің терминденуі арқылы тілдік тұлғаға айналады.

Модельді шартты түрде: ҰҰА → НЕГІЗГІ БЕЛГІ → УӘЖ → ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК ҚОР → ТЕРМИН түрінде көрсетуге болады. Оның ерекшелігі – терминжасамның бастапқы бірлігі ретінде шетелдік сөзді емес, ғылыми ұғымды алуы.

Жаңа атауды бағалауда бес өлшемді қатар қолдануды ұсынамыз: мағыналық дәлдік – атау ұғымның негізгі белгісін бере ала ма; ықшамдылық – термин қолданысқа қолайлы ма; уәжділік – атаудың жасалу себебі тіл иесіне түсінікті ме; жүйелілік – сол саланың басқа терминдерімен байланыса ала ма; туынды әлеуеті – терминнен жаңа сөздер мен тіркестер жасау мүмкін бе. Соңғы өлшемге ерекше мән берген жөн. Өйткені термин жеке тұрған атау ғана емес, болашақ терминдік ұяның негізі болуы мүмкін.

Жасанды интеллект терминдерін ҰҰА моделі арқылы талдау. Prompt ұғымы. Prompt қазіргі генеративті жасанды интеллект жүйелерінде пайдаланушының модельге беретін мәтіндік немесе басқа форматтағы нұсқауын білдіреді. Бұл ұғымның басты белгісі – жүйеге белгілі бір әрекетті орындауға бағыт беру. Қазақ қолданысында сұрау, сұраныс, нұсқау, тапсырма тәрізді нұсқалар кездесуі мүмкін. Бірақ «сұрау» ұғымы міндетті түрде сұрақ сипатында қабылдануы ықтимал. Ал prompt сұрақ қана емес, бұйрық, сипаттама, шарт немесе күрделі тапсырма болуы мүмкін. Сондықтан оның уәждік өзегін «жүйеге әрекет бағытын беру» деп анықтауға болады. Осы тұрғыдан нұсқау атауы бірқатар контексте ұғымның қызметіне жақын келеді. Ал күрделі құрылымдағы prompt үшін модель нұсқауы немесе жүйелік нұсқау тәрізді тіркестер терминдік жүйе жасауға мүмкіндік береді.

Hallucination ұғымы. Бұл терминнің терминологиялық күрделілігі жоғары. Сөзбе-сөз аударылған «галлюцинация» немесе «елестеу» атауы адам психикасындағы құбылыспен ассоциация тудырады. Ал жасанды интеллект жүйесінде модельдің жоқ деректі бар сияқты құрастыруы немесе қате ақпаратты сенімді түрде ұсынуы сөз болады. Ұғымның негізгі белгілері – деректің шындыққа сәйкес келмеуі және модельдің оны шынайы ақпарат түрінде ұсынуы. Осы белгілерге сүйенгенде қазақша атау жасауда ойдан құрау, жалған құрау, дерек жаңылысы тәрізді мағыналық бағыттарды қарастыруға болады. Бұл мақалада «дерек жаңылысы» атауы талқылауға ұсынылады. Оның артықшылығы – құбылысты адам психологиясынан ажыратып, ақпараттық әрекетпен байланыстыруы. Сонымен қатар модельдің дерек жаңылысы, дерек жаңылысының деңгейі тәрізді тіркестер жасауға мүмкіндік бар.

Fine-tuning ұғымы. Fine-tuning алдын ала үйретілген модельді белгілі бір міндетке, салаға немесе арнайы деректер жиынтығына қосымша бейімдеу үдерісін білдіреді. Оның негізгі уәжі – дайын модельді нақты мақсатқа икемдеу. Сондықтан қосымша баптау, дәл баптау, нысаналы бейімдеу сияқты нұсқалар қарастырылуы мүмкін. «Баптау» сөзі техникалық қолданыста белгілі дәрежеде орныққандықтан, дәл баптау тұлғасы ықшамдық талабына сәйкес келеді. Бірақ fine компонентін механикалық түрде «дәл» деп беру ұғымның барлық мазмұнын қамти бермейді. Үдерістің қызметтік сипатын алғанда нысаналы бейімдеу атауы мағынаны анығырақ ашады.

Multimodal ұғымы. Жасанды интеллект жүйесінде multimodal атауы мәтін, сурет, дыбыс, бейне тәрізді бірнеше ақпарат түрімен жұмыс істей алатын модельге қатысты қолданылады. Бұл ұғымның негізгі белгісі – бірнеше ақпараттық арнаны бір жүйеде қабылдау немесе өңдеу. «Мультимодальды» түріндегі транслитерация халықаралық тұлғаны сақтағанымен, терминнің мағынасы жалпы тіл қолданушысына бірден ашыла бермейді. Ал көпарналы атауы ұғымның функционалдық белгісін ықшам түрде береді: көпарналы модель, көпарналы жасанды интеллект, көпарналы өңдеу. Дегенмен «арна» сөзі техниканың басқа салаларында да терминдік мағынада қолданылатындықтан, бұл ұсыныс сала мамандарының ұғымдық сараптамасынан өтуге тиіс.

Alignment ұғымы. Жасанды интеллект саласындағы alignment – жүйенің әрекеті мен нәтижесін адам мақсатына, құндылықтарына немесе берілген талаптарға сәйкестендіруге қатысты күрделі ұғым. Оны тек «туралау» деп аудару терминнің техникалық мазмұнын толық бере алмайды. Ұғымның негізгі белгісі – жүйе әрекетін белгіленген талаппен үйлестіру. Сондықтан контекске қарай сәйкестендіру және мақсатқа сәйкестендіру атаулары түсініктірек болуы мүмкін. Осы мысал терминнің қысқалығы әрқашан бірінші орында тұрмауы керектігін көрсетеді.

Термин жасаудағы «бір сөз – бір сөз» қағидасының шектеулілігі. Жаңа технологиялық терминдерді қазақшалауда кездесетін негізгі кедергінің бірі – ағылшын тіліндегі бір сөз міндетті түрде қазақ тіліндегі бір сөзбен берілуі керек деген жасырын ұстаным. Тілдердің сөзжасамдық құрылысы бірдей емес. Бір тілде бір түбір арқылы жинақталған ұғым екінші тілде сөз тіркесі арқылы берілуі табиғи. Қазақ тіліндегі терминжасамда синтетикалық тәсілмен қатар аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілдердің өнімді болуы да осыны дәлелдейді [2]. Сондықтан alignment, fine-tuning, hallucination тәрізді бірліктердің әрқайсысын міндетті түрде бір ғана қазақ сөзімен беру талабы ғылыми тұрғыдан негізді емес. Бастапқы кезеңде ұғымды дәл білдіретін тіркесті термин қалыптасып, уақыт өте келе оның ықшамдалуы мүмкін. Терминнің өміршеңдігін тек қысқалығы емес, кәсіби коммуникациядағы қолайлылығы анықтайды.

Терминдік ұя қағидаты. Зерттеу барысында жаңа терминнің сапасын жеке атау ретінде ғана емес, одан туындайтын терминдік ұя арқылы бағалау қажет деген тұжырым ұсынылады. Белгілі бір атаудан сын есім, әрекет атауы немесе күрделі термин жасау мүмкіндігі болса, оның жүйелік әлеуеті жоғары болады. Шартты түрде: бейімдеу → бейімделу → бейімделген модель → нысаналы бейімдеу; нұсқау → жүйелік нұсқау → нұсқау құрастыру → нұсқау құрылымы; көпарна → көпарналы → көпарналы модель → көпарналы өңдеу.

Бұл жерде терминнің бір ғана ұғымды атауы жеткіліксіз. Ол жаңа саланың ішкі тілдік байланысын қалыптастыруға қатысуы керек. Осы тұрғыдан қазақ тілінің жалғамалы табиғаты терминжасамда шектеу емес, керісінше артықшылық бере алады. Түбір мен қосымша жүйесінің өнімділігі бір негізден өзара байланысты бірнеше арнаулы атау жасауға мүмкіндік береді.

Ұлттық термин мен халықаралық терминнің арақатынасы. Ұлттық терминжасамды барлық шетелдік атауды міндетті түрде аудару деп түсінуге болмайды. Кейбір халықаралық терминдер ғылыми айналымда кең орнығып, түрлі тілде ортақ тұлғада қолданылуы мүмкін. Мұндай жағдайда жасанды балама жасау коммуникацияны қиындатуы ықтимал.

Сондықтан жаңа терминге қатысты үш түрлі шешім болуы мүмкін: бірінші – ұлттық тіл негізінде атау жасау; екінші – халықаралық атауды қазақ тілінің заңдылығына бейім-

деп қабылдау; үшінші – халықаралық атау мен қазақша түсіндірмелік баламаны белгілі кезеңде жарыстыра қолдану. Қай жолдың тиімді екенін терминнің халықаралық орнығу деңгейі, қазақша баламаның уәжділігі және кәсіби ортадағы қолданысы анықтауға тиіс. Осы тұрғыдан терминжасамдағы басты сұрақ «аударамыз ба, аудармаймыз ба?» емес, «қазақ тіліндегі ғылыми коммуникация үшін қай нұсқа ұғымды дәл, жүйелі және қолайлы жеткізеді?» деген мәселе болуы керек.

Жаңа терминдерді бағалаудың тәжірибелік матрицасы. Жоғарыда айтылған өлшемдерді жинақтай отырып, жаңа жасанды интеллект терминдерін саралаудың төмендегідей бесөлшемді матрицасын ұсынамыз.

Өлшем	Негізгі сұрақ
Мағыналық дәлдік	Атау ұғымның басты белгісін жеткізе ме?
Уәжділік	Терминнің не себепті осылай аталғаны түсінікті ме?
Ықшамдылық	Кәсіби қолданыста айтуға және жазуға қолайлы ма?
Жүйелілік	Басқа салалық терминдермен үйлесе ме?
Туынды әлеует	Осы негізден жаңа терминдер жасауға бола ма?

1-кесте. Жасанды интеллект терминдерін саралау

Әр жаңа атауды осы бес көрсеткіш бойынша саралау термин таңдаудағы субъективтілікті азайта алады. Мысалы, multimodal ұғымына ұсынылған «көпарналы» нұсқасы ықшам және туынды жасауға қолайлы. Бірақ оның мағыналық дәлдігі сала мамандары тарапынан тексерілуі керек. Ал hallucination ұғымына ұсынылған «дерек жаңылысы» мағыналық тұрғыдан түсінікті болғанымен, кәсіби қолданыста орнығуы арнайы апробацияны қажет етеді. Осы себепті мақаладағы қазақша нұсқаларды дайын бекітілген терминдер емес, терминжасам моделін сынауға арналған авторлық ұсыныстар ретінде қарастырған жөн.

Термин жасаудың ұсынылатын алгоритмі. Жасанды интеллект тәрізді өте жылдам дамитын салаларда жаңа ұғымдардың барлығын жеке-жеке ұзақ уақыт талқылап үлгеру қиын. Сондықтан бастапқы термин жасау жұмысында ортақ алгоритм қажет. Зерттеу нәтижесінде мынадай жеті қадамдық алгоритм ұсынылады: 1) жаңа ұғымның ғылыми анықтамасын белгілеу; 2) оның өзге ұғымдардан ажырататын негізгі белгісін анықтау; 3) қазақ тіліндегі бұрыннан бар сөздік және терминдік қорды тексеру; 4) ұлттық тілдің сөзжасам тәсілдері арқылы бірнеше кандидат атау жасау; 5) кандидаттарды мағыналық дәлдік, уәжділік, ықшамдылық, жүйелілік және туынды әлеует бойынша салыстыру; 6) сала мамандары мен тіл мамандарының бірлескен сараптамасынан өткізу; 7) таңдалған терминді нақты мәтіндік қолданыста сынап, содан кейін ғана біріздендіруге ұсыну.

Бұл алгоритмнің маңызды тұсы – тіл маманы мен сала маманының қызметін бір-біріне қарсы қоймауы. Сала маманы ұғымның шекарасын анықтаса, тіл маманы сол ұғымның қазақ тіліндегі табиғи тұлғасын қалыптастыруға қатысады.

Қазақ терминологиясында терминжасам тәсілдері бұрыннан зерттеліп келеді. Ш. Құрманбайұлы терминқор қалыптастырудың ішкі және сыртқы көздерін қарастырып, ұлттық тілдегі термин шығармашылығының сөзжасам жүйесімен сабақтастығын көрсетеді [1]. Ақпараттану саласына арналған зерттеулерде де қазақ терминдерінің синтетикалық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілдер арқылы жасалатыны көрсетілген [4].

Біздің зерттеудің аталған еңбектерден айырмашылығы – жаңа терминжасам тәсілін ойлап табуда емес. Қазақ тілінің негізгі сөзжасам амалдары бұрыннан белгілі. Мұнда ұсынылып отырған жаңалық – өте жылдам жаңаратын жасанды интеллект терминологиясында сол тәсілдерді қандай ретпен қолдану керектігін ұғымдық модель түрінде жүйелеу. ҰҰА моделінде терминжасам «шетелдік атау → аударма» қатынасы ретінде емес, «жаңа ғылыми ұғым → ажыратушы белгі → тілдік уәж → атау» қатынасы ретінде қарастырылады. Бұл өзгеріс практикалық маңызға ие. Бірінші тәсіл аудармашыны түпнұсқа сөздің құрылымына тәуелді етсе, екіншісі қазақ тіліндегі ықтимал атаулар аясын кеңейтеді. Жасанды интеллект саласы алдағы уақытта да жаңа ұғымдарды үздіксіз қалыптастырады. Сондықтан бүгінгі міндет тек қолданыстағы терминдерді аудару емес, әлі пайда болмаған терминдерді де қазақ тілінде жасауға мүмкіндік беретін тұрақты механизм қалыптастыру болуы керек.

Қорытынды. Жасанды интеллектінің дамуы қазақ терминологиясына жаңа міндет қойып отыр. Жаңа технологиялық ұғымдардың пайда болу жылдамдығы дәстүрлі термин қалыптастыру үдерісінен әлдеқайда жоғары. Осы себепті қазақ тіліндегі жаңа атауларды жекелеген аударма шешімдері арқылы емес, жүйелі терминжасам моделі негізінде қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Зерттеу нәтижесінде жаңа технологиялық терминді қазақшалауда бастапқы нысан ретінде шетелдік сөздің тұлғасы емес, оның білдіретін ғылыми ұғымы алынуы қажет деген қорытынды жасалды. Термин жасауда ұғымның негізгі ажыратушы белгісін анықтап, оны қазақ тіліндегі мағыналық уәжбен байланыстыру терминнің түсініктілігі мен өміршендігін арттырады.

Зерттеуде ұсынылған «ұғым – уәж – атау» моделі жаңа термин қалыптастыру жұмысын үш өзара сабақтас кезеңге бөледі. Жаңа терминдерді мағыналық дәлдік, уәжділік, ықшамдылық, жүйелілік және туынды әлеует бойынша кешенді бағалау қажет. Әсіресе терминнің жаңа сөздер жасау қабілеті салалық терминологияның болашақ дамуы үшін маңызды.

Мақалада қарастырылған нұсқау, дерек жаңылысы, нысаналы бейімдеу, көпарналы, мақсатқа сәйкестендіру тәрізді тұлғалар нормативтік балама ретінде емес, ұсынылған модельдің жұмыс істеу мүмкіндігін көрсететін авторлық талдау нұсқалары ретінде берілді. Оларды термин ретінде бекіту үшін корпус материалдары, сала мамандарының сараптамасы және қолданыстық сынақ қажет.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің жасанды интеллект дәуіріндегі бәсекеге қабілеттілігі өзге тілде пайда болған атаулардың барлығын жаппай аударумен өлшенбейді. Негізгі көрсеткіш – жаңа ғылыми ұғымды қазақ тілінің өз заңдылығы арқылы түсініп, жүйелеп және дәл атай алу қабілеті. Терминжасам осы қағидаға негізделген жағдайда қазақ тілі технологияны тек тұтынатын тіл емес, жаңа ғылыми білімді қалыптастырып, сипаттай алатын ғылым тілі ретінде дамиды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы, 2005. – 240 б.
2. Әшімбаева Н.М., Шүленбаев Н.Қ., Жампейіс Қ.М. Қазақ тіліндегі негізгі терминжасамдық тәсілдер // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – №2 (65).
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектер). – Алматы, 1992. – 448 б.

4. Жұбанов А.Қ. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе. – Алматы, 2007. – 204 б.
5. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: Қазақ терминологиясының негіздері. – Алматы, 1997. – 240 б.
6. Қайдар Ө. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.
7. Исакова С.С. Қазақ терминтанымы: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі. – Алматы, 2007. – 159 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Сатығұлова Гүлият

*Маңғыстау обл., Абай ат. жалпы білім беретін мектеп,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі*

Андатпа. Мақалада қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарында кездесетін кірме терминдердің қолданысы, олардың қазақ тілінің тілдік жүйесіне бейімделу ерекшеліктері және оқушының терминологиялық сауаттылығын қалыптастырудағы маңызы қарастырылады. Кірме терминдердің қолданылуы қазақ тілінің ғылым тілі ретінде қалыптасуы, ұлттық терминжасамның ішкі мүмкіндіктерін пайдалану және терминологиялық бірізділікті сақтау мәселелерімен сабақтастықта талданады. Мектеп оқулықтарындағы терминдердің оқушының жас ерекшелігіне, білім деңгейіне және пәндік мазмұнға сәйкестігіне назар аударылады. Зерттеу нәтижесінде кірме терминдерді оқулыққа енгізуде тілдік бейімделу, мағыналық дәлдік, жүйелілік, түсініктілік және қолданыстық тұрақтылық қағидаттарын сақтау қажеттігі негізделеді.

Түйін сөздер: кірме термин, терминжасам, мектеп оқулығы, терминологиялық жүйе, ұлттық термин, тілдік бейімделу, терминологиялық сауаттылық.

THE USE OF BORROWED TERMS IN KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE TEXTBOOKS

Abstract. The article examines the use of borrowed terms in Kazakh language and literature textbooks, focusing on their linguistic adaptation and their role in developing students' terminological literacy. The study considers borrowed terms in relation to the development of Kazakh as a language of science, the potential of national terminology formation, and terminological consistency. Particular attention is paid to the comprehensibility, systematic presentation, age appropriateness, and functional use of borrowed terms in school textbooks. The study emphasizes the importance of linguistic adaptation, semantic accuracy, consistency, clarity, and functional stability when introducing borrowed terms into educational materials.

Keywords: borrowed term, terminology formation, school textbook, terminological system, national term, linguistic adaptation, terminological literacy.

Кіріспе. Қазіргі кезеңде қазақ тілінің қоғамдық қызмет аясын кеңейту мәселесі оның ғылым тілі ретіндегі әлеуетін арттырумен тығыз байланысты. Ғылым тілінің негізгі тіректерінің бірі – терминология. Терминологиялық жүйе қалыптаспайынша, ғылыми

ұғымдарды дәл, ықшам әрі бірізді жеткізу қиын. Сондықтан ұлттық терминқорды дамыту, жаңа ұғымдарға қазақша атау қалыптастыру, шет тілдерінен енген терминдерді ұлттық тілдің заңдылықтарына икемдеу мәселелері қазіргі қазақ тіл біліміндегі маңызды бағыттардың бірі болып отыр.

Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихында ұлттық тілдің ішкі мүмкіндігін пайдалану мәселесіне айрықша мән берілген. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің ғылыми терминологиясын қалыптастыруда ана тілінің сөздік қоры мен сөзжасам мүмкіндіктерін ұтымды пайдаланудың үлгісін көрсетті. Оның еңбектерінде бүгінгі күнге дейін қолданылып келе жатқан көптеген тіл білімінің терминдері қалыптасты. Бұл дәстүр кейінгі терминтанымдық зерттеулерде де жалғасын тапты [1; 448].

Қазақ терминологиясының даму жолдарын зерттеген Ө. Айтбаев терминологияны ұлттық әдеби тілдің маңызды қабаты ретінде қарастырып, оның қалыптасу көздері мен термин жасаудың тілдік тәсілдеріне назар аударды [2; 208]. Ал Ш. Құрманбайұлы терминқор қалыптастыруда ішкі және сыртқы көздердің қатар қолданылатынын атап көрсетіп, терминжасам тәсілдерін жүйелі зерттеудің қажеттігін негіздеді [3; 240].

Терминология мәселесі мектеп қабырғасынан басталатыны анық. Оқушы ғылыми ұғымдармен алғаш жүйелі түрде оқулық арқылы танысады. Демек, мектеп оқулығындағы терминнің сапасы, түсініктілігі, тілдік табиғаты және қолданылу бірізділігі оқушының ғылыми тілін қалыптастыруға тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарындағы кірме терминдердің қолданылуын зерттеу тек терминология үшін ғана емес, білім беру үдерісі үшін де маңызды.

Мәселенің өзектілігі қазіргі мектеп оқулықтарында халықаралық сипаттағы және басқа тілдерден енген терминдердің едәуір қолданылуымен байланысты. Бір жағынан, ғылым мен технологияның дамуы жаңа ұғымдардың пайда болуына әкелсе, екінші жағынан, сол ұғымдарға қазақ тілінде түсінікті әрі жүйелі атау беру қажеттілігі туындайды. Бұл жерде терминді сол қалпында қабылдау мен оны қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдеу арасындағы ғылыми-әдістемелік тепе-теңдікті сақтау маңызды.

Осы мақалада қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарындағы кірме терминдердің қолданысын терминжасам және мектептегі тілдік білім беру тұрғысынан қарастыру мақсат етіледі.

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарында қолданылатын кірме терминдердің тілдік және әдістемелік ерекшеліктерін анықтап, олардың оқушының терминологиялық сауаттылығын қалыптастырудағы орнын көрсету. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер белгіленді: қазақ терминологиясындағы кірме терминдердің орнына теориялық сипаттама беру; мектеп оқулықтарында қолданылатын терминдердің ерекшеліктерін талдау; кірме терминдердің қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және семантикалық жүйесіне бейімделу мәселесін қарастыру; терминдерді қолданудағы бірізділік пен түсініктілік мәселесін анықтау; мұғалімнің терминологиялық жұмысты ұйымдастыруына қатысты әдістемелік ұсыныстар ұсыну.

Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы, құрылымдық-семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Сонымен бірге терминологиялық еңбектердегі теориялық тұжырымдар мен мектеп оқулықтарындағы терминдік қолданыстарды сабақтастыра қарастыру ұстанымы басшылыққа алынды.

Кез келген тілдің терминологиялық жүйесі тек төл сөздерден ғана құралмайды. Ғылым мен мәдениеттің, экономика мен техниканың, қоғамдық қатынастардың дамуы әртүрлі

тілдер арасында термин алмасуды күшейтеді. Сондықтан кірме терминдердің болуы тілдің табиғи даму үдерістерінің бірі ретінде қарастырылады. Алайда кірме сөзді немесе терминді қабылдау тілдің ішкі заңдылықтарын ескеруді талап етеді.

Қазақ терминологиясының даму тарихына көз жүгіртсек, термин қалыптастыруда екі негізгі бағыттың қатар жүргенін байқауға болады. Біріншісі – қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктері арқылы жаңа термин жасау болса, екіншісі – басқа тілдерден дайын терминдерді қабылдау. Ө. Айтбаев еңбегінде терминологияның қалыптасу көздері мен жолдары, жазу мен аударманың термин қалыптастырудағы рөлі арнайы қарастырылады [2; 208].

Ш. Құрманбайұлы да терминқор қалыптастыруда ішкі және сыртқы көздердің маңызын атап көрсетеді. Ғалымның еңбегінде терминжасамның сөзжасамдық мүмкіндіктермен байланысы, терминдерді қабылдау және оларды жүйелеу мәселелері қарастырылған [3; 240].

Қазіргі қазақ тіліндегі кірме терминдердің бір бөлігі халықаралық сипатта болғандықтан, олардың түпкі тұлғасын толық өзгерту мүмкін немесе қажет бола бермейді. Мысалы, *термин, диалог, монолог, әдебиет, поэзия, проза, роман, эпитет* сияқты бірқатар атаулар ғылыми қолданыста орныққан. Мұндай терминдердің басты мәселесі – олардың тілге ену фактісінде емес, қазақ тілінде қалай қолданылатынында, мағынасының дәл берілуінде және оқушыға қалай түсіндірілетінінде.

Осы тұрғыдан алғанда кірме терминге қатысты негізгі талаптардың бірі – оның қазақ тілінің грамматикалық жүйесіне еркін енуі. Мысалы, кірме түбірге қазақ тілінің септік, тәуелдік, көптік немесе жіктік жалғауларының жалғануы терминнің тілдік жүйеге бейімделгенін көрсетеді. *терминдер, терминнің, терминге, терминмен* сияқты қолданыстарда кірме негіз қазақ тілінің грамматикалық заңдылығына бағынады.

Демек, кірме терминнің қазақ тіліндегі өміршеңдігі оның сыртқы тұлғасының сақталуымен ғана емес, ұлттық тілдің грамматикалық, синтаксистік және сөзжасамдық жүйесіне енуімен де анықталады.

Мектеп оқулығы – ғылыми ұғым мен оқушы арасындағы негізгі байланыстырушы құралдардың бірі. Оқушы белгілі бір пәндік ұғымды алдымен оның атауы арқылы қабылдайды. Сондықтан терминнің дұрыс тандалуы мен түсіндіріліп берілуі оқу сапасына әсер ететін факторлардың бірі.

Қазақ тілі оқулықтарында тіл білімінің төл терминдерімен қатар халықаралық және басқа тілдерден енген терминдер де кездеседі. Мысалы, *лексика, омоним, антоним, эвфемизм, дисфемизм, фольклор, инфографика, аббревиатура, орфография, орфоэпия* сияқты атаулар әртүрлі тақырыптар аясында қолданылады. Мектеп оқулықтарындағы терминдерге жасалған арнайы талдауда мұндай терминдердің оқушыларға берілу тәртібі, олардың жас ерекшелігіне сәйкестігі және бірізділігіне қатысты бірқатар мәселелер көрсетілген [4].

Бұл жерде кірме терминдердің бәрін қазақша баламамен алмастыру қажет деген біржақты ұстаным дұрыс емес. Себебі халықаралық ғылыми терминдердің белгілі бір бөлігі әлемдік ғылыми коммуникацияда ортақ қызмет атқарады. Мәселе – олардың қай жағдайда сақталатынында және қай жағдайда қазақ тілінің ішкі мүмкіндігі арқылы балама жасау тиімді екенінде.

Мысалы, *аббревиатура* терминінің қолданылуы мен *қысқарған сөз* атауының арақатынасы мектеп оқушысы үшін түсініктілік мәселесін туындатуы мүмкін. Егер бір ұғым бірнеше атаумен жарыса берілсе, оқушы олардың мағыналық айырмашылығын анықтауда

қиындық көруі ықтимал. Сондықтан оқулықта терминді енгізген кезде оның негізгі атауы, анықтамасы және кейінгі мәтіндегі қолданысы өзара бірізді болғаны жөн [4].

Терминдерді қолданудағы тағы бір маңызды мәселе – олардың оқушының жас ерекшелігіне сәйкестігі. Ғылыми тұрғыдан дұрыс термин оқушыға бірден түсінікті болмауы мүмкін. Мысалы, *фольклор, инфографика* тәрізді атаулардың мағынасын кіші жастағы оқушы арнайы түсіндірусіз толық қабылдай алмауы ықтимал. Мұндай жағдайда терминді алып тастау емес, оны жас ерекшелігіне сәйкес контекст, мысал, сурет, салыстыру немесе қысқа анықтама арқылы меңгерту тиімді.

Оқулықтағы терминнің сапасы оның ғылыми дұрыстығымен ғана өлшенбейді. Терминнің оқушыға түсініктілігі, тақырыппен байланысы, қайталану жүйесі және практикалық қолданысы да ескерілуі керек.

Кірме терминдерді қазақ тіліне бейімдеу бірнеше деңгейде жүзеге асады. Бірінші деңгей – фонетикалық бейімделу. Кірме атау қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес айтылып, жазылуы мүмкін. Екінші деңгей – морфологиялық бейімделу. Бұл жағдайда кірме түбір қазақ тілінің қосымшаларын қабылдап, грамматикалық тұлғаларға енеді. Үшінші деңгей – семантикалық бейімделу. Яғни термин қазақ тіліндегі белгілі бір ғылыми ұғымды нақты атау үшін орнығып, тұрақты мағынаға ие болады.

Терминжасам мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектерінде кірме терминдер мен ұлттық терминдердің ерекшеліктері, терминдердің жасалу тәсілдері және олардың терминологиялық жүйедегі қызметі арнайы қарастырылған [3;240], [5].

2022 жылғы зерттеуде қазақ тіліндегі терминжасамның негізгі тәсілдерінің қатарында терминдену, басқа терминологиялық жүйелерден термин қабылдау, жұрнақ жалғау және терминдік тіркестер қалыптастыру сияқты жолдар көрсетіледі. Зерттеу авторлары халықаралық терминдердің тілдік жүйеге бейімделуін де қазіргі терминтанудың маңызды мәселелерінің бірі ретінде қарастырады [5].

Мектеп оқулығы үшін бұл мәселенің маңызы ерекше. Себебі оқушы терминнің тек атауын ғана емес, оның тілдік құрылымын да меңгереді. Мысалы, *цифрландыру, ақпараттандыру, жаңғырту* сияқты терминдер қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктері арқылы жасалған. Мұндай атауларды оқушыға дайын сөз ретінде ғана ұсынбай, олардың құрамын талдату арқылы қазақ тілінің термин жасау мүмкіндігін көрсетуге болады.

Бұл жерде мұғалімнің міндеті – кірме терминді қазақша баламадан бөліп қарамай, олардың тілдік табиғатын салыстыра түсіндіру. Мәселен, *информация – ақпарат, методология – әдіснама, социология – әлеуметтану* тәрізді жұптарды қарастырғанда оқушы терминнің мағынасын ғана емес, атаудың жасалу уәжін де түсінеді.

Осы әдіс арқылы терминологиялық білім тілдік біліммен ұштасады. Мектеп оқулығында терминнің бірізді қолданылуы ерекше мәнге ие. Бір ұғымның әр жерде әртүрлі атаумен берілуі оқушының ғылыми түсінігін әлсіретуі мүмкін. Әсіресе қазақ тілі пәнінде тіл білімінің ұғымдары өзара тығыз байланысты болғандықтан, терминдердің жүйесіз берілуі тақырыпты қабылдауды қиындатады. Мысалы, *көп мағыналы сөз* мен *омоним, қысқарған сөз* мен *аббревиатура* сияқты ұғымдардың өзара айырмашылығын оқушы анық түсінуі керек. Егер олар бір-біріне жақын контексте беріліп, нақты шекарасы көрсетілмесе, оқушы терминнің сыртқы тұлғасына ғана назар аударып, мазмұндық айырмашылығын байқамай қалуы мүмкін [4].

Терминологиялық бірізділік дегеніміз – тек бір сөзді қайталап қолдану емес. Ол ұғым-

ның атауы, анықтамасы, мысалы және тапсырмадағы қолданысының өзара сәйкес келуін білдіреді.

Сондықтан оқулық жасауда мынадай қағидатты басшылыққа алу орынды: бір ұғым – негізгі термин – тұрақты анықтама – жүйелі қолданыс.

Бұл қағида мұғалім жұмысына да қатысты. Мұғалім оқулықта берілген терминді сабақ барысында өз бетінше басқа атаумен алмастырмауы, егер балама атау қажет болса, оның айырмашылығын түсіндіруі керек.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі үшін термин – жай ғана теориялық ұғым емес, оқушының пәнді түсінуіне қызмет ететін тілдік құрал. Әсіресе қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеріп отырған оқушылар үшін кірме және ғылыми терминдердің санының көп болуы белгілі бір қиындықтар туғызуы мүмкін.

Сондықтан терминді меңгертудің тиімді жолы – оны үш кезеңмен ұсыну.

Бірінші кезең – терминді түсіну. Мұғалім жаңа терминнің қысқа әрі нақты анықтамасын береді. Қажет болған жағдайда оның орысша немесе халықаралық нұсқасымен салыстырады.

Екінші кезең – терминді құрылымдық және мағыналық талдау. Оқушы терминнің құрамын, жасалу жолын, төл немесе кірме сипатын анықтайды.

Үшінші кезең – терминді қолданысқа енгізу. Оқушы терминді сөйлемде, мәтінде, диалогта немесе шығармашылық тапсырмада пайдаланады.

Мысалы, *аббревиатура* терминін түсіндіргенде мұғалім алдымен оның анықтамасын береді, кейін оның қазақ тіліндегі *қысқарған сөз* ұғымымен арақатынасын түсіндіреді. Бұдан кейін оқушы мәтіннен қысқарған атауларды тауып, олардың жасалу жолын талдайды. Осылайша термин жаттанды сөз емес, практикалық тілдік әрекеттің элементіне айналады.

Мұндай жұмыс оқушының терминологиялық сауаттылығын қалыптастырады. Терминологиялық сауаттылық дегеніміз – терминнің мағынасын білу ғана емес, оны тиісті контексте дұрыс түсіну, орынды қолдану және басқа ұғымдардан ажырата білу қабілеті.

Мектеп тәжірибесінде кірме терминдерді меңгертуді «Түсін – Талда – Салыстыр – Қолдан» атты төрт кезеңді үлгі арқылы ұйымдастыруға болады.

«Түсін» кезеңінде оқушы терминнің мағынасын анықтайды, оның қандай ұғымды білдіретінін түсінеді.

«Талда» кезеңінде терминнің құрылымы мен тілдік табиғаты қарастырылады. Оқушы оның кірме немесе ұлттық сипатта екенін, қажет болған жағдайда қандай тілден енгенін анықтайды.

«Салыстыр» кезеңінде халықаралық атау мен қазақша балама немесе терминнің бас-тапқы және бейімделген нұсқалары салыстырылады. Бұл кезең оқушыға терминжасамдағы ұлттық тіл мүмкіндігін түсінуге мүмкіндік береді.

«Қолдан» кезеңінде оқушы жаңа терминді сөйлемде, мәтінде, пікір білдіруде немесе шығармашылық тапсырмада пайдаланады.

Бұл үлгінің ерекшелігі – терминді теориялық деңгейде қалдырмай, оның тілдік табиғатын практикалық әрекет арқылы меңгертуде.

Мысалы, оқушыға *информация – ақпарат, методология – әдіснама, социология – әлеуметтану* тәрізді терминдік жұптар ұсынылады. Оқушы алдымен олардың мағынасын анықтайды, кейін сөздердің құрамын талдайды, атаулардың жасалу жолын салыстырады және соңында әр терминді ғылыми стильдегі сөйлемде қолданады.

Мұндай тапсырмалар оқушының тек сөздік қорын емес, оның тілдік рефлексиясын да дамытады. Оқушы «Бұл термин нені білдіреді?» деген сұрақпен қатар «Бұл атау неге дәл осылай жасалған?», «Қазақ тілінде оны қандай тәсілмен беруге болады?», «Оны қай жағдайда қолданған дұрыс?» деген сұрақтарға жауап іздейді.

Бұл – терминологиялық білімді функционалдық сауаттылықпен байланыстыратын маңызды тәсіл.

Терминнің оқушы санасында орнығуы оның қаншалықты жиі кездесетініне ғана байланысты емес. Терминнің мағынасы контекст арқылы ашылып, басқа ұғымдармен байланыста берілген жағдайда оқушы оны жақсы меңгереді.

Сондықтан оқулықтағы кірме терминнің бірінші қолданылған жерінде оның қысқа анықтамасын беру, кейінгі бөлімдерде оны тұрақты түрде сол атаумен қолдану маңызды. Егер термин күрделі болса, оның мағынасын мысал, сызба, кесте немесе мәтін арқылы нақтылау тиімді.

Қазақ тілі оқулықтарындағы терминдерге қатысты зерттеулерде де терминдерді оқушының жас ерекшелігіне сай беру, олардың жүйелілігін сақтау және бір ұғымның бірнеше атаумен жарыса қолданылуын азайту мәселелері көтерілген [4].

Бұл тұжырым мұғалім тәжірибесі үшін де маңызды. Себебі оқушының терминологиялық қателігі кей жағдайда оның білімінің жоқтығынан емес, терминнің оқулықта немесе сабақ барысында бірізді берілмеуінен туындауы мүмкін.

Сондықтан мұғалім сабаққа дайындалғанда жаңа терминдерді алдын ала саралап, олардың ішінен негізгі ұғымдарды белгілеп алғаны жөн. Негізгі термин сабақтың мақсатына сәйкес бірнеше рет әртүрлі тілдік жағдаятта қолданылуы керек.

Қорытынды. Қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарындағы кірме терминдердің қолданысы – терминология, тіл білімі және білім беру әдістемесі тоғысатын маңызды зерттеу нысаны. Кірме терминдер қазақ тілінің ғылыми қорын толықтырып қана қоймай, оқушыны қазіргі ғылым мен мәдениеттің ұғымдық әлемімен байланыстырады. Сондықтан оларды мектеп оқулықтарынан толық ығыстыру емес, ғылыми қажеттілігі мен тілдік табиғатына қарай дұрыс жүйелеу маңызды.

Зерттеу барысында кірме терминдерді оқулықта қолданудың бірнеше негізгі шартын бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, термин ғылыми ұғымды дәл білдіруі қажет. Екіншіден, ол қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және семантикалық жүйесіне мүмкіндігінше үйлесуі керек. Үшіншіден, терминнің оқушының жас ерекшелігі мен білім деңгейіне сәйкестігі ескерілуі қажет. Төртіншіден, бір ұғымның атауы оқулықтың әр бөлігінде бірізді қолданылуы тиіс. Бесіншіден, терминнің мағынасы оқушыға тек анықтама арқылы емес, контекст және практикалық әрекет арқылы меңгертілуі керек.

Қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетін арттыруда мектеп оқулықтарының орны ерекше. Өйткені оқушының ғылыми тілге алғашқы қадамы дәл осы оқулықтар арқылы қалыптасады. Егер мектептен бастап терминдер жүйелі, түсінікті және ғылыми тұрғыдан дәл берілсе, оқушының кейінгі білім алу кезеңдеріндегі ғылыми мәтінді түсінуі мен өз ойын ғылыми стильде жеткізу қабілеті де қалыптасады.

Қазақ тіліндегі кірме терминдердің қолданысын зерттеу арқылы біз тек терминдердің тілге енуін ғана емес, олардың ұлттық тілдік жүйеге бейімделу деңгейін, қолданыстық тұрақтылығын және білім беру кеңістігіндегі қызметін анықтай аламыз. Бұл ретте қазақ тілінің ішкі сөзжасамдық мүмкіндігін барынша пайдалану, ал халықаралық сипаттағы

терминдерді ғылыми қажеттілік болған жағдайда тілдің заңдылықтарына икемдеп қабылдау – өзара сабақтас ұстанымдар.

Мұғалім үшін бұл мәселенің практикалық мәні де зор. Терминді дұрыс меңгерген оқушы пәндік ұғымды тереңірек түсінеді, ғылыми мәтінмен жұмыс істей алады және өз ойын нақты жеткізеді. Осы тұрғыдан алғанда кірме терминдерді оқыту – тек сөздік қорды байыту жұмысы емес, оқушының ғылыми тілін, тілдік санасын және функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың маңызды тетігі.

Демек, қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарындағы кірме терминдердің сапалы әрі жүйелі қолданылуы қазақ тілін ғылым тілі ретінде орнықтыру үдерісінің мектептегі маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы: қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы, 1992. – 448 б.
2. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 208 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері: барлық сала мамандарына арналған ғылыми-әдістемелік құрал. – Алматы, 2005. – 240 б.
4. Кенжебаева Г.М. Қазақ тілі оқулықтарындағы терминдердің қолданылуы // Termincom. kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
5. Ашимбаева Н.М., Шуленбаев Н.К., Жампейис К.М. Қазақ тіліндегі негізгі терминжасамдық тәсілдер // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – №2 (65).
6. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы, 1997. – 240 б.
7. Қайдар Ө. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.

ТЕМІРЖОЛ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ӘДЕБИ МӘТІНДЕГІ ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ ЖАСТАРДЫ ЕҢБЕККЕ БАУЛУ (Б. ҚЫДЫРБЕКҰЛЫНЫҢ «ТЕМІРЖОЛШЫ» ӘНГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Сердалина Айбейханым

Нархоз бизнес мектебі,

маркетинг және сату бөлімінің бренд-дизайнері

Аңдатпа. Мақалада Балғабек Қыдырбекұлының «Теміржолшы» әңгімесіндегі теміржол саласына қатысты атаулар салалық терминжасам тұрғысынан талданады. *Шойын жол, поезд, рельс, стрелка салушы, станция кезеңшісі* сияқты лексикалық бірліктердің жасалу тәсілдері мен құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері анықталады. Кейіпкердің қатардағы жұмысшыдан үздік теміржолшыға дейінгі жолы жаңа кәсіби атауларды меңгеру жолымен қатар өрбитіні көрсетіледі. Әдеби мәтіндегі терминдерді талдау арқылы жастарды еңбекқорлыққа, кәсіпке құрметпен қарауға және ана тілінің терминдік қорын меңгеруге баулу мүмкіндіктері ұсынылады.

Түйін сөздер: терминжасам, теміржол терминдері, әдеби мәтін, калька, кірме сөз, еңбек тәрбиесі, Балғабек Қыдырбекұлы.

USE OF RAILWAY TERMS IN A LITERARY TEXT AND EDUCATING YOUNG PEOPLE TO HARD WORK (BASED ON B. KYDYRBEKULY'S SHORT STORY "TEMIRZHOLSHY")

Abstract. The article examines railway-related vocabulary in Balgabek Kydyrbekuly's short story "Temirzholshy" ("The Railwayman") from the perspective of sectoral term formation. It describes the ways in which units such as shoiyn zhol ("cast-iron road"), poezd ("train") and the titles of station staff are formed, and analyses their structural and semantic features. It is shown that the protagonist's path from an ordinary labourer to an outstanding railwayman runs parallel to his acquisition of new professional terms. On this basis, the article proposes ways of using the analysis of terms in literary texts to foster diligence, respect for a profession and mastery of the terminological resources of the native language among young people.

Keywords: term formation, railway terminology, literary text, calque, loanword, labour education, Balgabek Kydyrbekuly.

Kіpіcne. Термин – қоғамдағы жаңа құбылыс пен ұғымды атап, оны халық санасына жеткізетін тілдік құрал. Сондықтан терминжасам мәселесі тек тіл мамандарының ғана емес, әдебиет пен білім беру саласындағы ғалымдардың да назарында болуы тиіс. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында «Қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамыту» бағыты жеке көрсетілген [1]. Бұл бағыттың нәтижесі терминдердің сөздікте ғана емес, оқулықта, баспасөзде, көркем мәтінде тұрақты қолданылуымен өлшенеді.

Көркем әдебиет – жаңа атаудың қоғамға қалай еніп, қалай қабылданғанын байқауға болатын ерекше орта. Жазушы жаңа құбылыстың алғаш келген сәтін кейіпкерлердің сөзі, таңданысы мен түсінігі арқылы көрсетеді. Балғабек Қыдырбекұлы (1929-1995) – журналист, жазушы; ол 37 жыл бойы «Социалистік Қазақстан» газетінде қызмет етіп, 1983-1987 жылдары осы газеттің бас редакторы болған [2]. Оның «Теміржолшы» әңгімесінің соңында 1952 жыл деп көрсетілген [3]. Әңгіме Түрксиб құрылысы кезіндегі ауыл жігіті Әліш Үмбеталовтың топырақ тасушыдан Ленин орденімен марапатталған үздік теміржолшыға дейінгі жолын суреттейді.

Әңгіме мәтіні тақырыбына сай теміржол лексикасына бай: онда халық тілінен алынған сипаттамалы атаулар да, орыс тілінен енген кірме терминдер де, калька мен аралас модельдегі кәсіби атаулар да қатар жүреді. Сонымен бірге әңгіменің идеялық өзегі – адал еңбек пен табандылық арқылы кәсіпке қол жеткізу. Осы екі қабатты, яғни тілдік және тәрбиелік қабатты бір мәтін негізінде қарастыру мақаланың өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты – «Теміржолшы» әңгімесіндегі теміржол атауларын терминжасам тұрғысынан талдап, олардың жастарды еңбекқорлыққа баулудағы мүмкіндігін көрсету. Осыған орай мынадай міндеттер қойылды: әңгімедегі теміржол атауларының қалыптасу сатыларын анықтау; олардың жасалу тәсілдерін құрылымдық-семантикалық тұрғыдан жіктеу; кейіпкердің кәсіби жолы мен терминдік қордың кеңею жолы арасындағы байланысты көрсету; нәтижелерді оқу-тәрбие процесінде қолдану жолдарын ұсыну. Зерттеуде сипаттамалы, құрылымдық-семантикалық және контекстік талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу материалы – әңгіменің мәтіні [3].

Мақаланың практикалық маңызы – нәтижелерді қазақ әдебиеті мен қазақ тілі сабақтарында, филология және педагогика мамандықтарының пәндерінде әдеби мәтін арқылы

терминдік сауатты қалыптастыруға және еңбек тәрбиесін күшейтуге пайдалануға болатындығында.

Теориялық негіздер. Термин – белгілі бір ғылым немесе өндіріс саласының ұғымын дәл атайтын сөз не сөз тіркесі. Терминдер жүйесінің жалпы теориялық мәселелері терминология теориясында жан-жақты қарастырылған [4]. Қазақ терминжасамында ғылыми қағидаттарға тірек болған үлгі А. Байтұрсынұлының есімімен байланысты: ғалым терминді ана тілінің өз мүмкіндігіне сүйеніп, халыққа түсінікті етіп жасау жолын ұстанды [5]. Терминжасам қағидаттарын жаңаша қарастыру қажеттігін Ә. Қайдаров негіздеді [6], ал қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары Ш. Құрманбайұлының еңбегінде жүйеленген [7].

Көркем мәтіндегі термин екі түрлі қызмет атқарады. Біріншіден, ол ұғымды атайды, яғни номинативтік қызметін орындайды. Екіншіден, кейіпкердің кәсібін, дәуір келбетін, қоғамның жаңа құбылысқа көзқарасын аша отырып, стилистикалық әрі тәрбиелік қызмет атқарады. Сондықтан әдеби мәтіндегі терминдерді зерттеу – терминнің қоғам санасына қалай енетінін тірі қолданыс арқылы бақылауға мүмкіндік беретін жол.

Талдау барысында әрбір атау үш белгі бойынша қарастырылды: шығу тегі (төл не кірме), жасалу тәсілі және мағыналық тобы. Мұндай тәсіл әңгімедегі атаулардың бір-бірімен байланысын, сондай-ақ олардың мәтіндегі қызметін жүйелі көруге мүмкіндік береді.

Теміржол атауларының қалыптасу сатылары. Әңгіменің басында теміржол әлі салына қоймаған, ауыл халқы ол туралы тек қауесет арқылы біледі. Бұл кезеңде жаңа нысанды атайтын тұрақты термин жоқ, сондықтан халық таныс ұғымдарға сүйенеді: поезд *отпен жүретін арба* және *қара бұқа* ретінде елестетіледі, ал болашақ жолдың көрінісі домбыраның екі ішегіне теңеледі [3]. Мұндай атауларды алғашқы, сипаттамалы (перифразалық) атаулар деп қарастыруға болады: олар нысанның бір ғана белгісін көрсетеді және тұрақты термин дәрежесіне жетпейді. Бұл жердегі ойлау механизмі – жаңаны таныс арқылы түсіну.

Келесі саты – *шойын жол* атауы. Ол әңгіменің бастапқы бөлігінде халық аузындағы атау ретінде жүреді, оның негізінде жолдың жасалған материалы – шойын жатыр [3]. Мұндай атау орыс тіліндегі «чугунная дорога» (сөйлеу тілінде «чугунка») үлгісімен үндес, яғни калька сипатына ие. Оқиға дамыған сайын мәтінде *темір жол* атауы басымдыққа ие болады, ал әңгіменің соңында ол *Түрксиб темір жолы* түрінде нақты ресми атау ретінде қолданылады [3]. Ал *теміржолшы* сөзі — *темір жол* тіркесіне *-шы* жұрнағы жалғану арқылы жасалған туынды атау, әңгіменің тақырыбының өзі осы соңғы сатыны көрсетеді. Осылайша, бір мәтіннің ішінде «халықтық сипаттама → калька → тұрақты термин және оның туындылары» деген даму жолын көруге болады.

Мәтіннің жазылымында да осы процесс байқалады: *темір жол* екі сөз ретінде, ал *теміржолшы*, *теміржолшылар* біріккен сөз ретінде беріледі [3]. Бұл – еркін тіркестің біртіндеп тұрақты, біртұтас атауға айналуының, яғни лексикалану құбылысының көрінісі. Терминжасам үшін мұндай бақылаулар маңызды, өйткені олар атаудың сөздікке енгенге дейінгі «өмірін» көрсетеді.

Материал атауының бұйым атауына ауысуы да назар аударарлық. Жолға рельс төселетін тұста мәтінде *шойындар* сөзі қолданылады, яғни материалдың атауы (шойын) бұйымның (рельстің) орнына жүреді – бұл метонимиялық ауысу. Көп ұзамай-ақ сол эпизодта халықтық теңеу мен кірме терминдер қатар келеді: жолдың көрінісі домбыраның мойнына ұқсатылып, екі рельс екі шекке, ал шпалдар пернеге теңеледі [3]. Осы теңеу-

дің терминологиялық маңызы зор: домбыраның шегі мен пернесі арқылы автор жат тілден енген *рельс* пен *шпал* ұғымдарын қазақ оқырманының санасына жақындатады. Яғни кірме термин ұлттық образбен түсіндіріледі. Нысан нақты көрінгеннен кейін халықтық сипаттамалы атаудың орнына кірме термин – *поезд*, *паровоз* – орныққанын да айта кету керек [3]. Мұндай тәсілді – терминді жаттатпай, ұғымға жақын образ арқылы түсіндіріп меңгерту әдісін – оқу-тәрбие процесінде де қолдануға болады.

Кәсіби атаулардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері. Мәтіндегі теміржол және жол құрылысы саласына қатысты лексиканы жасалу тәсіліне қарай алты топқа бөлуге болады (1-кесте).

Жасалу тәсілі	Мысалдар
Аффиксация (түбір + жұрнақ)	<i>жұмысшы, құрылысшы, теміржолшы, кезекші, бастық, бастама, тоқтаусыз</i>
Аралас модель (кірме түбір + қазақ қосымшасы не тіркесу үлгісі)	<i>стрелка салушы, станция кезекшісі, станция бастығы, жол мастери</i>
Калька	<i>темір жол, шойын жол, темір бетонды көпір, озат жұмысшы, Ауыр өндіріс Халық Комиссариаты</i>
Тікелей кірме сөз	<i>поезд, паровоз, рельс, шпал, станция, бригада, курс, грамота, указ</i>
Метафоралық (семантикалық) атау	<i>жал (үйіліп жасалған жол төсемі), отпен жүретін арба (паровоз), домбыраның шегі мен пернесі (рельс пен шпал)</i>
Аббревиатура	<i>Турксиб</i>

1-кесте. «Теміржолшы» әңгімесіндегі кәсіби атаулардың жасалу тәсілдері

Кестедегі деректерге сүйеніп, мынадай ерекшеліктерді атап өтуге болады. Біріншіден, кәсіп иесін білдіретін *-шы/-ші, -ушы* жұрнақтары – ең өнімді модель: жаңа кәсіп атауы қазақ тіліне дайын сөзжасамдық үлгі арқылы енеді (*жұмыс+шы, құрылыс+шы, кезек+ші, сал+ушы*). *Бастық* сөзі *бас* түбіріне *-тық* жұрнағы жалғану арқылы жасалған, ал *бастама* мен *тоқтаусыз* сөздері өз түбірлерінен туындаған: бұлар «инициатива», «безостановочный» ұғымдарын қазақ тілінің төл сөзжасам мүмкіндігімен беруге бағытталған мағыналық калька түрінде қаралуы мүмкін.

Екіншіден, станция қызметкерлерінің атауларында аралас модель басым. *Стрелка, станция, мастер* тәрізді кірме түбірлер қазақ тілінің заңдылығына сай ұйымдастырылады: *стрелка салушы* тіркесінде *-ушы* жұрнағы, *станция кезекшісі, жол мастери* тіркестерінде ілік-тәуелдік байланысы қолданылған. Яғни лексикалық жағынан кірме сөз қала береді, ал грамматикалық жағынан қазақ тілінің жүйесіне бейімделеді. Бұл – кірме терминдерді игерудің кең таралған және тиімді жолдарының бірі.

Үшіншіден, *шойын жол, темір жол, темір бетонды көпір* тәрізді атаулар – орыс тіліндегі атаулардың ұғымдық құрылымын қазақ сөздерімен беретін калькалар. Төртіншіден, *поезд, паровоз, рельс, шпал* сияқты халықаралық сипаттағы атаулар аударылмай, түпнұсқа қалпында қолданылған; олардың қазақша баламасын жасау әрекеті әңгімеде көрінбейді. Бұл теміржол саласының қазақ тіліне негізінен орыс тілі арқылы енгенін аңғарта-

ды. Бесіншіден, *жал* сөзі мәтінде үйіліп жасалған ұзын топырақ төсемін бейнелі түрде атап тұр – бұл метафоралық атаудың мысалы. Алтыншыдан, *Турксиб* – «Түркістан-Сібір» теміржолы атауының қысқартылған түрі, яғни аббревиатура.

Мағыналық жағынан лексиканы төрт тақырыптық топқа бөлуге болады: 1) жол мен құрылыс атаулары (*жал, шпал, рельс, көпір*); 2) көлік атаулары (*поезд, паровоз*); 3) қызмет пен лауазым атаулары (*стрелка салушы, станция кезекшісі, жол мастери, бастық*); 4) еңбекті бағалау атаулары (*озат жұмысшы, грамота, орден, бастама*). Соңғы топ әңгімедегі тәрбиелік идеямен тікелей байланысты: мұнда еңбектің қоғамдық бағасы терминдік деңгейде көрініс табады.

Терминдердің қолданылу ортасы. Әңгімедегі құрылыс алаңы – көп тілді еңбек ортасы. Жұмысқа тұру кезінде Столяров есімді кісі ауыл жігітімен қазақша амандасады, ал Әліш орыс жігіттері бар бригадаға ауысқанда, тіл білмейтіндіктен қобалжиды [3]. Бұл эпизодтар кәсіби атаулардың қоғамға тек сөздік арқылы емес, күнделікті жұмыс қарым-қатынасы арқылы енетінін көрсетеді. Теміржол құрылысы мен қызметінде қолданылатын *станция, стрелка, бригада, курс* тәрізді сөздер жұмысшылар тілінде табиғи түрде қалыптасады, ал оларды қазақ тілінің қосымшалары арқылы игеру тілдік бейімделудің тірі үлгісін береді.

Педагогикалық тұрғыдан бұл жағдай екі түрлі қорытынды жасауға мүмкіндік береді: біріншіден, жастарға кәсіпті меңгеру үшін басқа тілдегі терминдерден қорықпау керектігін, екіншіден, сол терминдерді өз тілінің жүйесіне келтіріп қолдана білудің де мәдениет екенін түсіндіруге болады.

Терминдік баспалдақ – еңбек баспалдағы. Кейіпкердің кәсіби өсу жолы — жаңа атаулардың біртіндеп меңгерілу жолы. Әліш алдымен жол құрылысында топырақ тасиды, кейін бригада құрамында топырақты тегістеп, тас төсейді, ағаш тасиды. Жол бітіп, поезд келер сәтте оған алғашқы поезд өтетін көпірдің астында қалу құрметі беріледі; мәтінде бұл құрмет ең озат жұмысшыға тиесілі деп түсіндіріледі [3]. Одан кейін ол стрелка салушы болып қызметке тұрады, станция кезекшісін даярлайтын курстан өтіп, станция кезекшісі болады және жиырма жылдық тәжірибесі негізінде поездарды тоқтаусыз жөнелту бастамасын көтереді [3]. Әңгімеде прогресс ұғымы да нақты өлшеммен беріледі: бұрын Алматыға екі күнде жететін жол теміржолмен екі сағатқа қысқарады деген сөз құрылыстың мәнін жастар үшін түсінікті етеді [3]. Осы жолдағы әрбір басқыш кейіпкердің сөздік қорына жаңа кәсіби атау қосады: *топырақ тасу → тегістеу мен тас төсеу → көпір, шпал, рельс → стрелка → станция кезекшісі → бастама*.

Мұнда тағы бір назар аударарлық жайт бар: Әліш орыс тілін білмегендіктен, орыс жігіттерінен құралған бригадаға ауысудан алғашында қиналады, бірақ ақыры тәуекел етеді [3]. Демек, кәсіби атауларды меңгеру оқулықпен ғана емес, ортақ еңбек үстінде, істің өзімен қатар жүреді. Кейіпкердің *көп түкірсе көл* деген мақалды еске алуы да – еңбектің біртіндеп жиналып, үлкен нәтижеге айналатынын білдіретін халықтық формула [3]. Мұның бәрі әңгімені терминологиялық тұрғыдан ғана емес, тәрбиелік тұрғыдан да құнды етеді: бастаған істі ұқыпты атқару, қиындықтан қаймықпау, үйрене жүріп өсу, ұжымда еңбектену — еңбекқорлықтың негізгі белгілері.

Сонымен қатар әңгімеде кеңестік кезең лексикасы да бар: *Ленин ордені, указ, Халық Комиссариаты, грамота* сияқты бірліктер бүгінгі жас оқырманға түсініктемені қажет етеді. Бұл атауларды тарихи-лексикалық түсіндірмемен беру оқушы мен студентке дәуір келбетін таныстырумен қатар, сөздік құрамның тарихи қабаттарын ажыратуға да үйретеді.

Жастарды еңбекқорлыққа баулудағы мүмкіндіктер. Талдау нәтижелерін қазақ әдебиеті мен қазақ тілі сабақтарында, жоғары оқу орындарындағы филология және педагогика бағытындағы пәндерде пайдалануға болады. Біздің ойымызша, мынадай тапсырма түрлері тиімді. Біріншіден, «атау тарихы» тапсырмасында оқушы *шойын жол* → *темір жол* → *теміржолшы* тізбегін өзі құрып, әр атаудың жасалу тәсілін анықтайды. Екіншіден, әңгімедегі теміржол атауларынан шағын терминдік сөздік жасау сөзжасам мен лексиканы еңбек тақырыбымен ұштастырады. Үшіншіден, кейіпкердің кәсіби жолын «баспалдақ картасы» түрінде сызып, әр басқышқа тән біліктілік пен жеке қасиетті атау – өз болашағын жоспарлауға жетелейтін жұмыс. Төртіншіден, әңгімедегі атауларды қазіргі қолданыстағы терминдермен, оның ішінде ұлттық терминқордағы баламалармен салыстыру тілдің даму үрдісін көруге мүмкіндік береді. Бесіншіден, еңбек туралы мақал-мәтелдерді әңгіме желісімен салыстырып, пікірталас ұйымдастыруға болады.

Әңгімедегі еңбек тәрбиесінің тиімділігі оның өмірден алшақ үгіт емес, нақты іс-әрекет арқылы көрсетілуінде. Оқырман кейіпкердің қиындығын, қобалжуын, ақыры жеңіп шығуын көреді, ал әр жетістік нақты кәсіби атаумен, нақты міндетпен байланысады. Бұл тіл тәрбиесі мен еңбек тәрбиесін біртұтас қарастыруға мүмкіндік береді: жас адам кәсіпті меңгеру барысында соның тілін де меңгеретінін, ал терминді дұрыс әрі түсінікті қолдану – біліктіліктің көрсеткіші екенін ұғынады. Әңгіме кеңестік кезеңнің өндірістік тақырыбына жазылғандықтан, оның идеологиялық белгілері тарихи тұрғыдан түсіндірілуі тиіс; ал еңбексүйгіштік, табандылық, жауапкершілік сияқты жалпыадамзаттық құндылықтар бүгінгі жастар үшін де өзекті болып қала береді.

Мұндай жұмыс түрлері жастарды еңбекке шақырып қана қоймай, кәсіптің тілін, яғни терминін меңгеру де еңбек мәдениетінің бір бөлігі екенін сезінуге жетелейді. Бұл тәсіл тіл саясаты тұжырымдамасындағы «Қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамыту» бағытымен де үндеседі [1].

Қорытынды. «Теміржолшы» әңгімесінің лексикасын салалық терминжасам тұрғысынан талдау мынадай нәтиже берді. Біріншіден, мәтінде теміржол атауының үш сатысы көрінеді: халықтық сипаттамалы атаулар (*отпен жүретін арба*, *қара бұқа*), калька (*шойын жол*, *темір жол*) және тұрақты термин мен оның туындылары (*теміржол*, *теміржолшы*). Екіншіден, кәсіби атаулар арасында аралас модельдер мен тікелей кірме сөздер басым; кірме түбір қазақ тілінің жұрнақтары мен тіркесу үлгілері арқылы игеріледі. Үшіншіден, жазушы кірме терминді ұлттық образға (домбыра) жақындату арқылы түсіндіреді. Төртіншіден, кейіпкердің еңбек жолы терминдік қордың кеңею жолымен қатар өрбиді.

Бұл әдеби мәтінді жастарды еңбекқорлыққа баулуда және ана тілінің терминдік мүмкіндігін таныстыруда қолдануға негіз болады. Болашақта әңгімедегі атауларды қазіргі теміржол терминдерімен, олардың стандартталған баламаларымен жүйелі түрде салыстыру — жалғасын күтетін зерттеу бағыты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы: ҚР Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы № 914 қаулысы.
2. Басылым басшылары — Балғабек Қыдырбекұлы (1929-1995) // Егемен Қазақстан [Электрондық ресурс]. – URL: <https://egemen.kz/article/221374-basylym-basshylary-balghabek-qydyrbekuly-1929-1995>

3. Қыдырбекұлы Б. Теміржолшы // Bilim-all.kz [Электронды ресурс]. – URL: <https://bilim-all.kz/article/7680>

4. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – Москва, 1989.

5. Байтұрсынұлы А. *Тіл тағылымы*. – Алматы, 1992. – 448 б.

6. Қайдаров Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 42 б.

7. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Алматы, 2004. – 208 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЛАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Таңбаева Гульшат

*Маңғыстау обл., №19 жалпы білім беретін мектеп,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, п.ғ. магистрі*

Андатпа. Мақалада қазақ тіліндегі салалық терминдердің жасалу тәсілдері мен құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері ғылыми әдебиеттерге шолу және жекелеген тілдік мысалдарды талдау негізінде қарастырылады. Жұмыстың мақсаты – терминнің құрылымдық типін оның жасалу тәсілінен ажыратып, атаудың тұлғасы мен арнаулы мағынасының байланысын сипаттау. Талдауда морфологиялық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілдерге, калькалау мен кірме терминдерді қабылдауға назар аударылады. Бірсөзді терминдердің түбірлі, туынды және біріккен үлгілері, сондай-ақ көпсөзді терминдік тіркестер жүйеленеді. Анықтама, көтергіш, дерекқор, түбір, терезе және ақпараттық қауіпсіздік жүйесі тәрізді мысалдар арқылы құрылым, уәж және ұғымдық мазмұнның арақатынасы түсіндіріледі. Талдау терминнің тұлғасы оның мағынасын тануға көмектескенімен, ғылыми ұғымды толық ашу үшін салалық анықтама қажет екенін көрсетеді. Терминдерді біріздендіруде анықтаманы, сөзжасамдық үлгіні және терминжүйедегі байланысты қатар ескеру ұсынылады.

Түйін сөздер: салалық терминология, терминжасам, құрылымдық үлгі, семантика, терминдену, калькалау, уәжділік.

FORMATION METHODS AND STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF DOMAIN-SPECIFIC TERMS IN KAZAKH

Abstract. The article examines the formation methods and structural and semantic features of domain-specific terms in Kazakh through a review of scholarly literature and an analysis of selected linguistic examples. Its aim is to distinguish the structural type of a term from its formation method and to describe the relationship between linguistic form and specialized meaning. The discussion covers morphological, analytical and lexical-semantic processes, as well as calquing and borrowing. Single-word terms are classified into simple, derived and compound forms, while multiword terms are examined separately. Examples such as anyqtama, kotergish, derekqor, tubir, tereze and aqparattyq qauipsizdik zhuyesi illustrate the relationship between structure, motivation and conceptual content. The analysis shows that a term's form

can support interpretation, but a domain-specific definition is necessary to specify the concept fully. The article recommends considering definitions, word-formation patterns and conceptual relations together when harmonizing terminology.

Keywords: domain-specific terminology, term formation, structural pattern, semantics, terminologization, calquing, motivation.

Кіріспе. Ғылыми ұғымды дәл атау терминнің тілдік құрылымы мен мағынасының сәйкестігіне байланысты. Бір ұғымға әртүрлі баламаның қолданылуы немесе атаудың ұғым мазмұнын толық білдірмеуі ғылыми мәтінді түсінуді қиындатады. Сондықтан салалық терминдерді зерттегенде олардың қандай бөлшектерден құралғанын, қалай жасалғанын және белгілі бір салада нені білдіретінін өзара байланысты қарастыру қажет.

Қазақ тіліндегі терминжасам туралы еңбектерде ұлттық лексикалық қорды пайдалану, жұрнақ жалғау, терминдік тіркес құрастыру және өзге тілдерден атау қабылдау жолдары сипатталады [1]. Терминнің қолданыста орнығуына тілдік амалдармен бірге кәсіби орта мен оны қолдану жағдайлары да ықпал етеді [2]. Осы тұрғыдан атаудың қазақ тілінің сөзжасам заңдылықтарына сай болуы мен ғылыми ұғымды дәл беруі қатар бағалануы тиіс.

Мақаланың мақсаты – қазақ тіліндегі салалық терминдердің негізгі жасалу тәсілдерін жүйелеп, олардың құрылымдық үлгілері мен семантикалық ерекшеліктерінің байланысын сипаттау. Осы мақсатқа сәйкес терминнің құрылымы мен жасалу тәсілін ажырату, нақты мысалдардың морфемалық және компоненттік құрамын талдау, семантикалық уәжін түсіндіру және біріздендіруге қатысты ұсыныстар тұжырымдау міндеттері қойылды.

Жұмыс шолу-талдамалық сипатта орындалды. Негізгі материалды қазақ терминжасамамына, техника және компьютер терминдеріне, қоғамдық-гуманитарлық терминдердің құрылымына, ғылыми терминологияның когнитивтік негіздеріне арналған алты жарияланым құрайды [1-6]. Олар тақырыпқа сәйкестігі және терминнің жасалу жолы мен мағынасын сипаттауға қажеттілігі бойынша таңдалды. Мақалада жаңа терминологиялық корпус құрылмайды және терминдердің салалар бойынша жиілігі есептелмейді.

Әдебиеттерге мазмұндық шолу, сипаттамалы талдау, морфемалық жіктеу және компоненттердің мағыналық қатынасын түсіндіру тәсілдері қолданылды. Мысалдар жалпы заңдылықты түсіндіру үшін мақсатты түрде алынды; олар статистикалық іріктеме ретінде қарастырылмайды. Талдау «термин – құрылымдық үлгі – жасалу тәсілі – салалық мағына» ретімен жүргізілді. Өзге зерттеулердің тұжырымдары тиісті сілтемемен беріліп, осы мақалада ұсынылған түсіндірмелер мен әдістемелік ұсыныстардан ажыратылды.

Терминнің құрылымы мен жасалу тәсілінің арақатынасы. Құрылымдық тип терминнің құрамын сипаттайды, ал жасалу тәсілі оның қалыптасуына қатысқан тілдік амалды көрсетеді. Бұл екі өлшемді араластыру жіктеудің дәлдігін төмендетеді. Мысалы, дерекқор бір сөз болып жазылады, бірақ екі негіздің бірігуінен жасалған; анықтама да бір-сөзді атау болғанымен, жұрнақ арқылы жасалған туынды сөз. Сондықтан «бір-сөзді» және «туынды» ұғымдарын бір деңгейдегі өзара бөлек топтар ретінде беру жеткіліксіз.

Құрылымды алдымен бір-сөзді және көп-сөзді деп ажыратуға болады. Бір-сөзді терминдер өз ішінде түбірлі не қазіргі тілде мүшеленбейтін, туынды және біріккен тұлғаларға жіктеледі. Көп-сөзді терминдер екі немесе одан да көп дербес сөзден тұратын терминдік тіркестер арқылы беріледі. Кірме болуы терминнің шығу төркінін білдіретіндіктен, ол құрылымдық сипаттамамен қатар жеке белгіленеді.

Қ.Ж. Айдарбек, А.С. Жунусова және Д.Т. Бейсеғұл қоғамдық-гуманитарлық саладағы нормативтік терминдерді құрылымдық модельдер бойынша қарастырады [3]. Бұл бағыт терминдерді белгілі үлгілер арқылы ұйымдасқан жүйе ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. Төмендегі кестеде осы мақаладағы мысалдар бірыңғай талдау өлшемімен жинақталды:

Термин	Құрылымдық үлгі	Жасалу тәсілі	Мағыналық уәж
түбір	Бір-сөзді, түбір тұлғалы	Терминдену	Сөздің негізгі мағыналы бөлшегі
анықтама	анықта- + -ма	Жұрнақ арқылы жасалу	Іс жүргізуде мәліметті растайтын құжат
көтергіш	көтер- + -гіш	Жұрнақ арқылы жасалу	Көтеру қызметін атқаратын құрылғы
дерекқор	дерек + қор	Негіздердің бірігуі	Ұйымдастырылған деректер жиынтығы
терезе	Бір-сөзді, түбір тұлғалы	Метафоралық терминдену	Интерфейстегі ақпарат не бағдарлама көрінетін аймақ
ақпараттық қауіпсіздік	Сын есім + зат есім	Сөздердің тіркесуі	Ақпарат саласына қатысты қауіпсіздік ұғымы
ақпараттық қауіпсіздік жүйесі	Көп-сөзді тіркес	Тіркестің кеңеюі	Белгілі қауіпсіздікті қамтамасыз ететін жүйе

1-кесте. Терминдердің құрылымдық моделі (ескерту: кесте – мақаладағы талдаудың жинақталған нұсқасы. Мағыналық түсіндірмелер толық нормативтік дефиницияны алмастырмайды)

Морфологиялық тәсіл және терминнің уәжділігі. Морфологиялық тәсілде сөзжасамдық негізге жұрнақ қосылып, жаңа атау жасалады. Терминнің мағынасын түсіндіруде негіздің лексикалық мазмұны мен жұрнақтың қызметін бірге қарастыру қажет. Анықтама тұлғасы анықта- негізі мен -ма жұрнағынан тұрады. Іс жүргізу саласында ол белгілі мәліметті растайтын құжатты атайды. Алайда тіл біліміндегі немесе ғылыми мәтіндегі анықтама ұғымның мазмұнын ашатын тұжырымды да білдіреді. Бірдей тұлғаның мағынасы қолданылатын саласына қарай нақтыланады.

С.Қ. Құлманов және бірлескен авторлар техника терминдерінде -ғыш/-гіш, -қыш/-кіш тұлғаларының қолданылуын көтергіш, жалғастырғыш, теңгергіш тәрізді мысалдармен көрсетеді [4; 73]. Көтергіш атауын көтер- + -гіш түрінде талдағанда негіз әрекетті, жұрнақ сол әрекетті атқаратын құралдық мағынаны танытады. Мұнда атаудың уәжі құрылғының қызметіне сүйенеді. Дегенмен тек жұрнаққа қарап нақты құрылғының түрін, құрылысын немесе жұмыс істеу қағидатын анықтау мүмкін емес; ол үшін салалық түсіндірме қажет.

Қасиет атауын тығыздық мысалымен көрсетуге болады: тығыз + -дық тұлғасы белгінің дерексіз атауын жасайды. Физикалық қолданыста бұл атау дене массасының көлеміне қатынасын білдіретін шама ретінде нақтыланады. Демек, сөзжасамдық мағына мен ғылыми

анықтама әртүрлі деңгейде қызмет етеді: біріншісі жалпы категорияны танытса, екіншісі нақты ұғымның мазмұнын ашады. Маман атауындағы аударма + -шы үлгісі де негізге қатысты қызмет иесін білдіреді. Мұндай талдау жұрнақтардың қызметін жалаң тізімдеуден гөрі терминнің мағыналық құрылымын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Аналитикалық тәсіл және компоненттердің байланысы. Аналитикалық тәсілдің осы мақалада қарастырылатын түрлері – негіздердің бірігуі және сөздердің тіркесуі. Дереккор атауында дерек және қор компоненттері бір ұғымды білдіретін тұтас сөз жасайды. Оның тұлғасы жинақтау белгісін аңғартқанымен, ақпараттық технологиядағы толық мазмұны деректердің ұйымдастырылуымен және оларды өңдеу мүмкіндігімен нақтыланады. Сондықтан біріккен терминнің мағынасы құрамындағы сөздердің тұрмыстық мағыналарының қосындысымен шектелмейді.

Ақпараттық қауіпсіздік тіркесінде қауіпсіздік – басыңқы сыңар, ал ақпараттық оның қай салаға қатысты екенін нақтылайды. Ақпараттық қауіпсіздік жүйесі атауында тұтас тіркестің басыңқы сыңары жүйесі болады; ақпараттық қауіпсіздік бөлігі жүйенің қызметтік бағытын айқындайды. Мұнда соңғы сыңардың тәуелдік тұлғасы компоненттер арасындағы қатынасты рәсімдеуге қатысады. Бұл мысал көпкомпонентті терминді талдағанда әр сөзге жеке түсініктеме берумен қатар, олардың қайсысы негізгі ұғымды атайтынын анықтау қажеттігін көрсетеді.

Терминдік тіркес пен еркін сөз тіркесін ажыратудың негізгі өлшемі – белгілі салада біртұтас арнаулы ұғымды атауы. Компонент санын қысқарту атаудың дәлдігіне әсер етуі мүмкін: ақпараттық қауіпсіздік жүйесі тіркесінен жүйесі сөзін алып тастасақ, атау басқа ұғымды білдіреді. Сондықтан ықшамдау кезінде ұғымды ажырататын маңызды компоненттер сақталуы керек.

Калькалау ұғымды өзге тілдегі атаудың құрылымы мен мағыналық қатынастарын үлгі етіп беруімен ерекшеленеді. Техникалық терминдерді зерттеген еңбекте тіркесті атаулардың қалыптасуында калькалаудың орны көрсетіледі [4]. Бірақ екі тілдегі тіркестердің сырттай ұқсастығы нақты терминнің калька екенін өздігінен дәлелдемейді. Мұндай қорытынды үшін бастапқы атау, аударма баламасы және қалыптасу дерегі салыстырылуы қажет.

Терминдену және семантикалық өзгеріс. Терминдену кезінде тілде бар сөз арнаулы ұғымның атауы ретінде қолданылады. Оның дыбыстық тұлғасы өзгермеуі мүмкін, ал мағынасы белгілі саладағы анықтама арқылы тұрақтанады. Түбір сөзінің тіл білімінде сөздің негізгі мағыналы бөлшегін атауы негіз, бастау туралы түсінікпен сабақтас. Бұл жерде семантикалық уәж ғылыми ұғымды түсінуге тірек болады, бірақ терминнің анықтамасы жалпы қолданыстағы мағынадан бөлек беріледі.

Терезе атауының компьютер интерфейсіндегі қолданысын метафоралық терминдену ретінде түсіндіруге болады. Күнделікті өмірдегі терезе мен экрандағы терезе арасындағы ұқсастық шектелген аймақ арқылы белгілі мазмұнды көру мүмкіндігіне негізделеді. Мұнда жаңа мағына бастапқы мағынаның жай ғана тарылуынан гөрі қызметтік ұқсастыққа сүйенеді. Сондықтан мағыналық тарылу мен метафоралық ауысуды бір құбылыс ретінде сипаттауға болмайды.

Компьютер терминдері туралы зерттеуде сөзжасам арқылы атау жасау, жалпы сөзді терминдендіру, басқа саланың терминін пайдалану және өзге тілден дайын атау қабылдау үдерістері ажыратылады [5]. Осы жіктеу жалпы лексикадан термин жасау мен салааралық қайта терминденудің айырмасын көрсетуге көмектеседі. Дегенмен нақты

атаудың бір саладан екіншісіне ауысқанын айту үшін оның қолданылу тарихын тексеру керек.

О. Жұбай және бірлескен авторлар Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығындағы терминдерді ғылыми ақпарат пен ұлттық таным байланысында қарастырады [6]. Бұл ұстаным терминнің ішкі тұлғасын түсіндіруде пайдалы: таныс сөз жаңа ұғымды қабылдауды жеңілдетуі мүмкін. Алайда уәждің түсініктілігі атаудың ғылыми дәлдігін автоматты түрде қамтамасыз етпейді. Ғылыми дәлдік ұғымның айырым белгілерін дұрыс көрсету арқылы бағаланады.

Кірме терминдер және тілдік бейімделу. Кірме терминді қабылдау, оны қазақша баламамен беру және калькалау – өзара байланысты, бірақ ажыратуды қажет ететін жолдар. Кірме атауда өзге тілдің лексикалық негізі сақталады. Калькалауда бастапқы атаудың мағыналық не құрылымдық үлгісі қазақ тілінің құралдарымен беріледі. Ал балама таңдау кезінде сөзбе-сөз сәйкестікке қарағанда ұғымдық сәйкестік маңызды болады.

Кірме терминнің тілге бейімделуін де бірнеше деңгейде қарастыру қажет. Дыбыстық бейімделу айтылымға, орфографиялық бейімделу жазылымға, морфологиялық бейімделу қосымшалардың жалғануы мен туынды тұлғалар жасауға қатысты. Мысалы, код – кодтау қатарында кірме негіз қазақ тілінің сөзжасамдық құралдарымен байланысады. Бұл құбылыс кірме атаудың терминжүйедегі жаңа сөздерге негіз бола алатынын көрсетеді; оны дыбыстық өзгеріспен теңестіруге болмайды.

Термин таңдауда ұғым дәлдігі, сала мамандарына түсініктілігі және қолданыстағы атаулармен жүйелік байланысы ескерілуі керек. Ұлттық балама ұсыну кезінде бұрыннан орныққан анықтаманы бұрмаламау маңызды. Терминжасам мен қолданысқа әсер ететін факторларды бірге қарастыру қажеттігі Қ.Айсұлтанова мен Л.Алжарованың еңбегінде де көтеріледі [2].

Салалық ерекшелік және мағыналық жүйелілік. Салалық ерекшелікті белгілі тәсілдің бір ғылымға ғана тән болуы арқылы түсіндіру жеткіліксіз. Бір тәсіл әртүрлі салаларда қолданылғанымен, таңдалатын уәждік белгі мен ұғымдық қатынас өзгеше болуы мүмкін. Техникадағы көтергіш атауы қызметке сүйенсе, іс жүргізудегі анықтама құжат түрін білдіреді, ақпараттық технологиядағы дереккор ақпаратты ұйымдастыру нысанын атайды. Осы мысалдар құрылымдық талдауды терминнің қызметтік және ұғымдық сипатымен толықтыру қажеттігін көрсетеді.

Әдебиеттердегі салалық қорытындылардың қолданылу шегін сақтау да маңызды. Механика мен машинажасау терминдерін талдау нәтижесін бүкіл техника лексикасына, ал белгілі кезеңде бекітілген қоғамдық-гуманитарлық терминдер жөніндегі тұжырымды барлық қазіргі терминдерге тікелей таратуға болмайды [3; 4]. Осы мақаладағы сапалық мысалдар да тәсілдердің салыстырмалы жиілігін анықтауға негіз болмайды.

Терминнің мағыналық жүйелілігі оның өзге ұғымдармен байланысынан көрінеді. Мысалы, сөйлем және құрмалас сөйлем атаулары жалпы ұғым мен оның бір түрінің қатынасын білдіреді; құрмалас компоненті түрлік белгіні нақтылайды. Ал жүйе мен оның құрамындағы элемент арасындағы қатынас бүтін мен бөлшек байланысына жатады. Осындай қатынастарды ажырату салалық сөздіктегі анықтамалардың өзара үйлесуін тексеруге көмектеседі.

Терминдерді біріздендіруге арналған ұсыныстар. Жаңа атау ұсынудың бастапқы қадамы ұғымның қысқа әрі дәл анықтамасын жазу болуы тиіс. Одан кейін қолданыстағы баламалар салыстырылып, ұғымды ажырататын негізгі белгі анықталады. Сөзжасамдық

үлгі сол белгіге және қазақ тілінің нормаларына сай таңдалады. Осы рет сақталса, атаудың сыртқы ықшамдылығы үшін мағыналық дәлдікті жоғалту қаупі азаяды.

Көпкомпонентті терминде басыңқы сыңар мен оған бағынышты бөліктердің қатынасын тексеру ұсынылады. Бір ұғымдар тобына жататын атаулардың құрылымы өзара салыстырылып, орынсыз жарыспалылық анықталуы қажет. Кірме және қазақша нұсқалардың бірін таңдағанда олардың бірдей ұғымды білдіретіні алдымен тексерілгені жөн.

Терминологиялық сөздікке немесе электрондық қорға атау мен аудармадан бөлек саласы, анықтамасы, дереккөзі, құрылымдық үлгісі және қатысты ұғымдары енгізілсе, терминді іздеу мен салыстыру жеңілдейді. Бұл – осы мақаладағы талдаудан туындайтын практикалық ұсыныс. Оны іске асыруда тіл маманының құрылымдық талдауы мен сала маманының ұғымдық сараптамасы бірге қажет.

Қорытынды. Ғылыми әдебиеттерге шолу және мысалдарды талдау салалық терминді сипаттауда оның құрылымын, жасалу тәсілін және мағынасын жеке өлшемдер ретінде ажыратып, кейін өзара байланыстыру қажеттігін көрсетті. Бірсөзді тұлға түбірлі де, туынды да, біріккен де болуы мүмкін. Жұрнақ арқылы жасалу, негіздердің бірігуі және сөздердің тіркесуі атаудың тұлғасын қалыптастырса, терминдену мен мағыналық ауысу қолданыстағы сөзге арнаулы мазмұн береді.

Анықтама, көтергіш, дерекқор және ақпараттық қауіпсіздік жүйесі мысалдары атаудың құрамынан оның мағыналық уәжін тануға болатынын көрсетеді. Алайда терминнің толық мазмұны салалық анықтамамен нақтыланады. Сондықтан біріздендіруде тілдік тұлғаның дұрыстығы мен ұғымдық сәйкестік бірге бағалануы керек.

Мақаланың нәтижелері сапалық сипаттағы жүйелеумен шектеледі. Әртүрлі салалардағы тәсілдердің өнімділігін сандық тұрғыдан салыстыру үшін дереккөздері, іріктеу өлшемдері және көлемі нақты көрсетілген корпус қажет. Ұсынылған талдау реті терминдерді түсіндіруде, ғылыми мәтінді редакциялауда және салалық сөздік материалдарын әзірлеуде қолданылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әшімбаева Н.М., Шүленбаев Н.Қ., Жампейіс Қ.М. Қазақ тіліндегі негізгі терминжасамдық тәсілдер // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – Т. 65, № 2.
2. Айсұлтанова Қ., Алжарова Л.М. Қазақ тіліндегі терминжасам мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – № 6 (158).
3. Айдарбек Қ.Ж., Жунусова А.С., Бейсеғұл Д.Т. Қоғамдық-гуманитарлық саладағы нормативтік терминдер: құрылымдық-модельдік аспект // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – № 3 (199). – Б. 4-16.
4. Құлманов С.Қ., Әшімбаева Н.М., Омарова А.Д., Ескендір Ж.Е. Техника ғылымдары терминжүйесінің лингвистикалық сипаты // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – № 2 (194). – Б. 69-81.
5. Шойбекова Ғ.Б., Абдрахманова Ж.Ә., Насырғазы А.Б. Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арқылы жасалған компьютер терминдері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – № 1 (177). – Б. 211-221.
6. Жұбай О., Үдербаев А., Әбсаттар Ә., Демесинова Ж.О. Қазақ тіліндегі ғылыми терминологияның когнитивтік және ақпараттық негіздері (Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығы негізінде) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – № 4 (200). – Б. 62-77.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚША ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Төлеген Нұрай

*Алматы қ., «Rich school» мектебі,
бастауыш сынып мұғалімі*

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқулықтарындағы қазақша пәндік терминдердің қолданылуы, олардың ұғым қалыптастырудағы қызметі және терминжасамдық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің ресми ресурсында 1-сыныпқа арналған қазақ тіліндегі оқулықтар қатарында көрсетілген «Әліппе», «Ана тілі», «Математика», «Жаратылыстану» және «Дүниетану» оқулықтары алынды. Талдау сипаттамалық мәтіндік шолу әдісімен жүргізілді: оқулықтардағы терминдер пәніне, құрылымына және оқушыға ұғымды меңгертудегі қызметіне қарай топтастырылды. «Дыбыс», «әріп», «буын», «сөйлем», «мәтін», «сан», «цифр», «қосынды», «айырма», «өрнек», «теңдік», «теңсіздік», «тірі табиғат», «өлі табиғат», «қоршаған орта», «отбасы», «мамандық» сияқты атаулардың бастауыштағы ғылыми тілдің алғашқы қабатын қалыптастыратынын көрсетіледі. Сонымен бірге терминологиялық бірізділік пен жас ерекшелігіне сәйкестік мәселесіне назар аударылып, мұғалім тәжірибесіне негізделген практикалық ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: термин, терминология, бастауыш білім, оқулық тілі, қазақша термин, терминжасам, терминологиялық бірізділік.

LANGUAGE AND TERMINOLOGY THE USE OF KAZAKH TERMS IN PRIMARY SCHOOL TEXTBOOKS

Abstract. The article examines the use of Kazakh subject terms in primary school textbooks, their role in concept formation and their structural features. The study focuses on Grade 1 Kazakh language textbooks officially listed by the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan: “Alippe”, “Ana tili”, “Matematika”, “Jaratylystanu” and “Dunietanu”. A descriptive textual review was used to group terms according to subject area, structure and educational function. Examples such as дыбыс, әріп, буын, сөйлем, мәтін, сан, цифр, қосынды, айырма, өрнек, теңдік, теңсіздік, тірі табиғат, өлі табиғат, қоршаған орта, отбасы and мамандық demonstrate the first layer of scientific vocabulary formed at primary school. The article also discusses terminological consistency and age appropriateness and offers practical recommendations based on classroom experience.

Keywords: term, terminology, primary education, textbook language, Kazakh terms, term formation, subject concept, terminological consistency.

Кіріспе. Бастауыш мектеп – баланың ғылыми ұғымдарды жүйелі түрде меңгере бастайтын кезеңі. Оқушы бұл уақытта тек жаңа ақпаратпен танысып қоймайды, сол ақпаратты атауға, салыстыруға, жіктеуге, дәлелдеуге және өз ойын пәндік тіл арқылы жеткізуге үйренеді. Сондықтан оқулықтағы терминнің сапасы білім мазмұнының сапасымен тікелей сабақтас. Термин балаға түсініксіз немесе тұрақсыз берілсе, ұғымның өзі де толық қалыптаспай қалуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің ресми тізімінде 1-сыныпта қазақ тілінде оқытылатын «Әліппе», «Ана тілі», «Математика», «Жаратылыстану», «Дүниетану», «Музыка» оқулықтары көрсетілген [1]. Осы мақаланың талдауына алғашқы бес оқулық алынды. Мұндай таңдау тілдік, математикалық, жаратылыстану және әлеуметтік мазмұндағы терминдердің қатар қарастырылуына мүмкіндік береді.

Мектеп терминологиясын зерттеген С.Қ. Құлманов оқулықтардағы терминдерді жинақтау, іріктеу, жүйелеу және біріздендіру қажеттігін атап көрсетеді [2]. Ғалым мектеп терминологиясының ғылыми ғана емес, қолданбалы және әдістемелік негізін қалыптастыруды маңызды міндеттердің бірі ретінде ұсынады. Ал Г.М. Кенжебаева мектеп оқулықтарындағы терминдердің жүйеленген тұстары болғанымен, жекелеген жағдайда жарыспалы атаулардың кездесетінін және терминді баланың жас ерекшелігіне сай ұсыну мәселесі бар екенін көрсетеді [3]. Бұл тұжырымдар бастауыш оқулықтарындағы терминдерді жеке қарастырудың өзектілігін айқындайды.

Мақаланың мақсаты – 1-сынып оқулықтарындағы қазақша терминдердің қолданылуын нақты мысалдар арқылы сипаттау және олардың оқушының пәндік ұғымын қалыптастырудағы рөлін көрсету. Зерттеу барысында оқулықтардағы терминдер пәндік бағыт, құрылымдық үлгі және әдістемелік қызмет тұрғысынан қарастырылды.

1. Бастауыш білім берудегі терминнің қызметі

Терминнің негізгі қызметі – белгілі бір ұғымды дәл әрі тұрақты атау. Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихында ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктеріне сүйеніп жасалған атаулардың орны ерекше. Ахмет Байтұрсынұлының тіл білімінде қалыптастырған «бастауыш», «баяндауыш», «анықтауыш», «толықтауыш», «есімдік», «етістік» тәрізді атаулары қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін ғылыми ұғымдарды атауға пайдаланудың классикалық үлгісі болып саналады [4].

Ш. Құрманбайұлы қазақ терминологиясының дамуын зерттей отырып, терминқор қалыптастыруда ұлттық тілдің сөздік құрамын, сөзжасам мүмкіндіктерін және терминжасам тәсілдерін жүйелі пайдаланудың маңызын көрсетеді [5]. Бұл қағида мектеп терминологиясына да қатысты. Балаға ұсынылатын термин ғылыми тұрғыдан дәл болғанымен қатар, қазақ тілінің табиғи құрылымына үйлесімді, айтылуы мен қолданылуы орнықты болғаны жөн.

Бастауыштағы терминнің тағы бір ерекшелігі – оның ғылыми ұғымды алғашқы рет бекітетін құрал болуы. Мысалы, «буын», «дыбыс», «сөйлем», «сан», «цифр» сияқты атаулар кейінгі сыныптарда күрделене түсетін білімнің тірек ұғымдарына айналады. Сондықтан бастауышта терминнің мағынасын бір рет айтып қою жеткіліксіз; оны мәтінмен, суретпен, практикалық әрекетпен және оқушының өз сөзімен бекіту қажет.

2. 1-сынып оқулықтарындағы терминдердің нақты қолданысы

Ресми тізімдегі 1-сынып оқулықтарының авторлары мен баспалары анық көрсетілген. «Әліппе» оқулығының авторлары – Ә. Жұмабаева, Н. Құрман, Б. Сабденова; «Ана тілі» – Г. Уайсова, Г. Сәдуақас, А.С. Бесірова; «Математика» – Ә. Ақпаева, Л. Лебедева, М. Мыңжасарова, Т. Лихобабенко; «Жаратылыстану» – Р. Қаратабанов, Г. Үржігітова, Ж. Құсайынова, Г. Батырова; «Дүниетану» – Б. Тұрмашева, С. Салиш, Т. Мирук [1]. Оқулықтардың библиографиялық деректері де 2021 жылғы басылымдарды көрсетеді [6; 7; 8; 9; 10].

Зерттеуде кездесетін терминдерді шартты түрде үш топқа бөлуге болады: 1) жалпы қолданыстағы сөздің пәндік мағынада орнығуы; 2) терминдік тіркестер; 3) белгілі бір амал, әрекет немесе ұғымды арнайы атау үшін орныққан терминдер. Мұн-

дай жіктеу терминнің жасалу жолын ғана емес, оны балаға түсіндіру тәсілін де таңдауға көмектеседі.

Пән	Оқулықтағы терминдерге мысалдар	Құрылымы/ ерекшелігі	Негізгі қызметі
Тілдік пәндер	дыбыс, әріп, буын, сөз, сөйлем, мәтін, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс	дара сөздер және терминдік тіркестер	тілдік ұғымдарды атау, ажырату
Математика	сан, цифр, қосу, азайту, қосынды, айырма, өрнек, теңдік, теңсіздік, сан сәулесі	дара атаулар, туынды атаулар, тіркестер	математикалық амал мен қатынасты дәл белгілеу
Жаратылыстану	өсімдік, жануар, ауа, су, қоршаған орта, тірі табиғат, өлі табиғат	жалпы қолданыстағы сөздер және тіркестер	табиғи нысандар мен құбылыстарды жіктеу
Дүниетану	отбасы, мектеп, қоғам, дәстүр, еңбек, мамандық, қауіпсіздік	әлеуметтік ұғым атаулары	баланың өмірлік тәжірибесін қоғамдық ұғымдармен байланыстыру

1-кесте. Терминдерді түсіндіру

2.1. Тілдік терминдер: «дыбыс», «әріп», «буын», «сөйлем»

«Әліппе» мен «Ана тілі» оқулықтарында тілдік ұғымдарды атауға арналған негізгі атаулардың бірі – дыбыс, әріп, буын, сөз, сөйлем, мәтін. Сонымен бірге дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс сияқты терминдік тіркестер қолданылады [6; 7]. Бұл атаулардың ерекшелігі – кейбірінің күнделікті тілде бұрыннан таныс болуы, бірақ сабақ үстінде оларға нақты лингвистикалық мазмұн берілуі. Мысалы, «әріп» пен «дыбыс» баланың бастапқы түсінігінде бір нәрсе сияқты қабылдануы мүмкін. Мұғалім оларды салыстыру, айту және жазу әрекеттері арқылы ажыратқанда терминнің мазмұны айқындалады.

«Буын» да оқушыға тек сөзді бөлу тәсілі ретінде емес, тілдік құрылымның белгілі бір бірлігі ретінде меңгертіледі. «Дауысты дыбыс», «дауыссыз дыбыс» тіркестерінде негізгі ұғым – дыбыс, ал дауысты/дауыссыз компоненттері оның түрін нақтылайды. Демек, терминдік тіркес арқылы ұғымның иерархиялық байланысы да беріледі. Мұндай құрылым бастауыштағы ғылыми тілдің қарапайым әрі жүйелі үлгісін көрсетеді.

2.2. Математика пәніндегі терминдер

1-сыныптың «Математика» оқулығында сан, цифр, қосу, азайту, қосынды, айырма, өрнек, теңдік, теңсіздік, сан сәулесі сияқты атаулар қолданылады [8]. Оқулықтың 2021 жылғы 1-бөлімі 140 беттен, 2-бөлімі 152 беттен тұрады; бұл дерек басылымның библиографиялық сипаттамасында көрсетілген [8].

Математикалық терминнің басты ерекшелігі – оның нақты амалмен байланысуы. Мысалы, «қосынды» ұғымын екі топ затты біріктіру және нәтижесін табу әрекеті арқылы, «айырма» ұғымын бір топтан белгілі бір бөлікті алу әрекеті арқылы түсіндіру терминнің мазмұнын әрекетпен бекітеді. «Сан» мен «цифрды» ажырату да осы тұрғыдан маңызды:

оқушы санды ұғым ретінде, цифрды оны жазуда қолданылатын таңба ретінде қабылдауға үйренеді.

Бұл мысалдар қазақ тіліндегі терминжасамның бір маңызды қырын көрсетеді: математикада оқушыға ұсынылатын көптеген атау қазақ тілінің өз сөздік қорынан жасалған немесе қазақ тілінде орныққан. Қосу, азайту, қосынды, айырма, теңдік, теңсіздік сияқты атаулардың мағынасы оқушының әрекеті арқылы ашылады. Сондықтан терминнің ұлттық тілде жасалуы оның автоматты түрде жеңіл меңгерілетінін білдірмейді; ғылыми ұғымды дұрыс ашатын әдістемелік түсіндіру де қажет.

2.3. Жаратылыстану пәніндегі терминдер

«Жаратылыстану» оқулығында табиғат нысандары мен құбылыстарын ғылыми тұрғыдан танытатын атаулар кездеседі. Олардың қатарында өсімдік, жануар, ауа, су, жер, күн, қоршаған орта, тірі табиғат, өлі табиғат сияқты ұғымдар бар [9]. Оқулықтың библиографиялық сипаттамасында авторлар Р.Ә. Қаратабанов, Г.А. Үржігітова, Ж.Б. Құсайынова, Г.С. Батырова, баспасы «Алматыкітап баспасы», жылы 2021 және көлемі 120 бет деп көрсетілген [9].

Бұл пәндегі «тірі табиғат», «өлі табиғат» тіркестері оқушыға тек атау беріп қоймай, жіктеу әрекетін меңгертеді. Мысалы, өсімдік пен жануарды бір топқа, ал тас пен суды басқа топқа орналастыру арқылы бала терминнің астарындағы белгілерді анықтайды. Осы жерде термин мен ұғымның байланысы анық көрінеді: атау тұрақты болған сайын, баланың жіктеу өлшемі де нақтыланады.

«Қоршаған орта» сияқты тіркестердің де бастауыштағы маңызы бар. Бұл атау баланың табиғатты жеке нысандардың жиынтығы ретінде емес, өзара байланысқан орта ретінде қабылдауына жағдай жасайды. Демек, терминнің қызметі тек атау беру емес, дүниені белгілі бір ғылыми жүйе бойынша тануға бағыттау болып табылады.

2.4. Дүниетану пәніндегі терминдер

«Дүниетану» оқулығында балаға жақын әлеуметтік және өмірлік ұғымдар жүйеленеді. Оқулықтың авторлары Б.Қ. Тұрмашева, С.С. Салиш және Т.Н. Мирук, баспасы «Атамұра», жылы 2021, көлемі 112 бет деп көрсетілген [10]. Пән мазмұнында отбасы, мектеп, қоғам, дәстүр, еңбек, мамандық, қауіпсіздік тәрізді атаулар қолданылады.

Бұл пәндегі терминдердің ерекшелігі – олардың оқушының жеке тәжірибесімен тікелей байланысуы. Мысалы, «отбасы» ұғымы балаға таныс болғанымен, оқулық оны әлеуметтік ұғым ретінде жүйелейді; «мамандық» атауы ата-анасының кәсібін сипаттаудан бастап еңбек әлемі туралы түсінікке ұласады. Сондықтан дүниетану терминдерін түсіндіруде баланың өмірлік тәжірибесін бастапқы тірек ретінде пайдалану тиімді.

Бұдан бастауыштағы терминнің «таныс сөз – пәндік ұғым» түріндегі семантикалық нақтылануын көруге болады. Яғни термин міндетті түрде баланың күнделікті тілінен мүлде бөлек сөз болмауы мүмкін; кейде оның ғылыми немесе пәндік мағынасы оқу барысында қалыптасады.

3. Терминдердің жасалу және мағыналық орнығу ерекшеліктері

Талдау нәтижесінде бастауыш оқулықтарындағы терминдердің кемінде үш құрылымдық үлгісі байқалады. Біріншісі – жалпы қолданыстағы сөздің пәндік терминге айналуы: сөз, дыбыс, сан, су, өсімдік, отбасы. Екіншісі – екі немесе бірнеше сөздің тіркесуі арқылы жасалған атаулар: дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, сан сәулесі, тірі табиғат, өлі табиғат, қоршаған орта. Үшіншісі – белгілі бір амал, қасиет немесе қатынасты арнайы атау ретінде орныққан сөздер: қосынды, айырма, теңдік, теңсіздік сияқты терминдер.

Бұл жерде «қазақша термин» ұғымын тек қазақ тіліндегі кез келген сөзбен теңестіруге болмайды. Терминнің басты белгісі – оның белгілі бір пәндік ұғымды тұрақты атауы. Мысалы, «су» жалпы қолданыстағы сөз болғанымен, жаратылыстану мәтінінде ол нақты ғылыми мазмұндағы нысан ретінде қарастырылады. Ал «теңсіздік» сияқты атау математикалық ұғымды арнайы білдіреді.

Терминдердің бірізді қолданылуы осы кезеңде ерекше маңызды. С.Қ. Құлманов мектеп оқулықтарындағы терминдердің варианттылығы мен біріздендірілуіне назар аударып, бір ұғымның бірнеше атаумен берілуі оқушының түсінуіне қиындық келтіруі мүмкін екенін көрсетеді [2]. Г.М. Кенжебаева да мектеп оқулықтарындағы жекелеген жарыспалы қолданыстарға тоқталады [3]. Бұл зерттеулер бастауыштағы терминдерді де жүйелі бақылаудың қажеттігін көрсетеді.

4. Терминді меңгертудің практикалық жолдары: мұғалім тәжірибесі

Бастауыш сынып мұғалімі үшін терминмен жұмыс оқулықтағы анықтаманы оқып берумен шектелмейді. Өз педагогикалық тәжірибемде жаңа атаудың оқушы есінде тұрақты қалуы үшін оны төрт қадаммен енгізу тиімді екенін байқаймын: атау – түсіндіру – көрсету – қолдану.

Бірінші қадамда мұғалім терминді анық және қысқа атайды. Екінші қадамда оның мағынасын балаға таныс сөздермен түсіндіреді. Үшінші қадамда сурет, зат, сызба немесе әрекет арқылы көрсетеді. Төртінші қадамда оқушы терминді өзі қолданады: сөйлем құрайды, мысал келтіреді, салыстырады немесе топтастырады. Мысалы, «буын» терминін енгізгенде сөзді бөліктерге бөлдіру, «сан сәулесінде» белгілі санның орнын таптыру, «тірі табиғат» ұғымында суреттерді жіктету – терминді жаттатудан гөрі ұғымды әрекет арқылы қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Терминді бекітудің тағы бір шарты – оның сабақ бойында бірнеше рет табиғи контексте қолданылуы. Мұғалім терминді өзі ғана қайталамай, оқушыға оны өз жауабында қолдануды талап еткені жөн. Сонда термин пассивті сөздік қордан белсенді пәндік тілге өтеді.

Бастауышта бір сабақта тым көп жаңа термин берудің де қажеті жоқ. Негізгі оқу мақсатына тікелей қызмет ететін 2–4 тірек атауды бөліп алып, оларды сабақтың әр кезеңінде қайталап қолдану баланың ұғымды жүйелі меңгеруіне қолайлы. Бұл – оқулық авторына ғана емес, мұғалімнің күнделікті жоспарлауына да қатысты әдістемелік талап.

5. Терминологиялық бірізділік және оқулық сапасы

Терминологиялық бірізділік дегеніміз – бір ұғымның бір ғана атаумен берілуі ғана емес, сол атаудың мағынасы мен қолданысының да тұрақтылығы. Егер оқушы бір ұғымды бір атаумен меңгеріп, кейін басқа атауға тап болса, ол екі атауды екі бөлек ұғым ретінде қабылдауы ықтимал. Сондықтан оқулықтағы терминдерді редакциялау кезінде тілдік және пәндік сараптаманы қатар жүргізу қажет.

Бұл мәселе мектеп терминологиясының арнайы сөздігін қалыптастыру қажеттігімен де байланысты. С.Қ. Құлманов мектеп оқулықтарындағы терминдерді жинақтау, іріктеу, жүйелеу, варианттылығын анықтау және біріздендіру сияқты жұмыстарды мектеп терминологиясын дамытудың қолданбалы бағыттары ретінде ұсынады [2]. Бастауыш деңгейде мұндай жүйелеу әсіресе маңызды, себебі осы кезеңде қалыптасқан негізгі атаулар кейінгі сыныптардағы пәндік тілдің тірегіне айналады.

Сонымен қатар терминнің қазақша болуының өзі оның сапалы екеніне жеткілікті өлшем емес. Термин ғылыми ұғымды дәл беруі, тілдік нормаға сай болуы, баланың жас ерекшелігіне сәйкес түсіндірілетіндей болуы және мәтін ішінде бірізді қолданылуы ке-

рек. Бұл талаптар сақталған жағдайда оқулық тілі баланың ғылыми тілге біртіндеп көшуіне мүмкіндік береді.

6. Практикалық ұсыныстар

1) Бастауыш сыныпқа арналған негізгі терминдердің шағын пәндік қорын қалыптастыру: термин атауы, қысқа түсіндірмесі, алғаш енгізілетін тақырыбы және мысалы көрсетілсін.

2) Терминді алғаш берген жерде оның мағынасын сурет, мәтін, сызба немесе әрекет арқылы ашу; тек сөздік анықтамамен шектелмеу.

3) Оқушыға терминді өз жауабында қолдандыру: сөйлем құрату, мысал келтіру, салыстыру, жіктеу және дәлелдету тапсырмаларын көбейту.

4) Пәнаралық терминдерді салыстырып, бір ұғымның әр пәндегі қолданысын мұғалімдер арасында келісу; қажет болғанда ортақ түсіндірме қолдану.

5) Жаңа басылымдарды дайындауда терминдерді тілдік, ғылыми және жас ерекшелігі тұрғысынан кешенді сараптау.

6) Мұғалімдердің сабақ барысында жиі шатастырылатын терминдер туралы бақылауларын жинақтап, оқулық пен әдістемелік құралдарды жетілдіруге пайдалану.

Қорытынды. Бастауыш сынып оқулықтарындағы қазақша терминдер – баланың пәндік білімін ғана емес, ғылыми тілін де қалыптастыратын маңызды тілдік құрал. 1-сыныптағы «дыбыс», «әріп», «буын», «сөйлем», «сан», «цифр», «қосынды», «айырма», «тірі табиғат», «өлі табиғат», «қоршаған орта», «отбасы», «мамандық» сияқты атаулар әртүрлі пәндердегі негізгі ұғымдарды жүйелеуге қызмет етеді.

Талдау көрсеткендей, бастауыш оқулықтарындағы терминдер жалпы қолданыстағы сөздердің пәндік мағынада орнығуы, терминдік тіркестердің жасалуы және қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін пайдалану арқылы көрінеді. Мұнда терминнің қазақша болуы ғана емес, оның ғылыми дәлдігі, мағыналық тұрақтылығы, жас ерекшелігіне сәйкестігі және бірізді қолданылуы қатар бағалануы тиіс.

Мақалада қарастырылған нақты оқулықтар мен ғылыми еңбектер бастауыштағы термин мәселесінің тек тілдік емес, әдістемелік мәселе екенін көрсетеді. Терминді дұрыс тандау оқулық авторының міндеті болса, оны оқушының белсенді сөздік қорына енгізу мұғалімнің кәсіби әрекетімен жүзеге асады. Сондықтан оқулық авторы, терминолог, пән әдіскері және мұғалім арасындағы өзара байланыс күшейген сайын бастауыштағы ғылыми тілдің сапасы да арта түседі.

Қорыта айтқанда, бастауыш сынып оқулықтарындағы терминдерді жүйелеу, олардың қолданылуын біріздендіру және оқушының жас ерекшелігіне сай ұсыну – қазақ тілінің білім беру кеңістігіндегі қызметін күшейтудің нақты бағыттарының бірі. Бұл жұмыс жүйелі түрде жалғасып, оқулықтардағы терминдер қоры тұрақты түрде сараланып отырғаны жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендердің тізбесі: 1-сынып, қазақ тілінде оқыту. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/734002?lang=kk>

2. Құлманов С.Қ. Білім беру жүйесі терминологиясын біріздендірудің ғылыми-практикалық мәселелері (қазақ тіліндегі мектеп оқулықтары негізінде) // Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы. – 2023. – 15 ақпан.

3. Кенжебаева Г.М. Қазақ тілі оқулықтарындағы терминдердің қолданылуы // Termincom.kz. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы. – 2023. – 17 ақпан.

4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектер). – Алматы, 1992. – 448 б.

5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.

6. Жұмабаева Ә., Құрман Н., Сабденова Б. Әліппе: жалпы білім беретін мектептің 1-сыныбына арналған оқулық. – Алматы, 2021.

7. Уайсова Г., Сәдуақас Г., Бесірова А.С. Ана тілі: жалпы білім беретін мектептің 1-сыныбына арналған оқулық. – Алматы, 2021.

8. Ақпаева Ә.Б., Лебедева Л.А., Мыңжасарова М.Ж., Лихобабенко Т.В. Математика: жалпы білім беретін мектептің 1-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім. – Алматы, 2021. – 140 б.

9. Қаратабанов Р.Ә., Үржігітова Г.А., Құсайынова Ж.Б., Батырова Г.С. Жаратылыстану: жалпы білім беретін мектептің 1-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы, 2021. – 120 б.

10. Тұрмашева Б.Қ., Салиш С.С., Мирук Т.Н. Дүниетану: жалпы білім беретін мектептің 1-сыныбына арналған оқулық. – Алматы, 2021. – 112 б.

ҚАЗАҚ АНАТОМИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.Ж. Асфендияров ат. Қазақ ұлттық медициналық университеті,

С.Р. Қарынбаев ат. қалыпты анатомия кафедрасы,

Шәкенов Бауыржан, проф. ассист., Ахмад Нұргүлім, кафедра меңгерушісі,

Досаев Тасболат. проф.

Аңдатпа. Осы уақытқа дейін көптеген анатомиялық және клиникалық терминдердің көптеген ұтымды баламалары біріздендіріліп, қолданысқа енді. Қазіргі кезеңдегі күрделі мәселе: терминдерді қазақ тілі грамматикасына сәйкес біріздендіру мәселелері. Мысалы: маңдай сүйек пе, әлде, маңдайлық сүйек пе? Кәрі жілік артериясы ма, әлде кәрі жіліктік артерия ма? Бұл мәселені шешуде филолог ғалымдар арасында да ортақ пікірдің қалыптаспағаны белгілі.

Түйін сөздер: қолтықтық артерия, тіл-жұтқыншақтық нерв, дабылдық қуыс, қолтық артериясы, тіл-жұтқыншақ нерві, дабыл қуысы.

CURRENT ISSUES OF KAZAKH ANATOMICAL TERMINOLOGY

Abstract. To date, many appropriate equivalents for anatomical and clinical terms have been standardized and introduced into practical use. A major challenge at the present stage, however, is the standardization of terminology in accordance with the grammatical rules of the Kazakh language. For example, should the anatomical term be rendered as *маңдай сүйек* (“palatine bone”) or *маңдайлық сүйек* (“frontal bone”)? Similarly, should it be *кәрі жілік артериясы* (“radial artery”) or *кәрі жіліктік артерия* (“radial artery”)? It is well known that even among philologists, there is no consensus on how these issues should be resolved.

Keywords: axillary artery, glossopharyngeal nerve, tympanic cavity.

Кіріспе. Еліміз егемендік алған алғашқы кезеңдегі мақсат медициналық терминдердің баламаларын **іздестіріп, табу** болса, қазіргі кезеңдегі мақсат – әртүрлі қолданылып жүрген атауларды **бірегейлеп, біріздендіру** жұмысы.

Біздің ұжымның қызметкерлері шығарған «Адам анатомиясы» (Б.Ш. Шәкенов, Н.С. Ахмад, Т.М. Досаев, Л.А. Ысқақова, 2024 жыл, Алматы) оқулығының кіріспесінде біз мына мәселеге назар аудардық:

«Анатомиялық терминология бойынша халықаралық федерациялық комитеттің (FCAT – Federatie Committee on Anatomical Terminology) талабында: «Басқа тілдердегі анатомиялық терминдер, тек латын тіліндегі тізімге сәйкес жасалынуы қажет. Ағылшын тіліндегі эквиваленттер, ағылшын тілінің көп таралуына байланысты берілген. Ағылшын тіліндегі терминдер басқа тілдердегі терминологияға негіз болу қызметін атқара алмайды» - деп атап көрсетілген.

Негізгі бөлім. Соңғы уақытқа дейін қазақ тіліндегі анатомиялық терминдердің орыс тіліндегі нұсқасына сәйкес жасалынып келгені белгілі. Мысалдар келтірейік:

1. Arteria cerebri anterior – передняя мозговая артерия – алдыңғы ми артериясы.
2. Arteria cerebri media – средняя мозговая артерия – ортаңғы ми артериясы.
3. Arteria cerebri posterior – задняя мозговая артерия – артқы ми артериясы.

Анатомиялық терминология бойынша: cerebrum – большой мозг – үлкен ми; prosencephalon – передний мозг – алдыңғы ми; mesencephalon – средний мозг – ортаңғы ми; metencephalon – задний мозг – артқы ми.

Жоғарыдағы мысалдардан көретініміз: қазақ тіліндегі бұл баламалар артериялардың анатомиялық орналасуын дәл білдіре алмайды. Себебі олар орыс тіліндегі нұсқасына сәйкес: *алдыңғы мидың, ортаңғы мидың және артқы мидың артериялары* деп беріліп тұр.

Ал осы артериялардың қазақ тіліндегі атауын, латын тіліне сәйкес баламаласақ, олардың анатомиялық және топографиялық ерекшеліктері дәл белгіленеді екен. Сонда:

1. Arteria **cerebri** anterior – передняя мозговая артерия – **үлкен мидың** алдыңғы артериясы (*алдыңғы ми артериясы емес*).
2. Arteria **cerebri** media – средняя мозговая артерия – **үлкен мидың** ортаңғы артериясы (*ортаңғы ми артериясы емес*).
3. Arteria **cerebri** posterior – задняя мозговая артерия – **үлкен мидың** артқы артериясы (*артқы ми артериясы емес*).

Анатомиялық терминология бойынша халықаралық федерациялық комитеттің осы талабын басшылыққа ала отырып, біз қазақ тіліндегі біраз терминдердің орналасу ретін латын тіліне сәйкес орналастырдық.

Мысалы:

1. A. rectalis superior – верхняя прямокишечная артерия – жоғарғы тік ішек артериясы;
2. A. rectalis media – средняя прямокишечная артерия – ортаңғы тік ішек артериясы;
3. A. rectalis inferior – нижняя прямокишечная артерия – төменгі тік ішек артериясы.

Бұл мысалдардан қазақ тіліндегі терминдер орыс тіліндегі нұсқасына сәйкес аударылғанын көреміз: *жоғарғы тік ішек, ортаңғы және төменгі тік ішектер*.

Ал латын тіліндегі нұсқасына сәйкес: **тік ішектік жоғарғы артерия, тік ішектік ортаңғы артерия және тік ішектік төменгі артерия** деп баламаланғаны, артериялардың анатомиялық дұрыстығын қамтамасыз етеді.

Осы үдерістің аясында, тағы біраз терминдерге назар аудару қажет деп ойлаймыз. Мысалы:

1. A. radialis, лучевая артерия – **кәрі жілік артериясы** деп беріліп жүргені белгілі. Осы терминнің мағынасына қарасақ, бұл артерия – кәрі жіліктің артериясы. Ал осы артерияның анатомиясын зерделесек, ол тек кәрі жілікті ғана қандандырып қоймайды, жанында орналасқан бұлшықеттерді, нервтерді, лимфалық түйіндерді қандандырады. Кәрі жілікке бұл артериядан басқа шынтақ жілік артериясынан кететін: сүйекаралық алдыңғы және артқы артериялар да тармақтар береді. Сондықтан бұл артерияның топографиясы және қызметі бойынша – **кәрі жіліктік артерия** – деп аталғаны анатомиялық тұрғыдан дұрыс және дәл болады.

2. A. ulnaris, локтевая артерия – **шынтақ артериясы** деп беріліп жүр. Біріншіден, ол – шынтақ артериясы емес (cubitus – локоть – шынтақ), дұрысы: шынтақ жілік артериясы (ulna – локтевая кость – шынтақ жілік). Бұл терминнің де мағынасын талдасақ, ол да тек шынтақ жілікті ғана қандандырып қоймайды, жанында орналасқан бұлшықеттерді, нервтерді, лимфалық түйіндерді және кәрі жілікті де қандандырады. Сондықтан бұл артерияның топографиясы мен қызметіне сәйкес **шынтақ жіліктік артерия** деп аталғаны анатомиялық тұрғыдан дәл болады.

Келтірілген мәселелер мен мысалдар, медицинаның әрбір саласы атауларына негіз болатын анатомиялық терминдерді бірінші кезекте дұрыс жүйелеп алу қажеттілігін көрсетеді» [2; 10].

Осы кіріспеде аталып отырған анатомиялық терминдерді жүйелеу қажеттілігін барлық мамандар қолдайды. Алайда бұл қажеттілікті іске асыруға көбіне пікір қайшылықтары кедергі келтіріп келеді. Сондықтан сала мамандары, терминжасамның әдіс-тәсілдерін филолог ғалымдармен талқылай отырып, бір жүйеге келтіру қажет.

Еліміз егемендік алған алғашқы жылдардағыдай, латын, грек және орыс тілдеріндегі терминдердің баламаларын іздестіріп қазақша табылған әрбір терминге қуанатын кезең өтті. Осыдан кейінгі уақытта қазақ тілінің анатомиялық терминдерге тапшы еместігіне көзіміз жетті.

Ендігі мәселе – біріздендіріліп, қолданылып жүрген терминдердің анатомиялық дұрыстығы мен дәлдігін арттырып, оларды ғылыми тұрғыдан жоғары деңгейге көтеру. Осы мәселені оқырман назарына түсінікті етіп көрсету мақсатында оқулықтан жоғарыда келтірілген мысалдарды ұсынамыз: *тік ішектік жоғарғы артерия, тік ішектік ортаңғы артерия, тік ішектік төменгі артерия, кәрі жіліктік артерия, шынтақ жіліктік артерия*. Бұл мысалдарда қосымшаларды қосу арқылы жасалған терминдердің, артериялардың анатомиялық дұрыстығын қамтамасыз ететінін көрсеттік.

Сол сияқты мықындық жалпы артерия, мықындық сыртқы артерия, мықындық ішкі артерия [3; 91], қолтықтық артерия, иықтық артерия [3; 68,70], бөкселік жоғарғы артерия, бөкселік төменгі артерия [3; 91,92], кіреберіс-ұлулық нерв, тіл-жұтқыншақтық нерв [3; 299], дабылдық қуыс [3; 399] және де осы сияқты көптеген терминдерге тиісті қосымшаларды жалғау арқылы білдіретін құрылымдардың орналасуын анатомиялық және топографиялық тұрғыдан дәл көрсетеміз.

Осы терминдер А.Р. Рақышевтың «Адам анатомиясының атласында» (2006) да: мықындық жалпы артерия, мықындық сыртқы артерия, мықындық ішкі артерия [5; 150], қолтықтық артерия, иықтық артерия [5; 110], бөкселік жоғарғы артерия, бөкселік төменгі

артерия [5; 150], дабылдық қуыс [6; 399], кіреберіс-ұлулық жүйке, тіл-жұтқыншақтық жүйке [6; 128] деп берілген.

Ал 2011 жарық көрген «Адам анатомиясындағы атау-терминдер» еңбегінде А.Р. Рақышев жоғарыда келтірілген терминдердің біразын, сондай-ақ солар сияқты көптеген терминдерді қосымшаларсыз беріп, былайша өзгертеді: жалпы **мықын** артериясы, мықынның ішкі артериясы, сыртқы **мықын** артериясы [7; 222-224], **қолтық** артериясы, **иық** артериясы [7; 214], **кіреберіс-ұлу** нерві, **тіл-жұтқыншақ** нерві [7; 306], **дабыл** қуысы [7; 341]. Ал жоғарғы бөкселік артерия, төменгі бөкселік артерия [7; 223] терминдері бұрынғы нұсқасында сақталған.

Осы мысалдардан нені түсінеміз? Мықындық *жалпы артерия*, *мықындық сыртқы артерия*, *мықындық ішкі артерия* деген терминдер артериялардың анатомиясын дәл көрсетеді. Бұны *жалпы мықын артериясы*, *ішкі мықын артериясы*, *сыртқы мықын артериясы* деп атасақ, айтуға жеңіл әрі тез қабылданады. Алайда адамда жалпы мықын, ішкі мықын, сыртқы мықын деген үш түрлі сүйек болмайды. **Мықын сүйек – бір ғана сүйек**. Сондықтан мықындық жалпы, сыртқы және ішкі артериялар деген атаулар, осы артериялардың мықын аймағына қатыстылығын анатомиялық тұрғыдан дұрыс белгілейді. Сол сияқты адамда жоғарғы және төменгі бөкседеген жеке құрылымдар жоқ. Сондықтан *бөкселік жоғарғы артерия*, *бөкселік төменгі артерия* деген атауларды қолдану да артериялардың бөксе аймағына қатыстылығын анатомиялық тұрғыдан дәл сипаттайды.

Қазіргі уақыттағы біз үшін күрделі болып тұрған мәселенің бірі - қосымшалар арқылы жасалған терминдерге қатысты филолог ғалымдардың арасында әртүрлі пікірдің болуы. Олардың кейбірі, *железная дверь – темір есік* деген мысалды келтіріп, қазақ тілінде мұндай тіркестерді *темірлі есік* деп атамайтынын алға тартады.

А.Р. Рақышев та бұл мәселеге көп ойланып «Адам анатомиясындағы атау-терминдері» еңбегінде біраз терминдерінің қосымшаларын алып тастағанымен, кейбір терминдерді қосымшаларымен сақтаған. Бұл терминжасам үдерісінің күрделі екенін және терминдерді бір жүйеге келтіру ұзақ уақыт алатынын көрсетеді

Оған басқа елдердегі терминология мәселелерін шешу үдерісінің даму тарихы дәлел бола алады. Мысалы, ресейлік академик В.В. Куприянов: «Орыстың анатомиялық терминологиясын қалыптастыру жұмысы өте қиын үдеріс болды. Оған жүз жылға созылған уақыт кеткеніне таңдануға болмайды», – деп жазды [1].

Қазіргі уақытта медициналық терминдері біріздендіру жұмыстары жалғасуда. Соңғы 15 жыл шамасында, медициналық терминдерді іздестіріп, табу, қалыптастыру мәселелеріне арналған 20 шақты Республикалық конференциялар өткізілді. Оның нәтижесінде көптеген терминдер біріздендірілді. Ендігі мәселе – сол терминдерді еліміздің барлық өңірлерінде бірізді қолданылуын қалыптастыру.

Бұған кедергі болып отырған негізгі мәселердің бірі – еліміздегі жоғары медициналық оқу орындары мен колледждерінде, сондай-ақ өңірлердегі денсаулық сақтау мекемелерінде терминдердің қолданылуын қадағалап, олардың бірізділігін қамтамасыз етіп, үйлестіріп отыратын арнайы орталықтың немесе құрылымның болмауы.

Қорытынды. Сонымен біз қандай жолды таңдауымыз керек? Терминжасам ба-рысында қосымшаларды қолдану, көптеген атаулардың анатомиялық дәлдігін қамтамысыз еткенімен, кейбір жағдайда олардың қазақ тілінде айтуға қолайсыздау әрі күрделірек қабылдануына әкелуі мүмкін. Ал қосымшалардан бас тарту, терминдердің қысқа әрі айтуға жеңіл болуын қамтамасыз еткенімен, кейбір анатомиялық құрылымдардың

топографиялық орналасуын дәл көрсету мүмкіндігін төмендетеді. Сондықтан терминдердің анатомиялық дәлдігі мен қазақ тіліндегі қолайлылығын қатар қарастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Куприянов В. В. Отечественная анатомия на этапах истории. – Москва, 1981.
2. Шәкенов Б. Ш., Ахмад Н. С., Досаев Т. М., Ысқақова Л. Ә. Адам анатомиясы : оқулық. – Алматы, 2026. – 1-том. – 396 б.
3. Шәкенов Б. Ш., Ахмад Н. С., Досаев Т. М., Ысқақова Л. Ә. Адам анатомиясы : оқулық. – Алматы, 2026. – 2-том. – 432 б.
4. Рақышев А. Р. Адам анатомиясының атласы. – Алматы, 2006. – 2-том. – 320 б.
5. Рақышев А. Р. Адам анатомиясының атласы. – Алматы, 2006. – 3-том. – 280 б.
6. Рақышев А. Р. Адам анатомиясының атласы. – Алматы, 2006. – 4-том. – 304 б.
7. Рақышев А. Р. Адам анатомиясындағы атау-терминдер. – Алматы, 2011. – 280 б.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫНДАҒЫ ЖАҢА МОДЕЛЬДЕР МЕН ҮРДІСТЕР

Шолпанбаева Газиза,

А. Байтұрсынұлы ат. Қостанай өңірлік университеті, аға оқытушы, п.ғ. магистрі
Адилова Жибек

Акад. З. Алдамжар ат. Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті,
2-курс магистранты

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ терминжасамындағы жаңа модельдер мен белсенді үрдістер қарастырылады. Зерттеуде терминдену, сөзжасам, күрделі атау жасау, калькалау, қысқарту және халықаралық атауларды тілдік бейімдеу тәсілдерінің қазіргі қызметі талданады. Сонымен қатар цифрландыру, жасанды интеллект, ақпараттық технологиялар және пәнаралық зерттеулердің жаңа терминдердің пайда болуына ықпалы сипатталады. Қазақ тілінің ішкі сөзжасамдық мүмкіндіктерін тиімді пайдалану, терминдердің ұғымдық дәлдігін сақтау және қолданыста орнығуын ғылыми тұрғыдан бағалау мәселелеріне ерекше назар аударылады. Қазіргі терминжасамның маңызды белгісі ретінде ұлттық модельдер мен халықаралық терминологиялық тәжірибенің өзара ықпалдастығы айқындалады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, терминжасам, терминология, сөзжасам, жаңа модельдер, цифрландыру, терминдену.

NEW MODELS AND TRENDS IN KAZAKH TERMINOLOGY FORMATION

Abstract. The article examines new models and current trends in Kazakh terminology formation. It analyzes the productive role of terminology, derivation, multiword term formation, calquing, abbreviation, and the adaptation of international terms. Particular attention is paid to the impact of digitalization, artificial intelligence, information technologies, and interdisciplinary research on the emergence of new terminology. The study also addresses the importance of using the internal word-building resources of the Kazakh language while preserving conceptual accuracy and terminological consistency. The interaction between national linguistic models and

international terminological practices is identified as one of the key features of contemporary Kazakh terminology development.

Keywords: Kazakh language, terminology, term formation, word formation, new models, digitalization, terminology development.

Кіріспе. Терминология – ғылымның, білімнің, технологияның және қоғамдық коммуникацияның даму деңгейін тікелей көрсететін тілдік жүйенің маңызды қабаты. Қоғамда жаңа ұғымдар пайда болған сайын оларды дәл әрі ықшам атау қажеттілігі туындайды. Сондықтан терминжасам үдерісі дайын сөздерді көбейтумен ғана шектелмей, ұғымдарды жүйелеу, атауларды біріздендіру және олардың қолданыста орнығуын қамтамасыз ету міндеттерімен ұштасады. Қазақ терминологиясының даму тарихында ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктеріне сүйену, жалпы халықтық лексиканы терминдендіру және сөзжасамдық тәсілдерді белсенді пайдалану айырықша мәнге ие болды [1; 7-8].

Қазіргі кезеңде терминжасамның мазмұны мен қарқыны едәуір өзгерді. Цифрлық технологиялардың жедел таралуы, жаңа ғылыми бағыттардың қалыптасуы және халықаралық ақпарат алмасудың күшеюі терминдердің жасалуын жеделдетіп отыр. Бұған қоса, жаңа атаулар бұрынғыдай тек ғылыми басылымдарда емес, әлеуметтік желілерде, жаңалық платформаларында, электрондық оқулықтарда, цифрлық сервистерде бірден қолданысқа енеді. Мұндай жағдайда терминнің сапасын тек тілдік дұрыстықпен емес, оның ұғымдық дәлдігімен, жүйелілігімен, қолданыс жиілігімен және пайдаланушыға түсініктілігімен бірге бағалау қажет.

Зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ терминжасамында байқалатын өнімді модельдерді жүйелеу, олардың қызмет ету ерекшеліктерін көрсету және жаңа терминдердің қалыптасуына әсер ететін негізгі үрдістерді айқындау. Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы және жүйелік талдау тәсілдері қолданылды. Негізгі материал ретінде терминология жөніндегі ғылыми еңбектер, терминологиялық ресурстар және қазіргі қоғамдық-ғылыми қолданыстағы атаулар алынды.

1. Терминжасамның ұлттық негіздері. Қазақ терминжасамының негізгі қағидаларының бірі – жаңа ұғымдарға атау беруде ұлттық тілдің сөздік және сөзжасамдық мүмкіндіктерін пайдалану. Бұл ұстаным қазақ терминологиясының қалыптасу тәжірибесінде ұзақ уақыт бойы сақталып келеді. Ш. Құрманбайұлының зерттеулерінде терминологиялық лексиканың жалпы халықтық лексикамен сабақтастығы, сөздердің терминденуі және терминологиялық мағынаға ие болу жолдары арнайы қарастырылады [1; 151-152]. Жалпы қолданыстағы сөздің жаңа ғылыми мағынада орнығуы терминді тілдік ортаға табиғи енгізуге мүмкіндік береді.

Терминдену моделінің тиімділігі оның дайын тілдік материалға сүйенуінде. Мысалы, «өріс», «желі», «жүйе», «арна», «түбір» сияқты сөздер әртүрлі ғылыми салаларда арнайы мағынада жұмсалып, терминологиялық жүйенің құрамына енеді. Мұнда негізгі өзгеріс сөздің сыртқы тұлғасында емес, оның мағыналық құрылымында жүзеге асады. Осы тұрғыдан терминдену қазақ тілінің жаңа ұғымдарды ұлттық лексикалық қор негізінде атау мүмкіндігін кеңейтеді [1; 203-207].

Ұлттық терминжасамның тағы бір тірегі – өнімді жұрнақтар арқылы жаңа атаулар жасау. -лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік, -шы/-ші, -ма/-ме, -ым/-ім тәрізді тұлғалар абстрактілі ұғымдарды, әрекет пен нәтижені, мамандық пен қызмет иесін, заттық және үдерістік мәндерді белгілеуде қызмет етеді. Сөзжасамдық модельдердің қайталануы терминологи-

ялық жүйенің ішкі тұтастығын арттырады. Термин жасауда жеке бірліктен гөрі модельге сүйену жаңа атаулардың өзара жүйелік байланысын сақтауға мүмкіндік береді [2; 25-31].

2. Күрделі және көпкомпонентті терминдер. Қазіргі қазақ терминологиясында күрделі және көпкомпонентті атаулардың үлесі артып келеді. Оның басты себебі – ғылым мен технологияның күрделенуі және жаңа ұғымдардың ішкі белгілерін атауда бірнеше компоненттің қатар қолданылуы. «Ақпараттық қауіпсіздік», «цифрлық сауаттылық», «электрондық құжат», «тілдік дерекқор», «машиналық оқыту», «үлкен деректер» тәрізді атаулар белгілі бір ұғымның мазмұнын компоненттердің өзара байланысы арқылы нақтылайды. Мұндай құрылымдар әсіресе жаңа салалық ұғымдарды жедел атау кезінде өнімді болып отыр [2; 104-109].

Көпкомпонентті атаулардың артықшылығы – мағыналық айқындығы. Бір ғана сөзге жаңа мағына жүктеуден гөрі, ұғымның негізгі белгісін тіркес арқылы көрсету кей жағдайда қабылдауды жеңілдетеді. Алайда термин тым ұзақ болған сайын оның қолданылу ыңғайлылығы төмендеуі мүмкін. Сондықтан қазіргі терминжасамда толық әрі дәл атау мен қысқа әрі қолайлы атау арасындағы тепе-теңдік маңызды. Бұл мәселе әсіресе ресми құжат, оқу құралы, интерфейс және бұқаралық ақпарат құралдары тілінде анық байқалады.

Көпкомпонентті терминдердің тұрақтануында сөздердің орын тәртібі мен синтаксистік байланысы да маңызды. Егер бір ұғым бірнеше түрде айтылса, қолданыста нұсқалық көбейеді. Сол себепті терминдерді қалыптастыру кезінде тек жекелеген атауды емес, сол атаудың салалық терминжүйедегі орнын бірге қарастырған жөн. Терминдердің жүйелілігі ұғымдардың арақатынасын тілдік деңгейде көрсетуге мүмкіндік береді.

3. Калькалау және халықаралық терминдерді бейімдеу. Қазіргі терминжасамда калькалау тәсілі де белсенді қызмет атқарады. Өзге тілдегі терминнің құрылымын қазақ тілінің лексикалық бірліктері арқылы қайта құру нәтижесінде жаңа атау пайда болады. Бұл тәсіл әсіресе халықаралық ғылыми ұғымдарды ұлттық тілдің сөздік жүйесіне енгізуде тиімді. Дегенмен калькалау сөзбе-сөз аударумен шектелмеуі тиіс. Түпнұсқаның сыртқы үлгісін қайталау емес, оның ұғымдық мазмұнын қазақ тілінің табиғи тіркесу заңдылықтары негізінде дәл беру маңызды [2; 168-174].

Халықаралық терминдердің бір бөлігі қазақ тіліне дайын қалпында енеді, ал екінші бөлігі фонетикалық, графикалық немесе морфологиялық тұрғыдан бейімделеді. Мұнда терминнің халықаралық танымалдығы мен ұлттық тілдің нормасы арасында тепе-теңдік қажет. Әсіресе медицина, экономика, IT, құқық және білім салаларында халықаралық терминдердің саны көп болғандықтан, олардың әрқайсысына жеке тәсіл емес, бірыңғай қағидаттар жүйесін қолдану қажет.

Халықаралық терминді қазақшаға аударуда оның салааралық мағынасы да ескеріледі. Бір сөз әртүрлі салаларда әртүрлі ұғымды білдіруі мүмкін. Сондықтан терминді тек сөздік деңгейінде емес, нақты қолданылу контекстінде бағалау қажет. Контекстік талдау синонимдік нұсқалардың арасынан ұғымға барынша сәйкес келетін атауды таңдауға көмектеседі. Бұл тәсіл терминжасамдағы дәлдік пен бірізділікті күшейтеді.

4. Цифрландыру және жаңа терминдер. Цифрлық трансформация қазіргі қазақ терминжасамының қарқынын өзгертті. Бірнеше жыл бұрын тек мамандар арасында қолданылған атаулар бүгінде күнделікті коммуникацияға еніп жатыр. «Бұлтты технология», «цифрлық платформа», «жасанды интеллект», «нейрожелі», «деректер қоры», «тілдік модель» тәрізді атаулардың кең таралуы терминжасамның қоғамдық сипатқа ие болғанын көрсе-

теді. Мұндай атаулардың орнығуында ғылыми мәтіндермен қатар мемлекеттік құжаттар, білім беру ресурстары және цифрлық медиа маңызды рөл атқарады.

Termincom.kz платформасы қазіргі терминологиялық жұмыстың цифрлық инфрақұрылымын қалыптастырудағы маңызды ресурстардың бірі ретінде қызмет етеді. Ресми терминдерді, салалық атауларды, терминдер тарихын және талқылау материалдарын бір ортаға жинақтау терминологиялық деректердің қолжетімділігін арттырады [3]. Республикалық терминология комиссиясының соңғы жылдардағы жұмысы да жаңа салалардағы терминдерді үздіксіз қарастыру қажеттігін көрсетеді: 2025 жылғы 28 қарашадағы отырыста археология, экономика және ұлттық қауіпсіздік салалары бойынша 150-ден аса термин бекітілген [4].

Цифрлық орта терминнің өмірлік циклін жылдамдатады. Жаңа атау пайда болып, қысқа уақыт ішінде әлеуметтік желіде, жаңалықта, оқулықта және пайдаланушы интерфейсінде қатар кездесуі мүмкін. Сондықтан терминологиялық сараптама бекіту үдерісінен бұрын да, кейін де жүргізілуі қажет. Жаңа терминнің қандай контексттерде қолданылатынын, қандай баламалармен қатар жүретінін және пайдаланушының оны қалай қабылдайтынын бақылау термин саясатының тиімділігін арттырады.

5. Жасанды интеллект және терминжасамның жаңа кезеңі. Жасанды интеллекттің таралуы терминжасамға жаңа талаптар қойып отыр. Генеративті модельдер мәтін, аударма және ақпараттық өнім жасауда қолданылған сайын олар жаңа атауларды ұсыну, бірнеше терминдік баламаны салыстыру немесе бұрынғы атауларды жаңа контексте қолдану үдерістеріне де жанама түрде ықпал етеді. Мұндай жағдайда автоматты түрде жасалған нұсқа бірден нормативтік термин ретінде қабылданбауы керек. Оның ұғымдық дәлдігі, тілдік табиғилығы, салалық сәйкестігі және қолданыстағы терминдермен үйлесімі мамандар тарапынан тексерілуі қажет.

Жасанды интеллект терминқорларды өңдеудің техникалық мүмкіндіктерін де кеңейтеді. Үлкен көлемдегі мәтіндерден жаңа атауларды автоматты түрде анықтау, олардың жиілігін есептеу, контексттерін жинақтау және нұсқалық тұлғаларын салыстыру терминологиялық мониторингті жылдамдатуы мүмкін. Мұндай құралдардың көмегімен қай термин нақты салада жиі қолданылатынын және қай атаудың тек жекелеген мәтіндерде кездесетінін анықтауға болады. Бірақ автоматтандырылған өңдеу нәтижесі сараптамалық шешімді алмастырмайды; ол тілші мен сала маманының жұмысын дерекпен қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастырылуы тиіс.

Жасанды интеллект жағдайында қазақ тілінің морфологиялық ерекшелігі ерекше назарды қажет етеді. Агглютинативті құрылым, жалғамалы қосымшалардың көптүрлілігі, сөз формаларының контекстке тәуелді өзгеруі автоматты өңдеу жүйелеріне қосымша лингвистикалық дерек қажет етеді. Осыған байланысты терминдер қоры тек атаулар тізімі емес, терминнің анықтамасы, грамматикалық сипаттамасы, саласы, баламалары және қолданыс мысалдары тіркелген құрылымдалған дерекқор сипатында дамуы тиіс.

6. Пәнаралық терминдер және терминологиялық жүйелілік. Қазіргі ғылыми кеңістікте салалардың өзара жақындасуы пәнаралық терминдердің көбеюіне алып келеді. «Желі», «модель», «платформа», «дерек», «өріс», «жүйе», «арна» тәрізді атаулар тіл білімі, ақпараттық технология, экономика, әлеуметтік ғылымдар сияқты бірнеше салада кездеседі. Мұндай ортақ бірліктер ғылым салалары арасындағы байланыстарды көрсеткенімен, олардың мағынасы әр контексте нақтыланып отырады. Сондықтан пәнаралық терминдердің дефинициясын нақты көрсету ерекше маңызды.

Терминологиялық жүйелілік бірнеше деңгейден көрінеді. Біріншіден, бір саланың ішіндегі туыстас ұғымдар бір модель арқылы таңбалануы қажет. Екіншіден, синонимдік нұсқалардың шамадан тыс көбеймеуі керек. Үшіншіден, жаңа термин бұрыннан бар атаулармен қайшылыққа түспегені жөн. Төртіншіден, терминнің қысқалығы оның түсініктілігі есебінен жүзеге аспауы тиіс. Осындай талаптар сақталғанда терминология ғылыми коммуникацияны жеңілдететін тұрақты жүйеге айналады.

7. Жаңа терминдердің сапасын бағалау. Жаңа терминді бағалауда бірнеше критерийді қатар қолдану қажет. Бірінші өлшем – ұғымдық дәлдік: термин белгілі бір ғылыми ұғымның мазмұнын бұрмаламай беруі тиіс. Екінші өлшем – тілдік дұрыстық: атау қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік нормаларына сәйкес келуі керек. Үшінші өлшем – жүйелілік: жаңа термин сол саладағы басқа атаулармен модельдік және семантикалық тұрғыдан үйлесуі қажет [1; 169-174]. Төртінші өлшем – қолайлылық: терминді маман ғана емес, қажет жағдайда студент, журналист және қарапайым пайдаланушы да түсіне алатын болуы маңызды.

Термин сапасын анықтауда қолданыс деректерінің маңызы арта түседі. Бұрын терминнің орнығуын негізінен оқулықтар мен сөздіктер көрсетсе, қазір электрондық корпус, іздеу жүйелері, цифрлық медиадағы мәтіндер және терминологиялық платформалар да маңызды дерек көзіне айналды. Бұл ресурстар жаңа атаудың таралу динамикасын байқауға мүмкіндік береді. Соған қарамастан жиілік көрсеткіші терминнің нормативтік тұрғыдан дұрыс екенін автоматты түрде дәлелдемейді. Сондықтан сандық дерек пен кәсіби сараптама қатар қолданылуы керек.

Терминдерді бекіту және қоғамдық қолданысқа енгізу арасында кері байланыс болғаны жөн. Егер бекітілген термин тәжірибеде кең таралмаса, оның себептері зерттелуі қажет: атау тым ұзын болуы мүмкін, мағынасы түсініксіз болуы мүмкін немесе сол ұғымға қатысты басқа нұсқа бұқаралық қолданыста орнығып қойған болуы мүмкін. Осындай жағдайлар терминологиялық шешімдерді дерекке негізделген түрде жетілдіруге мүмкіндік береді.

8. Қазіргі терминжасамның негізгі үрдістері. Қарастырылған материалдарды жинақтай келе, қазіргі қазақ терминжасамында бірнеше өзекті үрдісті атап көрсетуге болады. Бірінші үрдіс – ұлттық сөзжасамдық ресурстардың жандануы. Екінші үрдіс – күрделі және көпкомпонентті атаулардың көбеюі. Үшінші үрдіс – халықаралық терминдерді калькалау, аудару және бейімдеу тәсілдерінің қатар қолданылуы. Төртінші үрдіс – цифрлық және жасанды интеллект салаларына қатысты жаңа терминдердің жылдам пайда болуы. Бесінші үрдіс – пәнаралық терминдердің көбеюі және олардың мағынасын контекст арқылы нақтылау қажеттілігі. Алтыншы үрдіс – терминологиялық деректердің цифрландырылуы. Электрондық ресурстар терминдерді жинақтаумен ғана шектелмей, оларды талқылауға, іздеуге, салыстыруға және жаңартуға мүмкіндік береді. Жетінші үрдіс – термин жасаудың пайдаланушыға бағдарлануы. Ғылыми атау оқу, аударма, медиа және цифрлық интерфейс тілінде де тиімді қолданылуы тиіс. Сегізінші үрдіс – терминжасамдағы сараптамалық және қоғамдық апробацияның ұштасуы. Осы үрдістердің барлығы терминжасамның дәстүрлі лингвистикалық пән шеңберінен шығып, цифрлық деректермен және қоғамдық коммуникациямен тығыз байланысқанын көрсетеді.

Жаңа модельдердің тиімділігі олардың жаңашылдығымен ғана өлшенбейді. Термин тіл жүйесіне табиғи еніп, ұғымды дәл белгілеп, сала мамандары арасында бірізді қолданылып, кейінгі туынды атаулардың жасалуына негіз бола алғанда ғана өміршең болады.

Демек, қазіргі терминжасамның міндеті бір мезетте көптеген жаңа сөз ұсыну емес, ғылыми коммуникацияға қызмет ететін тұрақты терминологиялық жүйе қалыптастыру.

Қорытынды. Қазақ терминжасамындағы жаңа модельдер дәстүрлі тілдік ресурстар мен қазіргі қоғамдық-технологиялық өзгерістердің тоғысында қалыптасып отыр. Терминдену, жұрнақ арқылы сөзжасам, күрделі атау жасау, калькалау және халықаралық терминдерді бейімдеу сияқты тәсілдер өз маңызын сақтағанымен, олардың қызмет ету аясы цифрландыру мен жаңа ғылыми салалардың ықпалымен кеңейді. Қазіргі кезеңдегі басты міндет – жаңа атауларды мүмкіндігінше көп жасау емес, олардың ғылыми дәлдігін, тілдік табиғилығын және терминологиялық жүйелілігін қамтамасыз ету.

Цифрлық ресурстар мен жасанды интеллект технологиялары терминжасамның деректік базасын кеңейтіп, жаңа атаулардың пайда болуын бақылауға, нұсқаларын салыстыруға және қолданыс динамикасын талдауға мүмкіндік береді. Бұл мүмкіндіктерді пайдалану үшін терминологиялық деректерді құрылымдау, электрондық корпустармен ықпалдастыру және мамандардың сараптамалық жұмысын цифрлық құралдармен ұштастыру қажет. Termincom.kz сияқты ресурстардың дамуы осы үдерістің инфрақұрылымдық негізін күшейтеді [3].

Болашақтағы қазақ терминжасамы ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерін халықаралық ғылыми кеңістікпен ұштастыратын икемді модельге сүйенуі тиіс. Термин жасау, сараптау, бекіту, қолданысын бақылау және қажет болған жағдайда қайта қарау кезеңдері өзара сабақтас жүйеге біріктірілгенде ғана терминологиялық саясаттың нәтижелілігі артады. Осы тұрғыдан қазіргі қазақ терминжасамы тілдің сөздік қорын толықтыру үдерісі ғана емес, ғылыми білімді қазақ тілінде сапалы жеткізудің стратегиялық тетігі ретінде бағалануы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы, 2005. – 240 б.
3. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz>
4. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитеті. Бүгін Республикалық терминология комиссиясының кезекті отырысы өтті. – 2025. – Электрондық ресурс. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/press/news/details/1115531> (қаралған күні: 11.09.2026).
5. Қазақ терминологиясы және терминжасам мәселелері: ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2019.
6. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2003. – 496 б.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫ: ҰЛТТЫҚ ТІЛ ҚАЗЫНАСЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ҚАЗІРГІ БАҒЫТТАРЫ

Шүйіншалина Ақтілек

*Ақтөбе қ., №48 жалпы білім беретін орта мектебі,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі*

Аңдатпа. Мақалада қазақ терминжасамының қазіргі бағыттары, оның ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерімен сабақтастығы және жаңа ғылыми ұғымдарды қазақ тілінде атаудың тиімді жолдары қарастырылады. Термин жасауда төл сөздерді терминдік мағынада қолдану, сөзжасамдық жұрнақтарды пайдалану, сөз тіркестіру, семантикалық тәсіл, калькалау және кірме атауларды қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдеу мәселелері талданады. Сонымен бірге терминнің мағыналық дәлдігі, жүйелілігі, қысқалығы, қолданыстық тұрақтылығы және ұлттық тіл нормасына сәйкестігі негізгі өлшемдер ретінде көрсетіледі. Зерттеу қазақ терминжасамын жетілдірудің тілдік және әдістемелік мүмкіндіктерін айқындауға бағытталған.

Түйін сөздер: терминжасам, терминология, сөзжасам, ұлттық тіл, термин, біріздендіру, тіл мәдениеті.

KAZAKH TERM FORMATION: CURRENT DIRECTIONS FOR REVITALIZING THE NATIONAL LANGUAGE TREASURE

Abstract. The article examines current approaches to Kazakh term formation and its relationship with the internal resources of the national language. It analyzes the use of native words, productive word-formation patterns, phrase formation, semantic development, calquing, and adaptation of borrowed terms. Special attention is paid to semantic accuracy, systematicity, brevity, consistency and conformity with the norms of the Kazakh language. The article emphasizes the importance of combining national linguistic resources with the needs of modern science.

Keywords: term formation, terminology, word formation, national language, term, standardization, language culture.

Кіріспе. Тілдің даму деңгейі оның жаңа ұғымдарды атау, оларды жүйелеу және қоғамның түрлі салаларында қолдану мүмкіндігімен тығыз байланысты. Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы нәтижесінде күн сайын жаңа ұғымдар қалыптасып, сол ұғымдарды дәл әрі түсінікті атау қажеттілігі туындайды. Бұл міндет терминжасам үдерісінің қоғамдық маңызын арттырады. Термин белгілі бір саладағы арнайы ұғымның атауы ғана емес, ғылыми ақпаратты жинақтап, оны мамандар арасында бірізді жеткізетін тілдік құрал болып саналады [1; 15].

Қазақ тілінің ішкі құрылымында жаңа атаулар жасауға мүмкіндік беретін мол тілдік қор бар. Төл сөздер, сөзжасамдық жұрнақтар, күрделі сөздер мен сөз тіркестері, мағыналық даму мүмкіндігі – осының барлығы термин қалыптастырудың табиғи негізін құрайды. Қазақ тілінің жалғамалы құрылымы туынды атауларды жүйелі түрде жасауға мүмкіндік береді [2; 42].

Қазіргі ғылыми кеңістіктің халықаралық сипаты терминжасамға жаңа талаптар қояды.

Көптеген ұғымдар халықаралық терминдер арқылы енеді. Мұндай жағдайда кірме атауды сол күйінде қабылдау немесе оған қазақша балама жасау мәселесі туындайды. Екі жағдайда да ұғымның мазмұны, тілдік қолданыс, сала мамандарының тәжірибесі және қазақ тілінің нормалары қатар ескерілуі керек.

Осы мақалада қазақ терминжасамының негізгі тәсілдері мен қазіргі даму бағыттарын талдау көзделеді. Мақаланың мақсаты – жаңа терминдерді қалыптастыруда ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдаланудың тиімді жолдарын көрсету және терминнің сапасын бағалауға қажетті негізгі тілдік өлшемдерді жүйелеу.

1. Терминжасамның тілдік негіздері

Терминжасам – арнайы ұғымдарға атау беру арқылы терминологиялық жүйені қалыптастыратын үдеріс. Оның нәтижесінде белгілі бір ғылым, білім немесе кәсіп саласының ұғымдық жүйесі тілдік тұрғыдан реттеледі. Терминнің қарапайым сөзден айырмашылығы оның белгілі бір салалық ұғымды нақты білдіруімен және сол саладағы басқа атаулармен жүйелік қатынас құруымен сипатталады [3; 112].

Терминнің сапасын анықтауда ең алдымен мағыналық дәлдікке мән беріледі. Егер атау ұғымның мазмұнын толық ашпаса немесе бірнеше мағынаны қатар білдірсе, оны ғылыми қолданыста тұрақтандыру қиын. Сондықтан термин жасаушы алдымен жаңа ұғымның мазмұнын анықтап, оның басқа ұғымдармен арақатынасын белгілеп алғаны дұрыс.

Екінші маңызды белгі – қысқалық пен қолданысқа ыңғайлылық. Термин тым ұзақ әрі күрделі болған жағдайда оны мәтінде қайталап қолдану қиынға соғады. Алайда қысқалық мағыналық дәлдіктің есебінен жүзеге аспауы керек. Демек, терминжасамда ықшамдылық пен нақтылық өзара тең сақталуы қажет.

Үшінші белгі – жүйелілік. Бір саланың терминдері өзара бір сөзжасамдық немесе мағыналық үлгіде жасалса, сол саланың терминологиялық жүйесін меңгеру жеңілдейді. Мысалы, бір түбірден тараған атаулардың тұлғалық және мағыналық байланысы сақталса, пайдаланушы жаңа терминнің мәнін контекст арқылы оңай аңғара алады [4; 53].

2. Төл сөздерді терминдендіру

Қазақ терминжасамындағы өнімді тәсілдердің бірі – жалпы қолданыстағы төл сөзге арнайы терминдік мағына беру. Бұл әдіс тілдің бұрыннан бар қорын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Белгілі бір сөз ғылым саласында жаңа мағынаға ие болған кезде оның жалпы тілдегі мағынасы мен терминдік мағынасы контекст арқылы ажыратылады.

«Өріс», «желі», «жад», «түбір», «буын», «жүйе», «қор» тәрізді сөздер әртүрлі ғылыми салаларда арнайы мағыналық қызмет атқара алады. Мұндай атаулардың артықшылығы – тіл иесіне жат естілмеуі және ұлттық тілдің лексикалық қорымен байланысының сақталуы.

Төл сөзді терминдендіру кезінде оның жаңа мағынасы дәл белгіленуі қажет. Бір сөз бірнеше саланың термині болуы мүмкін болғандықтан, анықтамалық және оқу-әдістемелік еңбектерде терминнің салалық мағынасын көрсету маңызды. Бұл әсіресе мектеп оқулықтарында терминологиялық түсініктілікті қамтамасыз етеді.

Терминдендірудің тағы бір артықшылығы – тілдің табиғи дамуына сүйенуі. Жаңа ұғымды атау үшін міндетті түрде сырттан сөз іздеу қажет емес; кей жағдайда ұлттық лексиканың өзінде сол ұғымды бейнелеуге мүмкіндік беретін мағыналық ресурс болады [5; 158].

3. Сөзжасамдық тәсіл және оның мүмкіндіктері

Қазақ тілінің жалғамалы табиғаты сөзжасамдық тәсілдің термин жасауда өнімді қол-

данылуына жағдай жасайды. Жаңа атау белгілі бір түбірге сөзжасамдық жұрнақ жалғану арқылы жасалып, жаңа ұғымды білдіреді. Мұндай атаулардың жүйелілігі мен тілдік табиғилығы жоғары болады.

Қазақ терминологиясында етістіктен жасалған терминдердің үлесі елеулі. «Жіктеу», «септеу», «қиысу», «қабысу», «матасу», «меңгеру» сияқты атаулар белгілі бір әрекет пен үдерісті білдіреді. Мұндай үлгілер термин жасаудың тілдің қалыптасқан сөзжасам жүйесіне сүйенетінін көрсетеді [5; 158-161].

Зат есім мен сын есім негізінде де терминдер жасалады. *-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік, -шы/-ші, -ма/-ме, -ым/-ім* тәрізді тұлғалар әртүрлі салалық атауларды қалыптастыруға қатысады. Мысалы, «жүйелік», «ақпараттық», «зерттеуші», «өлшем», «басқарма» сияқты сөздердің жасалуында тілдің өнімді сөзжасамдық үлгілері көрінеді.

Сөзжасамдық тәсілдің тиімділігі – жаңа атаудың құрылымынан оның мағынасын белгілі дәрежеде болжауға болатындығында. Сондықтан термин жасауда кездейсоқ тұлға емес, қазақ тілінде орныққан сөзжасамдық модельдерді пайдалану қажет.

4. Тіркестіру арқылы термин жасау

Күрделі терминдер қазақ тіліндегі сөздерді мағыналық жағынан біріктіру арқылы жасалады. Бұл тәсіл жаңа ұғымның бірнеше белгісін бір атау құрамында көрсетуге мүмкіндік береді. Қазіргі білім беру, ақпараттық технология, экономика және қоғамдық ғылымдар салаларында тіркесті терминдер кеңінен қолданылады.

«Ақпараттық жүйе», «тілдік орта», «сандық сауаттылық», «оқу жетістігі», «қашықтан оқыту», «ғылыми жоба» сияқты атаулардың құрамындағы сөздер өзара мағыналық байланыс құрып, біртұтас ұғымды білдіреді. Тіркесті термин жасағанда қазақ тіліндегі сөздердің орын тәртібі мен байланысу заңдылықтары сақталуы керек.

Кей жағдайда шет тіліндегі күрделі терминнің құрылымын қазақша дәлме-дәл қайталау тілдік тұрғыдан жасанды тіркес тудыруы мүмкін. Сондықтан калькалау мен тіркестіру кезінде қазақ тілінің табиғи синтаксистік үлгісін негізге алған дұрыс. Терминнің ғылыми мағынасы сақталғанымен, оның қазақша айтылуы мен жазылуы табиғи болуы қажет [6; 74].

5. Семантикалық тәсіл және мағыналық жаңару

Семантикалық тәсілде жаңа сөз жасалмайды, қолданыстағы сөздің мағынасы кеңейіп немесе нақтыланып, белгілі бір салада терминдік қызмет атқарады. Бұл тәсіл тілдің сөздік қорын үнемді пайдалануға мүмкіндік береді.

Ғылыми-техникалық даму барысында бұрыннан таныс сөздердің жаңа ұғымды атауы жиі кездеседі. Мұндай өзгеріс тілдің мағыналық мүмкіндігінің кең екенін көрсетеді. Алайда терминдік мағына қалыптасқаннан кейін оның анықтамасы нақты болуы тиіс.

Семантикалық тәсілдің маңызды шарты – контекстік тұрақтылық. Егер термин бір салада бір мағынада, екінші салада басқа мағынада жұмсалса, пайдаланушы оның мәнін салалық контекст арқылы анықтайды. Сондықтан электрондық терминологиялық қорларда әр терминнің саласы мен анықтамасын бірге беру пайдалы.

6. Калькалау және кірме терминдерді бейімдеу

Қазіргі терминжасамда калькалау ерекше орын алады. Калькалау барысында басқа тілдегі атаудың құрылымдық немесе мағыналық үлгісі қазақ тілінің мүмкіндігі арқылы беріледі. Бұл тәсіл халықаралық ғылыми ақпаратты ұлттық тілде жеткізудің бір жолы болып табылады.

Дегенмен калькалау сөзбе-сөз көшірумен шектелмеуі керек. Түпнұсқа терминнің ма-

ғынасы дұрыс түсіндіріліп, қазақ тіліндегі табиғи құрылыммен берілуі қажет. Егер шет тіліндегі сөздердің орын тәртібі қазақ тілінің заңдылығына сәйкес келмесе, дайын үлгіні сол күйінде қайталау тілдік нормаға қайшы келуі мүмкін.

Кірме терминдерге қатысты тағы бір мәселе – оларды қазақ тілінің дыбыстық және орфографиялық жүйесіне бейімдеу. Ғылыми байланыс күшейген сайын халықаралық терминдердің белгілі бөлігі қазақ тілінің қолданысына енеді. Мұндай атауларды қабылдауда олардың халықаралық танымалдығы, қазақ тіліндегі баламасының мүмкіндігі және сала мамандарының қолданысы қатар ескерілуі тиіс [7; 41].

Терминді басқа тілден қабылдау немесе оған ұлттық балама ұсыну – бір ғана тіл маманы шешетін мәселе емес. Бұл үдеріске сол саланың ғалымдары, практик мамандар, аудармашылар және редакторлар қатысқан жағдайда терминнің өміршеңдігі артады.

7. Қазіргі қазақ терминжасамындағы өзекті мәселелер

Қазіргі кезеңде терминжасамға қойылатын талаптың бірі – жаңа атаулардың жылдам қалыптасуы мен олардың бірізді қолданылуын қатар қамтамасыз ету. Цифрлық технология, жасанды зерде, медиакоммуникация, биотехнология сияқты салаларда жаңа ұғымдар тез пайда болады. Сондықтан терминологиялық шешім қабылдау үдерісі де уақыт талабына сай болуы қажет.

Терминдердің бірнеше нұсқада қатар қолданылуы ғылыми мәтіннің бірізділігіне әсер етеді. Бір ұғымға әртүрлі атаудың қолданылуы кейде пікір алуандығын туғызғанымен, ұзақ мерзімді ғылыми коммуникация үшін тұрақты нұсқаның қалыптасуы маңызды. Осы себепті терминдерді талқылау, сынақтан өткізу, бекіту және электрондық қорларда жаңарту жұмыстары жүйелі жүргізілуі керек.

Терминологиялық жұмыстың тағы бір бағыты – білім беру жүйесіндегі терминдерді біріздендіру. Оқушы мен студент ғылыми ұғымның атауын әр оқулықтан әртүрлі көрген жағдайда түсінуде қиындыққа тап болуы мүмкін. Сондықтан оқулық, оқу бағдарламасы, ғылыми мақала және электрондық сөздік арасында терминдік сабақтастық сақталғаны жөн.

Электрондық терминологиялық қорлардың дамуы бұл мәселені шешуге мүмкіндік береді. Терминнің атауы, анықтамасы, саласы, баламасы және қолданылу үлгісі бір жерде көрсетілсе, пайдаланушы қажетті ақпаратты жылдам табады. Сонымен бірге жаңа терминнің қоғамдағы қолданысын бақылау оның өміршеңдігін бағалауға көмектеседі.

8. Ұлттық таным және терминжасам

Ұлттық терминжасам тілдің тарихи жадымен және халықтың дүниетанымымен байланысты. Қазақ тіліндегі табиғат, тұрмыс, шаруашылық, қоғамдық тәжірибеге қатысты көптеген сөздер жаңа ұғымдарды атауға мағыналық негіз бола алады. Бұл тілдің тарихи лексикалық қорын қазіргі ғылыми қолданыспен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Ұлттық сипаттағы терминжасам халықаралық ғылыми ұғымдарды қабылдауға кедергі келтірмейді. Керісінше жаңа ұғымды қазақ тілінің құрылымына икемдеп жеткізу арқылы ғылым тілінің ұлттық негізі күшейеді. Сондықтан дәстүр мен жаңашылдықты қарама-қарсы қоюдың орнына олардың өзара толықтырушы қызметін ескерген жөн.

Терминжасамдағы ұлттық өлшем ең алдымен тілдің табиғи заңдылығын сақтаудан көрінеді. Жаңа атау қазақша айтылуға, жазылуға, түрленуге және сөз тіркесіне енуге қолайлы болуы керек. Сонда термин тек сөздікте ғана емес, нақты кәсіби қарым-қатынаста да орнығады.

Қорытынды. Қазақ терминжасамы – тілдің ғылым, білім және қоғамдық коммуника-

циядағы қызметін кеңейтетін маңызды үдеріс. Термин қалыптастыруда төл сөздерді терминдендіру, сөзжасамдық тәсілді пайдалану, сөздерді тіркестіру, семантикалық мағынаны дамыту, калькалау және кірме атауларды бейімдеу сияқты тәсілдер өзара сабақтастықта қолданылады.

Терминнің сәтті қалыптасуы үшін оның мағыналық дәлдігі, қысқалығы, жүйелілігі, қазақ тілінің нормасына сәйкестігі және қолданыстық тұрақтылығы қатар ескерілуі тиіс. Әсіресе жаңа ғылыми ұғымдарға атау бергенде тілдің ішкі мүмкіндігін барынша пайдалану ұлттық терминологиялық қордың табиғи дамуына ықпал етеді.

Қазіргі жағдайда терминжасамның болашағы тіл мамандары мен сала сарапшыларының бірлескен жұмысына, электрондық терминологиялық қорлардың сапасына және білім беру жүйесіндегі бірізділікке байланысты. Қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамыту үшін жаңа атауларды көп жасау ғана емес, оларды ғылыми тұрғыдан негіздеп, түсінікті, жүйелі және тұрақты қолдану маңызды.

Осы тұрғыдан алғанда қазақ терминжасамын жетілдіру – жаңа сөздердің санын көбейту міндеті ғана емес, ұлттық тілдің ғылыми ойды дәл жеткізу мүмкіндігін арттырудың жолы. Терминнің сапасы артқан сайын қазақ тілінің ғылым мен білім кеңістігіндегі қолданылу аясы да кеңейе түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 1993. – 496 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, мақалалар. – Алматы, 2002. – 240 б.
3. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 192 б.
4. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 208 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, 2005. – 208 б.
6. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 2004. – 288 б.
7. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, мақалалар. – Алматы, 2002. – 240 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ТЕРМИНЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІН МЕҢГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Шынбергенова Гульнур

*Батыс Қазақстан обл., №21 жалпы орта білім беретін мектебі,
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі*

Андатпа. Мақалада жалпы білім беретін мектептегі қазақ тілі сабақтарында терминжасам тәсілдерін меңгертудің мазмұны мен әдістемелік жолдары қарастырылады. Терминді дайын тілдік бірлік ретінде жаттатудан гөрі оның жасалу уәжін, құрылымын және қолданыс аясын оқушының өзіне анықтататын тапсырмалар ұсынылады. Сөзжасамдық талдау, салыстыру, терминологиялық карта, мәтіндік зерттеу, шағын жоба және цифрлық терминқормен жұмыс түрлерінің сабақтағы мүмкіндігі сипатталады. Ұсынылған әдісте-

мелік модель оқушының пәндік сөздік қорын молайтып, ғылыми стильде сөйлеуіне, ақпаратты сыни бағалауына және мемлекеттік тілдің ғылым саласындағы әлеуетін түсінуіне бағытталған.

Түйін сөздер: термин, терминжасам, қазақ тілі сабағы, сөзжасам, ғылыми тіл, функционалдық сауаттылық, әдістеме.

EFFECTIVE WAYS OF TEACHING TERM FORMATION IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Abstract

The article discusses the content and effective methods of teaching term formation in Kazakh language lessons at secondary school. Instead of memorizing terms as ready-made language units, students are guided to identify their motivation, structure and field of use. The paper describes practical tasks based on word-formation analysis, comparison, terminological maps, text research, mini-projects and digital terminology resources. The proposed methodological model aims to enrich students' subject vocabulary, develop academic communication and critical evaluation of linguistic information, and strengthen their understanding of the potential of Kazakh as a language of science.

Keywords: term, term formation, Kazakh language lesson, word formation, scientific language, functional literacy, teaching methodology.

Кіріспе. Қазіргі мектеп оқушысы күн сайын әртүрлі пәндік ұғымдармен және жаңа атаулармен кездеседі. Ақпараттық технология, экология, медицина, құқық, экономика сияқты салалардың сөздері бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер арқылы да белсенді таралып отыр. Оқушы бұл атауларды қолданғанымен, олардың қай тілдік негізден жасалғанын, мағынасы қалай қалыптасқанын және қай жағдайда дұрыс жұмсала-тынын үнемі ажырата бермейді. Осы тұста қазақ тілі сабағы тек грамматикалық ережені меңгертетін пән емес, ғылыми ұғымды дәл атауға, сөздің мағынасын талдауға және тілдік таңдау жасауға үйрететін орта болуы қажет.

Термин белгілі бір ғылым немесе кәсіп саласындағы нақты ұғымның атауын білдіреді. Оның жалпыхалықтық сөзден айырмасы қолданылатын саласы, мағыналық дәлдігі және жүйелілігі арқылы көрінеді. Бір тілдік бірлік күнделікті қолданыста жалпы мағына беріп, белгілі бір салада терминдік қызмет атқаруы мүмкін. Мысалы, түбір, өріс, желі, буын сөздері жалпы тілде де, тіл білімі, физика, информатика немесе биология салаларында да қолданылады. Оқушы осындай мағыналық ауысуларды мәтін арқылы байқаса, терминнің анықтамасын жаттап қана қоймай, оның қызметін түсінеді.

Қазақ терминологиясын дамытуда тілдің ішкі мүмкіндігін пайдалану, терминдерді біріздендіру және ғылыми айналымға орнықтыру маңызды. Зерттеушілер терминжасам тәсілдерін үздіксіз жетілдірумен бірге термин жасауға негіз болатын лексикалық көздерді тиімді пайдаланудың қажеттігін атап көрсетеді [1; 95]. Терминдердің жас ұрпақ санасында орнығуына мектеп пен оқулықтың ықпалы айрықша екені де ғылыми еңбектерде айтылған [2]. Сондықтан терминологиялық сауаттылықты қалыптастыру жоғары оқу орнынан емес, негізгі мектептен басталуы керек.

Мақаланың мақсаты – қазақ тілі сабақтарында терминжасам тәсілдерін оқушының жас ерекшелігіне сәйкес меңгертудің әдістемелік жолдарын ұсыну. Осы мақсатқа жету үшін

термин мен жалпы қолданыстағы сөздің арақатынасын түсіндіру, қазақ тіліндегі өнімді терминжасам тәсілдерін сабақ мазмұнымен байланыстыру, практикалық тапсырмалар жүйесін көрсету және бағалау өлшемдерін нақтылау міндеттері қойылды.

Зерттеу сипаты – ғылыми-әдістемелік. Мақалада сипаттау, салыстыру, сөзжасамдық талдау және әдістемелік модельдеу тәсілдері қолданылады. Ұсынылған тапсырмалар тәжірибелік-эксперименттік апробация нәтижесі ретінде емес, қазақ тілі сабағында қолдануға арналған әдістемелік үлгі ретінде беріледі.

Терминжасам жалпы сөзжасам заңдылықтарына сүйенгенімен, оның нәтижесі белгілі бір салалық ұғымды дәл атауға қызмет етеді. Терминге ықшамдық, бірмағыналылыққа ұмтылу, жүйелілік, тіл нормасына сәйкестік және қолданысқа қолайлылық талаптары қойылады. Мектеп деңгейінде бұл белгілерді күрделі теория түрінде берудің қажеті жоқ. Оларды нақты мысалдармен салыстыру арқылы меңгерту нәтижелі. Мысалы, оқушыларға бір ұғымға ұсынылған екі не үш атауды беріп, қайсысының мағынасы түсінікті, тұлғасы ықшам және қазақ тілінің заңдылығына жақын екенін дәлелдетуге болады. Мұндай жұмыс терминге баға берудің бастапқы дағдысын қалыптастырады.

Қазақ тіліндегі терминдер бірнеше жолмен жасалады. Біріншісі – тілде бұрыннан бар сөздің терминдік мағынаға ие болуы. Мысалы, желі, түбір, қосымша, өріс, ұяшық тәрізді сөздер белгілі салаларда арнайы ұғымды атайды. Екіншісі – жұрнақтар арқылы жаңа атау жасау: оқырман, көрсеткіш, басқарма, балқыма, ерітінді. Үшіншісі – сөздерді біріктіру немесе тіркестіру: дерекқор, қолтаңба, ғарышайлақ, жасуша қабығы, тірек сөз. Төртіншісі – калькалау және мағыналық аударма: дүниетаным, көзқарас, ішкі жүйе. Бесіншісі – кірме атауды қазақ тілінің дыбыстық және грамматикалық заңдылығына бейімдеп қолдану. Сабақта бұл тәсілдер бір-бірінен бөлек ереже ретінде емес, нақты мәтіндегі тілдік құбылыс ретінде қарастырылғаны дұрыс.

Оқушыға кез келген жаңа сөзді термин деп қабылдауға болмайтынын түсіндіру де маңызды. Терминнің белгілі бір ұғымдар жүйесіне қатысы болуы керек. Мәселен, кітапхана, аялдама, мейрамхана сөздері жаңа тәсілмен жасалған атаулар болғанымен, олардың бәрі бірдей ғылыми термин қызметін атқармайды. Ал сөзжасам, морфема, алгоритм, фотосинтез тәрізді бірліктер белгілі пәндік жүйедегі ұғымдарды білдіреді. Термин мен жаңа атаудың айырмасын мәтіндегі қолданыс аясы арқылы анықтату оқушының лингвистикалық талдауын тереңдетеді [2].

Терминжасамды меңгертудің басты қағидаты – оқушыны дайын қорытындыға емес, тілдік деректі зерттеуге жеткізу. Мұғалім сөздің құрамын өзі талдап бермей, бағыттаушы сұрақтар ұсынады: «Бұл атау қандай сөздерден құралған?», «Қосымша қандай мағына үстеп тұр?», «Термин қай салада қолданылады?», «Оның орнына басқа атау ұсынуға бола ма?», «Ұсынылған нұсқа ұғымды дәл бере ме?». Осы сұрақтар оқушыға терминнің сыртқы тұлғасы мен ұғымдық мазмұнын байланыстыруға көмектеседі.

Терминологиялық байқау әдісі жаңа тақырыпты бастауға қолайлы. Мұғалім оқушыларға оқулықтан немесе ғылыми-көпшілік мәтіннен шағын үзінді береді. Оқушылар мәтіндегі өздеріне таныс және мағынасы белгісіз атауларды екі бағанға бөледі. Кейін терминдерді саласына қарай топтастырады және мәтіннің мазмұнына сүйеніп болжамды анықтама құрастырады. Соңында анықтамасын пән оқулығынан немесе ресми терминологиялық қордан тексереді. Бұл әрекет сөздікпен жұмыс істеуді, контекст арқылы мағына болжауды және ақпарат көздерін салыстыруды үйретеді.

Сөзжасамдық зертхана әдісінде бір модельмен жасалған терминдер қатары ұсынылады.

Мысалы, -ма/-ме, -ым/-ім, -ғыш/-гіш, -лық/-лік жұрнақтары арқылы жасалған атауларды топтастыруға болады: балқыма, басылым, көрсеткіш, жылдамдық. Оқушылар түбір мен қосымшаны ажыратып, жұрнақтың ортақ мағынасын анықтайды, содан кейін сол үлгімен жаңа сөз жасап көреді. Жасалған әр сөздің термин бола бермейтіні талқыланады. Осы кезеңде тілдік тұлғаның дұрыс жасалуы мен оның нақты ғылыми ұғымды атауы екі бөлек шарт екені түсіндіріледі.

Терминологиялық карта тәсілі бір ұғымның жүйедегі орнын көрсетуге мүмкіндік береді. Картаның ортасына негізгі термин жазылып, айналасына оның анықтамасы, саласы, түбірі, жасалу тәсілі, мағыналас не байланысты терминдері және сөйлемдегі қолданысы орналастырылады. Мысалы,

«дерекқор» сөзіне жасалған картада информатика саласы, дерек және қор сөздері, біріктіру тәсілі, «ақпарат», «жазба», «кесте» сияқты байланысты атаулар беріледі. Мұндай карта терминнің құрылымдық және мағыналық байланыстарын көрнекі көрсетуге, оны жеке сөз ретінде емес, жүйенің бір бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы талдау әдісі қазақша және өзге тілдегі нұсқаларды механикалық аудармай, мағыналық сәйкестігін тексеруге бағытталады. Мұғалім кірме атау, калька және қазақ тілінің ішкі мүмкіндігімен жасалған баламалардан мысалдар береді. Оқушы олардың құрылымын, түсініктілігін және қолданысын салыстырады. Бұл жерде міндетті түрде «төл сөз дұрыс, кірме сөз бұрыс» деген біржақты тұжырым жасалмайды. Кейбір халықаралық атаулардың ғылымдағы ортақ байланысты қамтамасыз ететіні, ал кейбір ұғымдарды қазақ тілінің сөзжасамдық үлгісімен дәл атауға болатыны түсіндіріледі. Негізгі өлшем – ғылыми дәлдік, тілдік норма және тұрақты қолданыс.

«Термин редакторы» тапсырмасы оқушылардың қате немесе сәтсіз қолданысты түзетуіне негізделеді. Мәтінде бір ұғымның бірнеше нұсқасы араласып беріледі, орынсыз аударылған тіркес немесе жалғауы дұрыс жалғанбаған кірме термин кездеседі. Оқушылар ресми сөздікке сүйеніп, бірізді нұсқаны таңдайды және себебін түсіндіреді. Бұл жұмыс орфографиялық сауаттылықпен қатар, мәтіннің ғылыми стилін сақтауға үйретеді. Терминдерді стандарттау мен біріздендірудің практикалық мәні дәл осындай шағын редакторлық әрекет арқылы түсінікті болады.

Жобалық жұмыс үшін «Біздің пәндегі он термин» тақырыбын ұсынуға болады. Топтар биология, география, информатика, математика немесе өнер саласынан он атау таңдайды. Әр терминнің анықтамасын, жасалу тәсілін, алғашқы не балама нұсқаларын, сөйлемдегі қолданысын жинақтап, шағын сөздік әзірлейді. Ақпараттың дұрыстығын кемінде екі дереккөз арқылы тексереді. Жоба соңында оқушылар таңдаған терминдердің қайсысы қазақ тілінің ішкі мүмкіндігімен жасалғанын, қайсысы кірме екенін және қандай нұсқалар жарыса қолданылатынын қорғайды. Бұл пәнаралық байланысты күшейтіп, зерттеу мәдениетін қалыптастырады.

Терминжасам тақырыбына арналған сабақтың мақсатын «мәтіндегі терминдерді анықтау, олардың жасалу тәсілдерін ажырату және қолданысын дәлелдеу» деп белгілеуге болады. Сабақтың басында мұғалім оқушыларға

«желі, қосымша, жасуша, дерекқор, ғаламтор, көрсеткіш» сөздерін көрсетіп, олардың күнделікті және терминдік мағыналарын сұрайды. Оқушылар жұпта талқылап, сөздің қай пәнде қолданылатынын айтады. Осы әрекет бұрынғы білімді белсендіреді және терминнің белгілі бір саладағы ұғыммен байланысын аңғартады.

Негізгі кезеңде сыныпқа үш қысқа мәтін ұсынылады: информатикадағы дерекқор тура-

лы, биологиядағы жасуша туралы және тіл біліміндегі сөзжасам туралы. Әр топ мәтіннен бес терминді тауып, «термин – анықтамасы – жасалу тәсілі – дәлел» кестесін толтырады. Мысалы, «дерекқор» термині екі түбірдің бірігуі арқылы, «көрсеткіш» сөзі түбірге жұрнақ жалғану арқылы, «жасуша» жалпы сөздің арнайы ғылыми мағынаға ие болуы арқылы талданады. Топтар жауаптарын алмастырып, өзара тексереді. Мұғалім даулы мысалдар бойынша дайын жауапты айтпас бұрын оқушылардан дәлел сұрайды.

Келесі тапсырмада оқушыларға жаңа ұғымның қысқаша сипаттамасы беріледі. Олар үш ықтимал атаудың ішінен ұғымға сәйкес келетін нұсқаны таңдап, шешімін үш өлшеммен дәлелдейді: мағыналық дәлдік, тұлғалық ықшамдық және тіл заңдылығына сәйкестік. Қабілеті жоғары оқушылар ұғымға өз атауын ұсынады, бірақ оны сөзжасам үлгісімен және анықтамамен негіздейді. Қолдауды қажет ететін оқушыларға түбірлер мен жұрнақтардың дайын тізімі, анықтаманың тірек сөздері беріледі.

Сабақ соңындағы рефлексияда оқушы бір терминді таңдап, «Бұрын мен бұл сөзді..., енді мен...» құрылымымен екі сөйлем жазады. Қысқа рефлексия арқылы мұғалім оқушының тек атауды есте сақтағанын немесе оның жасалу жолы мен қолданысын түсінгенін байқайды. Үй тапсырмасы ретінде отбасы мүшелерінің кәсібінде жиі қолданылатын бес терминді жинап, олардың қай салаға қатысты екенін анықтау ұсынылады. Осылайша мектептегі білім күнделікті тілдік тәжірибемен байланысады.

Терминдерді меңгертуде цифрлық ресурстардың мүмкіндігі кең. Дегенмен іздеу жүйесінен табылған алғашқы нұсқаны дұрыс деп қабылдауға болмайды. Оқушы ресми бекітілген терминдерді, салалық сөздіктерді және пән оқулықтарын салыстырып үйренуі керек. Termincom.kz қорында бекітілген және салалық терминдерді іздеуге, терминдердің хронологиясын қарауға, терминологиялық мақалалармен танысуға мүмкіндік бар [3]. Мұғалім бұл ресурсты дайын жауап беретін сөздік ретінде ғана емес, термин нұсқаларын салыстыратын зерттеу алаңы ретінде қолдана алады.

Цифрлық тапсырмада оқушылар бір терминді бірнеше дереккөзден іздеп, нәтижесін кестеге түсіреді: атаудың нұсқасы, дереккөз, анықтама, сала және қолданылу жиілігі. Егер нұсқалар әртүрлі болса, олардың себептерін талқылайды. Мұндай жұмыс ақпараттық сауаттылықты дамытады, себебі оқушы дереккөздің ресмилігіне, жарияланған уақытына және салалық сәйкестігіне назар аударады. Сонымен бірге терминдердің уақыт өте бірізденіп, өзгеруі мүмкін екенін түсінеді.

Жасанды интеллект құралдарын қолданғанда да тексеру қағидаты сақталуы тиіс. Оқушыға жүйе ұсынған термин мен анықтаманы ресми қор немесе оқулық арқылы растау міндеті қойылады. Егер жасанды интеллект бірнеше балама ұсынса, оларды тілдік норма, ұғымдық дәлдік және нақты қолданыс бойынша бағалау қажет. Бұл тәсіл технологияны жауапкершілікпен пайдалануға үйретеді және қате ақпаратты дайын күйінде қабылдаудың алдын алады.

Терминжасам бойынша жұмысты бағалауда сөздің анықтамасын жатқа айтуды ғана өлшем ету жеткіліксіз. Оқушы терминді мәтіннен табуы, оның қай салаға қатысты екенін анықтауы, құрылымын талдауы, жасалу тәсілін түсіндіруі және сөйлемде дұрыс қолдануы керек. Сондықтан бағалау критерийлері төрт бағытты қамтиды: ұғымды түсіну, тілдік талдау, дәлелді таңдау және сауатты қолданыс. Әр өлшемге қысқа әрі нақты дескриптор берілсе, оқушы өз жұмысын алдын ала жоспарлай алады.

Мысалы, терминологиялық картаға берілетін тапсырмада мынадай дескрипторлар қолдануға болады: терминнің саласын дұрыс көрсетеді; мағынасын өз сөзімен түсіндіреді;

түбірі мен қосымшасын немесе құрамдас сөздерін ажыратады; жасалу тәсілін атайды; терминді мағынасына сай сөйлемде қолданады. Жобалық жұмыста дереккөздің сенімділігі, материалдың бірізділігі және ауызша қорғаудағы дәлел ескеріледі. Бағалау оқушының қате жасауына тыйым салмай, қатені тілдік дерек арқылы түзетуге бағытталуы тиіс.

Жүйелі жұмыс нәтижесінде оқушы пәндік мәтінді түсініп оқуға, белгісіз терминнің мағынасын контекстен болжауға, сөздік пен цифрлық қорды орынды пайдалануға үйренеді. Ол кірме атауды немесе аударма нұсқаны бірден қабылдамай, оның мағыналық дәлдігін салыстырады. Ең маңыздысы – оқушы қазақ тілінің жаңа ғылыми ұғымдарды атауға қабілетті, сөзжасамдық мүмкіндігі мол тіл екенін нақты мысалдар арқылы түсінеді. Бұл түсінік тілге құрметті ұран деңгейінде емес, саналы қолданыс деңгейінде қалыптастырады. Қазақ тілі сабақтарында терминжасам тәсілдерін меңгерту тілдің құрылымын оқытумен ғана шектелмейді. Ол оқушының ғылыми ақпаратты түсінуіне, ұғымдарды дәл атауына, пәндер арасындағы байланысты көруіне және тілдік нұсқаларды сыни бағалауына ықпал етеді. Терминді дайын қалпында жаттату қысқа мерзімді нәтиже берсе, оның жасалу уәжін және қолданыс жүйесін зерттеу тұрақты тілдік дағды қалыптастырады.

Тиімді сабақта мәтіндік талдау, сөзжасамдық зертхана, терминологиялық карта, салыстыру, редакторлық тапсырма және шағын жоба өзара байланыста қолданылуы керек. Цифрлық қорлар ақпаратты тексеру мен бірізді нұсқаны анықтаудың құралына айналады. Мұғалімнің міндеті – оқушыға дайын балама ұсыну ғана емес, атаудың сапасын мағына, құрылым және қолданыс тұрғысынан бағалайтын өлшем беру.

Мектепте қалыптасқан терминологиялық сауаттылық болашақ маманның кәсіби тілін меңгеруіне негіз болады. Оқушы әр пәндегі терминдерді қазақ тілінде дұрыс қолданып, жаңа атаудың қалай жасалғанын түсінген кезде мемлекеттік тілдің ғылым тілі ретіндегі қызметі нақты білім беру тәжірибесі арқылы кеңейеді. Сондықтан терминжасам элементтерін қазақ тілі бағдарламасындағы сөзжасам, лексика, мәтін және стиль тақырыптарымен жүйелі кіріктіру – тілдік білімнің сапасын арттыратын маңызды бағыт.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы, 1998. – 208 б.
2. Айсұлтанова Қ. Қазақ тіліндегі терминжасам мәселелері // Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz/articles/?id=27>
3. Termincom.kz: Қазақ терминологиясы порталы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://termincom.kz/articles/?id=27>

МАЗМҰНЫ

Кіріспе сөз	5
Абдикаримова Ж. Қаржы терминологиясындағы калька терминдердің қолданыс сипаты.....	6
Азиева Г. Лингвистикалық терминдердің аудармадағы вариативтілігі: калькалау және терминологиялық бейімделу мәселелері.....	10
Аупекова Zh. English language teaching terminology in kazakh: calquing, translation and national term-formation models.....	16
Алымбаева Г. Қазақ тіліндегі кірме терминдерді бейімдеудің лингвистикалық негіздері және білім беру кеңістігіндегі қолданысы.....	23
Альменова-Жаимова А. Кірме терминдерді қазақ тілінің фонетикалық-грамматикалық заңдылықтарына бейімдеудің ғылыми негіздері	31
Альмұхамбетова Э., Альмұхамбетов М., Эрман Б., Дүйсен Е., Аманқұлов М., Абдиразакова Р., Жүніс Д. Кезек күттірмейтін медицина резиденттерін тұрақты даму мақсаттары аясында даярлаудағы қазақ медициналық терминологиясын біріздендіру мәселелері.....	36
Аубакирова А. Қазақ тіл білімінде жаңа терминдердің зерттелуі, жіктелуі және қалыптануы.....	42
Ахмет А. Жалпы тіл біліміндегі терминжасам үлгілері.....	47
Ахметова Г., Балқанай Г., Қалхожаева Ж., Сержан М. Тұрақты даму мақсаттарына сәйкес медициналық терминдерді қазақ тілінде меңгерту арқылы кәсіби коммуникация дағдыларын дамыту.....	54
Әділов М. Көне сөздердің термин ретінде қайта жандану үрдісі және түркі тілдері арасындағы терминалмасым мәселесі.....	59
Баекеева А. Сат құралдары арқылы көптілді терминологияны аударма тәжірибесінде автоматтандыру.....	67
Бактыбаева Д. Қазіргі қазақ терминжасамы: когнитивтік-дискурстық модельдер және жаңа ұғымдарды атау тетіктері.....	74
Досжанова А. Кірме терминдерді қазақ тіліне бейімдеудің фоно-морфологиялық және семантикалық негіздері.....	81
Дүйсенбай Н. Математикалық терминдерді ұлттық таным негізінде жасау мүмкіндіктері.....	88
Жұбатханова К. Қазақ тіліндегі биотехнология терминдерін біріздендіру мәселесі...93	
Жұмабекова М. Ахмет Байтұрсынұлы дәстүрі мен қазіргі терминжасам тәжірибесі: сабақтастық пен жанашылдық.....	97
Жұмашева Г. Арт-менеджмент мамандығы бойынша қазақша терминдердің жасалу ерекшеліктері.....	104
Кайбалдиева Б. 2021-2026 жылдардағы қазақ тіліндегі жаңа терминдер: қалыптасу үдерісі және қолданыс мәселелері.....	109
Коразова М. Қазақ тіліндегі ұлттық терминжасам тәсілдерінің ғылыми негіздері: мұғалім үшін ұлттық терминжасамның практикалық маңызы.....	116
Коянбекова С. Қазақ терминжасамындағы жаңа атаулар парадигмаларының жасалуы және цифрлық модельдері.....	123

Куанаева Н. Қазақ тіліндегі ұлттық терминжасам тәсілдерінің ғылыми негіздері...	132
Қалиұлы Б. Термін ұлт тілінде жасалуы керек.....	137
Қани Г. Қазақ тілін оқыту үдерісіндегі ұлттық терминжасам: теориядан практикалық қолданысқа.....	142
Құрманбайұлы Ш. Қазіргі түрік тілдеріндегі терминжасам үдерісінің тілдік және әлеуметтік лингвистикалық мәселелері	148
Маймақова Л. Цифрлық дәуірдегі қазақ терминжасамы: жаңа ұғымдар мен атауларды қалыптастыру мәселелері.....	154
Махамбетова А. Заң техникасын цифрландыру: интерактивті бұлттық салыстырма кесте моделі.....	160
Махсуд О. Ахмет Байтұрсынұлының көпкомпонентті терминдері: синтаксистік модельдер мен ұғымдық қатынастар.....	172
Мухашева А. Жасанды интеллект терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуы.....	180
Оразалиева Г. Термин сөздердің қазақ тілінде жасалу жолдары.....	185
Оразбек Ж. Физика тіліндегі аналитикалық терминжасам: тіркесті және біріккен сөздер табиғаты.....	188
Садуақасова Г. Қазақ терминжасамындағы жаңа модельдер мен үрдістер.....	193
Сатығұлова Г. Қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарындағы кірме терминдердің қолданылуы.....	199
Сердалина А. Теміржол терминдерінің әдеби мәтіндегі қолданылуы және жастарды еңбекке баулу (б. Қыдырбекұлының «теміржолшы» әңгімесі негізінде).....	205
Таңбаева Г. Қазақ тіліндегі салалық терминдердің жасалу тәсілдері мен құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері.....	211
Төлеген Н. Бастауыш сынып оқулықтарындағы қазақша терминдердің қолданылуы.....	217
Шәкенов Б., Ахмад Н., Досаев Т. Қазақ анатомиялық терминдерінің өзекті мәселелері.....	223
Шолпанбаева Г., Адилова Ж. Қазақ терминжасамындағы жаңа модельдер мен үрдістер.....	227
Шүйіншалина А. Қазақ терминжасамы: ұлттық тіл қазынасын жаңғыртудың қазіргі бағыттары.....	233
Шынбергенова Г. Қазақ тілі сабақтарында терминжасам тәсілдерін меңгертудің тиімді жолдары.....	237

**ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫНЫҢ НЕГІЗГІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ
ЖИНАҒЫ**

Корректорлар: **О. Мақсұт, М. Шакенова**
Компьютерде беттеген: **С. Баубек**

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ
Мақаланың мазмұнына жауапкершілік
авторға немесе авторларға жүктеледі.

Беттеуге берілген күні 08.10.2026 ж.
Электрондық нұсқаға қол қойылған күні 05.10.2026 ж.
Пішімі 60×90_{1/8} Шартты баспа табағы 30.63
30.63Таралымы 50 дана. Тапсырыс № 1769 Ц.
«Дом печати» ЖШС-де дайындалды.
140000, Қазақстан Республикасы,
Павлодар қ., Астана көшесі, 143. Тел.: (7182) 61-80-40.

